ऋग्वेदः सूक्तं ५.१

दे. अग्निः। त्रिष्टुप् ।

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।
यह्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्रते नाकमच्छ ॥१॥
अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।
समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥२॥
यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।
आद्दक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥३॥
अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूंषीव सूर्ये सं चरन्ति ।
यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नाम् ॥४॥
जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥५॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।
युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ॥६॥
प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।
आ यस्ततान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥७॥
मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।
सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वाँ अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥८॥
प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यानाविर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।
ईळेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥९॥
तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात् ।
आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्ते अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥१०॥
आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।
विद्वान्पथीनामुर्वन्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥११॥
अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।
गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ पञ्चमं मण्डलम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आत्रेये पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र ' अबोध्यग्निः ' इति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका–' अबोधि द्वादश बुधगविष्ठिरौ ' इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्ठिरावृषी । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम्- अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि ' (आश्व.श्रौ. ४. १३) इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति द्वृचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबो॑ध्य॒ग्निः स॒मिधा॒ जना॑नां॒ प्रति॑ धे॒नुमि॑वाय॒तीमु॒षास॑म् ।

य॒ह्वा इ॑व॒ प्र व॒यामु॒ज्जिहा॑नाः॒ प्र भा॒नवः॑ सिस्रते॒ नाक॒मच्छ॑ ॥१

अबो॑धि । अ॒ग्निः । स॒म्ऽइधा॑ । जना॑नाम् । प्रति॑ । धे॒नुम्ऽइ॑व । आ॒ऽय॒तीम् । उ॒षस॑म् ।

य॒ह्वाःऽइ॑व । प्र । व॒याम् । उ॒त्ऽजिहा॑नाः । प्र । भा॒नवः॑ । सि॒स्र॒ते॒ । नाक॑म् । अच्छ॑ ॥१

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्ऽइव । आऽयतीम् । उषसम् ।

यह्वाःऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्रते । नाकम् । अच्छ ॥१

अयं “अग्निः “जनानाम् अध्वर्य्वादीनां “समिधा समिद्भिः “अबोधि प्रबुद्धोऽभूत् । “धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत् “आयतीम् आगच्छन्तीम् “उषसं "प्रति । उषःकाले इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेः “भानवः ज्वालाः "यह्वाः महान्तः “वयां शाखां “प्र “उज्जिहानाः प्रोद्गमयन्तो वृक्षाः इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः “नाकम् अन्तरिक्षम् “अच्छ आभिमुख्येन “प्र “सिस्रते प्रसरन्ति ।

अबो॑धि॒ होता॑ य॒जथा॑य दे॒वानू॒र्ध्वो अ॒ग्निः सु॒मनाः॑ प्रा॒तर॑स्थात् ।

समि॑द्धस्य॒ रुश॑ददर्शि॒ पाजो॑ म॒हां दे॒वस्तम॑सो॒ निर॑मोचि ॥२

अबो॑धि । होता॑ । य॒जथा॑य । दे॒वान् । ऊ॒र्ध्वः । अ॒ग्निः । सु॒ऽमनाः॑ । प्रा॒तः । अ॒स्था॒त् ।

सम्ऽइ॑द्धस्य । रुश॑त् । अ॒द॒र्शि॒ । पाजः॑ । म॒हान् । दे॒वः । तम॑सः । निः । अ॒मो॒चि॒ ॥२

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

सम्ऽइद्धस्य । रुशत् । अदर्शि । पाजः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥२

अयं “होता होमनिष्पादकः “अग्निः “देवान् यष्टव्यान् “यजथाय यष्टुम् "अबोधि बुध्यते । सोऽग्निः प्रातःकाले “सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् “ऊर्ध्वः “अस्थात् उत्तिष्ठति । “समिद्धस्य अस्य “रुशत् रोचमानं “पाजः बलं ज्वालालक्षणम् “अदर्शि दृश्यते । एवंभूतः “महान् “देवः “तमसः अन्धकारात् “निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरंक्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आद्दक्षिणा युज्यते वाजयंत्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूभिः ॥३

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।

आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥३

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।

आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजऽयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूभिः ॥३

“यत् यदा “ईम् अयमग्निः “गणस्य संघात्मकस्य जगतः “रशनां रज्जुमिव व्यापारप्रतिबन्धकं तमः "अजीगः । गिरति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा “शुचिः दीप्तः “अग्निः शुचिभिर्गोभिः दीप्तैः रश्मिभिः “अङ्क्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । “आत् अनन्तरमेव “दक्षिणा प्रवृद्धा “वाजयन्ती अन्नमिच्छन्त्याज्यधारा "युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च धाराम् “उत्तानाम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् “ऊर्ध्वः उन्नतः सन् “जुहूभिः “अधयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूंषीव सूर्ये सं चरंति ।

यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नां ॥४

अग्निम् । अच्छ । देवऽयताम् । मनांसि । चक्षूंषिऽइव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।

यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नाम् ॥४

अग्निम् । अच्छ । देवऽयताम् । मनांसि । चक्षूंषिऽइव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।

यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विऽरूपे । श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नाम् ॥४

“अग्निं देवम् "अच्छ आभिमुख्येन “देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां "मनांसि “सं “चरन्ति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धिष्यतीति ध्यायन्तीत्यर्थः । "चक्षूंषीव सर्वेषां प्राणिनां यथा "सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । "यत् यदा “ईम् एनमग्निम् "उषसा सह

"विरूपे नानारूपे द्यावापृथिव्यौ "सुवाते जनयतः । तदानीं "श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतः “वाजी वेजनवानग्निः "अह्नाम् "अग्रे उदयकाले “जायते प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥५

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । ससाद । यजीयान् ॥५

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।

दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । ससाद । यजीयान् ॥५

अयमग्निः "जेन्यः उत्पादनीयः "अह्नां "अग्रे उदयकाले “जनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् "हितेषु "वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु "अरुषः आरोचमानः सन् “हितः स्थापितः । पश्चात् "दमेदमे तत्तद्यागगृहे “सप्त "रत्ना रमणीयाः सप्त ज्वालाः दधानः धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानः "अग्निः "होता होमनिष्पादकः सन् "यजीयान् यष्टव्यः सन् “नि "षसाद नषण्णो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिमतीष्टिः कार्या । तत्रेयमनुवाक्या। सूत्रितं च-- अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्साध्वीमकर्देववीतिं नो अद्य ' (ऐ.ब्रा. ७. ९) इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभा उ लोके ।

युवा कविः पुरुनिष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्य इद्धः ॥६

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊं इति । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥६

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपऽस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊं इति । लोके ।

युवा । कविः । पुरुनिःऽस्थः । ऋतऽवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥६

अयम् "अग्निः "होता होमनिष्पादकः सन् "यजीयान् यष्टव्यश्च सन् "न्यसीदत् निषसाद । कुत्रेति तदुच्यते । "मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्याः “उपस्थे उत्संगे तत्रापि “सुरभौ आज्यादिसौरभ्ययुक्ते "लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे । “उत अपि च "युवा

नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा “कविः मेधावी “पुरुनिःष्ठः बहुस्थानः “ऋतावा यज्ञवान् “धर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् "कृष्टीनाम् ऋत्विग्यजमानानां "मध्ये "इद्धः समिद्धः सन् । वर्तत इति शेषः ॥ ॥ १२ ॥

प्र णु त्यं विप्रं॑मध्व॒रेषु॑ सा॒धुम॒ग्निं होता॑रमीळते॒ नमो॑भिः ।

आ यस्त॒तान॒ रोद॑सी ऋ॒तेन॒ नित्यं॑ मृजंति वा॒जिनं॑ घृ॒तेन॑ ॥७

प्र । नु । त्यम् । विप्र॑म् । अ॒ध्व॒रेषु॑ । सा॒धुम् । अ॒ग्निम् । होता॑रम् । ई॒ळ॒ते॒ । नम॑ःऽभिः ।

आ । यः । त॒तान॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । ऋ॒तेन॑ । नित्य॑म् । मृ॒ज॒न्ति॒ । वा॒जिन॑म् । घृ॒तेन॑ ॥७

प्र । नु । त्यम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमःऽभिः ।

आ । यः । ततान । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥७

“त्यं तम् "अग्निं "नमोभिः स्तुतिभिः "नु क्षिप्रं “प्र “ईळते स्तुवन्ति। कीदृशं तम् । "विप्रं मेधाविनम् "अध्वरेषु "साधुं फलसाधकं "होतारं होमनिष्पादकम् । "यः देवः "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “ऋतेन उदकेन “आ “ततान विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्ट्युत्पादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं च आततान । “वाजिनम् अन्नवन्तं देवं यजमानाः "नित्यं "घृतेन उदकेनाज्येन वा "मृजन्ति परिचरन्ति ॥

मा॒र्जा॒ल्यो॑ मृज्यते॒ स्वे दमू॑नाः कविप्रश॒स्तो अति॑थिः शि॒वो नः॑ ।

स॒हस्र॑शृंगो वृष॒भस्तदो॑जा॒ विश्वाँ॑ अग्ने॒ सह॑सा॒ प्रास्य॒न्यान् ॥८

मा॒र्जा॒ल्यः॑ । मृ॒ज्य॒ते॒ । स्वे । दमू॑नाः । क॒वि॒ऽप्र॒श॒स्तः । अति॑थिः । शि॒वः । न॒ः ।

स॒हस्र॑ऽशृङ्गः । वृ॒ष॒भः । तत्ऽओ॑जाः । विश्वा॑न् । अ॒ग्ने॒ । सह॑सा । प्र । अ॒सि॒ । अ॒न्यान् ॥८

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविऽप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रऽशृङ्गः । वृषभः । तत्ऽओजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥८

मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः "मृज्यते परिचर्यते । "स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयम् । “दमूनाः दानमना दान्तमना वा "कविप्रशस्तः कविभिर्मेधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यः "नः अस्माकम् "अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः "शिवः सुखकरश्च । "सहस्रशृङ्गः अपरिमितज्वालः "वृषभः वर्षिता फलानां “तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः ।

सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे "अग्ने "विश्वान् “अन्यान् स्वव्यतिरिक्तान् सर्वान् "सहसा बलेन “प्रासि । प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र स॒द्यो अ॑ग्ने॒ अत्ये॑ष्य॒न्याना॒विर्यस्मै॒ चारु॑तमो ब॒भूथ॑ ।

ई॒ळेन्यो॑ वपु॒ष्यो॑ वि॒भावा॑ प्रि॒यो वि॒शामति॑थि॒र्मानु॑षीणां ॥९

प्र । स॒द्यः । अ॒ग्ने॒ । अति॑ । ए॒षि॒ । अ॒न्यान् । आ॒विः । यस्मै॑ । चारु॑ऽतमः । ब॒भूथ॑ ।

ई॒ळेन्यः॑ । व॒पु॒ष्यः॑ । वि॒भाऽवा॑ । प्रि॒यः । वि॒शाम् । अति॑थिः । मानु॑षीणाम् ॥९

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुऽतमः । बभूथ ।

ईळेन्यः । वपुष्यः । विभाऽवा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥९

हे "अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य "सद्यः तदानीमेव "अन्यान् स्वसमानान् "अत्येषि अतिक्रामसि । "यस्मै यज्ञाय "चारुतमः सन् "अविः “बभूथ । किंच त्वम् "ईळेन्यः स्तुत्यः “वपुष्यः वपुष्करो दीप्तिकरो वा “विभावा विशिष्टदीप्तिमान "प्रियः प्रियभूतः "विशां सर्वेषां प्राणिनां तथा "अतिथिः पूज्यः "मानुषीणां प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं॑ भरंति क्षि॒तयो॑ यविष्ठ ब॒लिम॑ग्ने॒ अंति॑त॒ ओत दू॒रात् ।

आ भंदि॑ष्ठस्य सुम॒तिं चि॑किद्धि बृ॒हत्ते॑ अग्ने॒ महि॒ शर्म॑ भ॒द्रं ॥१०

तुभ्य॑म् । भ॒र॒न्ति॒ । क्षि॒तयः॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ । ब॒लिम् । अ॒ग्ने॒ । अन्ति॑तः । आ । उ॒त । दू॒रात् ।

आ । भन्दि॑ष्ठस्य । सु॒ऽम॒तिम् । चि॒कि॒द्धि॒ । बृ॒हत् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । महि॑ । शर्म॑ । भ॒द्रम् ॥१०

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिम् । अग्ने । अन्तितः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भन्दिष्ठस्य । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥१०

हे "यविष्ठ युवतम "अग्ने "क्षितयः मनुष्याः यजमानाः “तुभ्यं “भरन्ति संपादयन्ति। किम् । “बलिं पूजां हविर्लक्षणाम् "अन्तितः अन्तिकात् "उत अपि च दूरात् । “आ इति चार्थे । किंच “भन्दिष्ठस्य अतिशयेन स्तोतुः "सुमतिं स्तुतिम् "आ "चिकिद्धि आजानीहि । हे "अग्ने "ते तव “शर्म सुखम् अस्मभ्यं दातव्यं “बृहत् महत् 'भद्रं स्तुत्यं च ।।

आद्य रथं भानुमो भानुमंतमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समंतं ।

विद्वान्पंथीनामुर्वं१ंतरिंक्षमेह देवान्हंविरद्यांय वक्षि ॥११

आ । अद्य । रथंम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तंम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । सम्ऽअंन्तम् ।

विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिंक्षम् । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्यांय । वक्षि ॥११

आ । अद्य । रथम् । भानुऽमः । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । सम्ऽअन्तम् ।

विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥११

हे "भानुमः दीप्तिमन् "अग्ने "अद्य अस्मिन् यागदिने "भानुमन्तं दीप्तिमन्तं "समन्तं समीचीनप्रान्तोपेतं "रथं "यजतेभिः यष्टव्यैर्देवैः सह "आ "तिष्ठ आरोह। "विद्वान् यष्टव्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं "पथीनां देवयजनमार्गान् प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ "उर्वन्तरिक्षं प्रभूतेऽन्तरिक्षे "देवान् यष्टव्यान् "हविरद्याय हविर्भक्षणाय "इह अस्मिन् यज्ञे "आ "वक्षि आवहसि ॥

अवोंचाम कवये मेध्यांय वचों वंदारुं वृषभाय वृष्णें ।

गविंष्ठिरो नमंसा स्तोमंमग्नौ दिवींव रुक्ममुंरुव्यंचंमश्रेत् ॥१२

अवोंचाम । कवयें । मेध्यांय । वचः । वन्दारुं । वृषभायं । वृष्णें ।

गविंष्ठिरः । नमंसा । स्तोमंम् । अग्नौ । दिविऽइंव । रुक्मम् । उरुऽव्यञ्चंम् । अश्रेत् ॥१२

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यञ्चम् । अश्रेत् ॥१२

वयमात्रेयाः "कवये मेधाविने "मेध्याय मेधार्हाय "वृषभाय वर्षकाय फलानां "वृष्णे सेक्त्रे यूने "वृन्दारु वन्दनशीलं "वचः स्तोत्रम् "अवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिम् उपसंहरति । "गविष्ठिरः अयमृषिः "नमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं "स्तोमं स्तोत्रम् "अग्नौ "अश्रेत् श्रयति स्म । "दिवि "रुक्मं रोचमानम् "उरुव्यञ्चम् उरुगमनमादित्यम् "इव ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.१&oldid=209169" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्, १२ शक्वरी।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥१॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी बिभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥२॥

हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्वत्किं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुक्थाः ॥३॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमद्यूथं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अगृभ्रन्नजनिष्ट हि षः पलिक्नीरिद्युवतयो भवन्ति ॥४॥

के मे मर्यकं वि यवन्त गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ईं जगृभुरव ते सृजन्त्वाजाति पश्व उप नश्चिकित्वान् ॥५॥

वसां राजानं वसतिं जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।
ब्रह्माण्यत्रेरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥६॥
शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।
एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥७॥
हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वाँ अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥८॥
वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।
प्रादेवीर्मायाः सहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥९॥
उत स्वानासो दिवि षन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।
मदे चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥१०॥
एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।
यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्याः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥११॥
तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्र्वर्यः समजाति वेदः ।
इतीममग्निममृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्धविष्मते मनवे शर्म यंसत् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

'कुमारं माता ' इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाम्नः पुत्रो वृशो वोभौ वात्र ऋषी । 'कमेतं त्वं ', ' वि ज्योतिषा' इत्यनयोस्तु वृश एव नोभौ न कुमारः । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । अत्रानुक्रमणिका–' कुमारं कुमारो वृशो वा जान उभौ वा शक्वर्यन्तं कं वीत्यृचोस्तु वृश एव' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

कु॒मा॒रं मा॒ता यु॑व॒तिः समु॑ब्धं॒ गुहा॑ बिभर्ति॒ न द॑दाति पि॒त्रे ।

अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यंति निहितमरतौ ॥१

कुमारम् । माता । युवतिः । सम्ऽउब्धम् । गुहा । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । मिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निऽहितम् । अरतौ ॥१

कुमारम् । माता । युवतिः । सम्ऽउब्धम् । गुहा । बिभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । मिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निऽहितम् । अरतौ ॥१

शाट्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा त्रैवृष्ण ऐक्ष्वाकः त्र्यरुणोऽभवदस्य च ॥ पुरोहितो वृशो जान ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णन्ति रथान् राज्ञां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ त्र्यरुणस्य वृशो रश्मिं संजग्राह पुरोहितः । कुमारो वर्त्मनि क्रीडन्नथचक्रेण घातितः॥ छिन्नः कुमारश्चक्रेण ममाराथ पुरोहितः । त्वं हन्तास्येति राजानं राजा चापि पुरोहितम् ॥ त्वं हन्तास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्तातस्त्वया हतः ॥ रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवदमानौ ताविक्ष्वाकून्प्रष्टुमागतौ ॥ तौ पप्रच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः। तेऽब्रुवन्नथयन्तारं हन्तारं वृशसंज्ञकम् ॥ स वृशो वार्शसाम्ना तं कुमारं समजीवयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदीरितम् ॥ यत इक्ष्वाकवो रागात् हन्तारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृहेष्वग्नेस्तेजो निर्गतमेषु च ॥ गृहे पाकादयो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् । वृशं कुमारहन्तारं यदवोचाम तेन नः ॥ अपाक्रमद्धरो वहेराह्वयाम वृशं वयम् । इति संचिन्त्य तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य ततः शीघ्रं तेषामग्नेर्हरो भवेत् । इति वार्शेन साम्नासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां त्रसदस्योर्नृपस्य । पिशाचवेषां हर आदाय चाग्नेर्गृहान्नीत्वा कशिपौ स्थापयन्तीम् ॥ दृष्ट्वा सम्यक् तद्धरस्तोषयित्वा साम्ना पश्चाद्योजयामास चाग्निम् । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादि पूर्ववत् ॥ एवं शाट्यायनेनोक्तं ताण्डकोक्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्त्रसदस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन्राजा ब्राह्मणस्य कुमारकम् । चिच्छेद रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्वशम् ॥ पुरोहिते वर्तमाने त्वयि मां हन्तिरागता। एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमित्यब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वार्शसाम्रा तं कुमारमुदजीवयत् ॥ "माता कुमारस्योत्पादयित्री "युवतिः यौवनोपेता "कुमारं पथि संचरन्तं "समुब्धं चक्रेण हतं "गुहा गुहायां “बिभर्ति धारयति । "न "ददाति "पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निगूढं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे । "अस्य कुमारस्य "अनीकं रूपं "मिनत् हिंसितं “जनासः जनाः “न पश्यन्ति । किंतु “अरतौ अरमणे देशे "निहितं स्थितं "पुरः पुरोदेशे पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति कथयति । जानः वा तं जीवयित्वा वक्ति। अथवा। सूक्तस्य आग्नेयत्वात् कुमार इत्यग्निरुच्यते । तं माता अरणिर्युवतिर्मिश्रयन्ती समुब्धं निगूढं गुहायां बिभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्मिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरण्यां हितं पश्यन्ति ॥

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेषी बिभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धापश्यं जातं यदसूत माता ॥२

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेषी । बिभर्षि । महिषी । जजान ।

पू॒र्वीः । हि । गर्भः॑ । श॒रदः॑ । व॒वर्ध॑ । अप॑श्यम् । जा॒तम् । यत् । असू॑त । मा॒ता ॥२

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेषी । बिभर्षि । महिषी । जजान ।

पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥२

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहारः । हे "युवते “त्वं "कमेतं "कुमारं "पेषी हिंसिका पिशाचिका सती “बिभर्षि । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नम् अग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वात् धारणमनुचितमित्यर्थः। "महिषी महती पूजनीयारणिः एनं "जजान अजनयत् । तदेवाह। "गर्भः शिशोर्ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भः “हि यस्मात् "पूर्वीः "शरदः गताननेकान् संवत्सरान् "ववर्ध ववृधे । अहं च ततो "जातम् "अपश्यम् । "यत् यस्मात् "माता अरणिः "असूत उदपादयत् । राजकुमारपक्षे हे युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेषी सती बिभर्षि । अवशिष्टं कुमारजननपरतया योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि कुमाराग्निहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥

हिर॑ण्यदंत॒ं शुचि॑वर्णमा॒रात्क्षेत्रा॑दपश्य॒मायु॑धा॒ मिमा॑नं ।

द॒दा॒नो अ॑स्मा अ॒मृतं॑ वि॒पृक्व॒त्किं माम॑नि॒ंद्राः कृ॑णवन्ननु॒क्थाः ॥३

हिर॑ण्यऽदन्तम् । शुचि॑ऽवर्णम् । आ॒रात् । क्षेत्रा॑त् । अ॒प॒श्य॒म् । आयु॑धा । मिमा॑नम् ।

द॒दा॒नः । अ॒स्मै॒ । अ॒मृत॑म् । वि॒पृक्व॑त् । किम् । माम् । अ॒नि॒न्द्राः । कृ॒ण॒व॒न् । अ॒नु॒क्थाः ॥३

हिरण्यऽदन्तम् । शुचिऽवर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।

ददानः । अस्मै । अमृतम् । विपृक्वत् । किम् । माम् । अनिन्द्राः । कृणवन् । अनुक्थाः ॥३

“हिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतं “शुचिवर्णं प्रदीप्तवर्णम् "आयुधा आयुधानि आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा “मिमानं निर्मिमाणमग्निम् “आरात् समीपे "क्षेत्रात् क्षेत्रे देशे “अपश्यं पश्येयम् । एवं वृशः कामयते । अहम् "अस्मै अग्नये "अमृतम् अविनाश्यमृतत्वसाधनं वा "विपृक्वत् सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः दातास्मि । "माम् "अनिन्द्राः । इन्द्रः परमैश्वर्योऽग्निः । तद्रहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः । अनुक्थाः अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तश्च “किं “कृणवन् किं कुर्युः ॥

क्षेत्रा॑दपश्यं सनु॒तश्चर॑तं सु॒मद्यू॒थं न पु॒रु शोभ॑मानं ।

न ता अ॑गृभ्र॒न्नज॑निष्ट॒ हि षः पलि॑क्नी॒रिद्यु॑व॒तयो॑ भवंति ॥४

क्षेत्रा॑त् । अ॒प॒श्य॒म् । स॒नु॒तरिति॑ । चर॑न्तम् । सु॒ऽमत् । यू॒थम् । न । पु॒रु । शोभ॑मानम् ।

न । ताः । अ॒गृ॒भ्र॒न् । अज॑निष्ट । हि । सः । पलि॑क्नीः । इत् । यु॒व॒तयः॑ । भ॒व॒न्ति॒ ॥४

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुऽमत् । यूथम् । न । पुरु । शोभमानम् ।

न । ताः । अगृभ्रन् । अजनिष्ट । हि । सः । पलिक्नीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥४

अहं वृश इदानीं “क्षेत्रात् क्षेत्रे “सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । निगूढं "चरन्तम् अरण्यां “यूथं “न गवां समूहमिव "सुमत् स्वयमेव “पुरु बहु “शोभमानम् “अपश्यं पश्यामि । पुरा हरसः पिशाच्याक्रमणकाले “ताः ज्वाला निर्वीर्याः "न “अगृभ्रन् नागृह्णन्त नराः । इदानीं 'सः अग्निः "अजनिष्ट “हि । हरसा प्रादुरभूत् खलु। अत एव हेतोः “पलिक्नीरित् पलिक्न्यः पलिता जीर्णाः ज्वाला एवेदानीं “युवतयो “भवन्ति ॥

के मे॑ मर्य॒कं वि य॑वंत॒ गोभि॒र्न येषां॑ गो॒पा अर॑णश्चि॒दास॑ ।

य ईं॑ जगृ॒भुरव॒ ते सृ॑ज॒ंत्वाजा॑ति प॒श्व उप॑ नश्चिकि॒त्वान् ॥५

के । मे॒ । म॒र्य॒कम् । वि । य॒व॒न्त॒ । गोभिः॑ । न । येषा॑म् । गो॒पाः । अर॑णः । चि॒त् । आस॑ ।

ये । ई॒म् । ज॒गृ॒भुः । अव॑ । ते । सृ॒ज॒न्तु । आ । अ॒जा॒ति॒ । प॒श्वः । उप॑ । न॒ः । चि॒कि॒त्वान् ॥५

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्त । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ईम् । जगृभुः । अव । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पश्वः । उप । नः । चिकित्वान् ॥५

“के “मे मदीयं “मर्यकं मर्त्यसंघं राष्ट्रं "गोभिः सह “वि "यवन्त वियुक्तमकुर्वन् । गा भृत्यांश्च व्ययोजयन्। "येषां “गोपाः अस्माकं गोपयिता: “अरणश्चित् अभिगन्ता “न “आस बभूव। सोऽयमग्निः । "ये द्वेषिणः "ईम् एनं जनसंघं राष्ट्रं "जगृभुः गृह्णन्ति । “ते “अव “सृजन्तु नश्यन्तु । किंच “चिकित्वान् चेतनावान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निः “नः अस्माकं “पश्वः पशून् “उप “आजाति उपागच्छति ॥

व॒सां राजा॑नं वस॒तिं जना॑ना॒मरा॑तयो॒ नि द॑धु॒र्मर्त्ये॑षु ।

ब्रह्मा॒ण्यत्रे॒रव॒ तं सृ॑जंतु निं॑दि॒तारो॒ निंद्या॑सो भवंतु ॥६

व॒साम् । राजा॑नम् । व॒स॒तिम् । जना॑नाम् । अरा॑तयः । नि । द॒धु॒ः । मर्त्ये॑षु ।

ब्रह्मा॑णि । अत्रेः॑ । अव॑ । तम् । सृ॒ज॒न्तु॒ । नि॒न्दि॒तारः॑ । निन्द्या॑सः । भ॒व॒न्तु॒ ॥६

वसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रेः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥६

“वसां वसतां प्राणिनां "राजानं स्वामिनं “जनानां प्राणिनां “वसतिम् आवासभूतं त्र्यरुणमुक्तलक्षणमग्निं वा “अरातयो “नि "दधुः अगोपयन् “मर्त्येषु लोकेषु मध्ये। “अत्रेः अत्रिगोत्रस्य वृशस्य “ब्रह्माणि मन्त्राः स्तोत्राणि वा “तं कुमारम् अग्निं वा "अव “सृजन्तु । अथवा अत्रेः अत्रिगोत्रस्य कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृशस्य ब्रह्माण्यत्रेत्रिगोत्रम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजन्तु विसृजन्तु । “निन्दितारः अस्मन्निन्दकाः “निन्द्यासः अस्माभिर्निन्द्याः “भवन्तु । अत्रेर्ब्रह्माणीत्येतत् उपजीव्य वृशमप्यात्रेयं वदन्ति। आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयम् आत्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते ॥१४॥

अञ्जःसवे आहवनीयोपस्थाने 'शुनश्चिच्छेपम्' इत्येषा। ‘अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकारशुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात्' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ब्राह्मणम् ।।

शुनश्चि॒च्छेपं॒ निदि॑तं स॒हस्रा॒द्यूपा॑दमुंचो॒ अश॑मिष्ट हि षः ।

ए॒वास्मद॑ग्ने॒ वि मुं॑मुग्धि॒ पाशा॒न्होत॑श्चिकित्व इ॒ह तू नि॒षद्य॑ ॥७

शुनः॒ऽशेप॑म् । चि॒त् । निऽदि॑तम् । स॒हस्रा॑त् । यूपा॑त् । अ॒मु॒ञ्चः॒ । अश॑मिष्ट । हि । सः ।

ए॒व । अ॒स्मत् । अ॒ग्ने॒ । वि । मु॒मु॒ग्धि॒ । पाशा॑न् । होत॒रिति॑ । चि॒कि॒त्वः॒ । इ॒ह । तु । नि॒ऽसद्य॑ ॥७

शुनःऽशेपम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः ।

एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥७

हे अग्ने “निदितं नितरां बद्धं “शुनःशेपम् ऋषिं “सहस्रात् अनेकरूपात् “यूपात् "अमुञ्चः अमोचयः। “चित् इति पूरणः। शुनःशेपमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः । “सः ऋषिः "अशमिष्ट हि शान्तवान् खलु । यद्वा । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मैतत् । अस्तावीत् । तस्मादमुञ्च इति संबन्धः। “एव एवम् “अस्मत् अस्मत्तः "पाशान् “वि “मुमुग्धि विमोचय । हे "होतः हे “चिकित्वः चेतनावन् “अग्ने “इह “तु वेद्यां “निषद्य अवस्थाय ॥

हृ॒णी॒यमा॑नो॒ अप॒ हि मदैये॒ः प्र मे॑ दे॒वानां॑ व्रत॒पा उ॑वाच ।

इंद्रो॑ वि॒द्वाँ अनु॒ हि त्वा॑ च॒चक्ष॒ तेना॒हम॑ग्ने॒ अनु॑शिष्ट आगा॑ ॥८

हृ॒णी॒यमा॑नः । अप॑ । हि । मत् । ऐये॑ः । प्र । मे॒ । दे॒वाना॑म् । व्र॒त॒ऽपाः । उ॒वा॒च॒ ।

इन्द्र॑ः । वि॒द्वान् । अनु॑ । हि । त्वा॒ । च॒चक्ष॑ । तेन॑ । अ॒हम् । अ॒ग्ने॒ । अनु॑ऽशिष्टः । आ । अ॒गा॒म् ॥८

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयेः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतऽपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष । तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥८

हे अग्ने “हृणीयमानः क्रुध्यंस्त्वं “मत् मत्तः “अप “ऐयेः “हि अपागाः खलु ॥ ‘ ई गतौ' इत्यस्मात् श्यन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन श्यनोऽकारस्य एकारे च कृते रूपम् ॥ “मे मह्यं “देवानां “व्रतपाः कर्मणः पालकः “इन्द्रः “प्र “उवाच “हि । स एव “विद्वान् “त्वा “अनु “चचक्ष त्वां ददर्श । “तेन “अनुशिष्टः अहं हे “अग्ने त्वाम् “आगाम् इति । एवं वृश आह ॥

वि ज्योतिंषा बृह॒ता भा॑त्य॒ग्निरा॒विर्विश्वा॑नि कृणुते महि॒त्वा ।

प्रादे॑वीर्मा॒याः सं॑हते दु॒रेवा॒: शिशी॑ते॒ शृं॒गे॒ रक्षं॑से वि॒निक्षें ॥९

वि । ज्योतिं॑षा । बृ॒ह॒ता । भा॒ति॒ । अ॒ग्निः । आ॒विः । विश्वा॑नि । कृ॒णु॒ते॒ । म॒हि॒ऽत्वा ।

प्र । अदे॑वीः । मा॒याः । स॒ह॒ते॒ । दुः॒ऽएवाः॑ । शिशी॑ते । शृङ्गे॒ इति॑ । रक्ष॑से । वि॒ऽनिक्षें ॥९

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । आविः । विश्वानि । कृणुते । महिऽत्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । सहते । दुःऽएवाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥९

अयम् “अग्निः “ज्योतिषा तेजसा “बृहता महता “वि “भाति विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् "महित्वा स्वमहत्त्वेन "विश्वानि सर्वाणि पदार्थजातानि "आविः “कृणुते प्रकटीकरोति । एवं प्रवृद्धोऽग्निः "अदेवीः अदेवनशीला आसुरीः "मायाः "दुरेवाः दुःखगमनाः' “प्र “सहते अभिभवति । किंच "शिशीते तीक्ष्णीकरोति । “शृङ्गे शृङ्गाणि । शृङ्गसदृशीर्हिंसिका वा ज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति । किमर्थम् । “रक्षसे “विनिक्षे रक्षसो नाशाय । ‘निश्यति श्रङ्गे रक्षसो विनिक्षणनाय' (निरु. ४. १८) इति यास्कः ॥

उ॒त स्वा॒नासों दि॒वि षं॑त्व॒ग्नेस्ति॒ग्मायु॑धा॒ रक्षं॑से॒ हंत॒वा उं ।

मदें चिदस्य॒ प्र रु॑जंति॒ भामा॒ न व॑रंते परि॒बाधो॒ अदें॑वीः ॥१०

उ॒त । स्वा॒नासः॑ । दि॒वि । स॒न्तु॒ । अ॒ग्नेः । ति॒ग्मऽआ॑युधाः । रक्ष॑से । हन्त॒वै । ऊं॒ इतिं ।

मदें । चि॒त् । अ॒स्य॒ । प्र । रु॒ज॒न्ति॒ । भामाः॑ । न । व॒र॒न्ते॒ । प॒रि॒ऽबाधः॑ । अदें॑वीः ॥१०

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । ऊं इति ।

मदे । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिऽबाधः । अदेवीः ॥१०

“उत अपि च "अग्नेः "स्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः “दिवि “षन्तु द्युलोके प्रादुर्भवन्तु । किमर्थम् । “तिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । “रक्षसे “हन्तवा “उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । “मदे “चित् हर्षे सति “अस्य अग्नेः “भामाः क्रोधा दीप्तयो वा “प्र “रुजन्ति प्रकर्षेण भङ्गं गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । “परिबाधः परितो बाधिकाः “अदेवीः अदेवनाः आसुर्यः सेनाः “न “वरन्ते न वारयन्त्येनम् ॥

ए॒तं ते॒ स्तोमं॑ तुविजात॒ विप्रो॒ रथं॒ न धीरः॒ स्वपा॑ अतक्षं ।

यदीदं॑ग्ने॒ प्रति॒ त्वं दे॑व॒ हर्याः॒ स्व॑र्वतीर॒प ए॑ना जयेम ॥११

ए॒तम् । ते॒ । स्तोमं॑म् । तु॒वि॒ऽजा॒त॒ । विप्रः॑ । रथं॑म् । न । धीरः॑ । सु॒ऽअपाः॑ । अ॒त॒क्ष॒म् ।

यदिं॑ । इत् । अ॒ग्ने॒ । प्रतिं॑ । त्वम् । दे॒व॒ । हर्याः॑ । स्वः॑ऽवतीः । अ॒पः । ए॒न॒ । ज॒ये॒म॒ ॥११

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविऽजात । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्याः । स्वःऽवतीः । अपः । एन । जयेम ॥११

हे "तुविजात बहुभावमापन्नाग्ने “ते त्वदर्थम् “एतं “स्तोमम् एतत् स्तोत्रं “विप्रः मेधावी स्तोता “रथं “न रथमिव “धीरः “स्वपाः शोभनकर्माहम् “अतक्षं समपादयम् । हे अग्ने “देव “त्वं “यदीत् एनं स्तोमं “प्रति हर्याः प्रतिकामयेथाः । तर्हि स्वर्वतीः स्वरणवतीर्व्याप्तिमतीः "अपः “एना एनेन “जयेम प्राप्नुयाम ॥

तु॒वि॒ग्रीवो॑ वृष॒भो वा॑वृधा॒नो॑ऽश॒त्र्व१॒॑र्यः सम॑जाति॒ वेदः॑ ।

इती॒मम॒ग्निम॒मृता॑ अवोचन्ब॒र्हिष्मं॑ते॒ मनं॑वे॒ शर्म॑ यंसद्ध॒विष्मं॑ते॒ मनं॑वे॒ शर्म॑ यंसत् ॥१२

तु॒वि॒ऽग्रीवः॑ । वृ॒ष॒भः । व॒वृ॒धा॒नः । अ॒श॒त्रु । अ॒र्यः । सम् । अ॒जा॒ति॒ । वेदः॑ ।

इतिं॑ । इ॒मम् । अ॒ग्निम् । अ॒मृताः॑ । अ॒वो॒च॒न् । ब॒र्हिष्मं॑ते । मनं॑वे । शर्म॑ । यं॒स॒त् । ह॒विष्मं॑ते । मनं॑वे । शर्म॑ । यं॒स॒त् ॥१२

तुविऽग्रीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्यः । सम् । अजाति । वेदः ।

इति । इमम् । अग्निम् । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् । हविष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥१२

“तुविग्रीवः बहुज्वालः प्रभूतग्रीवो वा “वृषभः वर्षिता कामानां “ववृधानः वर्धमानोऽग्निः “अर्यः अरेः “वेदः धनम् “अशत्रु अकण्टकं “समजाति संयोजयति । “इतीमम् अर्थम् “अग्निम् “अमृताः अन्ये देवाः “अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् “बहिष्मते यागवते “मनवे मनुष्याय यजमानाय “शर्म सुखं “यंसत् यच्छतु । "हविष्मते च “शर्म “यंसत् ॥ ॥ १५ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३

दे. अग्निः, ३ मरुद्रुद्रविष्णवः। त्रिष्टुप्, १ विराट्।

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।
त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥१॥
त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।
अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यद्दम्पती समनसा कृणोषि ॥२॥
तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्रम् ।
पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥३॥
तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरू दधाना अमृतं सपन्त ।
होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥४॥
न त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्न काव्यैः परो अस्ति स्वधावः ।
विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवद्देव मर्तान् ॥५॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्ये विदथेष्वह्नां वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥६॥

यो न आगो अभ्येनो भरात्यधीदघमघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥७॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।

संस्थे यदग्न ईयसे रयीणां देवो मर्तैर्वसुभिरिध्यमानः ॥८॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्ते सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदाँ ऋतचिद्यातयासे ॥९॥

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविद्देवस्य सहसा चकानः सुम्नमग्निर्वनते वावृधानः ॥१०॥

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरिताति पर्षि ।

स्तेना अदृश्रन्रिपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥११॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निरभिशस्तये नो न रीषते वावृधानः परा दात् ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘त्वमग्ने वरुणः' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् ।' त्वमग्ने वसुश्रुतः' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘अबोध्यग्निः' इत्यत्रोक्तः ॥

त्वमंग्ने॒ वरुं॑णो॒ जायं॑से॒ यत्त्वं मि॒त्रो भं॑वसि॒ यत्समिं॑द्धः ।

त्वे विश्वें सहसस्पुत्र दे॒वास्त्वमिंद्रों दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ॥१

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वरु॑णः । जाय॑से । यत् । त्वम् । मि॒त्रः । भ॒व॒सि॒ । यत् । सम्ऽइ॑द्धः ।

त्वे इति॑ । विश्वे॑ । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । दे॒वाः । त्वम् । इन्द्रः॑ । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य ॥१

त्वम् । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वम् । मित्रः । भवसि । यत् । सम्ऽइद्धः ।

त्वे इति । विश्वे । सहसः । पुत्र । देवाः । त्वम् । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥१

हे अग्ने “त्वं वरुणः तमसां वारको रात्र्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव “यत् यदा “जायसे । किंच “त्वं “मित्रः अहरभिमानी देवः प्रमीतेस्त्राता “यत् यदा समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन् तमो निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः । “त्वे त्वयि “विश्वे सर्वेऽपि “देवाः वर्तन्ते । त्वद्दत्तेन हविषा तेषां जीवनात् ।' ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्' (तै. सं. ६. २. २. ६) इति हि श्रुतेः। हे सहसस्पुत्र बलेन मथ्यमानत्वात् । किंच “त्वम् “इन्द्रः स्वामी “दाशुषे हविर्दात्रे “मर्त्याय यजमानाय ॥

त्वम॑र्य॒मा भ॑वसि॒ यत्क॒नीना॒ं नाम॑ स्वधाव॒न्गुह्यं॑ बिभर्षि ।

अ॒ंजंति॑ मि॒त्रं सुधि॑तं॒ न गोभि॒र्यद्दं॑पं॑ती॒ सम॑नसा कृ॒णोषि॑ ॥२

त्वम् । अ॒र्य॒मा । भ॒व॒सि॒ । यत् । क॒नीना॑म् । नाम॑ । स्व॒धा॒ऽव॒न् । गुह्य॑म् । बि॒भ॒र्षि॒ ।

अ॒ञ्जन्ति॑ । मि॒त्रम् । सुऽधि॑तम् । न । गोभिः॑ । यत् । दम्प॑ती॒ इति॒ दम्ऽप॑ती । सऽम॑नसा । कृ॒णोषि॑ ॥२

त्वम् । अर्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधाऽवन् । गुह्यम् । बिभर्षि ।

अञ्जन्ति । मित्रम् । सुऽधितम् । न । गोभिः । यत् । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । कृणोषि ॥२

हे अग्ने “त्वमर्यमा “भवसि । सर्वेषां नियमितासि । “यत् यदा “कनीनां कन्यकानां संबन्ध्यसि । किंच हे “स्वधावन् हविर्लक्षणान्नवन् “गुह्यं गोपनीयं नाम “बिभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । “सुधितं सुष्ठु निहितं “मित्रं न मित्रमिव त्वां “गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः क्षीरादिभिः “अञ्जन्ति । “यत् यस्मात् “दम्पती जायापती “समनसा समानमनस्कौ “कृणोषि करोषि ॥

तव॑ श्रि॒ये म॒रुतो॑ मर्जयंत॒ रुद्र॒ यत्ते॒ जनि॑म॒ चारु॑ चि॒त्रं ।

प॒दं यद्विष्णो॑रुप॒मं नि॒धायि॒ तेन॑ पासि॒ गुह्यं॒ नाम॒ गोनां॑ ॥३

तव॑ । श्रि॒ये । म॒रुतः॑ । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । रुद्र॑ । यत् । ते॒ । जनि॑म । चारु॑ । चि॒त्रम् ।

प॒दम् । यत् । विष्णोः॑ । उ॒प॒ऽमम् । नि॒ऽधायि॑ । तेन॑ । पा॒सि॒ । गुह्य॑म् । नाम॑ । गोना॑म् ॥३

तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम । चारु । चित्रम् ।

पदम् । यत् । विष्णोः । उपऽमम् । निऽधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥३

अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने तव “श्रिये श्रयणाय "मरुतः अपः अन्तरिक्ष्याः “मर्जयन्त मार्जयन्ति । हे "रुद्र वृष्ट्या रुद्रवद्वर्धितरग्ने “ते तव “यत् "जनिम जन्म वैद्युतलक्षणं “चारु चरणीयं “चित्रं चायनीयं च । तत्कथमिति चेदुच्यते । विष्णोः व्यापनशीलस्य देवस्य “उपमं “गुह्यम् अगम्यं “यत् “पदं “निधायि । अनेनान्तरिक्षमुक्तम् । उपमेयमिव विष्णोर्मध्यमं पदं तस्मानान्तरिक्षं पश्यन्ति' इति ब्राह्मणम् । “तेन “गोनाम् उदकानां “गुह्यं “नाम नामानि “पासि रक्षसि ॥

तव॑ श्रि॒या सु॒दृशो॑ देव दे॒वाः पु॒रू दधा॑ना अ॒मृतं॑ सपंत ।

होता॑रम॒ग्निं मनु॑षो॒ नि षे॑दुर्दश॒स्यंत॑ उ॒शिजः॒ शंस॑मा॒योः ॥४

तव॑ । श्रि॒या । सु॒ऽदृशः॑ । दे॒व॒ । दे॒वाः । पु॒रु । दधा॑नाः । अ॒मृत॑म् । स॒प॒न्त॒ ।

होता॑रम् । अ॒ग्निम् । मनु॑षः । नि । से॒दु॒ः । द॒श॒स्यन्तः॑ । उ॒शिजः॑ । शंस॑म् । आ॒योः ॥४

तव । श्रिया । सुऽदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥४

हे “देव अग्ने “सुदृशः “तव “श्रिया समृद्ध्या “देवाः इन्द्रादयः “पुरु अत्यधिकं “दधानाः त्वयि प्रीतिं धारयन्तः "अमृतं “सपन्त स्पृशन्ति । "होतारं होमनिष्पादकम् “अग्निं "मनुषः मनुष्याः “नि “षेदुः परिचरन्ति ऋत्विजः । किं कुर्वन्तः । “दशस्यन्तः हविर्वितरन्तः “शंसं फलम् "उशिजः कामयमानस्य “आयोः मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् ॥

न त्वद्धोता॒ पूर्वो॑ अग्ने॒ यजी॑या॒न्न काव्यैः॑ प॒रो अ॑स्ति स्वधावः ।

वि॒शश्च॒ यस्या॒ अति॑थि॒र्भवा॑सि॒ स य॒ज्ञेन॑ वनवद्दे॒व॒ मर्ता॑न् ॥५

न । त्वत् । होता॑ । पूर्वः॑ । अ॒ग्ने॒ । यजी॑यान् । न । काव्यैः॑ । प॒रः । अ॒स्ति॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ः ।

वि॒शः । च॒ । यस्याः॑ । अति॑थिः । भवा॑सि । सः । य॒ज्ञेन॑ । व॒न॒व॒त् । दे॒व॒ । मर्ता॑न् ॥५

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । परः । अस्ति । स्वधाऽवः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्तान् ॥५

हे “अग्ने “त्वत् त्वत्तोऽन्यः “न “अस्ति “होता “पूर्वः पूरकः पुराणो वा "यजीयान् यष्टा वा । “काव्यैः स्तोत्रैः स्तुत्यः “परः परस्तात् परस्मिन्नपि काले “न अस्ति । हे “देव हे "स्वधावः अन्नवन् “यस्याः “विशः प्रजाया ऋत्विग्रूपायाः "अतिथिः "भवासि- अतिथिवत्पूज्यः भवसि । “सः “यज्ञेन “मर्तान् अस्मद्वेष्टॄन “वनवत् वृश्चति हिनस्ति । यद्वा । मर्तान् परिचारकान् वनवत् संभजेत् ॥

व॒यम॑ग्ने वनुयाम॒ त्वोता॑ वसू॒यवो॑ ह॒विषा॒ बुध्य॑मानाः ।

व॒यं स॑म॒र्ये वि॒दथे॒ष्वह्ना॑ व॒यं रा॒या स॑हसस्पुत्र॒ मर्ता॑न् ॥६

व॒यम् । अ॒ग्ने॒ । व॒नु॒या॒म॒ । त्वाऽऊ॑ताः । व॒सु॒ऽयवः॑ । ह॒विषा॑ । बुध्य॑मानाः ।

व॒यम् । स॒ऽम॒र्ये । वि॒दथे॑षु । अह्ना॑म् । व॒यम् । रा॒या । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । मर्ता॑न् ॥६

वयम् । अग्ने । वनुयाम । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयम् । सऽमर्ये । विदथेषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥६

हे अग्ने "वयं यजमानाः “त्वोतः त्वया रक्षिताः सन्तः “वनुयाम । शत्रून् पीडयाम संभजेमहि वा धनम् । कीदृशा वयम् । “वसूयवः वसुकामाः “हविषा त्वां “बुध्यमानाः बोधयन्तः “वयं समर्ये समरणे जयेम शत्रूनिति शेषः । “विदथेषु यागेषु प्राप्नुयाम बलम् । यद्वा । वनुयामेत्येतदनुषज्यते । “अह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच “वयं हे "सहसस्पुत्र बलस्य पुत्र पालक वाग्ने "राया धनेन सह “मर्तान पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

यो न॒ आगो॑ अ॒भ्येनो॒ भरा॒त्यधीद॒घम॒घशं॑से दधात ।

ज॒ही चि॑कित्वो अ॒भिशं॑स्तिमे॒तामग्ने॒ यो नो॑ म॒र्चय॑ति द्व॒येन॑ ॥७

यः । न॒ः । आगः॑ । अ॒भि । एनः॑ । भरा॑ति । अधि॑ । इत् । अ॒घम् । अ॒घऽशं॑से । द॒धा॒त॒ ।

ज॒हि । चि॒कि॒त्वः॒ । अ॒भिऽशं॑स्तिम् । ए॒ताम् । अ॒ग्ने॒ । यः । न॒ः । म॒र्चय॑ति । द्व॒येन॑ ॥७

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघम् । अघऽशंसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिऽशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥७

"यः मर्त्यः “आगः अपराधम् “एनः पापं च नः अस्मभ्यम् “अभि “भराति अभितः करोति । तस्मिन् "अघशंसे “अघं पापम् “अधि “दधात ददात्वग्निः । इत् इति पूरणः । आगोऽपराधं यो मह्यमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः। अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे

“अग्ने “एताम् अभिशस्तिं “जहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैनमभिशंसकमिति व्याख्येयम् । यः अभिशस्ता “नः अस्मान् “द्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा “मर्चयति बाधते । तमिति ॥

त्वाम॒स्या व्यु॒षि देव॒ पूर्वे॑ दू॒तं कृ॑ण्वा॒ना अ॑यजंत ह॒व्यैः ।

स॒ंस्थे यद॑ग्न॒ ईय॑से रयी॒णां दे॒वो मर्तै॒र्वसु॑भिरि॒ध्यमा॑नः ॥८

त्वाम् । अ॒स्याः । वि॒ऽउषि॑ । दे॒व॒ । पूर्वे॑ । दू॒तम् । कृ॒ण्वा॒नाः । अ॒य॒ज॒न्त॒ । ह॒व्यैः ।

स॒म्ऽस्थे । यत् । अ॒ग्ने॒ । ईय॑से । र॒यी॒णाम् । दे॒वः । मर्तैः॑ । वसु॑ऽभिः । इ॒ध्यमा॑नः ॥८

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।

सम्ऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥८

हे अग्ने “त्वामस्याः रात्रेः “व्युषि । व्युष्टायामुषसीत्यर्थः । “पूर्वे पुरातना यजमानाः “दूतं देवानां प्रेरकं “कृण्वानाः कुर्वाणाः “अयजन्त “हव्यैः हर्विभिः साधनैः “रयीणां हविर्लक्षणानां “संस्थे संस्थाने आसादने सति हे "अग्ने “यत् यदा “ईयसे गच्छसि। “देवः द्योतमानः “मर्तैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः “वसुभिः वासकैः “इध्यमानः समिध्यमानः सन् ॥

अव॑ स्पृधि पि॒तर॒ं योधि॑ वि॒द्वान्पु॒त्रो यस्ते॑ सहसः सून ऊ॒हे ।

क॒दा चि॑कित्वो अ॒भि च॑क्षसे॒ नोऽग्ने॑ क॒दाँ ऋ॑त॒चिद्या॑तयासे ॥९

अव॑ । स्पृ॒धि॒ । पि॒तर॑म् । योधि॑ । वि॒द्वान् । पु॒त्रः । यः । ते॒ । स॒ह॒सः॒ । सू॒नो॒ इति॑ । ऊ॒हे ।

क॒दा । चि॒कि॒त्वः॒ । अ॒भि । च॒क्ष॒से॒ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । क॒दा । ऋ॒त॒ऽचित् । या॒त॒या॒से॒ ॥९

अव । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सूनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतऽचित् । यातयासे ॥९

हे “सहसः सूनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् “अव “स्पृधि पारय । "योधि पृथक्कुरु पापात् । “यः “पुत्रः पुत्रस्थानीयः तव यो यजमानः “ते त्वां “पितरं पालकं पितृभूतं “विद्वान् जानन “ऊहे वहति हविः । तमेवं कुरु इत्यृषिरात्मानं परोक्षेणाह । ' हव्यवाळग्निरजरः पिता नः' (ऋ. सं. ५. ४. २) इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः । पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव स्पृधि योधि च यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्' (ऋ. सं. २. १. ९) इति हि श्रुतिः । हे चिकित्वः चेतनावन् अग्ने "कदा “नः अस्मान् “अभि “चक्षसे अभिपश्यसि । “कदा च “ऋतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता “यातयासे प्रेरयसि सन्मार्गेण

भूरि॒ नाम॒ वंद॑मानो दधाति पि॒ता व॑सो॒ यदि॒ तज्जो॒षया॑से ।

कु॒विद्दे॒वस्य॒ सह॑सा चका॒नः सु॒म्नम॒ग्निर्व॑नते वावृधा॒नः ॥१०

भूरि॑ । नाम॑ । वन्द॑मानः । द॒धा॒ति॒ । पि॒ता । व॒सो॒ इति॑ । यदि॑ । तत् । जो॒षया॑से ।

कु॒वित् । दे॒वस्य॑ । सह॑सा । च॒का॒नः । सु॒म्नम् । अ॒ग्निः । व॒न॒ते॒ । व॒वृ॒धा॒नः ॥१०

भूरि । नाम । वन्दमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवस्य । सहसा । चकानः । सुम्नम् । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥१०

“भूरि प्रभूतं “नाम त्वदीयं नाम “वन्दमानः सन् “दधाति धारयति । सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुम् । “पिता पालकस्त्वं हे “वसो वासकाग्ने "यदि “तत् हविः “जोषयासे सेवसे । “देवस्य व्यवहर्तुर्यजमानस्य “कुवित् बहु हविः “सहसा बलेन युक्तः सन् “चकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । देवं यजमानं कामयमानः "अग्निः "ववृधानः वर्धमानो यजमानं वर्धयन् वा “सुम्नं “वनते प्रयच्छति ॥

त्वम॒ंग ज॑रि॒तारं॑ यविष्ठ॒ विश्वा॑न्यग्ने दुरि॒ताति॑ पर्षि ।

स्ते॒ना अ॑दृश्रन्रि॒पवो॒ जना॒सोऽज्ञा॑तकेता वृजि॒ना अ॑भूवन् ॥११

त्वम् । अ॒ङ्ग । ज॒रि॒तार॑म् । य॒वि॒ष्ठ॒ । विश्वा॑नि । अ॒ग्ने॒ । दुः॒ऽइ॒ता । अति॑ । प॒र्षि॒ ।

स्ते॒नाः । अ॒दृ॒श्र॒न् । रि॒पवः॑ । जना॑सः । अज्ञा॑तऽकेताः । वृ॒जि॒नाः । अ॒भू॒व॒न् ॥११

त्वम् । अङ्ग । जरितारम् । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःऽइता । अति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृश्रन् । रिपवः । जनासः । अज्ञातऽकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥११

हे “अङ्ग स्वामिन् “यविष्ठ युवतम “अग्ने “जरितारं स्तोतारम् अनुग्रहीतुं “विश्वानि “दुरिता दुरितानि “अति “पर्षि अतिपारयसि । “स्तेनाः तस्कराः “अदृश्रन् दृश्यन्ते । "रिपवो "जनासः शत्रुभूता मनुष्याः "अज्ञातकेताः अज्ञातचिह्नाः “वृजिनाः अस्माभिर्वर्जिताः “अभूवन् भवन्ति ॥

इ॒मे यामा॑सस्त्व॒द्रिग॑भूव॒न्वस॑वे वा॒ तदिदागो॑ अवाचि ।

नाह॒यम॒ग्निर॒भिश॑स्तये नो॒ न रीष॑ते वावृधा॒नः परा॑ दात् ॥१२

इ॒मे । यामा॑सः । त्व॒द्रिक् । अ॒भू॒व॒न् । वस॑वे । वा॒ । तत् । इत् । आगः॑ । अ॒वा॒चि॒ ।

न । अह॑ । अ॒यम् । अ॒ग्निः । अ॒भिऽश॑स्तये । न॒ः । न । रिष॑ते । व॒वृ॒धा॒नः । परा॑ । दा॒त् ॥१२

इमे । यामासः । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाचि ।

न । अह । अयम् । अग्निः । अभिऽशस्तये । नः । न । रिषते । ववृधानः । परा । दात् ॥१२

"इमे “यामासः गन्तारः स्तोमाः “त्वद्रिक् त्वदभिमुखाः "अभूवन् भवन्ति । “वा अथवा “वसवे वासकाय “तत् “आगः अपराधमाशासनरूपम “अवाचि उक्तवानहमग्निम्। इदं देहीति याचनमेवापराधः । “इत् इति पूरणः । यद्वा । तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि। किंच "अयमग्निः “ववृधानः स्तुत्या वर्धमानः सन् “नाह नैव अभिशस्तये निन्दकाय नः अस्मान् “परा “दात् परादद्यात् । तथा “रिषते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४

दे. अग्निः। त्रिष्टुप् ।

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि ष्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥१॥

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्मद्र्यक्सं मिमीहि श्रवांसि ॥२॥

विशां कविं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।

नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥३॥

जुषस्वाग्न इळया सजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।

जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥४॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विश्वा अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥५॥

वधेन दस्युं प्र हि चातयस्व वयः कृण्वानस्तन्वे स्वायै ।

पिपर्षि यत्सहसस्पुत्र देवान्त्सो अग्ने पाहि नृतम वाजे अस्मान् ॥६॥

वयं ते अग्न उक्थैर्विधेम वयं हव्यैः पावक भद्रशोचे ।

अस्मे रयिं विश्ववारं समिन्वास्मे विश्वानि द्रविणानि धेहि ॥७॥

अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व सहसः सूनो त्रिषधस्थ हव्यम् ।

वयं देवेषु सुकृतः स्याम शर्मणा नस्त्रिवरूथेन पाहि ॥८॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि ।

अग्ने अत्रिवन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥९॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥१०॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥११॥

सायणभाष्यम्

‘त्वामग्ने ' इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च ’ त्वामग्न एकादश ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘अबोध्यग्निः' इत्यत्रोक्तः ॥

त्वाम॑ग्ने॒ वसु॑पतिं॒ वसू॑नाम॒भि प्र मं॑दे अध्व॒रेषु॑ राजन् ।

त्वया॒ वाजं॑ वाज॒यंतो॑ जयेमा॒भि ष्या॑म पृत्सु॒तीर्मर्त्या॑नां ॥१

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । वसु॑ऽपतिम् । वसू॑नाम् । अ॒भि । प्र । म॒न्दे॒ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । रा॒ज॒न् ।

त्वया॑ । वाज॑म् । वा॒ज॒ऽयन्तः᳚ । ज॒ये॒म॒ । अ॒भि । स्या॒म॒ । पृ॒त्सु॒तीः । मर्त्या॑नाम् ॥१

त्वाम् । अग्ने । वसुऽपतिम् । वसूनाम् । अभि । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजम् । वाजऽयन्तः । जयेम । अभि । स्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥१

हे “अग्ने “वसूनां “वसुपतिम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां वसूनां बाहुल्यं तत्स्वामित्वं चोक्तम् । बहूनां धनानां स्वामिनं “त्वाम् “अध्वरेषु यागेषु “अभि “प्र “मन्दे आभिमुख्येन स्तौमि हे “राजन् । किंच “त्वया अनुकूलेन वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं “वाजं “जयेम । किंच “मर्त्यानां मरणधर्मकाणां “पृत्सुतीः सेनाः "अभि “ष्याम अभिभवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्यैषा । सूत्रितं च-' हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति पत्नीसंयाजाः ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । देवसुवां हविःष्वप्यग्नेरेषैव याज्या। सूत्रितं च’ हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

ह॒व्य॒वाळ॒ग्निर॒जरः॑ पि॒ता नो॑ वि॒भुर्वि॒भावा॑ सु॒दृशी॑को अ॒स्मे ।

सु॒गा॒र्ह॒प॒त्याः समिषो॑ दिदीह्यस्म॒द्र्य१॑क्सं मि॑मीहि॒ श्रवाँ॑सि ॥२

ह॒व्य॒ऽवाट् । अ॒ग्निः । अ॒जरः॑ । पि॒ता । नः॒ । वि॒ऽभुः । वि॒भाऽवा॑ । सु॒ऽदृशी॑कः । अ॒स्मे इति॑ ।

सु॒ऽगा॒र्ह॒प॒त्याः । सम् । इषः॑ । दि॒दी॒हि॒ । अ॒स्म॒द्र्य॑क् । सम् । मि॒मी॒हि॒ । श्रवाँ॑सि ॥२

हव्यऽवाट् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विऽभुः । विभाऽवा । सुऽदृशीकः । अस्मे इति ।

सुऽगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्र्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥२

अयं "हव्यवाडग्निः “अजरः अजीर्णः सन् "नः “पिता भवत्विति शेषः । किंच “विभुः व्याप्तः “विभावा दीप्तिमान् “सुदृशीकः शोभनदर्शनः “अस्मे अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवादः। “सुगार्हपत्याः शोभनगार्हपत्ययुक्तानि “इषः अन्नानि "सं “दिदीहि सम्यक् प्रकाशय ददस्व वा । “अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखं “श्रवांसि अन्नानि “सं “मिमीहि सम्यक् प्रयच्छ ॥

वि॒शां क॒विं वि॒श्पतिं॒ मानु॑षीणां॒ शुचिं॑ पाव॒कं घृ॒तपृ॑ष्ठम॒ग्निं ।

नि होता॑रं विश्व॒विदं॑ दधिध्वे॒ स दे॒वेषु॑ वनते॒ वार्या॑णि ॥३

वि॒शाम् । क॒विम् । वि॒श्पति॑म् । मानु॑षीणाम् । शुचि॑म् । पा॒व॒कम् । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । अ॒ग्निम् ।

नि । होता॑रम् । वि॒श्व॒ऽविद॑म् । द॒धि॒ध्वे॒ । सः । दे॒वेषु॑ । व॒न॒ते॒ । वार्या॑णि ॥३

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतऽपृष्ठम् । अग्निम् ।

नि । होतारम् । विश्वऽविदम् । दधिध्वे । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥३

“मानुषीणां “विशां विश्पतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा “कविं मेधाविनं “शुचिं शुद्धं दीप्तं वा “पावकम् अन्येषां शोधकं “घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवा उपरितनभागे आज्योपेतं “होतारं होमनिष्पादकं “विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारम् “अग्निं “नि “दधिध्वे धारयथ' हे ऋत्विजः। “सः देवः “देवेषु मध्ये “वार्याणि वरणीयानि धनानि “वनते संभजते अस्मदर्थम् । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जु॒षस्वा॑ग्न॒ इळ॑या स॒जोषा॒ यत॑मानो र॒श्मिभि॒ः सूर्य॑स्य ।

जु॒षस्व॑ नः स॒मिधं॑ जातवेद॒ आ च॑ दे॒वान्ह॑वि॒रद्या॑य वक्षि ॥४

जु॒षस्व॑ । अ॒ग्ने॒ । इळ॑या । स॒ऽजोषाः॑ । यत॑मानः । र॒श्मिऽभिः॑ । सूर्य॑स्य ।

जु॒षस्व॑ । न॒ः । स॒म्ऽइध॑म् । जा॒त॒ऽवे॒द॒ः । आ । च॒ । दे॒वान् । ह॒वि॒ःऽअद्या॑य । व॒क्षि॒ ॥४

जुषस्व । अग्ने । इळया । सऽजोषाः । यतमानः । रश्मिऽभिः । सूर्यस्य ।

जुषस्व । नः । सम्ऽइधम् । जातऽवेदः । आ । च । देवान् । हविःऽअद्याय । वक्षि ॥४

हे “अग्ने “जुषस्व सेवस्व स्तुतिम् । “इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा "सजोषाः समानप्रीतिः । तथा “सूर्यस्य “रश्मिभिः “यतमानः प्रयत्नमुषःकाले कुर्वन् । किंच हे “जातवेदः जातस्य वेदितरग्ने “नः अस्मदीयां “समिधं जुषस्व सेवस्व । “आ वह “च "देवान् हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य “वक्षि वहसि तद्धविः ॥

अथ पवित्रेष्ट्यां स्विष्टकृतोऽनुवाक्यैषा । सूत्रितं च – जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (अश्व. श्रौ. २. १२) इति । मरुद्यःस पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः '(आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

जुष्टो॒ दमू॑ना॒ अति॑थिर्दु॒रो॒ण इ॒मं नो॑ य॒ज्ञमुप॑ याहि वि॒द्वान् ।

विश्वा॑ अग्ने अभि॒युजो॑ वि॒हत्या॑ शत्रू॒य॒तामा भ॑रा॒ भोज॑नानि ॥५

जुष्टः॑ । दमू॑नाः । अति॑थिः । दु॒रो॒णे । इ॒मम् । न॒ः । य॒ज्ञम् । उप॑ । या॒हि॒ । वि॒द्वान् ।

विश्वाः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒भि॒ऽयुजः॑ । वि॒ऽहत्य॑ । श॒त्रु॒ऽय॒ताम् । आ । भ॒र॒ । भोज॑नानि ॥५

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विश्वा । अग्ने । अभिऽयुजः । विऽहत्य । शत्रुऽयताम् । आ । भर । भोजनानि ॥५

"जुष्टः पर्याप्तः “दमूनाः दानमना दान्तमन वा “अतिथिः तद्वत् "दुरोणे गृहे पूज्यः सन् “इमं “नः अस्मदीयं “यज्ञम् “उप “याहि उपागच्छ । “विद्वान् जानन् हे “अग्ने “विश्वाः “अभियुजः सर्वानभियोक्तॄन् “विहत्य “शत्रूयतां तेषां “भोजनानि अन्नानि धनानि “आ “भर आहर । ‘ अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति' (निरु. ४. ५) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ १८ ॥

व॒धेन॒ दस्युं॒ प्र हि चा॒तय॑स्व॒ वयः॑ कृण्वा॒नस्त॒न्वे॒३॒॑ स्वायै॑ ।

पिप॑र्षि॒ यत्स॑हसस्पुत्र दे॒वान्त्सो अ॑ग्ने पाहि नृतम॒ वाजे॑ अ॒स्मान् ॥६

वे॒धेन॑ । दस्यु॑म् । प्र । हि । चा॒तय॑स्व । वयः॑ । कृ॒ण्वा॒नः । त॒न्वे॑ । स्वायै॑ ।

पिप॑र्षि । यत् । स॒ह॒सः॒ । पु॒त्र॒ । दे॒वान् । सः । अ॒ग्ने॒ । पा॒हि॒ । नृ॒ऽत॒म॒ । वाजे॑ । अ॒स्मान् ॥६

वेधेन । दस्युम् । प्र । हि । चातयस्व । वयः । कृण्वानः । तन्वे । स्वायै ।

पिपर्षि । यत् । सहसः । पुत्र । देवान् । सः । अग्ने । पाहि । नृऽतम । वाजे । अस्मान् ॥६

हे अग्ने "वधेन आयुधेन “दस्युम् उपक्षपयितारं “प्र “हि “चातयस्व प्रणाशय । हि इति पूरणः । “वयः “कृण्वानः कुर्वाणः “तन्वे शरीराय “स्वायै स्वीयाय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादिरूपाय पुत्राय वयोऽन्नं कुर्वाणः । “यत् यस्मात् "सहसस्पुत्र अग्ने “देवान् “पिपर्षि तर्पयसि। हे “नृतम नेतृतम “अग्ने “सः त्वं “वाजे संग्रामे “अस्मान् "पाहि रक्ष ॥

व॒यं ते॑ अग्न उ॒क्थैर्वि॑धेम व॒यं ह॒व्यैः पा॑वक भद्रशोचे ।

अ॒स्मे र॒यिं वि॒श्ववा॑रं॒ समि॑न्वा॒स्मे विश्वा॑नि॒ द्रवि॑णानि धेहि ॥७

व॒यम् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । उ॒क्थैः । वि॒धे॒म॒ । व॒यम् । ह॒व्यैः । पा॒व॒क॒ । भ॒द्र॒ऽशो॒चे॒ ।

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । वि॒श्वऽवा॑रम् । सम् । इ॒न्व॒ । अ॒स्मे इति॑ । विश्वा॑नि । द्रवि॑णानि । धे॒हि॒ ॥७

वयम् । ते । अग्ने । उक्थैः । विधेम । वयम् । हव्यैः । पावक । भद्रऽशोचे ।

अस्मे इति । रयिम् । विश्वऽवारम् । सम् । इन्व । अस्मे इति । विश्वानि । द्रविणानि । धेहि ॥७

हे “अग्ने “ते त्वां “वयम् “उक्थैः शस्त्रैः “विधेम परिचरेम । "वयं “हव्यैः हविर्भिर्विधेम । “पावक शोधक हे “भद्रशोचे कल्याणदीप्ते “अस्मे अस्मभ्यं “विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं “रयिं धनं “समिन्व प्रापय। “अस्मे अस्मभ्यं “विश्वानि “द्रविणानि “धेहि स्थापय ॥

अ॒स्माक॑मग्ने अध्व॒रं जु॑षस्व॒ सह॑सः सूनो त्रिषधस्थ ह॒व्यं ।

व॒यं दे॒वेषु॑ सु॒कृतः॑ स्याम॒ शर्म॑णा नस्त्रि॒वरू॑थेन पाहि ॥८

अ॒स्माक॑म् । अ॒ग्ने॒ । अ॒ध्व॒रम् । जु॒ष॒स्व॒ । सह॑सः । सू॒नो॒ इति॑ । त्रि॒ऽस॒ध॒स्थ॒ । ह॒व्यम् ।

व॒यम् । दे॒वेषु॑ । सु॒ऽकृतः॑ । स्या॒म॒ । शर्म॑णा । नः॒ । त्रि॒ऽवरू॑थेन । पा॒हि॒ ॥८

अस्माकम् । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । सहसः । सूनो इति । त्रिऽसधस्थ । हव्यम् ।

वयम् । देवेषु । सुऽकृतः । स्याम । शर्मणा । नः । त्रिऽवरूथेन । पाहि ॥८

हे “अग्ने “अस्माकम् “अध्वरं “जुषस्व सेवस्व । हे “सहसः “सूनो हे बलस्य पुत्र “त्रिषधस्थ त्रिषु क्षित्यादिषु स्थानेषु स्थित “हव्यं हविः जुषस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिंसितं हविरित्यर्थः। “वयं यजमानाः “देवेषु मध्ये “सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः “स्याम भवेम । “त्रिवरूथेन वाचिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन “शर्मणा सुखेन त्रिच्छदिष्केण गृहेण वा “नः “पाहि रक्ष ॥

विश्वा॑नि नो दु॒र्गहा॑ जातवेदः॒ सिंधुं॒ न ना॒वा दु॑रि॒ताति॑ पर्षि ।

अग्ने॑ अत्रि॒वन्नम॑सा गृणा॒नो॒३॑ऽस्माकं॑ बोध्यवि॒ता त॒नूनां॑ ॥९

विश्वा॑नि । नः॒ । दुः॒ऽगहा॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । सिन्धु॑म् । न । ना॒वा । दुः॒ऽइ॒ता । अति॑ । प॒र्षि॒ ।

अग्ने॑ । अ॒त्रि॒ऽवत् । नम॑सा । गृ॒णा॒नः । अ॒स्माक॑म् । बो॒धि॒ । अ॒वि॒ता । त॒नूना॑म् ॥९

विश्वानि । नः । दुःऽगहा । जातऽवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽइता । अति । पर्षि ।

अग्ने । अत्रिऽवत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥९

हे "जातवेदः “नः अस्माकं “दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि दुःखेन भोग्यानि “विश्वानि “दुरितानि “अति “पर्षि अतिपारय । “सिन्धुं “न “नावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे “अग्ने “अत्रिवत् अत्रेर्यथा तथा अस्माकं “नमसा स्तोत्रेण “गृणानः स्तूयमानः सन् “अस्माकं “तनूनाम् “अविता रक्षकः "बोधि बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्टयां ‘यस्त्वा' इत्येषा प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च –यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽग्निस्तुविश्रवस्तमम्' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्त्वां हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्यां ॥१०

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वम् । अश्याम् ॥१०

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातऽवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रऽजाभिः । अग्ने । अमृतऽत्वम् । अश्याम् ॥१०

"यः "मर्त्यः मरणधर्माहम् "अमर्त्यम् अविनाशं "त्वा त्वां "कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन "हृदा हृदयेन युक्तः "मन्यमानः स्तुवन् "जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोतृवाचकेन कीरिणाशब्देन स्तुतिरुपलक्ष्यते । स्तुतियुक्तेन मनसा त्वां मन्यमानो जोहवीमि । हे "जातवेदः "यशः धनं प्रजां वा "अस्मासु "धेहि । "प्रजाभिः त्वद्दत्ताभिर्हे "अग्ने अहम् "अमृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणम् "अश्यां प्राप्नुयाम् । प्रजामनु प्रजायसे तदु ते मर्त्यामृतम्' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि श्रुतिः ॥

तस्यामेव पुत्रकामेष्टयां ' यस्मै त्वम्' इत्येषाग्नेः पुत्रवतोऽनुवाक्या। 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनं ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवंतं गोमंतं रयिं नशते स्वस्ति ॥११

यस्मै । त्वम् । सुऽकृते । जातऽवेदः । ऊं इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥११

यस्मै । त्वम् । सुऽकृते । जातऽवेदः । ऊं इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥११

हे "जातवेदः "अग्ने "त्वं "यस्मै "सुकृते सुकर्मणे यजमानाय । "उ इति पूरणः । "लोकं "स्योनं सुखकरं "कृणवः अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । "सः यजमान: "अश्विनं बह्वश्वोपेतं "पुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं "वीरवन्तं वीरैर्वीर्येण वा उपेतं "गोमन्तं गोभिर्युक्तं "रयिं धनं "नशते प्राप्नोति । "स्वस्ति अविनश्वरम् ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.४&oldid=209172" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

Last edited २ years ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५

दे. आप्रीसूक्तं (१ इध्मः समिद्धोऽग्निर्वा, २ नराशंसः, ३ इळः, ४ बर्हिः, ५ देवीर्द्वारः, ६ उषासानक्ता, ७ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ, ८ तिस्रो देव्यः सरस्वतीळाभारत्यः, ९ त्वष्टा, १० वनस्पतिः, ११ स्वाहाकृतयः । गायत्री।

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन ।

अग्नये जातवेदसे ॥१॥

नराशंसः सुषूदतीमं यज्ञमदाभ्यः ।

कविर्हि मधुहस्त्यः ॥२॥

ईळितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् ।

सुखै रथेभिरूतये ॥३॥

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूषत ।

भवा नः शुभ्र सातये ॥४॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये ।

प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥५॥

सुप्रतीके वयोवृधा यह्वी ऋतस्य मातरा ।

दोषामुषासमीमहे ॥६॥

वातस्य पत्मन्नीळिता दैव्या होतारा मनुषः ।

इमं नो यज्ञमा गतम् ॥७॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।

बर्हिः सीदन्त्वस्रिधः ॥८॥

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोष उत त्मना ।

यज्ञेयज्ञे न उदव ॥९॥

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि ।

तत्र हव्यानि गामय ॥१०॥

स्वाहाग्नये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः ।

स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥११॥

सायणभाष्यम्

'सुसमिद्धाय' इत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्षं गायत्रमिध्माद्युक्तदेवताकम् । आप्रमित्युक्तत्वात्तनूनपाद्वर्जितम् (अनु. म. १. सू. १३)। " सुसमिद्धायाप्रं गायत्रम्' इत्यनुक्रमणिका । अत्रीणामिदमाप्रीसूक्तम् । " समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षि वा ' (आश्व. श्रौ. ३. २) इत्युक्तत्वात् ॥

सुसं॑मिद्धाय शो॒चिषे॑ घृ॒तं ती॒व्रं जु॑होतन ।

अ॒ग्नये॑ जा॒तवे॑दसे ॥१

सुऽसं॑मिद्धाय । शो॒चिषे॑ । घृ॒तम् । ती॒व्रम् । जु॒हो॒त॒न॒ ।

अ॒ग्नये॑ । जा॒तऽवे॑दसे ॥१

सुऽसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन ।

अग्नये । जातऽवेदसे ॥१

"सुसमिद्धाय सुष्ठु समिद्धायैतन्नामकायाग्नये "शोचिषे दीप्तिमते "घृतम् आज्यं "तीव्रं प्रभूतं "जुहोतन हे ऋत्विजः "अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय "जातवेदसे जातधनाय ॥

नरा॒शंस॑ः सुषूदती॒मं य॒ज्ञमदा॑भ्यः ।

क॒विर्हि मधु॑हस्त्यः ॥२

नरा॒शंसः॑ । सु॒सू॒द॒ति॒ । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अदा॑भ्यः ।

क॒विः । हि । मधु॑ऽहस्त्यः ॥२

नराशंसः । सुसूदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः ।

कविः । हि । मधुऽहस्त्यः ॥२

"नराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमग्निः “इमं यज्ञम् इदं हविः वा 'सुषूदति सुष्ठु प्रेरयति । स देवः सुष्टु अदाभ्यः अहिंस्यः केनापि "कविः मेधावी "मधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः ॥

ई॒ळि॒तो अ॑ग्न॒ आ व॒हेन्द्रं॑ चि॒त्रमि॒ह प्रि॒यम् ।

सु॒खै रथे॑भिरू॒तये॑ ॥३

ई॒ळि॒तः । अ॒ग्ने॒ । आ । व॒ह॒ । इन्द्र॑म् । चि॒त्रम् । इ॒ह । प्रि॒यम् ।

सु॒ऽखैः । रथे॑भिः । ऊ॒तये॑ ॥३

ईळितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह । प्रियम् ।

सुऽखैः । रथेभिः । ऊतये ॥३

हे "अग्ने "ईळितः स्तुतः सन् "आ "वहेन्द्रं "चित्रं चायनीयं “प्रियम् "इह अस्मिन् यज्ञे "सुखैः “रथेभिः रथैः “ऊतये अस्मद्रक्षणाय ॥

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्वाभ्य१र्का अनूषत ।

भवा नः शुभ्र सातये ॥४

ऊर्णऽम्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत ।

भव । नः । शुभ्र । सातये ॥४

ऊर्णऽम्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूषत ।

भव । नः । शुभ्र । सातये ॥४

हे "ऊर्णम्रदाः ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हे बर्हिः "वि "प्रथस्व प्रथय । "अर्काः स्तोतारः "अभि "अनूषत स्तुवन्ति । हे "शुभ्र दीप्त "सातये धनाय तद्दानाय वा "नः अस्माकं "भव ॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये ।

प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥५

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये ।

प्रऽप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥५

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये ।

प्रऽप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥५

हे "द्वारः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे "देवीः देव्यः "वि "श्रयध्वं वियुक्ता भवत । "सुप्रायणाः शोभनगमनसाधनाः "नः अस्माकम् "ऊतये रक्षायै "यज्ञं यजमानं "प्रप्र "पृणीतन पूरयत कामैर्यज्ञमेव वा फलैः ॥ ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यह्वी ऋतस्य मातरा ।

दोषामुषासमीमहे ॥६

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।

दो॒षाम् । उ॒षसं॑म् । ई॒म॒हे॒ ॥६

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।

दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥६

हे अह्नो रात्रेश्च अभिमानिदेव्यौ “सुप्रतीके सुरूपे शोभनाङ्गे वा “वयोवृधा अन्नस्य वर्धयित्र्यौ “यह्वी महत्यौ “ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा "मातरा निर्मात्र्यौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं "दोषां रात्रिदेवीम् “उषसम् अहर्देवीम् "ईमहे स्तुमः ॥

वात॑स्य॒ पत्म॑न्नीळि॒ता दैव्या॒ होता॑रा॒ मनु॑षः ।

इ॒मं नो॑ य॒ज्ञमा ग॑तम् ॥७

वात॑स्य । पत्म॑न् । ई॒ळि॒ता । दैव्या॑ । होता॑रा । मनु॑षः ।

इ॒मम् । न॒ः । य॒ज्ञम् । आ । ग॒त॒म् ॥७

वातस्य । पत्मन् । ईळिता । दैव्या । होतारा । मनुषः ।

इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥७

“वातस्य “पत्मन् । लुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थम् “ईळिता अस्माभिः स्तुतौ । यद्वा । वातस्य पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ "दैव्या देवादग्नेरादित्याच्च समुद्भूतौ "होतारा देवानामाह्वातारौ युवां "मनुषः मनुष्यस्य “इमं “नः अस्माकं "यज्ञमा "गतम् आगच्छतम् । नो मनुषो यज्ञमिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

इळा॒ सर॑स्वती म॒ही ति॒स्रो दे॒वीर्म॑यो॒भुव॑ः ।

ब॒र्हिः सी॑दन्त्व॒स्रिध॑ः ॥८

इळा॑ । सर॑स्वती । म॒ही । ति॒स्रः । दे॒वीः । म॒य॒ःऽभुव॑ः ।

ब॒र्हिः । सी॒द॒न्तु॒ । अ॒स्रिध॑ः ॥८

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः ।

बर्हिः । सीदन्तु । अस्रिधः ॥८

"इळा पृथिवी "सरस्वती । सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । "मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येषा नोक्ता तथापि सर्वत्र सह दृष्टत्वात् त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैता: क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना वाग्देव्यः । एताः "मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः "अस्रिधः अहिंसिकाः सत्यः “बर्हिः बर्हिषि "सीदन्तु उपविशन्तु ॥

शि॒वस्त्वं॑ष्टरि॒हा ग॑हि वि॒भुः पोषं॑ उ॒त त्मना॑ ।

य॒ज्ञेयं॑ज्ञे न॒ उदं॑व ॥९

शि॒वः । त्व॒ष्ट॒रि॒ति॑ । इ॒ह । आ । ग॒हि॒ । वि॒ऽभुः । पोषे॑ । उ॒त । त्मना॑ ।

य॒ज्ञेऽयं॑ज्ञे । न॒ः । उत् । अ॒व॒ ॥९

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विऽभुः । पोषे । उत । त्मना ।

यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अव ॥९

हे "त्वष्टः देव "शिवः सुखकरः सन् "इहा "गहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । “विभुः व्याप्तस्त्वं "पोषे पोषकरणे । 'उत आगत्य च “त्मना आत्मना स्वयमेव "यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु "नः अस्मान् "उदव उत्कृष्टं रक्ष ।

अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने ‘ यत्र वेत्थ' इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च -- यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

यत्र॒ वेत्थ॑ वनस्पते दे॒वानां॒ गुह्या॒ नामा॑नि ।

तत्र॑ ह॒व्यानि॑ गामय ॥१०

यत्र॑ । वेत्थ॑ । व॒न॒स्प॒ते॒ । दे॒वाना॑म् । गुह्या॑ । नामा॑नि ।

तत्र॑ । ह॒व्यानि॑ । ग॒म॒य॒ ॥१०

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि ।

तत्र । हव्यानि । गमय ॥१०

हे "वनस्पते यूपाभिमानिदेव "यत्र यस्मिन् स्थाने "वेत्थ "देवानां "गुह्या गुह्यानि "नामानि नामकानि रूपाणि "तत्र "हव्यानि "गमय प्रापय ॥

स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः ॥११

यत्र॑ । वेत्थ॑ । व॒न॒स्प॒ते॒ । दे॒वाना॑म् । गुह्या॑ । नामा॑नि ।

तत्र॑ । ह॒व्यानि॑ । ग॒म॒य॒ ॥११

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि ।

तत्र । हव्यानि । गमय ॥११

अग्न्यादिविश्वेदेवाः। तेभ्यः "देवेभ्य इदं "हविः "स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः ॥ ॥ २१ ॥

टिप्पणी

According to Sayana (RV I.13), there are 12 āprī sukta. Of the ten āprī sukta, Ṛgveda commented by Gargya Narayana, RV I.13 and I.142 invoke Narāśaṁsa and Tanūnapāt manifestations of Agni. RV I.188, III.4, IX.5 and X.110 invoke only Tanūnapāt manifestation. RV II.3, V.5, VII.2 and X.70 invoke only Narāśaṁsa manifestation.

इध्मः
ध्मा प्रपूरणशब्दो य इध्मा नाम प्रकीर्त्यते ।
पूरितस्यागतिर्येन तेनेध्मस्त्वं भविष्यसि ।। वराहपुराणम् १८.२६ ।।
ध्मा शब्दस्य विनियोजनं प्रायः अयसः ध्मानाय एव भवति। किन्तु अत्र प्रपूरणे अस्ति। यथा उल्लिखितमस्ति, इध्मस्य उन्नतं रूपं समित् अस्ति। समित् अर्थात् समिति, सममिति। अस्मिन् जगते सममितेः ह्रासं अस्ति, येन कारणेन सममितेः प्रपूरणाय वयं भोजनं कुर्वामः। सममितेः आधुनिकं व्याख्या श्री गोवान (http://johnagowan.org/appendix1.html) कृतमस्ति। विष्णु पुराणस्य १.८.१९ कथनमस्ति - लक्ष्मी इध्मा, विष्णुः कुशः।
कुशोपरि टिप्पणी (https://vedastudy.yolasite.com/kusha1.php)

५.५.२ नराशंसः सुषूदति इति
नाराशंस- प्रयाजेषु द्वितीया आप्रीदेवता नाराशंसः (अग्निः) इत्युच्यते । ......इतरेषां तु तनूनपात् द्वितीयः प्रयाज इति विशेषोऽवधेयः (तु०मी०को० पृ० २७।७७ । द्र० आप्री-, प्रयाजः।

नाराशंसचमस– सोमयज्ञेषु

१. आज्यशस्त्रे ग्रहभक्षानन्तरं ये चमसास्ते नाराशंसाख्याः, तान् भक्षितप्रतिभक्षितान् आप्याययन्ति मरुत्वतीये च। भक्षिताप्यायितानां सादितानां चमसानां नाराशंसशब्दः संज्ञा। अत उक्तमाचार्येण आप्यायितांश्चमसान् सादयन्ति ते नाराशंसा भवन्तीति (आ० श्रौ० ५।६।३०) भक्षितेषु चमसेषु पुनः पूरणम् आप्यायनम् (तु०- ऐ० ब्रा० सा० २।२४)

२. आज्यादिषु यथोद्दिष्टेषु ये वषट्कारेण चमसा हविर्धानस्था एव कम्प्यन्ते ते नाराशंससंज्ञाः (शां० श्रौ० भा० ७।५। २१-२२) ।

३. ये असर्वभक्षाः (सशेषाः) चमसाः ते नाराशंसाश्चमसा उच्यन्ते सर्वभक्षास्तु चमसा एव। तेन चमसाः सर्वभक्षा असर्वभक्षाश्चेति द्विविधाः भवन्ति । नाराशंसा अनाराशंसाश्चोच्यन्ते । अनाराशंसेषु चमसेषु सशस्त्रग्रहस्य 'उक्थशा यज सोमानाम्' इति प्रैषो भवति (तु०- का० श्रौ० ९।१४।१-२ विद्याधरः)। इति विशेषोऽवधेयः। द्र० चमसाप्यायन- । तदुक्तं ते(असर्वभक्षाः) नाराशंसा आ वैश्वदेवात्' (का० श्रौ० ९।१२।८)।

४. हुतशिष्टा भक्षिता आप्यायिताश्चमसा उच्यन्ते । तत्र प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवने द्विनाराशंसे तृतीयसवनमेकनाराशंसमिति विशेषोऽवधेयः। तु० - तां० ब्रा० सा० १७।११।२) द्र० नराशंसपङ्क्ति - ।

५. सवनमुखेषु अग्नौ समुद्धृताः पुनर्भक्षिताः पुनर्वसतीवरीभिः 'आप्यायस्व इति मन्त्रेण पूरिताः चमसा नाराशंसाः (तां० ब्रा० सा० ९।९।५) ।

६. नरामनुष्या ऋभुप्रमुखाः शस्यन्ते यस्मिन् सवनविशेषे स भक्षिताप्यायितः चमसः नराशंसः। तत्र 'देवैः पीतस्य ऊमपितृभिश्च भक्षितस्य मतिविदस्ते भक्षयामि' इत्यनेन मन्त्रेण प्रातः सवनसंबन्धी भक्षः कर्तव्यः । इतरयोस्तु सवनयोः तस्मिन् मन्त्रे 'ऊमैः' इत्यस्य पदस्य स्थाने 'ऊर्वैः' 'काव्यैः' इति पदद्वयं क्रमेण पठनीयमिति विशेषोऽवधेयः (तु०- ऐ० ब्रा० सा० ७।३४)।

नाराशंसपङ्क्ति - 'द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवनम् इति पञ्चवारं प्रयुक्ता नाराशंसचमसाः पञ्चसंख्योपेतत्वात् नाराशंसानां पङ्क्तिरित्युच्यते। (तु०- ऐ० ब्रा० सा० २।२४)।

नाराशंसप्रयाजप्रैष- अध्वर्युणा 'प्रेष्य' इत्युक्ते आह–'होता यक्षन्नाराशंसं शस्त्रं नृः प्रणेद्यम् । गोभिर्वपावान् स्यादवीरैः शक्तीवान् रथैः प्रथमाया हिरण्मयैश्चन्द्रीवेत्वाज्यस्य होतर्यज' इति । अयं वैकल्पिकः द्वितीय प्रयाजस्य नाराशंसस्य प्रयाजप्रैष उच्यते। द्र० आप्रीप्रैष-श्रौ०प०नि० पृ० १४३ ।

नाराशंसवत्प्रयाज– (क) दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्च प्रयाजाः भवन्ति । ते च समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति', इति । ये३यजामहे' इत्यागुरादयो यजूरूपा वषट्कारान्ता भवन्ति याज्यात्वात् । तेषामन्ते वषट्कारात्पूर्वं 'वेतु० वीतां, व्यन्तु' इति पदत्रयमध्ये वचनविवक्षया अन्यतमं पदं याज्यान्तत्व प्रयुक्तप्लुतियुक्तं भवति । पञ्चसु चतुर्णां प्रयाजानां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरदश्चतस्रो देवताः पञ्चमस्य तु हेमन्तशिशिरौ समस्तौ देवता तेषु वैकल्पिकः द्वितीयः प्रयाजः यजमानस्य गोत्रेण वासिष्ठत्वे शौनकत्वे आत्रेयत्वे वाध्य् यश्वत्वे आदौ नराशंसपदघटितः, अन्येषां तु तनूनपाद् घटितादिर्भवति.....

नाराशंससादन- होतृचमसप्रचारे त्रिषु सवनेषु चमसाध्वर्यवः होतृचमसादीन् दक्षिणहविर्धानस्य पश्चात् अक्षस्याप्यधः

सादयन्तीति । इदं नाराशंससादनमुच्यते । द्र० नाराशंसचमस–, श्रौ०प०नि० पृ० २८७ ।
(श्रौतयज्ञप्रक्रिया-पदार्थानुक्रमकोषः। प्रणेता - प. पीताम्बरदत्तशास्त्री। राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २००५ई.)

मण्डल ५

सूक्तं ५.१	सूक्तं ५.२१	सूक्तं ५.४१	सूक्तं ५.६१	सूक्तं ५.८१
सूक्तं ५.२	सूक्तं ५.२२	सूक्तं ५.४२	सूक्तं ५.६२	सूक्तं ५.८२
सूक्तं ५.३	सूक्तं ५.२३	सूक्तं ५.४३	सूक्तं ५.६३	सूक्तं ५.८३
सूक्तं ५.४	सूक्तं ५.२४	सूक्तं ५.४४	सूक्तं ५.६४	सूक्तं ५.८४
सूक्तं ५.५	सूक्तं ५.२५	सूक्तं ५.४५	सूक्तं ५.६५	सूक्तं ५.८५
सूक्तं ५.६	सूक्तं ५.२६	सूक्तं ५.४६	सूक्तं ५.६६	सूक्तं ५.८६
सूक्तं ५.७	सूक्तं ५.२७	सूक्तं ५.४७	सूक्तं ५.६७	सूक्तं ५.८७
सूक्तं ५.८	सूक्तं ५.२८	सूक्तं ५.४८	सूक्तं ५.६८	
सूक्तं ५.९	सूक्तं ५.२९	सूक्तं ५.४९	सूक्तं ५.६९	
सूक्तं ५.१०	सूक्तं ५.३०	सूक्तं ५.५०	सूक्तं ५.७०	
सूक्तं ५.११	सूक्तं ५.३१	सूक्तं ५.५१	सूक्तं ५.७१	
सूक्तं ५.१२	सूक्तं ५.३२	सूक्तं ५.५२	सूक्तं ५.७२	
सूक्तं ५.१३	सूक्तं ५.३३	सूक्तं ५.५३	सूक्तं ५.७३	
सूक्तं ५.१४	सूक्तं ५.३४	सूक्तं ५.५४	सूक्तं ५.७४	
सूक्तं ५.१५	सूक्तं ५.३५	सूक्तं ५.५५	सूक्तं ५.७५	
सूक्तं ५.१६	सूक्तं ५.३६	सूक्तं ५.५६	सूक्तं ५.७६	
सूक्तं ५.१७	सूक्तं ५.३७	सूक्तं ५.५७	सूक्तं ५.७७	
सूक्तं ५.१८	सूक्तं ५.३८	सूक्तं ५.५८	सूक्तं ५.७८	
सूक्तं ५.१९	सूक्तं ५.३९	सूक्तं ५.५९	सूक्तं ५.७९	
सूक्तं ५.२०	सूक्तं ५.४०	सूक्तं ५.६०	सूक्तं ५.८०	

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.५ सूक्तं ५.६ सूक्तं ५.७ →
वसुश्रुत आत्रेयः

दे. अग्निः। पङ्क्तिः।

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥१॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सूरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥२॥

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥३॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्ध स्या ते पनीयसी समिद्दीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥४॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुश्चन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥५॥

प्रो त्ये अग्नयोऽग्निषु विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

ते हिन्विरे त इन्विरे त इषण्यन्त्यानुषगिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥६॥

तव त्ये अग्ने अर्चयो महि व्राधन्त वाजिनः ।

ये पत्वभिः शफानां व्रजा भुरन्त गोनामिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥७॥

नवा नो अग्न आ भर स्तोतृभ्यः सुक्षितीरिषः ।

ते स्याम य आनृचुस्त्वादूतासो दमेदम इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥८॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥९॥

एवाँ अग्निमजुर्यमुर्गीर्भिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥१०॥

सायणभाष्यम्

अग्निं तं मन्ये ' इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं वसुश्रुतस्यार्षमाग्नेयं पाङ्क्तम् । 'अग्निं तं दश पाङ्क्तम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । 'अग्निं तं मन्य इति पाङ्क्तम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनीदमेव आज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च - अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्टात्' (आश्व. श्रौ. १०.१०) इति । आद्य आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तृचः । सूत्रितं च - अग्निं तं मन्ये यो वसुराग्ने स्थूरं रयिं भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अ॒ग्निं तं मं॑न्ये॒ यो वसु॒रस्तं॒ यं यन्तिं॑ धे॒नवः॑ ।

अस्त॒मर्वं॑न्त आ॒शवोऽस्तं॒ नित्या॑सो वा॒जिन॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥१

अ॒ग्निम् । तम् । म॒न्ये॒ । यः । वसुः॑ । अस्त॑म् । यम् । यन्ति॑ । धे॒नवः॑ ।

अस्त॑म् । अर्व॑न्तः । आ॒शवः॑ । अस्त॑म् । नित्या॑सः । वा॒जिनः॑ । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥१

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।

अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥१

“तम् “अग्निं “मन्ये स्तौमि । “यः अग्निः "वसुः वासकः । “यम् “अस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं “धेनवः "यन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् । “अस्तम् उक्तलक्षणम् “अर्वन्तः अरणवन्तोऽश्वाः । “आशवः शीघ्रगामिनो यन्ति । तथा “नित्यासः नित्यप्रवृत्तयः “वाजिनः हविर्लक्षणान्नवन्तः यजमाना यम् “अस्तं यन्ति तं मन्ये । “इषम् अन्नं “स्तोतृभ्यः अस्मभ्यम् “आ “भर अग्ने ॥

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नव॑ः ।

समर्व॑न्तो रघु॒द्रुव॒ः सं सु॑जा॒तास॑ः सू॒रय॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥२

सः । अ॒ग्निः । यः । वसुः॑ । गृ॒णे । सम् । यम् । आ॒ऽयन्ति॑ । धे॒नवः॑ ।

सम् । अर्व॑न्तः । र॒घु॒ऽद्रुवः॑ । सम् । सु॒ऽजा॒तासः॑ । सू॒रयः॑ । इषं॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥२

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आऽयन्ति । धेनवः ।

सम् । अर्वन्तः । रघुऽद्रुवः । सम् । सुऽजातासः । सूरयः । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥२

“सः “अग्निः स खल्वग्निः “यो "वसुः वासकः “गृणे स्तूयते । “यं “धेनवः “सम् “आयन्ति होमार्थम् । “अर्वन्तः अश्वाः “रघुद्रुवः लघुगमनाः “सम् आयन्ति । "सुजातासः “सूरयः मेधाविनश्च “सम् आयन्ति स खल्वग्निरिति ।।

अ॒ग्निर्हि वा॒जिनं॑ वि॒शे ददा॑ति वि॒श्वच॑र्षणिः ।

अ॒ग्नी रा॒ये स्वा॒भुवं॒ स प्री॒तो या॑ति॒ वार्य॒मिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥३

अ॒ग्निः । हि । वा॒जिनं॑म् । वि॒शे । ददा॑ति । वि॒श्वऽच॑र्षणिः ।

अ॒ग्निः । रा॒ये । सु॒ऽआ॒भुवं॑म् । सः । प्री॒तः । या॒ति॒ । वार्यं॑म् । इषं॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥३

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥३

“अग्निर्हि अयमग्निः खलु “विशे यजमानाय “वाजिनम् अन्नवन्तं पुत्रमश्वमन्नं वा “ददाति । “विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा "अग्निः “राये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं “स्वाभुवं सुष्ठु सर्वत्र व्याप्तं “वार्यं सर्वैर्वरणीयं “प्रीतः सन् "याति यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि गतम् ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोत्रियतृचस्य ' अ ते अग्न इधीमहि ' इत्यादिके प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च भवति - आ ते अग्ने इधीमह्युभे सुश्चन्द्र सर्पिष इति द्वे एका च ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ तेँ अग्न इधीमहि द्युमन्तँ देवा॒जरं॑म् ।

यद्ध॒ स्या ते॒ पनीं॑यसी स॒मिद्दी॒दयं॑ति॒ द्यवीषँ स्तो॒तृभ्य॒ आ भं॑र ॥४

आ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । इ॒धी॒म॒हि॒ । द्यु॒ऽमन्तं॑म् । दे॒व॒ । अ॒जरं॑म् ।

यत् । ह॒ । स्या । ते॒ । पनीं॑यसी । स॒म्ऽइत् । दी॒दयं॑ति । द्यविं । इषं॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥४

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमन्तम् । देव । अजरम् ।

यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । सम्ऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥४

हे अग्ने “देव “द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् “अजरम् अजीर्णं “ते त्वाम् “आ सर्वतः “इधीमहि दीपयामः । “यद्ध खलु “स्या सा “ते तव “पनीयसी स्तुत्या “समित् दीप्तिः "दीदयति दीप्यते द्यवि द्युलोके ॥

आ तेँ अग्न ऋ॒चा ह॒विः शु॒क्रस्य॑ शोचिषस्पते ।

सुश्चं॑न्द्र॒ दस्म॒ विश्पं॑ते॒ हव्यं॑वा॒ट् तुभ्यँ हूयत॒ इषँ स्तो॒तृभ्य॒ आ भं॑र ॥५

आ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒चा । ह॒विः । शु॒क्रस्य॑ । शो॒चि॒षः॒ । प॒ते॒ ।

सु॒ऽचं॑न्द्र । दस्मं॑ । विश्पं॑ते । हव्यं॑ऽवाट् । तुभ्यं॑म् । हू॒य॒ते॒ । इषं॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥५

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽचन्द्र । दस्म । विश्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥५

हे "शोचिषः दीप्तेः "पते स्वामिन् “अग्ने "शुक्रस्य दीप्तस्य “ते तुभ्यम् “ऋचा मन्त्रेण सह "हविः हूयते । हे "सुश्चन्द्र सुष्ठ्वाह्लादक शोभनहिरण्य वा हे “दस्म शत्रूणामुपक्षपयितः “विश्पते विशां प्रजानां पालक “हव्यवाट् हविषो वोढः । इषमिति गतम् ॥ ॥ २२ ॥

प्रो त्ये अ॒ग्नयो॒ऽग्निषु॒ विश्वँ पुष्यन्ति॒ वार्यँम् ।

ते हिंन्विरे॒ त इं॑न्विरे॒ त इं॑षण्यन्त्यानु॒षगिषँ स्तो॒तृभ्य॒ आ भं॑र ॥६

प्रो इति॑ । त्ये । अ॒ग्नयः॑ । अ॒ग्निषु॑ । विश्व॑म् । पु॒ष्य॒न्ति॒ । वार्य॑म् ।

ते । हि॒न्वि॒रे॒ । ते । इ॒न्वि॒रे॒ । ते । इ॒ष॒ण्य॒न्ति॒ । आ॒नु॒षक् । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥६

प्रो इति । त्ये । अग्नयः । अग्निषु । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इषण्यन्ति । आनुषक् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥६

“प्रो प्रैव “पुष्यन्ति “त्ये ते “अग्नयः धिष्ण्या “अग्निषु गार्हपत्यादिषु । यद्वा । लौकिका अग्नयः तेजःपदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु “विश्वं सर्वं “वार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यन्ति । “ते अग्नयः “हिन्विरे प्रीणयन्ति । “इन्विरे व्याप्नुवन्ति च । “ते “इषण्यन्ति अन्नमिच्छन्ति । “आनुषक् सर्वत्रानुषक्तम् । तत्राग्निसामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

तव॒ त्ये अ॑ग्ने अ॒र्चयो॒ महि॑ व्राधन्त वा॒जिनः॑ ।

ये पत्व॑भिः श॒फानां॑ व्र॒जा भु॒रन्त॒ गोना॒मिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥७

तव॑ । त्ये । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्चयः॑ । महि॑ । व्रा॒ध॒न्त॒ । वा॒जिनः॑ ।

ये । पत्व॑ऽभिः । श॒फाना॑म् । व्र॒जा । भु॒रन्त॑ । गोना॑म् । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥७

तव । त्ये । अग्ने । अर्चयः । महि । व्राधन्त । वाजिनः ।

ये । पत्वऽभिः । शफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥७

हे “अग्ने “तव त्वदीयाः “त्ये ते “अर्चयः रश्मयः “महि महदत्यधिकं “वाजिनः अन्नवन्तो वा “व्राधन्त वर्धन्ते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । “ये रश्मयः “पत्वभिः पतनैः “शफानां । “गोनां “व्रजा यूथानि “भुरन्त इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय काङ्क्षन्त इत्यर्थः । ते वर्धन्ते ॥

नवा॑ नो अग्न॒ आ भ॑र स्तो॒तृभ्यः॑ सुक्षि॒तीरिषः॑ ।

ते स्या॑म॒ य आ॑नृ॒चुस्त्वादू॑तासो॒ दमे॑दम॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥८

नवाः॑ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । आ । भ॒र॒ । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । सु॒ऽक्षि॒तीः । इषः॑ ।

ते । स्या॒म॒ । ये । आ॒नृ॒चुः । त्वाऽदू॑तासः । दमे॑ऽदमे । इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥८

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतृऽभ्यः । सुऽक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनृचुः । त्वाऽदूतासः । दमेऽदमे । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥८

हे “अग्ने “स्तोतृभ्यः “नः अस्मभ्यं “नवाः स्तुत्या नूत्ना वा "सुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा वा “इषः उक्तलक्षणान्यन्नानि “आ “भर प्रयच्छ । "ये वयं “दमेदमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वाम् “आनृचुः अर्चयन्ति । “ते वयं “त्वादूतासः त्वां दूतं फलसूचकं लब्धवन्तः सन्तः “स्याम समृद्धा भूयास्म । दमे दमे स्यामेति वा योज्यम् ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृचे ‘ उभे सुश्चन्द्र' इत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तम् ॥

उ॒भे सु॑श्चन्द्र स॒र्पिषो॒ दर्वी॑ श्रीणीष आ॒सनि॑ ।

उ॒तो न॒ उत्पु॑पूर्या उ॒क्थेषु॑ शवसस्पत॒ इषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥९

उ॒भे इति॑ । सु॒ऽच॒न्द्र॒ । स॒र्पिषः॑ । दर्वी॒ इति॑ । श्री॒णी॒षे॒ । आ॒सनि॑ ।

उ॒तो इति॑ । नः॒ । उत् । पु॒पू॒र्याः॒ । उ॒क्थेषु॑ । श॒व॒सः॒ । प॒ते॒ । इषं॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥९

उभे इति । सुऽचन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥९

हे “सुश्चन्द्र शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वाग्ने “उभे "सर्पिषः पूर्णे “दर्वी जुहूपभृतौ “आसनि आस्ये "श्रीणीषे श्रयसि पचसि वा । "उतो अपि च “नः अस्मान् “उक्थेषु यागेषु "उत्पुपूर्याः उत्पूरय फलैः। हे "शवसस्पते बलस्य पालयितः ॥

ए॒वाँ अ॒ग्निमं॑जुर्यमु॒र्गी॒र्भिर्य॒ज्ञेभि॑रानु॒षक् ।

दध॑द॒स्मे सु॒वीर्य॑मु॒त त्यदा॒श्वश्व्य॒मिषं॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥१०

ए॒व । अ॒ग्निम् । अ॒जु॒र्य॒मुः॒ । गीः॒ऽभिः । य॒ज्ञेभिः॑ । आ॒नु॒षक् ।

दध॑त् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽवीर्य॑म् । उ॒त । त्यत् । आ॒शु॒ऽअश्व्य॑म् । इषं॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । आ । भ॒र॒ ॥१०

एव । अग्निम् । अजुर्यमुः । गीःऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुऽवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥१०

“एव उक्तरीत्या “अग्निं “गीर्भिः स्तुतिभिः “यज्ञेभिः यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा “आनुषक् अनुषक्तम् “अजुः गच्छन्ति। तथा कृत्वा “यमुः यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमात्रेयाः स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमुरित्यत्र ‘ आख्यातमाख्यातेन

क्रियासातत्ये ' (पा. सू. २. १. ७२ ग.) इति समासः।। किंच “अस्मे अस्मासु “सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकम् "उत अपि च “त्यत् तत् “आश्वश्व्यम् । आशवोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्वः । तस्य भाव आश्वश्व्यम् । तदपि “दधत् धारयति ॥ ॥ २३ ॥

टिप्पणी

इषमुपरि टिप्पणी (http://puranastudy.freeoda.com/pur_index3/isha1.htm)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, १० पङ्क्तिः

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्नये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥१॥

कुत्रा चिद्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने ।

अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति जन्तवः ॥२॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।

उत द्युम्नस्य शवस ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥३॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिद्दूर आ सते ।

पावको यद्वनस्पतीन्प्र स्मा मिनात्यजरः ॥४॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पथिषु जुह्वति ।

अभीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥५॥

यं मर्त्यः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे ।

प्र स्वादनं पितूनामस्ततातिं चिदायवे ॥६॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नृभुरनिभृष्टतविषिः ॥७॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिवत्प्र स्वधितीव रीयते ।

सुषूरसूत माता क्राणा यदानशे भगम् ॥८॥

आ यस्ते सर्पिरासुतेऽग्ने शमस्ति धायसे ।

ऐषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥९॥

इति चिन्मन्युमध्रिजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदग्ने अपृणतोऽत्रिः सासह्याद्दस्यूनिषः सासह्यान्नॄन् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘ सखायः सं वः' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । आत्रेय इष ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं — ' सखाय इषः पङ्क्त्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च --सखायः सं वस्त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ।।

सखा॑य॒ः सं व॑ः स॒म्यञ्च॒मिषं॒ स्तोमं॑ चा॒ग्नये॑ ।

वर्षि॑ष्ठाय क्षिती॒नामू॒र्जो नप्त्रे॒ सह॑स्वते ॥१

सखा॑यः । सम् । व॒ः । स॒म्यञ्च॑म् । इष॑म् । स्तोम॑म् । च॒ । अ॒ग्नये॑ ।

वर्षि॑ष्ठाय । क्षि॒ती॒नाम् । ऊ॒र्जः । नप्त्रे॑ । सह॑स्वते ॥१

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्नये ।

वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥१

हे "सखायः सखिभूता ऋत्विजः "वः यूयं “सं संस्कुरुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच "सम्यञ्चम् "इषम् अन्नं "स्तोमं स्तोत्रं "चाग्नये वर्षिष्ठाय अतिशयेन प्रवृद्धाय “क्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय “ऊर्जो "नप्त्रे बलस्य न पातयित्रे तत्पुत्राय वा “सहस्वते बलवते संस्कुरुतेति ॥

कुत्रा॑ चि॒द्यस्य॒ समृ॑तौ र॒ण्वा नरो॑ नृ॒षद॑ने ।

अर्ह॑न्तश्चि॒द्यमि॑न्ध॒ते सं॑ज॒नय॑न्ति ज॒न्तव॑ः ॥२

कुत्र॑ । चि॒त् । यस्य॑ । सम्ऽऋ॑तौ । र॒ण्वाः । नरः॑ । नृ॒ऽसद॑ने ।

अर्ह॑न्तः । चि॒त् । यम् । इ॒न्ध॒ते । स॒म्ऽज॒नय॑न्ति । ज॒न्तवः॑ ॥२

कुत्र । चित् । यस्य । सम्ऽऋतौ । रण्वाः । नरः । नृऽसदने ।

अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धते । सम्ऽजनयन्ति । जन्तवः ॥२

सोऽग्निः “कुत्र “चित् वर्तते इति शेषः । कुत्रास्ते । "यस्य अग्नेः "समृतौ संप्राप्तौ “रण्वाः रममाणाः "नरः नेतार ऋत्विजः । "नृषदने यागगृहे "अर्हन्तश्चित् । चिदिति पूजायाम् । अर्हन्तः पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः “यमिन्धते दीपयन्ति । तदर्थं “संजनयन्ति च अरण्यां "जन्तवः प्राणिनः । स कुत्रेति संबन्धः ॥

सं यदि॒षो वना॑महे॒ सं ह॒व्या मानु॑षाणाम् ।

उ॒त द्यु॒म्नस्य॒ शव॑स ऋ॒तस्य॑ र॒श्मिमा द॑दे ॥३

सम् । यत् । इ॒षः । वना॑महे । सम् । ह॒व्या । मानु॑षाणाम् ।

उ॒त । द्यु॒म्नस्य॑ । शव॑सा । ऋ॒तस्य॑ । र॒श्मिम् । आ । द॒दे॒ ॥३

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।

उत । द्युम्नस्य । शवसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥३

"यत् यदा "इषः अन्नानि “सं "वनामहे संभजामहे । यदी च "मानुषाणां मनुष्याणाम् अस्माकं "हव्या हवींषि अग्निः “सं सेवते “उत तदानीं “द्युम्नस्य द्योतमानस्यान्नस्य “शवसा बलेन सामर्थ्येन “ऋतस्य उदकस्य ग्राहकं "रश्मिमा "ददे आदत्तेऽग्निः । फलजनकं

तेजः स्वीकृतवान् इत्यर्थः । यद्वा । "ऋतस्य यज्ञस्य रश्मिं रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम् आ ददे स्वीकरोति ॥

स स्मा॑ कृणोति के॒तुमा नक्तं॑ चिद्दू॒र आ स॒ते ।

पा॒व॒को यद्वन॒स्पती॒न्प्र स्मा॑ मि॒नात्य॒जरः॑ ॥४

सः । स्म॒ । कृ॒णो॒ति॒ । के॒तुम् । आ । नक्त॑म् । चि॒त् । दू॒रे । आ । स॒ते ।

पा॒व॒कः । यत् । वन॒स्पती॑न् । प्र । स्म॒ । मि॒नाति॑ । अ॒जरः॑ ॥४

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ । सते ।

पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥४

”स "स्म स खल्वग्निः "कृणोति करोति "केतुं प्रज्ञानम् "आ सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिदप्यर्थे । "नक्तं "चित् रात्रावपि "दूरे “आ “सते । आ इति चार्थे । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय । कदा । "यत् यदा "पावकः अयमग्निः "अजरः अजीर्णोऽनभिभाव्यः सन् “वनस्पतीन् एधांसि “प्र “स्म “मिनाति प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अव॑ स्म॒ यस्य॒ वेष॑णे॒ स्वेदं॑ प॒थिषु॒ जुह्व॑ति ।

अ॒भीमह॒ स्वजे॑न्यं॒ भूमा॑ पृ॒ष्ठेव॑ रुरुहुः ॥५

अव॑ । स्म॒ । यस्य॑ । वेष॑णे । स्वेद॑म् । प॒थिषु॑ । जुह्व॑ति ।

अ॒भि । ई॒म् । अह॑ । स्वऽजे॑न्यम् । भूम॑ । पृ॒ष्ठाऽइ॑व । रु॒रु॒हुः॒ ॥५

अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदम् । पथिषु । जुह्वति ।

अभि । ईम् । अह । स्वऽजेन्यम् । भूम । पृष्ठाऽइव । रुरुहुः ॥५

"यस्य अग्नेः "वेषणे परिचर्यायां "पथिषु होममार्गेषु रश्मिषु "स्वेदं स्रवदाज्यम् "अव अधोमुखं "जुह्वति अध्वर्यवः तदानीम् "ईम् एनमग्निम् “अभि "रुरुहुः "अह । अभ्यारोहन्त्येवाज्यधाराः । अह इति विनिग्रहार्थीयः । "स्वजेन्यं स्वोत्पन्नं “भूम । बहु भवतीति भूमापत्यम् । तत् “पृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव । पुत्राः यथा पितुरङ्कम् आरोहन्ति तद्वत् ॥ ॥ २४ ॥

यं मर्त्यः॑ पुरु॒स्पृहं॑ वि॒दद्विश्व॑स्य॒ धाय॑से ।

प्र स्वार्दनं पितूनामस्तंतातिं चिदायवें ॥६

यम् । मर्त्यः । पुरुऽस्पृहंम् । विदत् । विश्वंस्य । धायंसे ।

प्र । स्वार्दनम् । पितूनाम् । अस्तंऽतातिम् । चित् । आयवें ॥६

यम् । मर्त्यः । पुरुऽस्पृहम् । विदत् । विश्वस्य । धायसे ।

प्र । स्वादनम् । पितूनाम् । अस्तऽतातिम् । चित् । आयवे ॥६

"यम् अग्निं "पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं "विदत् वेत्ति । "मर्त्यः यजमानः "विश्वस्य "धायसे सर्वस्य व्यापारार्थं "पितूनाम् अन्नानां "प्र "स्वादनं प्रकर्षेण स्वादूकर्तारम् "अस्ततातिम् अस्ते गृहे निवासकर्तारम् "आयवे अन्नार्थं यजमानार्थं वा । "चित् पूरण:॥

स हि ष्मा धन्वाक्षिंतं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिंश्मश्रुः शुचिंदन्नृभुरनिंभृष्टतविषिः ॥७

सः । हि । स्म । धन्वं । आऽक्षिंतम् । दातां । न । दातिं । आ । पशुः ।

हिरिंऽश्मश्रुः । शुचिंऽदन् । ऋभुः । अनिंभृष्टऽतविषिः ॥७

सः । हि । स्म । धन्व । आऽक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशुः ।

हिरिऽश्मश्रुः । शुचिऽदन् । ऋभुः । अनिभृष्टऽतविषिः ॥७

"स "हि "ष्म स खल्वग्निः "धन्व निरुदकप्रदेशम् "आक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षितम् "आ "दाति सर्वतः खण्डयति दहतीत्यर्थः । "दाता तृणादिखण्डयिता "पशुः "न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । "हिरिश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः "शुचिदन् दीप्तदन्तः "ऋभुः उरु भवन् । महानित्यर्थः । "अनिभृष्टतविषिः अपीडितबलः ॥

शुचिंः ष्म यस्मां अत्रिवत्प्र स्वधिंतीव रीयंते ।

सुषूरंसूत माता क्राणा यदांनशे भगंम् ॥८

शुचिः । स्म । यस्मैं । अत्रिऽवत् । प्र । स्वधिंतिःऽइव । रीयंते ।

सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनशे । भगंम् ॥८

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिऽवत् । प्र । स्वधितिःऽइव । रीयते ।

सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनशे । भगम् ॥८

अयमग्निः "शुचिः "ष्म दीप्तः खलु । "यस्मै अग्नये "अत्रिवत् अत्रिरिव यजमानो हविर्दातुं "प्र "रीयते प्रगच्छति । यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी । दीप्तो योऽत्रिवत् । अत्ति तृणमित्यत्रिः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । "स्वधितिरिव परशुरिव छिन्दन् । "सुषूः सुप्रसवा "माता अरणिः "असूत "क्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकम् । "यत् यस्मात् य इति वा । योऽग्निः "भगम् अन्नम् "आनशे अश्नुते ।।

आ यस्ते॑ स॒र्पिरा॑सु॒तेऽग्ने॒ शमस्ति॒ धाय॑से ।

ऐषु॑ द्यु॒म्नमु॒त श्रव॒ आ चि॒त्तं मर्त्ये॑षु धाः ॥९

आ । यः । ते॒ । स॒र्पिः॒ऽआ॒सु॒ते॒ । अग्ने॑ । शम् । अस्ति॑ । धाय॑से ।

आ । ए॒षु॒ । द्यु॒म्नम् । उ॒त । श्रवः॑ । आ । चि॒त्तम् । मर्त्ये॑षु । धाः॒ ॥९

आ । यः । ते । सर्पिःऽआसुते । अग्ने । शम् । अस्ति । धायसे ।

आ । एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥९

हे "सर्पिरासुते घृताख्यान्न "अग्ने "यः त्वम् "आ सर्वतो भवसि तादृशाय "धायसे सर्वस्य धात्रे "ते तुभ्यं "शमस्ति सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत् "एषु "मर्त्येषु स्तोतृष्वात्रेयेषु "द्युम्नं यशः "आ "धाः आधेहि। "उत अपि च "श्रवः अन्नम् आ धाः । "चित्तं त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमपि "आ धाः ॥

इति॑ चिन्म॒न्युम॒ध्रिज॒स्त्वादा॑त॒मा प॒शुं द॑दे ।

आद॑ग्ने॒ अपृ॑ण॒तोऽत्रिः॑ सासह्या॒द्दस्यू॑नि॒षः सा॑सह्या॒न्नॄन् ॥१०

इति॑ । चि॒त् । म॒न्युम् । अ॒ध्रिजः॑ । त्वाऽदा॑तम् । आ । प॒शुम् । द॒दे॒ ।

आत् । अ॒ग्ने॒ । अपृ॑णतः । अत्रिः॑ । स॒स॒ह्या॒त् । दस्यू॑न् । इ॒षः । स॒स॒ह्या॒त् । नॄन् ॥१०

इति । चित् । मन्युम् । अध्रिजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अत्रिः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः । ससह्यात् । नॄन् ॥१०

"इति “चित् इत्थं कृतप्रकारेण "मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम् "अध्रिजः । अधृतम् अन्यैरग्निव्यतिरिक्तैः अधृष्यं वा जनयिता ऋषिः “त्वादातं त्वया दातव्यं "पशुम् "आ "ददे आदत्ते । आददीत वा । “आत् अनन्तरमेव अग्नेः "अपृणतः अददतः “दस्यून् "अत्रिः तद्गोत्रः “इषः “सासह्यात् भृशमभिभवेत् । इषः एष्टॄन् “नॄन् विरोधिनः “सासह्यात् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २५ ॥

टिप्पणी

ऋषिः - इष आत्रेयः

इषोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.freeoda.com/pur_index3/isha1.htm)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८

दे. अग्निः। जगती

त्वामग्न ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नास ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥१॥

त्वामग्ने अतिथिं पूर्व्यं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि षेदिरे ।

बृहत्केतुं पुरुरूपं धनस्पृतं सुशर्माणं स्ववसं जरद्विषम् ॥२॥

त्वामग्ने मानुषीरीळते विशो होत्राविदं विविचिं रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम् ॥३॥

त्वामग्ने धर्णसिं विश्वधा वयं गीर्भिर्गृणन्तो नमसोप सेदिम ।

स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥४॥

त्वमग्ने पुरुरूपो विशेविशे वयो दधासि प्रत्नथा पुरुष्टुत ।

पुरूण्यन्ना सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे ॥५॥

त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ्य देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।
उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥६॥
त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतैः सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे ।
स वावृधान ओषधीभिरुक्षितोऽभि ज्रयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥७॥

सायणभाष्यम्

'त्वामग्ने' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इषस्य आर्षं जागतमाग्नेयम् । ' त्वामग्ने सप्त जागतम् ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च सूत्रं - जनस्य गोपास्त्वमग्न ऋतायवः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्न ऋतायवः समीधिरे प्रत्नं प्रत्नास ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजतं विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥१

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः । ऊतये । सहःऽकृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥१

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रत्नम् । प्रत्नासः । ऊतये । सहःऽकृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥१

हे "सहस्कृत बलस्य कर्तः "अग्ने "प्रत्नं पुरातनं "त्वां "प्रत्नासः पुरातनाः “ऋतायवः यज्ञकामा ऋषयः “ऊतये स्वरक्षणाय "समीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वाम् । "पुरुश्चन्द्रं बहुधनम् अतिशयेनाह्लादकं वा "यजतं यष्टव्यं “विश्वधायसं बह्वन्नं "दमूनसं दानमनसं “गृहपतिं यजमानगृहस्य पालकं "वरेण्यं वरणीयम् ॥

त्वामग्ने अतिथिं पूर्व्यं विशः शोचिष्केशं गृहपतिं नि षेदिरे ।

बृहत्केतुं पुरुरूपं धनस्पृतं सुशर्माणं स्ववसं जरद्विषम् ॥२

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पूर्व्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् । गृहऽपतिम् । नि । सेदिरे ।

बृ॒हत्ऽके॑तुम् । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । ध॒न॒ऽस्पृत॑म् । सु॒ऽशर्मा॑णम् । सु॒ऽअव॑सम् । ज॒र॒त्ऽविष॑म् ॥२

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पूर्व्यम् । विशः । शोचिःऽकेशम् । गृहऽपतिम् । नि । सेदिरे ।

बृहत्ऽकेतुम् । पुरुऽरूपम् । धनऽस्पृतम् । सुऽशर्माणम् । सुऽअवसम् । जरत्ऽविषम् ॥२

हे "अग्ने "त्वां "विशः यजमानाः "गृहपतिं गृहस्वामिनं "नि "षेदिरे । गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । "अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं "पूर्व्यं पुरातनं "शोचिष्केशं दीप्तज्वालं "बृहत्केतुं प्रभूतप्रज्ञानं "पुरुरूपम् आहवनीयादिरूपेण बहुरूपं "धनस्पृतं धनानां स्पर्तारं "सुशर्माणं शोभनसुखं "स्ववसं सुरक्षणं "जरद्विषं जरतां वृक्षाणां व्यापकं जीर्णोदकं वा ॥ ।

अग्नीनां परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये काचिदिष्टिः । तत्र ' त्वामग्ने मानुषीः ' इति याज्या । सूत्रितं च - ' त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोऽग्न आयाहि वीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वाम॑ग्ने॒ मानु॑षीरीळते॒ विशो॑ होत्रा॒विदं॒ विवि॑चिं रत्न॒धात॑मम् ।

गुहा॒ सन्तं॑ सुभग वि॒श्वद॑र्शतं तुविष्व॒णसं॑ सु॒यजं॑ घृत॒श्रिय॑म् ॥३

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । मानु॑षीः । ई॒ळ॒ते॒ । विशः॑ । हो॒त्रा॒ऽविद॑म् । विवि॑चिम् । र॒त्न॒ऽधात॑मम् ।

गुहा॑ । सन्त॑म् । सु॒ऽभ॒ग॒ । वि॒श्वऽद॑र्शतम् । तु॒वि॒ऽस्व॒नस॑म् । सु॒ऽयज॑म् । घृ॒त॒ऽश्रिय॑म् ॥३

त्वाम् । अग्ने । मानुषीः । ईळते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽधातमम् ।

गुहा । सन्तम् । सुऽभग । विश्वऽदर्शतम् । तुविऽस्वनसम् । सुऽयजम् । घृतऽश्रियम् ॥३

हे "अग्ने "सुभग शोभनधन "त्वां "मानुषीः "विशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः "ईळते स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । "होत्राविदं होत्राणां होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं "विविचिं विवेचकं सदसतोः "रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृतमं "गुहा गुहायामरण्यां हृदयेषु वा "सन्तं सर्वदा वर्तमानं "विश्वदर्शतं सर्वैः द्रष्टव्यं "तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं "सुयजं सुष्ठु यष्टारं "घृतश्रियं घृतं श्रयन्तम् ॥

त्वाम॑ग्ने धर्ण॒सिं वि॒श्वधा॑ व॒यं गी॒र्भिर्गृ॒णन्तो॒ नम॒सोप॑ सेदिम ।

स नो॑ जुषस्व समिधा॒नो अ॑ङ्गिरो दे॒वो मर्त॑स्य य॒शसा॑ सुदी॒तिभि॑ः ॥४

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ध॒र्ण॒सिम् । वि॒श्वधा॑ । व॒यम् । गीः॒ऽभिः । गृ॒णन्तः॑ । नम॑सा । उप॑ । से॒दि॒म॒ ।

सः । न॒ः । जु॒ष॒स्व॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अ॒ङ्गि॒र॒ः । दे॒वः । मर्त॑स्य । य॒शसा॑ । सु॒दी॒तिऽभिः॑ ॥४

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम् । गीःऽभिः । गृणन्तः । नमसा । उप । सेदिम ।

सः । नः । जुषस्व । सम्ऽइधानः । अङ्गिरः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिऽभिः ॥४

हे "अग्ने “धर्णसिं सर्वस्य धारकं “त्वां “वयम् आत्रेया वा “विश्वधा बहुप्रकारेण “गीर्भिर्गृणन्तः स्तुवन्तः "नमसा नमस्कारेण "उप “सेदिम उपसन्ना भवेम । "सः त्वं “नः अस्मान् "जुषस्व सेवस्व धनादिभिः । "समिधानः सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिर्हे "अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसः पुत्र वा “देवः दीप्यमानस्त्वं “मर्तस्य यजमानस्य "यशसा “सुदीतिभिः ज्वालाभिः सह जुषस्व ॥

त्वम॑ग्ने पुरु॒रूपो॑ वि॒शेवि॑शे॒ वयो॑ दधासि प्र॒त्नथा॑ पुरुष्टुत ।

पु॒रूण्यन्ना॒ सह॑सा॒ वि रा॑जसि॒ त्विषि॒ः सा ते॑ तित्विषा॒णस्य॒ नाधृषे॑ ॥५

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । पु॒रु॒ऽरूपः॑ । वि॒शेऽवि॑शे । वयः॑ । द॒धा॒सि॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ ।

पु॒रूणि॑ । अन्ना॑ । सह॑सा । वि । रा॒ज॒सि॒ । त्विषिः॑ । सा । ते॒ । ति॒त्वि॒षा॒णस्य॑ । न । आ॒ऽधृषे॑ ॥५

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विशेऽविशे । वयः । दधासि । प्रत्नऽथा । पुरुऽस्तुत ।

पुरूणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः । सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥५

हे "अग्ने "त्वं "पुरुरूपः सन् "विशेविशे सर्वस्मै यजमानाय "प्रत्नथा पुराण इव “वयः अन्नं "दधासि धारयसि । हे “पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत “पुरूणि बहूनि "अन्ना अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि "सहसा बलेन "वि “राजसि ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुम् । "तित्विषाणस्य दीप्तस्य “ते तव "सा प्रसिद्धा "त्विषिः दीप्तिः "नाधृषे अन्यैरधृष्या भवति ॥

त्वाम॑ग्ने समिधा॒नं य॑विष्ठ्य दे॒वा दू॒तं च॑क्रिरे हव्य॒वाह॑नम् ।

उ॒रु॒ज्रय॑सं घृ॒तयो॑नि॒माहु॑तं त्वे॒षं चक्षु॑र्दधिरे चोद॒यन्म॑ति ॥६

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नम् । य॒वि॒ष्ठ्य॒ । दे॒वाः । दू॒तम् । च॒क्रि॒रे॒ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नम् ।

उ॒रु॒ऽज्रय॑सम् । घृ॒तऽयो॑निम् । आऽहु॑तम् । त्वे॒षम् । चक्षुः॑ । द॒धि॒रे॒ । चो॒द॒यत्ऽम॑ति ॥६

त्वाम् । अग्ने । सम्ऽइधानम् । यविष्ठ्य । देवाः । दूतम् । चक्रिरे । हव्यऽवाहनम् ।

उरुऽज्रयसम् । घृतऽयोनिम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्ऽमति ॥६

हे "यविष्ठ्य युवतम "अग्ने "समिधानं सम्यगिध्यमानं "त्वां "हव्यवाहनं हविषां वोढारं “दूतं “चक्रिरे कृतवन्तः "देवाः । त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहनाय दूतः कृतः । ‘ हव्यवाहनो देवानाम्' (तै. सं. २. ५. ८.६) इति हि श्रुतिः । किंच “उरुज्रयसं प्रभूतवेगं “घृतयोनिम् । घृतं योनिः कारणं यस्य तम् । “आहुतं त्वां “चोदयन्मति । चोदयन्ती मतिर्यस्य तच्चोदयन्मति । “त्वेषं दीप्तं "चक्षुः उक्तलक्षणं सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा “दधिरे देवा मनुष्याश्च । मत्या हि चक्षुश्चोद्यते ॥

त्वाम॑ग्ने प्र॒दिव॒ आहु॑तं घृ॒तैः सु॑म्ना॒यव॑ः सुष॒मिधा॒ समी॑धिरे ।

स वा॑वृधा॒न ओष॑धीभिरुक्षि॒तो॒३॒ऽभि ज्रयाँ॑सि॒ पार्थि॑वा॒ वि ति॑ष्ठसे ॥७

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । प्र॒ऽदिवः॑ । आऽहु॑तम् । घृ॒तैः । सु॒म्न॒ऽयवः॑ । सु॒ऽस॒मिधा॑ । सम् । ई॒धि॒रे॒ ।

सः । व॒वृ॒धा॒नः । ओष॑धीभिः । उ॒क्षि॒तः । अ॒भि । ज्रयाँ॑सि । पार्थि॑वा । वि । ति॒ष्ठ॒से॒ ॥७

त्वाम् । अग्ने । प्रऽदिवः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्नऽयवः । सुऽसमिधा । सम् । ईधिरे ।

सः । ववृधानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अभि । ज्रयांसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥७

हे "अग्ने "घृतैः “आहुतं “त्वां "प्रदिवः पुरातनाः “सुम्नायवः सुखमिच्छन्तो यजमानाः “सुषमिधा शोभनेन इध्मेन "समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः । "सः त्वं “वावृधानः वर्धमानः “ओषधीभिः “उक्षितः सिक्तः “ज्रयांसि अन्नानि "पार्थिवा पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति ज्रयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकानि “अभि “वि “तिष्ठसे अभिव्यज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.९

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.८ सूक्तं ५.९ सूक्तं ५.१० →
गय आत्रेयः।

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ५, ७ पङ्क्तिः।

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तास ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥१॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः ।

सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥२॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।

धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥३॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्वार्याणाम् ।

पुरू यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥४॥

अध स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमह त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरी यथा ॥५॥

तवाहमग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम मर्त्यानाम् ॥६॥

तं नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥७॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । 'त्वामग्ने हविष्मन्तः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तम् आत्रेयस्य गयस्यार्षम् । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती शिष्टाः अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रम्यते -- त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती ' इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितं -- त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तास ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥१

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तासः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातऽवेदसम् । सः । हव्या । वक्षि । आनुषक् ॥१

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तासः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातऽवेदसम् । सः । हव्या । वक्षि । आनुषक् ॥१

हे “अग्ने “त्वां देवं दीप्यमानं “हविष्मन्तः होमसाधनद्रव्यसमेताः “मर्तासः मर्त्याः “ईळते स्तुवन्ति । अहं च "जातवेदसम् । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं “त्वा त्वां मन्ये स्तौमि । मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात्। “सः त्वं "हव्या हवनसाधनानि हवींषि “आनुषक् निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा “वक्षि वहसि ॥ हविष्मन्तः । हविःशब्दः औणादिकइस्प्रत्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ तदस्यास्ति' इति मतुप् । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन ‘ तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां रुत्वाभावः । मतुब्जसोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवम् । अच्प्रत्ययान्तत्वात् देवशब्दोऽन्तोदात्तः । मर्तासः । ‘ मृङ् प्राणत्यागे'। ' असिहसिमृङ् ' इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तासः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ईळते। 'ईड स्तुतौ'। अदादित्वाच्छपो लुक्। आत्मनेपदेष्वनतः '। टेरेत्वम् । अत्र डकारस्य अध्येतृसंप्रदायप्राप्तो लकारः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघातः । मन्ये । श्यनो नित्त्वात् आद्युदात्तत्वम् । त्वा ।' युषि मिश्रणे'। मदिक्प्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । त्वमावेकवचने ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ‘ द्वितीयायां च' (पा. सू. ७. २. ८७) इत्याकारः। “एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । त्वामौ द्वितीयायाः' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ‘ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' इत्यनुदात्तत्वम् । जातवेदसम् । “जनी प्रादुर्भावे' । क्तः । ‘ श्वीदितो निष्ठायाम् ' इतीट्प्रतिषेधः । ‘ जनसनखनां सञ्झलोः' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदस्शब्दोऽपि असुन्प्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन ‘ तत्पुरुषे तुल्यार्थ° ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन ‘गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ‘यः' इत्यनुवर्तमाने 'छन्दसि च ' इति यः । नपुंसकत्वाच्छिरादेशः । ‘ शेश्छन्दसि बहुलम्' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वक्षि ।' वह प्रपणे'। सिप्। लुगनुवृत्तौ ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढत्वकत्वषत्वानि । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे प्राप्ते निघातः । आनुषक् । अनुपूर्वस्य षञ्जेः क्विप् नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य ' उपसर्गात्सुनोति°' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अ॒ग्निर्होता॒ दास्व॑त॒ः क्षय॑स्य वृ॒क्तब॑र्हिषः ।

सं य॒ज्ञास॒श्चर॑न्ति॒ यं सं वाजा॑सः श्रव॒स्यव॑ः ॥२

अ॒ग्निः । होता॑ । दास्व॑तः । क्षय॑स्य । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।

सम् । य॒ज्ञासः॑ । चर॑न्ति । यम् । सम् । वाजा॑सः । श्र॒व॒स्यवः॑ ॥२

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तऽबर्हिषः ।

सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥२

“यम् अग्निं “यज्ञासः सर्वे यज्ञाः “सं “चरन्ति सहिता गच्छन्ति । “श्रवस्यवः यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तः “वाजासः हवींषि यमग्निं “सं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टः “अग्निः “दास्वतः हविष्प्रक्षेपणादिदानवतः “वृक्तबर्हिषः। वृक्तानि लूनानि बर्हींषि दर्भा

येनासौ वृक्तबर्हिः । तस्य “क्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं “होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । ‘दा दाने '। असुन्प्रत्ययान्तः । मतुपः आदुपधत्वात् वत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव। क्षयस्य । ‘क्षि निवासगत्योः'। 'क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः । ‘ वृजी वर्जने '। वर्जनम् अत्रोपचारात् छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञासः । यज्ञशब्दः ‘यजयाच°' इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । चरन्ति । ‘चर गतिभक्षणयोः'। अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् ।' यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः । वाजासः । वजेर्घञ् । वाजः । ‘कर्षात्वतः° ' इत्यन्तोदात्तत्वम्। छान्दसत्वात् ‘ ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तः । श्रवस्यवः । ‘ छन्दसि परेच्छायाम्' इति क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

उ॒त स्म॒ यं शिशुं॑ यथा॒ नवं॒ जनि॑ष्टा॒रणी॑ ।

धर्तारं॒ मानु॑षीणां वि॒शाम॒ग्निं स्व॑ध्व॒रम् ॥३

उ॒त । स्म॒ । यम् । शिशु॑म् । य॒था॒ । नव॑म् । जनि॑ष्ट । अ॒रणी॒ इति॑ ।

ध॒र्तार॑म् । मानु॑षीणाम् । वि॒शाम् । अ॒ग्निम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् ॥३

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।

धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥३

“उत "स्म अपि च “मानुषीणां मनोर्जातानां “विशाम् । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाशयमिति विशः प्रजाः । तासां “धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं “स्वध्वरं शोभनयज्ञं “यम् “अग्निम् “अरणी द्वे अरणी “नवं नूतनं “शिशुं “यथा अपत्यमिव "जनिष्ट अजनिषाताम् । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निम् असृजतामित्यर्थः ॥ शिशुम् ।' शो तनूकरणे '। ‘आदेचः' इत्यादिना आत्वम् । ‘ शः कित् सन्वच्च ' इत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । ‘ सन्यतः ' इतीत्वम् । ‘ आतो धातोः ' इत्याकारलोपः । नित्त्वादाद्युदात्तः । यथा । 'यथेति पादान्ते' इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । जनी प्रादुर्भावे'। लुङ् । छन्दसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी । ‘ ऋ गतौ'।' अर्तिसृभृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः' इति अनिप्रत्ययः आद्युदात्तः। आभ्यामतिं गच्छत्यग्निरित्यरणी । कथमपादानार्थे औणादिकोऽनिः । ‘ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ' (पा. सू. ३. ४. ७५) इति नियमात् भीमादित्वात् सिद्धम् । “मानुषीणाम् । “ मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च' इति अञ्प्रत्ययः षुगागमश्च । ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । विशाम् । विश प्रवेशने'। कर्तरि क्विप्। सावेकाचः' इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । स्वध्वरम् । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन ‘ नञ्सुभ्याम् ' इत्यन्तोदात्तः ॥

उ॒त स्म॑ दुर्गृभीयसे पु॒त्रो न ह्वा॒र्याणा॑म् ।

पु॒रू यो दग्धासि॒ वनाग्ने॑ प॒शुर्न यव॑से ॥४

उ॒त । स्म॒ । दुः॒ऽगृ॒भी॒य॒से॒ । पु॒त्रः । न । ह्वा॒र्याणा॑म् ।

पु॒रु । यः । दग्धा॑ । असि॑ । वना॑ । अग्ने॑ । प॒शुः । न । यव॑से ॥४

उत । स्म । दुःऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्वार्याणाम् ।

पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥४

“उत "स्म अपि च "ह्वार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वानां “पुत्रो “न पुत्र इव बालसर्पं इवाशिक्षितबालाश्व इव वा “दुर्गृभीयसे दुःखेन गृह्यसे । हे “अग्ने "यः त्वं “पुरु बहूनि “वना वनानि “दग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । “यवसे तृणे "पशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यन्तक्षुधार्तः पशुस्तृणविषये विसृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गृभीयसे ।' ग्रह उपादाने' । यक् । ‘ब्रुव ईट्' इत्यनुवृत्तौ ‘बहुलं छन्दसि ' इति ईडागमः। ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । “ हृग्रहोर्भश्छन्दसि ' इति भकारः। निघातः । ह्वार्याणाम्। ‘ह्वृ कौटिल्ये,' । ॠहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । ' तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । पुरु । पॄ पालनपूरणयोः' ।' पृभिदिव्यधिगृधिधृषिदृशिभ्यः' इति कुप्रत्ययः । ‘उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्युत्वम् । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वम् । असि । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति न निघातः ॥

अध॑ स्म॒ यस्या॒र्चयः॑ स॒म्यक्सं॒यन्ति॑ धू॒मिनः॑ ।

यदी॒मह॑ त्रि॒तो दि॒व्युप॒ ध्माते॑व॒ धम॑ति॒ शिशी॑ते ध्मा॒तरी॑ यथा ॥५

अध॑ । स्म॒ । यस्य॑ । अ॒र्चयः॑ । स॒म्यक् । स॒म्ऽयन्ति॑ । धू॒मिनः॑ ।

यत् । ई॒म् । अह॑ । त्रि॒तः । दि॒वि । उप॑ । ध्माता॑ऽइव । धम॑ति । शिशी॑ते । ध्मा॒तरि॑ । य॒था॒ ॥५

अध । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । सम्ऽयन्ति । धूमिनः ।

यत् । ईम् । अह । त्रितः । दिवि । उप । ध्माताऽइव । धमति । शिशीते । ध्मातरि । यथा ॥५

“अध “स्म अपि च “धूमिनः धूमवतः “यस्य अग्नेः "अर्चयः अर्चींषि “सम्यक् शोभनं “संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति “त्रितः त्रिषु स्थानेषु ततो व्याप्तः त्रीणि स्थानानि वा अतीत्य “दिवि अन्तरिक्षे “यत् यदा “ईम् अयमात्मानम् “उप “धमति उपवर्धयति तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । “ध्मातेव । कर्मारो यथा भस्त्रादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच “ध्मातरि "यथा । यथा ध्मातृसमीपे विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्मायमानः स आत्मानं “शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः। “अह इति पादपूरणः ॥ यन्ति । इण् गतौ । यच्छब्दयोगन्निघाताभावः । धमति । ‘ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः'। पाघ्रादिना धमादेशः । पूर्ववत् निघाताभावः । शिशीते। शो तनूकरणे'। व्यत्ययेनात्मनेपदी। ‘ श्लौ' इत्यनुवर्तमाने ‘ बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । ‘ आदेच उपदेशेऽशिति' इति आत्वम् । ‘श्लौ' इति द्विर्वचनम् । ‘ बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । ‘उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् आतः ‘ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः ॥

तवा॒हम॑ग्न ऊ॒तिभि॑र्मि॒त्रस्य॑ च॒ प्रश॑स्तिभिः ।

द्वे॒षो॒युतो॒ न दु॑रि॒ता तु॒र्याम॒ मर्त्या॑नाम् ॥६

तव॑ । अ॒हम् । अ॒ग्ने॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । मि॒त्रस्य॑ । च॒ । प्रश॑स्तिऽभिः ।

द्वे॒षः॒ऽयुतः॑ । न । दुः॒ऽइ॒ता । तु॒र्याम॑ । मर्त्या॑नाम् ॥६

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिऽभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिऽभिः ।

द्वेषःऽयुतः । न । दुःऽइता । तुर्याम । मर्त्यानाम् ॥६

हे अग्ने “अहं "मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य “तव "ऊतिभिः युष्मत्कर्तृकरक्षणैः युष्मत्प्रशस्तिभिः “च अस्मत्कृतैः स्तोत्रैश्च मर्त्यानां शत्रुभूतानां मनुष्याणां "दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधन कर्माणि “द्वेषोयुतो “न द्वेषयुक्तान् शत्रूनिव "तुर्याम तरेयम् । अयमर्थः । त्वद्रक्षणैस्त्वत्संबन्धिस्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ ऊतिभिः। अव रक्षणे'। क्तिन् । ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ' इति ऊठ्। ‘उतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च' इति अन्तोदात्तत्वेन निपातितः। प्रशस्तिभिः । ‘ शंसु स्तुतौ । क्तिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन ‘तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । द्वेषोयुतः । ‘ द्विष अप्रीतौ । भावेऽसुन्प्रत्ययः । ‘ यु मिश्रणे' । कर्तरि क्विप् । तुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुर्याम । ‘तॄ प्लवनतरणयोः'। प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । ‘लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सकारलोपः । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य ‘ बहुलं छन्दसि ' इति उत्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वाच्छेषनिघातः । ‘ °अपादादौ ' इति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

तं नो॑ अग्ने अ॒भी नरो॑ र॒यिं स॑हस्व॒ आ भ॑र ।

स क्षे॑पय॒त्स पो॑षय॒द्भुव॒द्वाज॑स्य सा॒तय॑ उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥७

तत् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒भि । नरः॑ । र॒यिम् । स॒ह॒स्व॒ः । आ । भ॒र॒ ।

सः । क्षे॒प॒य॒त् । सः । पो॒ष॒य॒त् । भुव॑त् । वाज॑स्य । सा॒तये॑ । उ॒त । ए॒धि॒ । पृत्ऽसु । न॒ः । वृ॒धे ॥७

तत् । नः । अग्ने । अभि । नरः । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये । उत । एधि । पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥७

हे “अग्ने “सहस्वः बलवन् “नरः हविषां नेता त्वम् अस्माकं “तं “रयिं लोके प्रसिद्धं पश्वादिलक्षणं धनम् “अभि “आ “भर आभिमुख्येनाहर । पूर्वोक्तः “सः अग्निः “क्षेपयत् । अस्मदीयान् शत्रून् क्षेपयतु । “सः अग्निः “पोषयत् अस्मान् पोषयतु । “वाजस्य

अन्नस्य "सातये लाभाय “भुवत् भवतु । "उत अपि च हे अग्ने "पृत्सु पृतनासु युद्धेषु “नः अस्माकं “वृधे समृद्धये “एधि भव । संग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ सहस्वः । षह मर्षणे ' । असुन् । सहत्यनेन शत्रूनिति सहो बलम् । मतुप् । ‘ मादुपधायाः' इति वत्वम् । “ मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ' इति रुत्वम् । आमन्त्रितस्य च ' इति निघातः । क्षेपयत् । ‘ क्षिप प्रेरणे'। णिजन्तात् लेट् । इतश्च लोपः । ‘लेटोऽडाटौ ' इयडागमः । शप् गुणायादेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् ।' पुष पुष्टौ ' । भुवत् । ‘ भू सत्तायाम् ' । भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । “अस भुवि । ' ष्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इति एत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् ‘हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः । निघातः । पृत्सु । ‘पदादिषु' इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच्त्वात् अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१०

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ४, ७ पङ्क्तिः।

अग्न ओजिष्ठमा भर द्युम्नमस्मभ्यमध्रिगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥१॥

त्वं नो अग्ने अद्भुत क्रत्वा दक्षस्य मंहना ।

त्वे असुर्यमारुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥२॥

त्वं नो अग्न एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।

ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मघान्यानशुः ॥३॥

ये अग्ने चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥४॥

तव त्ये अग्ने अर्चयो भ्राजन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥५॥

नू नो अग्न ऊतये सबाधसश्च रातये ।

अस्माकासश्च सूरयो विश्वा आशास्तरीषणि ॥६॥

त्वं नो अग्ने अङ्गिर स्तुत स्तवान आ भर ।

होतर्विभ्वासहं रयिं स्तोतृभ्य स्तवसे च न उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥७॥

सायणभाष्यम्

•अग्न ओजिष्ठम् ' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तम् । ऋष्यादि विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । ‘ अग्न ओजिष्ठमन्त्याचतुर्थ्यौ च ' इत्यनुक्रान्तम् ॥

अग्न॒ ओजि॑ष्ठ॒मा भ॑र द्यु॒म्नम॒स्मभ्य॑मध्रिगो ।

प्र नो॑ रा॒या परी॑णसा॒ रत्सि॒ वाजा॑य॒ पन्था॑म् ॥१

अग्ने॑ । ओजि॑ष्ठम् । आ । भ॒र॒ । द्यु॒म्नम् । अ॒स्मभ्य॑म् । अ॒ध्रि॒गो॒ इत्य॑ध्रिऽगो ।

प्र । न॒ः । रा॒या । परी॑णसा । रत्सि॑ । वाजा॑य । पन्था॑म् ॥१

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । द्युम्नम् । अस्मभ्यम् । अध्रिगो इत्यध्रिऽगो ।

प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥१

हे “अग्ने “ओजिष्ठं बलवत्तमं “द्युम्नम् । द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशते इति द्युम्नं धनम् । “अस्मभ्यम् “आ “भर आहर । हे “अध्रिगो अधृतगमन। अधृतमप्रतिहतं गमनं यस्येति अधृता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अधृतगुः अध्रिगुः । तस्य संबोधनम् । “नः अस्मान् “परीणसा परितो व्यापकेन “राया धनेन “प्र प्रकर्षेण योजय । “वाजाय अन्नलाभाय “पन्थां पन्थानमन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं “रत्सि विलिख । कुर्वित्यर्थः ॥ ओजिष्ठम् । “ उब्ज आर्जवे '। ‘ उब्जेर्बले बलोपश्च' इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । तदस्यास्ति' इत्यर्थे ' अस्मायामेधा' इत्यादिना विनिः । ‘अतिशायने' इति इष्ठन्। विन्मतोर्लुक् । ‘ टेः' इति टिलोपः। नित्त्वादाद्युदात्तः । द्युम्नम् । ‘ द्युत दीप्तौ ' इत्यस्माद्धातोः ' सुम्नद्युम्ननिम्न ' इत्यादिना नक्प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अध्रिगो । अधृतशब्दस्य अध्र्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य निघातः । परीणसा । ‘णस कौटिल्ये' । अत्र व्याप्त्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तम् ।' उपसर्गादसमासेऽपि ' इति णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेर्णसतिं प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति ‘यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः ' (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् । एवं तर्हि

' उपसर्गाद्बहुलम् इति वचनात् णसो णत्वं भविष्यति ।' निपातस्य च ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रत्सि ।' रद विलेखने ' । भौवादिकः । 'बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । पन्थाम् । द्वितीयैकवचने ‘ इतोऽत् सर्वनामस्थाने ' इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः । 'पथिमथोः सर्वनामस्थाने ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो॑ अग्ने अद्भुत॒ क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य मं॒हना॑ ।

त्वे अ॑सु॒र्य१॒॑मारु॑हत्क्रा॒णा मि॒त्रो न य॒ज्ञिय॑ः ॥२

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒द्भु॒त॒ । क्रत्वा॑ । दक्ष॑स्य । मं॒हना॑ ।

त्वे इति॑ । अ॒सु॒र्य॑म् । आ । अ॒रु॒ह॒त् । क्रा॒णा । मि॒त्रः । न । य॒ज्ञियः॑ ॥२

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । क्रत्वा । दक्षस्य । मंहना ।

त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥२

हे "अग्ने “अद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्चर्यभूत “त्वं “नः अस्माकं "क्रत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण प्रीतः सन् 'दक्षस्य बलस्य धनस्य वा “मंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः । यतः कारणात् “त्वे त्वयि “असुर्यम् असुरघ्नं बलम् “आरुहत् आरूढं अतः “मित्रो “न सूर्य इव "यज्ञियः यज्ञार्हस्त्वं “क्राणा यज्ञधातुकराक्षसापनोदनलक्षणानि कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अद्भुत । आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् । क्रत्वा । ‘ डुकृञ् करणे । कृञः कतुः' इति कतुप्रत्ययः । ककारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्रतुः कर्म । तृतीयैकवचने ' जसादिषु वावचनम् ' इति वचनान्नाभावाभावः । दक्षस्य । ‘ दक्ष गतिहिंसनयोः '। दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलम् । ‘ करणाधिकरणयोश्च ' इति घञ् । ञित्वात् आद्युदात्तः । मंहना। मंहतिर्दानकर्मा । ‘सुपां सुलुक् इत्याकारादेशः । त्वे । ‘सुपां सुलुक् ' इत्यादिना ङेः शेआदेशः । सुबादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । आरुहत् । रुहेर्धातोर्लुङि ‘ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ' इति च्लेरङादेशः । ङित्त्वाद्गुणाभावः । क्राणा । डुकृञ् करणे ' । शानच् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । ‘ सुपां सुलुक्° ' इत्यात्वम् । चितः ' इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियः । यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे • यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ' इति घः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

त्वं नो॑ अग्न एषा॒ं गयं॑ पु॒ष्टिं च॑ वर्धय ।

ये स्तोमे॑भि॒ः प्र सू॒रयो॒ नरो॑ म॒घान्या॑न॒शुः ॥३

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । ए॒षा॒म् । गयम् । पु॒ष्टिम् । च॒ । व॒र्ध॒य॒ ।

ये । स्तोमे॑भिः । प्र । सू॒रयः॑ । नरः॑ । म॒घानि॑ । आ॒न॒शुः ॥३

त्वम् । नः । अग्ने । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।

ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनशुः ॥३

हे “अग्ने “त्वम् “एषां यज्ञर्त्विग्भ्यां नः त्वत्स्तावकानामस्माकं “गयम् । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते स्तूयत इति वा गयं धनम् । “पुष्टिं “च गवादिविषयां पुष्टिं च “वर्धय वृद्धिं प्रापय । "ये लोके प्रसिद्धाः “सूरयः लब्धवर्णाः “नरः स्तोतारो मनुष्याः “स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः “मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा “प्र “आनशुः प्राप्नुवन् तद्वद्वयमपीत्यर्थः ॥ गयम् । गृहपक्षे गमेः ' अघ्न्यादयश्च ' इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे ‘ गा स्तुतौ '। अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वम् ।' यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । पुष्टिम् । ‘ पुष पुष्टौ ' । स्त्रियां क्तिन् । छान्दसत्वादन्तोदात्तत्वम् । स्तोमेभिः । 'ष्टुञ् स्तुतौ '। ' अर्तिस्तुसुहु° । इत्यादिना मन् । गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । आनशुः । अशू व्याप्तौ । लिट् । द्विर्वचनम् । हलादिशेषः । अत आदेः' इत्यात्वम् । ‘अश्नोतेश्च ' इति नुडागमः । निघातः ॥

ये अ॑ग्ने चन्द्र ते॒ गिर॑ः शु॒म्भन्त्यश्व॑राधसः ।

शुष्मे॑भिः शु॒ष्मिणो॒ नरो॑ दि॒वश्चि॒द्येषां॑ बृ॒हत्सु॑की॒र्तिर्बोध॑ति॒ त्मना॑ ॥४

ये । अ॒ग्ने॒ । च॒न्द्र॒ । ते॒ । गिरः॑ । शु॒म्भन्ति॑ । अश्व॑ऽराधसः ।

शुष्मे॑भिः । शु॒ष्मिणः॑ । नरः॑ । दि॒वः । चि॒त् । येषा॑म् । बृ॒हत् । सु॒ऽकी॒र्तिः । बोध॑ति । त्मना॑ ॥४

ये । अग्ने । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अश्वऽराधसः ।

शुष्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषाम् । बृहत् । सुऽकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥४

हे “अग्ने “चन्द्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर “ये “नरः “ते “गिरः त्वत्संबन्धिस्तोत्ररूपा वाचः “शुम्भन्ति शोभनाः कुर्वन्ति ते अश्वराधसः अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धिरुपलक्ष्यते । किंच । “शुष्मिणः बलवन्तः सन्तः “शुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सत्त्वैः शत्रुशोषका भवन्ति । “येषां त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां “दिवश्चित् आकाशादपि “बृहत् महती “सुकीर्तिः भवति । सर्वदिगन्तरालवर्तिनी कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयः “त्मना आत्मना स्वयमेव “बोधति बोधयति ॥ शुम्भन्ति । ‘शुभ शुम्भ दीप्तौ । तुदादिः । पादादित्वान्निघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वर एव । अश्वराधसः । ‘ अशू व्याप्तौ । “ अशुपुषि ' इत्यादिना क्वन् । अश्नुते व्याप्नोत्यध्वानमित्यश्वः । नित्त्वादाद्युदात्तः । ‘राध साध संसिद्धौ । असुन् । राध्नुवन्ति साधयन्त्यनेन धर्मदीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् । बृह बृहि वृद्धौ'। शतृ । ङीपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । 'बुध अवगमने' । ण्यन्तात् शपि कृते तस्य छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । ‘ यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघाताभावः । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । त्मना । मन्त्रेष्वाङयादेरात्मनः' इत्याकारलोपः ॥

तव॒ त्ये अ॑ग्ने अ॒र्चयो॒ भ्राज॑न्तो यन्ति धृष्णु॒या ।

परि॑ज्मानो॒ न वि॒द्युत॑ः स्वा॒नो रथो॒ न वा॑ज॒युः ॥५

तव॑ । त्ये । अ॒ग्ने॒ । अ॒र्चय॑ः । भ्राज॑न्तः । य॒न्ति॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।

परि॑ऽज्मानः । न । वि॒ऽद्युत॑ः । स्वा॒नः । रथ॑ः । न । वा॒ज॒ऽयुः ॥५

तव । त्ये । अग्ने । अर्चयः । भ्राजन्तः । यन्ति । धृष्णुऽया ।

परिऽज्मानः । न । विऽद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजऽयुः ॥५

हे "अग्ने “धृष्णुया धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः “भ्राजन्तः दीप्यमानाः “त्ये ते प्रसिद्धाः “तव अर्चयः त्वदीया रश्मयः "यन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । “परिज्मानः परितो गन्त्र्यः सर्वतो व्याप्ताः “विद्युतः “न अचिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । “स्वानः शब्दायमानः “रथो “न रथ इव । अनेनार्चिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् । “वाजयुः न अन्नकाम इवान्नार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यन्ति । ‘ इण् गतौ ' । धृष्णुया । ञिधृषा प्रागल्भ्ये'।' त्रसिगृधिधृषि° ' इत्यादिना क्नुप्रत्ययः । ‘ आदितश्च' (पा. सू. ७. २. १६) इति । इट्प्रतिषेधः । बहुवचने ‘सुपां सुलुक्' इत्यादिना याजादेशः । ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । परिज्मानः । ‘ अज व्रज गतौ ' । परिपूर्वाद्धातोः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । अकारलोपः छान्दसः । नित्त्वादाद्युदात्तः । वाजयुः । वाजमात्मन इच्छति इति क्यच् । 'न छन्दस्य पुत्रस्य' इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । ‘क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः ॥

नू नो॑ अग्न ऊ॒तये॑ स॒बाध॑सश्च रा॒तये॑ ।

अ॒स्माका॑सश्च सू॒रयो॒ विश्वा॒ आशा॑स्तरी॒षणि॑ ॥६

नु । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । ऊ॒तये॑ । स॒ऽबाध॑सः । च॒ । रा॒तये॑ ।

अ॒स्माका॑सः । च॒ । सू॒रय॑ः । विश्वा॑ः । आशा॑ः । त॒री॒षणि॑ ॥६

नु । नः । अग्ने । ऊतये । सऽबाधसः । च । रातये ।

अस्माकासः । च । सूरयः । विश्वाः । आशाः । तरीषणि ॥६

हे “अग्ने “नः अस्माकं “नु क्षिप्रम् “ऊतये रक्षायै भव । "सबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाधसहितस्य च "रातये धनानां दानाय भव । किंच “अस्माकासः आस्माकाः पुत्रमित्रादयः “सूरयः स्तोतारः "विश्वाः सर्वाः "आशाः दिशः “तरीषणि । तासां तरणे क्षमा भवन्तु ।

अथवा आशाः कामाः । अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरसुन्। बाधसा सह वर्तत इति सबाधाः । 'वोपसर्जनस्थ' इति सहस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रातये ।'रा दाने' । क्तिन् । 'मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इत्यन्तोदात्तः । अस्माकासः । ' तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ' इत्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वादणो लोपः । बहुवचने असुगागमः । षष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमत्रापि कृतवानाचार्यः । विश्वाः । विशेः 'अशिप्रुषि°' इत्यादिना क्वन् । नित्त्वादाद्युदात्तः । तरीषणि । 'तॄ प्लवनतरणयोः ' । ' कृतॄभ्यामीषन' (उ. सू. ४. ४६६) इति ईषन् । बहुलवचनान्नलोपाभावः । अन्तोदात्तश्छान्दसः ॥

त्वं नों अग्ने अङ्गिरः स्तुतः स्तवा॑न् आ भ॑र ।

होत॑र्विभ्वा॒सहं॑ र॒यिं स्तो॒तृभ्य॒ः स्तव॑से च न उ॒तैधिं पृ॒त्सु नों वृ॒धे ॥७

त्वम् । न॒ः । अ॒ग्ने॒ । अ॒ङ्गि॒र॒ः । स्तु॒तः । स्तवा॑नः । आ । भ॒र॒ ।

होत॑ः । वि॒भ्व॒ऽसह॑म् । र॒यिम् । स्तो॒तृऽभ्य॑ः । स्तव॑से । च॒ । न॒ः । उ॒त । ए॒धि॒ । पृ॒त्ऽसु । न॒ः । वृ॒धे ॥७

त्वम् । नः । अग्ने । अङ्गिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।

होतः । विभ्वऽसहम् । रयिम् । स्तोतृऽभ्यः । स्तवसे । च । नः । उत । एधि । पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥७

हे "अग्ने "अङ्गिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यग्निरङ्गिरा इत्युच्यते । हे अङ्गिरः पूर्वैः महर्षिभिः "स्तुतः "स्तवानः इदानींतनैश्च स्तूयमानस्त्वं "विभ्वासहं महतामप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते । "रयिं धनं "नः अस्माकम् "आ "भर आहर । हे "होतः देवानामाह्वातः "स्तोतृभ्यः "नः अस्मभ्यं "स्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च प्रयच्छ । "उत अपि च "पृत्सु युद्धेषु "नः अस्माकं "वृधे समृद्धये "एधि भव ॥ स्तवानः । ' ष्टुञ् स्तुतौ '। शानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च । विभ्वासहम् । संहितायां विभूनामिति षष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्' इत्यादिना आकारादेशः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम् इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवतेः अगागमम् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वं च मत्वावग्रहं कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तवसे ।' ष्टुञ् स्तुतौ '। तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.११

दे. अग्निः। जगती।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥१॥
यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ।
इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥२॥
असम्मृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।
घृतेन त्वावर्धयन्नग्न आहुत धूमस्ते केतुरभवद्दिवि श्रितः ॥३॥
अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयाग्निं नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।
अग्निर्दूतो अभवद्धव्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुम् ॥४॥
तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।
त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शवसा वर्धयन्ति च ॥५॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ जनस्य गोपाः' इति षड़ृचमेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यार्षं जागतमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तं - 'जनस्य षट् सुतंभरो जागतम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘ जनस्य गोपास्त्वमग्न ऋतायवः ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्वि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥१

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुऽदक्षः । सुवितायं । नव्यसे ।

घृतऽप्रतीकः । बृहता । दिविऽस्पृशा । द्युऽमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥१

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुऽदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।

घृतऽप्रतीकः । बृहता । दिविऽस्पृशा । द्युऽमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥१

"जनस्य "गोपाः गोपायिता रक्षिता "जागृविः जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः "सुदक्षः सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः सः "अग्निः "नव्यसे नवतराय “सुविताय लोकानां कल्याणाय “अजनिष्ट जातः । “घृतप्रतीकः घृतेन प्रज्वलिताङ्गः “बृहता महता "दिविस्पृशा अभ्रंलिहेन तेजसा युक्तः "शुचिः शुद्धः एवंविधोऽग्निः "भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यस्तदर्थं “द्युमत् दीप्तिमत् यथा भवति तथा “वि “भाति प्रकाशते ॥ गोपाः । ‘ गुपू रक्षणे '। आयप्रत्ययः । गोपायतेः क्विप् । परत्वादतो लोपः । अत्र परत्वादपृक्तलोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । ‘ लोपो व्योर्वलि:' इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजादेशस्य यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । ‘ जागृ निद्राक्षये '। ‘ जॄशॄस्तॄजागृभ्यः क्विन् ' इति क्विन्प्रत्ययः । ‘ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ' इति प्रतिषेधाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुविताय । ‘ तन्वादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इति सोरुवङादेशः । ‘ सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे । नवशब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुन्प्रत्ययः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । ‘ हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । द्युमत् । ‘ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' इति ह्रस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् ॥

य॒ज्ञस्य॑ के॒तुं प्र॑थ॒मं पु॒रोहि॑तम॒ग्निं नर॑स्त्रिषध॒स्थे समी॑धिरे ।

इन्द्रे॑ण दे॒वैः स॒रथं॒ स ब॒र्हिषि॒ सीद॒न्नि होता॑ य॒जथा॑य सु॒क्रतुः॑ ॥२

य॒ज्ञस्य॑ । के॒तुम् । प्र॒थ॒मम् । पु॒रःऽहि॑तम् । अ॒ग्निम् । नरः॑ । त्रि॒ऽस॒ध॒स्थे । सम् । ई॒धि॒रे॒ ।

इन्द्रे॑ण । दे॒वैः । स॒ऽरथ॑म् । सः । ब॒र्हिषि॑ । सीद॑त् । नि । होता॑ । य॒जथा॑य । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥२

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधिरे ।

इन्द्रेण । देवैः । सऽरथम् । सः । बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुऽक्रतुः ॥२

“नरः ऋत्विजः "यज्ञस्य यागस्य "केतुं प्रज्ञापकं "पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतम् "इन्द्रेण “देवैः च "सरथं तेषां मान्यत्वात् समानरथम् "अग्निं "त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे "प्रथमं “समीधिरे समैन्धत । "सुक्रतुः शोभनकर्मा “होता देवानामाह्वाता “सः अग्निः "बर्हिषि बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने "यजथाय यज्ञाय "नि “सीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुम् । ‘ कित ज्ञाने ' । औणादिक उप्रत्ययः । अन्तोदात्तः । पुरोहितम् । “पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां ‘ गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । ‘ सध मादस्थयोश्छन्दसि' इति सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सीदत् । सदेः पाघ्रादिना सीदादेशः । ‘ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इत्यडभावः । पादादित्वान्निघाताभावः । यजथाय । यजेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

अस॑म्मृष्टो जायसे मा॒त्रोः शुचि॑र्म॒न्द्रः क॒विरुद॑तिष्ठो वि॒वस्व॑तः ।

घृ॒तेन॑ त्वावर्धयन्नग्न आहुत धू॒मस्ते॑ के॒तुर॑भवद्दि॒वि श्रि॒तः ॥३

अस॑म्ऽमृष्टः । जा॒य॒से॒ । मा॒त्रोः । शुचिः॑ । म॒न्द्रः । क॒विः । उत् । अ॒ति॒ष्ठ॒ः । वि॒वस्व॑तः ।

घृ॒तेन॑ । त्वा॒ । अ॒व॒र्ध॒य॒न् । अ॒ग्ने॒ । आ॒ऽहु॒त॒ । धू॒मः । ते॒ । के॒तुः । अ॒भ॒व॒त् । दि॒वि । श्रि॒तः ॥३

असम्ऽमृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

घृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्ने । आऽहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥३

हे "अग्ने "मात्रोः अरण्योः । स्वजनननिमित्तत्वात् अरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् "असंमृष्टः अबाधित एव "जायसे प्रादुर्भूतो भवसि । "मन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः "कविः क्रान्तः सर्वत्र व्याप्तः । अथवा मेधावी “शुचिः त्वं "विवस्वतः अग्निहोत्राद्यर्थं गृहे विशेषेण वसतः यजमानात् “उदतिष्ठः उदितोऽभवः । पूर्वे महर्षयः "त्वा त्वां “घृतेन “अवर्धयन् वृद्धिमनयन् । हे “आहुत आहुतिभिर्हुत “ते

तव "दिवि अन्तरिक्षे "श्रितः व्याप्तः “धूमः "केतुः प्रज्ञापकः "अभवत् । अग्न्यनुमापकत्वात् धूमस्य ॥ मात्रोः । उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । मन्द्रः । ‘ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । अत्र स्तुत्यर्थादस्मात् ' स्फायितञ्चि° ' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः । कविः । क्रमेः ‘इन् सर्वधातुभ्यः ' इति इन्प्रत्ययः । बाहुलकत्वात् मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । उदतिष्ठः । उत्पूर्वादूर्ध्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः। विपूर्वाद्वसतेः संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । ‘ तदस्यास्ति° ' इति मतुप् । ' मादुपधायाश्च° ' इति वत्वम् । मतुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥

अ॒ग्निर्नो॑ य॒ज्ञमुप॑ वेतु साधु॒याग्निं नरो॒ वि भ॑रन्ते गृ॒हेगृ॑हे ।

अ॒ग्निर्दू॒तो अ॑भवद्धव्य॒वाह॑नो॒ऽग्निं वृ॑णा॒ना वृ॑णते क॒विक्र॑तुम् ॥४

अ॒ग्निः । न॒ः । य॒ज्ञम् । उप॑ । वे॒तु॒ । सा॒धु॒ऽया । अ॒ग्निम् । नर॑ः । वि । भ॒र॒न्ते॒ । गृ॒हेऽगृ॑हे ।

अ॒ग्निः । दू॒तः । अ॒भ॒व॒त् । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः । अ॒ग्निम् । वृ॒णा॒नाः । वृ॒ण॒ते॒ । क॒विऽक्र॑तुम् ॥४

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।

अग्निः । दूतः । अभवत् । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कविऽक्रतुम् ॥४

“साधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकः "अग्निर्नो "यज्ञम् अस्मदीयं यागं प्रति "उप "वेतु आगच्छतु । “नरः मनुष्याः "गृहेगृहे अनुगृहम् "अग्निं "वि “भरन्ते विहरन्ति विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः । “हव्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा "अग्निर्दूतः देवानां दूतः "अभवत् । "वृणानाः संभजमानाः सन्तः "कविक्रतुं क्रान्तयज्ञम् "अग्निं "वृणते संभजन्ते ॥ साधुया । ‘ सुपां सुलुक् ' इत्यादिना विभक्तेर्यादेशः ॥

तुभ्ये॒दम॑ग्ने॒ मधु॑मत्तमं॒ वच॒स्तुभ्य॑ं मनी॒षा इ॒यम॑स्तु॒ शं हृ॒दे ।

त्वां गिर॒ः सिन्धु॑मिवा॒वनी॑र्म॒हीरा पृ॑णन्ति॒ शव॑सा व॒र्धय॑न्ति च ॥५

तुभ्य॑ । इ॒दम् । अ॒ग्ने॒ । मधु॑मत्ऽतमम् । वच॑ः । तुभ्य॑म् । म॒नी॒षा । इ॒यम् । अ॒स्तु॒ । शम् । हृ॒दे ।

त्वाम् । गिर॑ः । सिन्धु॑म्ऽइव । अ॒वनी॑ः । म॒हीः । आ । पृ॒ण॒न्ति॒ । शव॑सा । व॒र्धय॑न्ति । च॒ ॥५

तुभ्य । इदम् । अग्ने । मधुमत्ऽतमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । हृदे ।

त्वाम् । गिरः । सिन्धुम्ऽइव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शवसा । वर्धयन्ति । च ॥५

हे “अग्ने "तुभ्य तुभ्यं त्वदर्थं "मधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् “इदं "वचः क्रियते । “हृदे हृदि "शं सुखं कुर्वती “इयं "मनीषा स्तुतिः “तुभ्यम् "अस्तु । “गिरः स्तुतिरूपा वाचः "त्वाम् “आ “पृणन्ति पूरयन्ति । "शवसा बलेन "वर्धयन्ति च । कथमिव । "महीः महत्यः "अवनीः अवन्यः नद्यः “सिन्धुमिव समुद्रमिव ।।

त्वाम॑ग्ने॒ अङ्गि॑रसो॒ गुहा॑ हि॒तमन्व॑विन्दञ्छिश्रिया॒णं वने॑वने ।

स जा॑यसे म॒थ्यमा॑न॒ः सहो॑ म॒हत्त्वामा॑हु॒ः सह॑सस्पु॒त्रम॑ङ्गिरः ॥६

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । अङ्गि॑रसः । गुहा॑ । हि॒तम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । शि॒श्रि॒या॒णम् । वने॑ऽवने ।

सः । जा॒य॒से॒ । म॒थ्यमा॑नः । सहः॑ । म॒हत् । त्वाम् । आ॒हुः॒ । सह॑सः । पु॒त्रम् । अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥६

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेऽवने ।

सः । जायसे । मथ्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥६

हे "अग्ने "अङ्गिरसः ऋषयः "गुहा गुहायां “हितं निहितं निगूढं "वनेवने वृक्षेवृक्षे “शिश्रियाणम् आश्रितं "त्वाम् "अन्वविन्दन् अलभन्त । "महत् महता "सहः सहसा बलेन युक्तः “सः त्वं “मथ्यमानः “जायसे । हे "अङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूत “त्वां "सहसः “पुत्रम् “आहुः ॥ शिश्रियाणम् । श्रिञ् सेवायाम्' । लिटः कानच् । शपः श्लुः । ‘श्लौ' इति द्विर्वचनम् । इयङादेशः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.११&oldid=199053" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१२

दे. अग्निः। त्रिष्टुप् ।

प्राग्नये बृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।
घृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥१॥
ऋतं चिकित्व ऋतमिच्चिकिद्ध्यृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।
नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥२॥
कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उचथस्य नव्यः ।
वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सनितुरस्य रायः ॥३॥
के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त द्युमन्तः ।
के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसतो वचसः सन्ति गोपाः ॥४॥
सखायस्ते विषुणा अग्न एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।
अधूर्षत स्वयमेते वचोभिरृजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥५॥

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीट्ट ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्स्राणस्य नहुषस्य शेषः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ प्राग्नये बृहते ' इति षड्टचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ प्राग्नये' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च-- ‘ प्राग्नये बृहते प्र वेधसे कवये' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

प्राग्नयें बृह॒ते य॒ज्ञियां॑य ऋ॒तस्य॒ वृष्णे॒ असु॑राय॒ मन्म॑ ।

घृ॒तं न य॒ज्ञ आ॒स्ये॒३॒॑ सुपू॑तं॒ गिरं॑ भरे वृष॒भाय॑ प्रती॒चीम् ॥१

प्र । अ॒ग्नयें । बृ॒ह॒ते । य॒ज्ञियां॑य । ऋ॒तस्यं॑ । वृष्णें॑ । असु॑राय । मन्म॑ ।

घृ॒तम् । न । य॒ज्ञे । आ॒स्यें॑ । सुऽपू॑तम् । गिर॑म् । भ॒रे॒ । वृ॒ष॒भाय॑ । प्र॒ती॒चीम् ॥१

प्र । अग्नये । बृहते । यज्ञियाय । ऋतस्य । वृष्णे । असुराय । मन्म ।

घृतम् । न । यज्ञे । आस्ये । सुऽपूतम् । गिरम् । भरे । वृषभाय । प्रतीचीम् ॥१

“बृहते सामर्थ्यातिशयेन महते “यज्ञियाय यज्ञार्हाय “ऋतस्य उदकस्य “वृष्णे वर्षित्रे ।। ऋतमित्युदकनामसु पाठात् । “असुराय बलवते ॥ असेरौणादिक उरन्प्रत्ययः ॥ “वृषभाय कामानां वर्षित्रे “अग्नये “मन्म ज्ञानसाधनं “प्रतीचीम् अभिमुखीं “गिरं स्तुतिरूपां वाचं “प्र “भरे प्रणयामि । कथमिव । “सुपूतं सम्यक्संस्कृतम् “आस्ये प्रहुतं “यज्ञे “घृतं “न घृतमिव । आस्ये प्रहुतं घृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः ॥

ऋ॒तं चिं॑कित्व ऋ॒तमिच्चिं॑किद्ध्यृ॒तस्य॒ धारा॒ अनुं॑ तृन्धि पू॒र्वीः ।

नाहं या॒तुं सह॑सा॒ न द्व॒येन॑ ऋ॒तं स॑पाम्यरु॒षस्य॒ वृष्णः॑ ॥२

ऋ॒तम् । चि॒कि॒त्वः॒ । ऋ॒तम् । इत् । चि॒कि॒द्धि॒ । ऋ॒तस्यं॑ । धाराः॑ । अनुं॑ । तृ॒न्धि॒ । पू॒र्वीः ।

न । अ॒हम् । या॒तुम् । सह॑सा । न । द्व॒येन॑ । ऋ॒तम् । स॒पा॒मि॒ । अ॒रु॒षस्यं॑ । वृष्णः॑ ॥२

ऋतम् । चिकित्वः । ऋतम् । इत् । चिकिद्धि । ऋतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।

न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । ऋतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥२

“ऋतं स्तोत्रं हे “चिकित्वः जानन्नग्ने त्वं “ऋतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं “चिकिद्धि जानीहि ॥ ‘ कित ज्ञाने '। जुहोत्यादिः । लोटि रूपम् । इत् इति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्नामन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दसत्वात्पराङ्गवद्भावाभावः ॥ किंच “पूर्वीः बह्वीः “ऋतस्य उदकस्य “धाराः सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् “अनु “तृन्धि मेघाननुविध्य । “सहसा बलेन युक्तः "अहं “यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसां “न “सपामि न स्पृशामि न करोमीति यावत् । “द्वयेन च सत्यानृताभ्यां यत्किंचिदवैदिकं कृत्यं “न सपामि ॥ ‘ षप समवाये' इति धातुः ॥ किंतु "अरुषस्य आरोचमानस्य “वृष्णः कामानां वर्षितुस्तव “ऋतं स्तोत्रमेव सपामि ।।

कया॑ नो अग्न ऋ॒तय॑न्नृ॒तेन॒ भुवो॒ नवे॑दा उ॒चथ॑स्य॒ नव्यः॑ ।

वेदा॑ मे दे॒व ऋ॑तु॒पा ऋ॑तू॒नां नाहं पतिं॑ सनि॒तुर॒स्य रा॒यः ॥३

कया॑ । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । ऋ॒तय॑न् । ऋ॒तेन॑ । भुवः॑ । नवे॑दाः । उ॒चथ॑स्य । नव्यः॑ ।

वेद॑ । मे॒ । दे॒वः । ऋ॒तु॒ऽपाः । ऋ॒तू॒नाम् । न । अ॒हम् । पति॑म् । स॒नि॒तुः । अ॒स्य । रा॒यः ॥३

कया । नः । अग्ने । ऋतयन् । ऋतेन । भुवः । नवेदाः । उचथस्य । नव्यः ।

वेद । मे । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सनितुः । अस्य । रायः ॥३

हे “अग्ने “ऋतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन् "कया केनापि "ऋतेन सत्येन क्रियमाणेन कर्मणा “नः “उचथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य “नवेदाः ज्ञाता “भुवः भवेः । “नव्यः स्तुत्यः "ऋतूनां “ऋतुपाः । द्वितीयः ऋतुशब्दोऽनुवादकः । “देवः द्योतमानोऽग्निः “मे मां “वेद वेत्तु । “सनितुः भजमानस्य “अस्य मम "रायः पश्वादिलक्षणस्य धनस्य “पतिं स्वामिनं तमग्निम् "अहं “न जानामि ॥ भुवः । ‘ भू सत्तायाम् '। लिङर्थे लेट्यडागमः । उवङादेशः । नवेदाः । न न वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । कथमेतल्लभ्यते । निपातनात् । द्विनञ्पूर्वस्यासुन्प्रत्ययान्तस्य वेदेरेकस्य नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः। पाणिनिना तु ‘ नभ्राण्नपात् ' इति सूत्रे न वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते ॥

के ते॑ अग्ने रि॒पवे॒ बन्ध॑नासः॒ के पा॒यवः॑ सनिषन्त द्यु॒मन्तः॑ ।

के धा॒सिम॑ग्ने॒ अनृ॑तस्य पान्ति॒ क आस॑तो॒ वच॑सः सन्ति गो॒पाः ॥४

के । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । रि॒पवे॑ । बन्ध॑नासः । के । पा॒यवः॑ । स॒नि॒ष॒न्त॒ । द्यु॒ऽमन्तः॑ ।

के । धा॒सिम् । अ॒ग्ने॒ । अनृ॑तस्य । पा॒न्ति॒ । के । अस॑तः । वच॑सः । स॒न्ति॒ । गो॒पाः ॥४

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनासः । के । पायवः । सनिषन्त । द्युऽमन्तः ।

के । धासिम् । अग्ने । अनृतस्य । पान्ति । के । असतः । वचसः । सन्ति । गोपाः ॥४

हे “अग्ने ये “रिपवे स्वकीयस्य शत्रोः “बन्धनासः बन्धकाः स्युः “ते त्वत्संबन्धिनस्ते पुरुषाः “के कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेवंविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । ये “पायवः जनानां रक्षितारः “द्युमन्तः दीप्तिमन्तः “सनिषन्त दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते त्वदीयाः कीदृशाः । ये “अनृतस्य असत्यस्य “धासिं धारकं जनं "पान्ति रक्षन्ति ते. त्वदीया जनाः “के “सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये “असतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य “वचसः “गोपाः गोपयितारः रक्षितारस्ते त्वदीयाः “के सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बन्धकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति द्युमन्तः दीप्तिमन्तः । ये केऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपा गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासकाः इत्यर्थः ॥

सखा॑यस्ते॒ विषु॑णा अग्न ए॒ते शि॒वास॒ः सन्तो॒ अशि॑वा अभूवन् ।

अधू॑र्षत स्व॒यमे॒ते वचो॑भिरृजूय॒ते वृ॑जि॒नानि॑ ब्रु॒वन्त॑ः ॥५

सखा॑यः । ते॒ । विषु॑णाः । अ॒ग्ने॒ । ए॒ते । शि॒वासः॑ । सन्तः॑ । अशि॑वाः । अ॒भू॒व॒न् ।

अधू॑र्षत । स्व॒यम् । ए॒ते । वचः॑ऽभिः । ऋ॒जु॒ऽय॒ते । वृ॒जि॒नानि॑ । ब्रु॒वन्तः॑ ॥५

सखायः । ते । विषुणाः । अग्ने । एते । शिवासः । सन्तः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्षत । स्वयम् । एते । वचःऽभिः । ऋजुऽयते । वृजिनानि । ब्रुवन्तः ॥५

हे “अग्ने “ते तव “सखायः स्तोतारः “विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्याप्ताः “एते पूर्वम् “अशिवाः परनिन्दादीनि कुर्वाणास्त्वत्परिचर्यां त्यजन्तोऽभद्राः “सन्तः इदानीं त्वत्परिचर्यां कुर्वन्तः “शिवासः शिवा आढ्याः "अभूवन् । किंच ये “ऋजूयते ऋजु सम्यगाचरतेऽपि मह्यं “वचोभिः असाधूक्तिभिः “वृजिनानि कुटिलानि “ब्रुवन्तः ते “एते मम सपत्नाः “स्वयम् एव “अधूर्षत अहिंस्यन्त ॥ धूर्वतेर्हिंसाकर्मण इदं रूपम् ॥

यस्ते॑ अग्ने॒ नम॑सा य॒ज्ञमीट्ट॑ ऋ॒तं स पा॑त्यरु॒षस्य॒ वृष्ण॑ः ।

तस्य॒ क्षय॑ः पृ॒थुरा सा॒धुरे॑तु प्र॒सर्स्रा॑णस्य॒ नहु॑षस्य॒ शेष॑ः ॥६

यः । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । नम॑सा । य॒ज्ञम् । ईट्टे॑ । ऋ॒तम् । सः । पा॒ति॒ । अ॒रु॒षस्य॑ । वृष्णः॑ ।

तस्य॑ । क्षयः॑ । पृ॒थुः । आ । सा॒धुः । ए॒तु॒ । प्र॒ऽसर्स्राणस्य । नहु॑षस्य । शेषः॑ ॥६

यः । ते । अग्ने । नमसा । यज्ञम् । ईट्टे । ऋतम् । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्स्राणस्य । नहुषस्य । शेषः ॥६

हे “अग्ने “यः मनुष्यः “यज्ञं यजनीयं “ते त्वां “नमसा स्तोत्रेण “ईट्टे स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसान्नरूपेण हविषा ईट्टे यजति । अस्मिन् पक्षे यजेः ‘बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । ‘ श्लौ ' इति द्विर्वचनम् । ‘ बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ यः "अरुषस्य रोचमानस्य “वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेः “ऋतं स्तोत्रं “पाति रक्षति “तस्य यजमानस्य “क्षयः गृहं “पृथुः विस्तीर्णं भवति । पश्वादिलक्षणैर्धनैः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । प्रसर्स्राणस्य प्रकर्षेण त्वत्परिचर्यां गच्छतः ”नहुषस्य मनुष्यस्य “साधुः कामानां साधकः “शेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्रः “आ “एतु आगच्छतु भवत्वित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१३

दे. अग्निः। गायत्री।

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि ।

अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥१॥

अग्ने स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः ।

देवस्य द्रविणस्यवः ॥२॥

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेष्वा ।

स यक्षद्दैव्यं जनम् ॥३॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥४॥

त्वामग्ने वाजसातमं विप्रा वर्धन्ति सुष्टुतम् ।

स नो रास्व सुवीर्यम् ॥५॥

अग्ने नेमिरराँ इव देवाँस्त्वं परिभूरसि ।

आ राधश्चित्रमृञ्जसे ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘अर्चन्तस्त्वा' इति षड्टचं त्रयोदशं सूक्तं सुतंभरस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च -- ‘ अर्चन्तो गायत्रं तु' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च - अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आहवनीयोपस्थाने “त्वमग्ने सप्रथा असि ' इत्येका । सूत्रितं च - ‘ सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च ' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । अश्वमेधे पौष्णेष्टौ ‘ त्वमग्ने सप्रथाः ' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । ‘त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ।।

अर्च॑न्तस्त्वा हवाम॒हेऽर्च॑न्त॒ः समि॑धीमहि ।

अग्ने॒ अर्च॑न्त ऊ॒तये॑ ॥१

अर्च॑न्तः । त्वा॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । अर्च॑न्तः । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ ।

अग्ने॑ । अर्च॑न्तः । ऊ॒तये॑ ॥१

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । अर्चन्तः । ऊतये ॥१

हे “अग्ने “त्वा त्वाम् “अर्चन्तः पूजयन्तो वयं “हवामहे आह्वयामः । "अर्चन्तः स्तुवन्तो वयम् “ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां “समिधीमहि समिद्भिः संदीपयामः । अर्चन्त इति तृतीयं पदम् आदरातिशयार्थम् ॥

अ॒ग्नेः स्तोमं॑ मनामहे सि॒ध्रम॒द्य दि॑वि॒स्पृश॑ः ।

दे॒वस्य॑ द्रविण॒स्यव॑ः ॥२

अ॒ग्नेः । स्तोम॑म् । म॒ना॒म॒हे॒ । सि॒ध्रम् । अ॒द्य । दि॒वि॒ऽस्पृशः॑ ।

दे॒वस्य॑ । द्र॒वि॒ण॒स्यवः॑ ॥२

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशः ।

देवस्य । द्रविणस्यवः ॥२

“द्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं “दिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतः “देवस्य द्योतमानस्य “अग्नेः “सिध्रं पुरुषार्थानां साधकं “स्तोमं स्तोत्रम् “अद्य अस्मिन्नहनि “मनामहे ब्रूमः ॥

अ॒ग्निर्जु॑षत नो॒ गिरो॒ होता॒ यो मानु॑षे॒ष्वा ।

स य॑क्ष॒द्दैव्यं॒ जन॑म् ॥३

अ॒ग्निः । जु॒ष॒त॒ । नः॒ । गिरः॑ । होता॑ । यः । मानु॑षेषु । आ ।

सः । य॒क्ष॒त् । दैव्य॑म् । जन॑म् ॥३

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ ।

सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥३

“होता देवानामाह्वाता “यः “अग्निः “मानुषेष्वा वसति “सः अग्निः “नः अस्माकं “गिरः स्तुतीः “जुषत सेवताम् । सोऽग्निः “दैव्यं “जनं देवसंबन्धिनं जनं “यक्षत् यजतु ॥

त्वम॑ग्ने स॒प्रथा॑ असि॒ जुष्टो॒ होता॒ वरे॑ण्यः ।

त्वया॑ य॒ज्ञं वि त॑न्वते ॥४

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । स॒ऽप्रथाः॑ । अ॒सि॒ । जुष्टः॑ । होता॑ । वरे॑ण्यः ।

त्वया॑ । य॒ज्ञम् । वि । त॒न्व॒ते॒ ॥४

त्वम् । अग्ने । सऽप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः ।

त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥४

हे “अग्ने “जुष्टः सर्वदा प्रीतः "वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः “होता “त्वं “सप्रथाः सर्वतः पृथुः “असि भवसि । तथाह यास्कः - ‘ सप्रथाः सर्वतः पृथुः ' (निरु. ६. ७) इति । किंच सर्वे यजमानाः “त्वया साधनेन “यज्ञं “वि “तन्वते ॥

त्वाम॑ग्ने वाज॒सात॑मं॒ विप्रा॑ वर्धन्ति॒ सुष्टु॑तम् ।

स नो॑ रास्व सु॒वीर्य॑म् ॥५

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । वा॒ज॒ऽसात॑मम् । विप्राः॑ । व॒र्ध॒न्ति॒ । सुऽस्तु॑तम् ।

सः । न॒ः । रा॒स्व॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥५

त्वाम् । अग्ने । वाजऽसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुऽस्तुतम् ।

सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥५

हे “अग्ने “विप्राः मेधाविनः स्तोतारः “वाजसातमम् । वाजोऽन्नम् । तद्ददतं “सुष्टुतं पूर्वैः महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं “त्वां “वर्धन्ति । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । “सः त्वं “नः अस्मभ्यं “सुवीर्यं सर्वैः श्लाघनीयं बलं "रास्व देहि ।

अग्ने॑ ने॒मिर॒राँ इ॑व दे॒वाँस्त्वं प॑रि॒भूर॑सि ।

आ राध॑श्चि॒त्रमृ॑ञ्जसे ॥६

अग्ने॑ । ने॒मिः । अ॒रान्ऽइ॑व । दे॒वान् । त्वम् । प॒रि॒ऽभूः । अ॒सि॒ ।

आ । राधः॑ । चि॒त्रम् । ऋ॒ञ्ज॒से॒ ॥६

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वम् । परिऽभूः । असि ।

आ । राधः । चित्रम् । ऋञ्जसे ॥६

हे “अग्ने “त्वं “देवान् “परिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । “नेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो वलयः “अरानिव नाभावर्पितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव। किंच त्वं “चित्रं नानाविधं “राधः । राध्नुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् । “आ “ऋञ्जसे । स्तोतृभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठात् ‘राधो धनम्' इत्युक्तम् ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१४

दे. अग्निः। गायत्री ।

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् ।

हव्या देवेषु नो दधत् ॥१॥

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् ।

यजिष्ठं मानुषे जने ॥२॥

तं हि शश्वन्त ईळते स्रुचा देवं घृतश्चुता ।

अग्निं हव्याय वोळ्हवे ॥३॥

अग्निर्जातो अरोचत घ्नन्दस्यूञ्ज्योतिषा तमः ।

अविन्दद्गा अपः स्वः ॥४॥

अग्निमीळेन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत ।

वेतु मे शृणवद्धवम् ॥५॥

अग्निं घृतेन वावृधु स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिम् ।

स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘अग्निं स्तोमेन' इति षड्टचं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्य आर्षं गायत्रमाग्नेयम् । ‘अग्निं स्तोमेन' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अ॒ग्निं स्तोमे॑न बोधय समिधा॒नो अम॑र्त्यम् ।

ह॒व्या दे॒वेषु॑ नो दधत् ॥१

अ॒ग्निम् । स्तोमे॑न । बो॒ध॒य॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒नः । अम॑र्त्यम् ।

ह॒व्या । दे॒वेषु॑ । न॒ः । द॒ध॒त् ॥१

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । सम्ऽइधानः । अमर्त्यम् ।

हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥१

हे स्तोतः “अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् “अग्निं “स्तोमेन स्तोत्रेण “बोधय। स्वाभिलषितार्थसिद्धये प्रबोधय । योऽग्निः “समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः सः “नः “हव्या अस्मदीयानि हव्यानि हवींषि “देवेषु “दधत् निदधातु ॥ ।।

तम॑ध्व॒रेष्वी॑ळते दे॒वं मर्ता॒ अम॑र्त्यम् ।

यजि॑ष्ठं मानु॑षे॒ जने॑ ॥२

तम् । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ई॒ळ॒ते॒ । दे॒वम् । मर्ता॑ः । अम॑र्त्यम् ।

यजि॑ष्ठम् । मानु॑षे । जने॑ ॥२

तम् । अध्वरेषु । ईळते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् ।

यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥२

“मर्ताः मनुष्याः “देवं द्योतमानम् “अमर्त्यम् अमरणधर्माणं “मानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि “जने लोके “यजिष्ठं यष्टृतमं “तम् अग्निम् “अध्वरेषु सप्ततन्तुषु “ईळते स्तुवन्ति ॥

तं हि शश्वं॑न्त॒ ईळ॑ते स्रु॒चा दे॒वं घृ॑त॒श्चुता॑ ।

अ॒ग्निं ह॒व्याय॒ वोळ्ह॑वे ॥३

तम् । हि । शश्वं॑न्तः । ईळ॑ते । स्रु॒चा । दे॒वम् । घृ॒त॒ऽश्चुता॑ ।

अ॒ग्निम् । ह॒व्याय॑ । वोळ्ह॑वे ॥३

तम् । हि । शश्वन्तः । ईळते । स्रुचा । देवम् । घृतऽश्चुता ।

अग्निम् । हव्याय । वोळ्हवे ॥३

“शश्वन्तः बहवः स्तोतारः “तं “देवम् “अग्निम् “ईळते स्तुवन्ति । कीदृशास्ते । “घृतश्चुता घृतं क्षरन्त्या “स्रुचा सहिताः । किमर्थं स्तुवन्ति । “हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः “वोढवे वोढुम् ॥

अ॒ग्निर्जा॒तो अ॑रोचत॒ घ्नन्दस्यू॒ञ्ज्योति॑षा॒ तम॑ः ।

अवि॑न्द॒द्गा अ॒पः स्व॑ः ॥४

अ॒ग्निः । जा॒तः । अ॒रो॒च॒त॒ । घ्नन् । दस्यू॑न् । ज्योति॑षा । तमः॑ ।

अवि॑न्दत् । गाः । अ॒पः । स्वः॑ ॥४

अग्निः । जातः । अरोचत । घ्नन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः ।

अविन्दत् । गाः । अपः । स्वः ॥४

“जातः अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः “अग्निः “दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् “घ्नन् हिंसन् “ज्योतिषा स्वेन तेजसा “तमः घ्नन् “अरोचत अदीप्यत । किंच “गा “अपः उदकानि “स्वः सूर्यं च “अविन्दत् अवेदयत् ॥

अ॒ग्निमी॒ळेन्यं॑ क॒विं घृ॒तपृ॑ष्ठं सपर्यत ।

वेतु॑ मे शृ॒णव॒द्धव॑म् ॥५

अ॒ग्निम् । ई॒ळेन्य॑म् । क॒विम् । घृ॒तऽपृ॑ष्ठम् । स॒प॒र्य॒त॒ ।

वेतु॑ । मे॒ । शृ॒णव॑त् । हव॑म् ॥५

अग्निम् । ईळेन्यम् । कविम् । घृतऽपृष्ठम् । सपर्यत ।

वेतु । मे । शृणवत् । हवम् ॥५

हे जनाः “ईळेन्यं स्तुत्यं “कविं क्रान्तदर्शिनं “घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागम् “अग्निं “सपर्यत पूजयत । सोऽग्निः “मे “हवं मदीयमाह्वानं "वेतु कामयताम् । “शृणवत् शृणोतु च ॥

अ॒ग्निं घृ॒तेन॑ वावृधु॒ः स्तोमे॑भिर्वि॒श्वच॑र्षणिम् ।

स्वा॒धीभि॑र्वच॒स्युभि॑ः ॥६

अ॒ग्निम् । घृ॒तेन॑ । व॒वृ॒धु॒ः । स्तोमे॑भिः । वि॒श्वऽच॑र्षणिम् ।

सु॒ऽआ॒धीभि॑ः । व॒च॒स्युऽभि॑ः ॥६

अग्निम् । घृतेन । ववृधुः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणिम् ।

सुऽआधीभिः । वचस्युऽभिः ॥६

ऋत्विजः “विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं “स्वाधीभिः शोभनाध्यानैः “वचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैः समेतम् “अग्निं “घृतेन “स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः “ववृधुः अवर्धयन् ॥ ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१५

दे. अग्निः। त्रिष्टुप्।

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्व्याय ।

घृतप्रसत्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥१॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणे सेदुषो नॄञ्जातैरजाताँ अभि ये ननक्षुः ॥२॥

अङ्होयुवस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टरं पूर्व्याय ।

स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिङ्हं न क्रुद्धमभितः परि ष्ठुः ॥३॥

मातेव यद्भरसे पप्रथानो जनंजनं धायसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद्दधानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥४॥

वाजो नु ते शवसस्पात्वन्तमुरुं दोघं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नत्रिमस्पः ॥५॥

सायणभाष्यम्

द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चर्चं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुणस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका – प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च --- प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

प्र वे॒धसे॑ क॒वये॒ वेद्या॑य॒ गिरं॑ भरे य॒शसे॑ पू॒र्व्याय॑ ।

घृ॒तप्र॑सत्तो॒ असु॑रः सु॒शेवो॑ रा॒यो ध॒र्ता ध॒रुणो॒ वस्वो॑ अ॒ग्निः ॥१

प्र । वे॒धसे॑ । क॒वये॑ । वेद्या॑य । गिर॑म् । भ॒रे॒ । य॒शसे॑ । पू॒र्व्याय॑ ।

घृ॒तऽप्र॑सत्तः । असु॑रः । सु॒ऽशेवः॑ । रा॒यः । ध॒र्ता । ध॒रुणः॑ । वस्वः॑ । अ॒ग्निः ॥१

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पूर्व्याय ।

घृतऽप्रसत्तः । असुरः । सुऽशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥१

यः “अग्निः “घृतप्रसत्तः हवीरूपेण घृतेन प्रसन्नः “असुरः बलवान् “सुशेवः । शोभनं शेवं सुखं यस्यासौ सुशेवः । शेवमिति सुखनामसु पाठात् । “रायः धनस्य “धर्ता पोषकः “धरुणः हविषां धारकः “वस्वः वासकः अग्निः भवति “वेधसे विधात्रे “कवये क्रान्तदृशे “वेद्याय स्तुत्याय ॥ विदिरयं मनिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ “यशसे यशस्विने “पूर्व्याय मुख्याय तस्मा अग्नये “गिरं स्तुतिं “प्र “भरे प्रणयानि ॥

ऋ॒तेन॑ ऋ॒तं ध॒रुणं॑ धारयन्त य॒ज्ञस्य॑ शा॒के प॑र॒मे व्यो॑मन् ।

दि॒वो धर्म॑न्ध॒रुणे॑ से॒दुषो॒ नॄञ्जा॒तैरजा॑ताँ अ॒भि ये न॑न॒क्षुः ॥२

ऋ॒तेन॑ । ऋ॒तम् । ध॒रुण॑म् । धा॒र॒य॒न्त॒ । य॒ज्ञस्य॑ । शा॒के । प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् ।

दि॒वः । धर्म॑न् । ध॒रुणे॑ । से॒दुषः॑ । नॄन् । जा॒तैः । अजा॑तान् । अ॒भि । ये । न॒न॒क्षुः ॥२

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽओमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणे । सेदुषः । नॄन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥२

“ये यजमानाः ”दिवः द्युलोकस्य “धरुणे धारके “धर्मन् यज्ञे “सेदुषः आसीनान् “नॄन् नेतॄन् “अजातान देवान "जातैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भि “अभि “ननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमानाः “यज्ञस्य “धरुणं धारकम् “ऋतं सत्यरूपमग्निं “शाके कर्मणि निमित्ते “परमे उत्कृष्टे “व्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याम् “ऋतेन स्तोत्रेण “धारयन्त धारयन्ति ।।

अ॒ङ्हो॒युवं॑स्त॒न्वं॑स्तन्वते॒ वि वयो॑ म॒हद्दु॒ष्टरं॑ पू॒र्व्याय॑ ।

स सं॒वतो॒ नवं॑जातस्तुतुर्यात्सि॒ङ्हं न क्रु॒द्धम॒भित॒ः परिं॑ ष्ठुः ॥३

अं॒ह॒ःऽयुवः॑ । त॒न्वः॑ । त॒न्व॒ते॒ । वि । वयः॑ । म॒हत् । दु॒स्तरं॑म् । पू॒र्व्याय॑ ।

सः । स॒म्ऽवतः॑ । नवं॑ऽजातः । तु॒तु॒र्या॒त् । सिं॒हम् । न । क्रु॒द्धम् । अ॒भितः॑ । परिं॑ । स्थु॒ः ॥३

अंहःऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पूर्व्याय ।

सः । सम्ऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परि । स्थुः ॥३

ये यजमानाः “पूर्व्याय मुख्यायास्मा अग्नये “महत् अधिकं “दुष्टरं राक्षसैर्दुष्प्रापं “वयः हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति ते यजमानाः “तन्वः स्वास्तनूः “अंहोयुवः अंहसा वियोजिकाः “वि “तन्वते विस्तारयन्ति । “नवजातः “सः अग्निः “संवतः संगतान् शत्रून् “तुतुर्यात् तरतु । किंच “अभितः सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां “परि वर्जयित्वा “स्थुः तिष्ठेयुः । कथमिव । मृगाः "क्रुद्धं “सिंहं “न सिंहमिव ॥

मा॒तेव॒ यद्भरं॑से पप्रथा॒नो जनं॑जनं॒ धायं॑से॒ चक्षं॑से च ।

वयो॑वयो जरसे॒ यद्दधा॑न॒ः परि॒ त्मना॒ विषुं॑रूपो जिगासि ॥४

मा॒ताऽइं॑व । यत् । भरं॑से । प॒प्र॒था॒नः । जनं॑म्ऽजनम् । धायं॑से । चक्षं॑से । च॒ ।

वयः॑ऽवयः । ज॒र॒से॒ । यत् । दधा॑नः । परिं॑ । त्मना॑ । विषुं॑ऽरूपः । जि॒गा॒सि॒ ॥४

माताऽइव । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनम्ऽजनम् । धायसे । चक्षसे । च ।

वयःऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुऽरूपः । जिगासि ॥४

“पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानः “यत् यस्त्वं “मातेव जननीव “जनंजनं सर्वं जनं “भरसे बिभर्षि । किंच “धायसे धारणाय “चक्षसे दर्शनाय “च सर्वैः प्रार्थ्यसे । “यत् यदा “दधानः धार्यमाणो भवसि तदा “वयोवयः सर्वमन्नं “जरसे जरयसि । अपि च विषुरूपः नानारूपः सन् “त्मना आत्मना “परि “जिगासि सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो॒ नु ते॒ शव॑सस्पा॒त्वन्त॑मु॒रुं दोघं॑ ध॒रुणं॑ देव रा॒यः ।

प॒दं न ता॒युर्गुहा॒ दधा॑नो म॒हो रा॒ये चि॒तय॒न्नत्रि॑मस्पः ॥५

वाजः॑ । नु । ते॒ । शव॑सः । पा॒तु॒ । अन्त॑म् । उ॒रुम् । दोघ॑म् । ध॒रुण॑म् । दे॒व॒ । रा॒यः ।

प॒दम् । न । ता॒युः । गुहा॑ । दधा॑नः । म॒हः । रा॒ये । चि॒तय॑न् । अत्रि॑म् । अ॒स्प॒रित्य॑स्पः ॥५

वाजः । नु । ते । शवसः । पातु । अन्तम् । उरुम् । दोघम् । धरुणम् । देव । रायः ।

पदम् । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिम् । अस्परित्यस्पः ॥५

हे देव द्योतमानाग्ने “उरुं पृथुं “दोघं कामानां दोग्धारं "रायः धनस्य “धरुणं धारकं “वाजः हविर्लक्षणमन्नं “ते त्वदीयस्य “शवसः बलस्य “अन्तं समाप्तिं संपूर्तिं “नु अद्य “पातु रक्षतु । “तायुः “न तस्करो यथा “गुहा गुहायां “पदं द्रव्यं “दधानः धारयन् रक्षति तद्वत् "महः महते “राये धनाय धनलाभार्थं “चितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् “अत्रिमस्पः । अत्रिमृषिमप्रीणयः । यद्वा तमापद्योन्ऽपारयः४॥ ‘ स्पृ प्रीणनपारणयोः' इति धातुः ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१६

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ५ पङ्क्तिः।

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायाग्नये ।
यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तासो दधिरे पुरः ॥१॥
स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः ।
वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारमृण्वति ॥२॥
अस्य स्तोमे मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।
विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि समर्ये शुष्ममादधुः ॥३॥
अधा ह्यग्न एषां सुवीर्यस्य मंहना ।
तमिद्यह्वं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥४॥
नू न एहि वार्यमग्ने गृणान आ भर ।
ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥५॥

सायणभाष्यम्

बृहद्वयः' इति पञ्चर्चं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पूरोरार्षम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं - बृहत्पूरुः पङ्क्त्यन्तं हि ' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वन्त्यामुद्धरेत् । तथा च सूत्रितं-- बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमामुत्तमां चादितस्त्रयाणाम् । (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

बृ॒हद्व॑यो॒ हि भा॒नवेऽर्चा॑ दे॒वाया॒ग्नये॑ ।

यं मि॒त्रं न प्रश॑स्तिभि॒र्मर्ता॑सो दधि॒रे पु॒रः ॥१

बृ॒हत् । वयः॑ । हि । भा॒नवे॑ । अर्च॑ । दे॒वाय॑ । अ॒ग्नये॑ ।

यम् । मि॒त्रम् । न । प्रश॑स्तिऽभिः । मर्ता॑सः । द॒धि॒रे । पु॒रः ॥१

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च । देवाय । अग्नये ।

यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिऽभिः । मर्तासः । दधिरे । पुरः ॥१

यज्ञे "भानवे दीप्तिमते अग्नये "बृहद्वयः हवीरूपमन्नं दीयते "हि । अतस्त्वमपि “देवाय द्योतमानाय “अग्नये वयः “अर्च प्रयच्छ । "मर्तासः मनुष्याः "यम् अग्निं "मित्रं "न सखायमिव “प्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः "पुरः "दधिरे पुरस्कुर्वन्ति ।।

स हि द्युभि॒र्जना॑ना॒ं होता॒ दक्ष॑स्य बा॒ह्वोः ।

वि ह॒व्यम॒ग्निरा॑नु॒षग्भगो॒ न वार॑मृण्वति ॥२

सः । हि । द्युऽभिः॑ । जना॑नाम् । होता॑ । दक्ष॑स्य । बा॒ह्वोः ।

वि । ह॒व्यम् । अ॒ग्निः । आ॒नु॒षक् । भगः॑ । न । वार॑म् । ऋ॒ण्व॒ति॒ ॥२

सः । हि । द्युऽभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाह्वोः ।

वि । हव्यम् । अग्निः । आनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥२

यः "अग्निः "हव्यं हविः “आनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति “बाह्वोः भुजयोः "दक्षस्य बलस्य "द्युभिः द्युतिभिर्युक्तः "सः अग्निः “जनानां यजमानानां “होता देवानामाह्वाता भवति । "भगो "न सूर्य इव "वारं वरणीयं धनं "वि “ऋण्वति विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अ॒स्य स्तोमे॑ म॒घोन॑ः स॒ख्ये वृ॒द्धशो॑चिषः ।

विश्वा॒ यस्मि॑न्तुवि॒ष्वणि॒ सम॒र्ये शुष्म॑माद॒धुः ॥३

अ॒स्य । स्तोमे॑ । म॒घोनः॑ । स॒ख्ये । वृ॒द्धऽशो॑चिषः ।

विश्वा॑ । यस्मि॑न् । तु॒वि॒ऽस्वनि॑ । सम् । अ॒र्ये । शुष्म॑म् । आ॒ऽद॒धुः ॥३

अस्य । स्तोमे । मघोनः । सख्ये । वृद्धऽशोचिषः ।

विश्वा । यस्मिन् । तुविऽस्वनि । सम् । अर्ये । शुष्मम् । आऽदधुः ॥३

“मघोनः मघवतो धनवतः "वृद्धशोचिषः । वृद्धानि प्रवृद्धानि शोचींषि तेजांसि यस्यासौ बृद्धशोचिः । तस्यैवंविधस्याग्नेः "स्तोमे स्तोत्रे "सख्ये च स्याम। "तुविष्वणि बहुशब्दे “अर्ये स्वामिनि "यस्मिन् अग्नौ “विश्वा ॥ ‘ सुपां सुलुक्° ' इति डादेशः ॥ विश्वे सर्वे ऋत्विजः “शुष्मं बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च "सम् "आदधुः सम्यगादधति ॥

अधा॒ ह्य॑ग्न एषां सु॒वीर्य॑स्य मं॒हना॑ ।

तमिद्य॒ह्वं न रोद॑सी॒ परि॒ श्रवो॑ बभूवतुः ॥४

अधं॑ । हि । अ॒ग्ने॒ । ए॒षा॒म् । सु॒ऽवीर्य॑स्य । मं॒हना॑ ।

तम् । इत् । य॒ह्वम् । न । रोद॑सी॒ इति॑ । परि॑ । श्रवः॑ । ब॒भू॒व॒तु॒ः ॥४

अध । हि । अग्ने । एषाम् । सुऽवीर्यस्य । मंहना ।

तम् । इत् । यह्वम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥४

हे "अग्ने "अध अथ “एषाम् अस्माकं यजमानानां "सुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य “मंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ “रोदसी द्यावापृथिव्यौ "यह्वं “न महान्तं सूर्यमिव “श्रवः सर्वैः श्रवणीयं "तमित् तमग्निमेव "परि “बभूवतुः परिगृह्णीतः ॥

नू न॒ एहि॒ वार्य॒मग्ने॑ गृणा॒न आ भ॑र ।

ये व॒यं ये च॑ सू॒रय॑ः स्व॒स्ति धाम॑हे॒ सचो॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥५

नु । न॒ः । आ । इ॒हि॒ । वार्य॑म् । अग्ने॑ । गृ॒णा॒नः । आ । भ॒र॒ ।

ये । व॒यम् । ये । च॒ । सू॒रय॑ः । स्व॒स्ति । धाम॑हे । सचा॑ । उ॒त । ए॒धि॒ । पृ॒त्ऽसु । न॒ः । वृ॒धे ॥५

नु । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्ने । गृणानः । आ । भर ।

ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥५

हे "अग्ने "गृणानः स्तूयमानः सन् “नु क्षिप्रम् “एहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । अगत्य च "नः अस्मभ्यं “वार्यं वरणीयं धनम् “आ “भर संपादय । "ये “वयं यजमानाः "ये “च "सूरयः स्तोतारः "सचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं "स्वस्ति स्तोत्रं “धामहे कुर्मः । “उत अपि च "पृत्सु पृतनासु "नः अस्माकं "वृधे समृद्धये “एधि भव ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.१६&oldid=199395" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१७

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.१६ सूक्तं ५.१७ सूक्तं ५.१८ →
पूरुरात्रेयः

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ५ पङ्क्तिः

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्था तव्यांसमूतये ।

अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुरीळीतावसे ॥१॥

अस्य हि स्वयशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥२॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥३॥

अस्य क्रत्वा विचेतसो दस्मस्य वसु रथ आ ।

अधा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥४॥

नू न इद्धि वार्यमासा सचन्त सूरयः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तय उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘आ यज्ञैः' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पूरोरार्षमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । ‘आ यज्ञैः' इत्यनुक्रमणिका । अन्त्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ‘ बृहद्वयः' इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ य॒ज्ञैर्दे॑व॒ मर्त्य॑ इ॒त्था तव्यां॑समू॒तये॑ ।

अ॒ग्निं कृ॒ते स्व॑ध्व॒रे पू॒रुरी॑ळी॒ताव॑से ॥१

आ । य॒ज्ञैः । दे॒व॒ । मर्त्यः॑ । इ॒त्था । तव्यां॑सम् । ऊ॒तये॑ ।

अ॒ग्निम् । कृ॒ते । सु॒ऽअ॒ध्व॒रे । पू॒रुः । ई॒ळी॒त॒ । अव॑से ॥१

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यः । इत्था । तव्यांसम् । ऊतये ।

अग्निम् । कृते । सुऽअध्वरे । पूरुः । ईळीत । अवसे ॥१

हे "देव "मर्त्यः मनुष्य ऋत्विक् "इत्था इत्थं "तव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् "अग्निम् “ऊतये तर्पणाय "यज्ञैः स्तोत्रैः “आ ह्वयति । किंच "पूरुः मनुष्यः स्तोता "कृते "स्वध्वरे शोभने क्रतौ तम् अग्निम् “अवसे रक्षणाय “ईळीत स्तौति ॥

अस्य॒ हि स्वय॑शस्तर आ॒सा विं॑धर्म॒न्मन्य॑से ।

तं नाकं॑ चि॒त्रशो॑चिषं म॒न्द्रं प॒रो म॑नी॒षया॑ ॥२

अस्य॑ । हि । स्वय॑शःऽतरः । आ॒सा । वि॒ऽध॒र्म॒न् । मन्य॑से ।

तम् । नाक॑म् । चि॒त्रऽशो॑चिषम् । म॒न्द्रम् । प॒रः । म॒नी॒षया॑ ॥२

अस्य । हि । स्वयशःऽतरः । आसा । विऽधर्मन् । मन्यसे ।

तम् । नाकम् । चित्रऽशोचिषम् । मन्द्रम् । परः । मनीषया ॥२

हे "विधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता। तस्य संबोधनम् । हे स्तोतः "स्वयशस्तरः सुयशसां मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वं "मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या साधनेन “तं प्रसिद्धम् "अस्य अमुं “हि अग्निम् आसा आस्येन वाचा “मन्यसे स्तौषि । किंविशिष्टमग्निम् । "नाकं सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं "चित्रशोचिषं चित्रतेजसं "मन्द्रं स्तुत्यं “परः परस्तात् स्थितम् ॥

अ॒स्य वासा उं अ॒र्चिषा॒ य आयु॑क्त तु॒जा गि॒रा ।

दि॒वो न यस्य॒ रेत॑सा बृ॒हच्छोच॑न्त्य॒र्चय॑ः ॥३

अ॒स्य । वै । अ॒सौ । ऊं इति॑ । अ॒र्चिषा॑ । यः । अयु॑क्त । तु॒जा । गि॒रा ।

दि॒वः । न । यस्य॑ । रेत॑सा । बृ॒हत् । शोच॑न्ति । अ॒र्चयः॑ ॥३

अस्य । वै । असौ । ऊं इति । अर्चिषा । यः । अयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥३

"यः अग्निः "तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन "गिरा स्तुत्या "अयुक्त संबद्धो भवति "दिवो "न द्योतमानस्यादित्यस्येव "यस्य अग्नेः "रेतसा प्रभया कृत्स्नं जगद्व्याप्तं यस्याग्नेः "बृहत् बृहन्तः "अर्चयः दीप्तयः "शोचन्ति प्रकाशन्ते "अस्य "वै खल्वग्नेः "अर्चिषा प्रभया असौ आदित्यः अर्चिष्मान् भवति । "उ इति पूरणः ॥

अ॒स्य क्रत्वा॒ विचे॑तसो द॒स्मस्य॒ वसु॒ रथ॒ आ ।

अधा॒ विश्वा॑सु॒ हव्यो॒ऽग्निर्वि॒क्षु प्र शं॑स्यते ॥४

अ॒स्य । क्रत्वा॑ । विऽचे॑तसः । द॒स्मस्य॑ । वसु॑ । रथे॑ । आ ।

अध॑ । विश्वा॑सु । हव्यः॑ । अ॒ग्निः । वि॒क्षु । प्र । श॒स्य॒ते॒ ॥४

अस्य । क्रत्वा । विऽचेतसः । दस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अध । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विक्षु । प्र । शस्यते ॥४

"विचेतसः सुमतय ऋत्विजः "दस्मस्य दर्शनीयस्य "अस्य अग्नेः "क्रत्वा कर्मणा यज्ञादिना "वसु वसूनि धनानि "रथे "आ दधति । "हव्यः यज्ञार्थमाह्वातव्यः सः "अग्निः "अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव "विश्वासु सर्वासु "विक्षु प्रजासु "प्र "शस्यते स्तूयते ॥

नू न॒ इद्धि वार्य॑मा॒सा स॑चन्त सू॒रय॑ः ।

ऊर्जो॑ नपाद॒भिष्ट॑ये पा॒हि श॒ग्धि स्व॒स्तय॑ उ॒तैधि॑ पृ॒त्सु नो॑ वृ॒धे ॥५

नु । न॒ः । इत् । हि । वार्य॑म् । आ॒सा । स॒च॒न्त॒ । सू॒रयः॑ ।

ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । अ॒भिष्ट॑ये । पा॒हि । श॒ग्धि । स्व॒स्तये॑ । उ॒त । ए॒धि॒ । पृ॒त्ऽसु । न॒ः । वृ॒धे ॥५

नु । नः । इत् । हि । वार्यम् । आसा । सचन्त । सूरयः ।

ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत । एधि । पृत्ऽसु । नः । वृधे ॥५

हे अग्ने “नः अस्मभ्यं “वार्यं वरणीयं धनं "नु क्षिप्रं प्रयच्छ । “इद्धि इति पूरणौ । यतः "सूरयः स्तोतारस्त्वत्तः सकाशात् “आसा आस्येन स्तोत्रेण “सचन्त धनं लभन्ते । किंच हे “ऊर्जा "नपात् अन्नस्य न पातयितः बलस्य पुत्र वा "अभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । “पाहि । अस्मानापद्यो रक्ष । "स्वस्तये क्षेमाय पश्वादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थं “शग्धि त्वां याचे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ शक्तो भवेति वा । हे अग्ने “उत अपि च "पृत्सु पृतनासु “नो “वृधे समृद्धये “एधि भव ॥ ॥ ९ ॥

मण्डल ५

विकिस्रोतः

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१८

	ऋग्वेदः - मण्डल ५	
← सूक्तं ५.१७	सूक्तं ५.१८	सूक्तं ५.१९ →
	द्वितो मृक्तवाहा आत्रेयः	

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ५ पङ्क्तिः

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विश स्तवेतातिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥१॥

द्विताय मृक्तवाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्त आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥२॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥३॥

चित्रा वा येषु दीधितिरासन्नुक्था पान्ति ये ।

स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥४॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति ।

द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

'प्रातरग्निः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - प्रातर्मृक्तवाहा द्वितः' इति । मृक्तवाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः। ' पङ्क्त्यन्तं हि ' इति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ॥

प्रा॒तर॒ग्निः पु॑रुप्रि॒यो वि॒शः स्त॑वे॒ताति॑थिः ।

विश्वा॑नि॒ यो अम॑र्त्यो ह॒व्या मर्ते॑षु रण्य॑ति ॥१

प्रा॒तः । अ॒ग्निः । पु॒रु॒ऽप्रि॒यः । वि॒शः । स्त॒वे॒त॒ । अति॑थिः ।

विश्वा॑नि । यः । अम॑र्त्यः । ह॒व्या । मर्ते॑षु । रण्य॑ति ॥१

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अतिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥१

“पुरुप्रियः बहुप्रियः “विशः यजमाने धनस्य निवेशकः "अतिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः- ' अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा ' (निरु. ४. ५) इति । एवंविधः "अग्निः "प्रातः "स्तवेत स्तूयते । "अमर्त्यः अमरणधर्मा "यः अग्निः “मर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि “विश्वानि सर्वाणि "हव्या हव्यानि हवींषि “रण्यति कामयते ॥

द्वि॒ताय॑ मृ॒क्तवा॑हसे॒ स्वस्य॒ दक्ष॑स्य मं॒हना॑ ।

इन्दुं॒ स धं॑त्त आनु॒षक्स्तो॒ता चि॑त्ते अमर्त्य ॥२

द्वि॒ताय॑ । मृ॒क्तऽवा॑हसे । स्वस्य॑ । दक्ष॑स्य । मं॒हना॑ ।

इन्दु॑म् । सः । ध॒त्ते॒ । आ॒नु॒षक् । स्तो॒ता । चि॒त् । ते॒ । अ॒म॒र्त्य॒ ॥२

द्विताय । मृक्तऽवाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।

इन्दुम् । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥२

हे अग्ने "द्विताय द्वितपुत्राय “मृक्तवाहसे। मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः । तस्मै "स्वस्य आत्मीयस्य "दक्षस्य बलस्य धनस्य वा “मंहना मंहनायै दानाय भव । हे "अमर्त्य नित्याग्ने यतः कारणात् "ते तुभ्यं "सः मृक्तवाहाः "आनुषक् सर्वदानुषक्तम् "इन्दुं सोमं “धत्ते धारयति “स्तोता “चित् स्तोता च भवति ॥

तं वों दी॒र्घायुं॑शोचिषं गि॒रा हुं॑वे म॒घोनां॑म् ।

अरिं॑ष्टो॒ येषां॒ रथो॒ व्यं॑श्वदाव॒न्नीयं॑ते ॥३

तम् । व॒ः । दी॒र्घायुं॑ऽशोचिषम् । गि॒रा । हु॒वे॒ । म॒घोनां॑म् ।

अरिं॑ष्टः । येषां॑म् । रथः॑ । वि । अ॒श्व॒ऽदा॒व॒न् । ईयं॑ते ॥३

तम् । वः । दीर्घायुऽशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।

अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्वऽदावन् । ईयते ॥३

हे अग्ने "दीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं "तं "वः । पूजायां बहुवचनम् । त्वां “मघोनां धनिनां कृते "गिरा स्तोत्रेण "हुवे आह्वयामि । हे "अश्वदावन् अश्वानां दातः "येषां धनिनां “रथः युद्धेषु “अरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः "वि “ईयते विगच्छतु ॥

चि॒त्रा वा॒ येषु॒ दीधिं॑तिरा॒सन्नु॒क्था पान्ति॒ ये ।

स्ती॒र्णं ब॒र्हिः स्वं॑र्णरे॒ श्रवां॑सि दधिरे॒ परिं ॥४

चि॒त्रा । वा॒ । येषुं॑ । दीधिं॑तिः । आ॒सन् । उ॒क्था । पान्तिं॑ । ये ।

स्ती॒र्णम् । ब॒र्हिः । स्वः॑ऽनरे । श्रवां॑सि । द॒धि॒रे॒ । परिं॑ ॥४

चित्रा । वा । येषु । दीधितिः । आसन् । उक्था । पान्ति । ये ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । स्वःऽनरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥४

"येषु ऋत्विक्षु "चित्रा नानाविधा "दीधितिः यज्ञविषया क्रिया भवति । "ये "आसन् आस्ये “उक्था उक्थानि स्तोत्राणि "पान्ति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिः “स्तीर्णं स्तीर्णस्य "बर्हिः बर्हिषः “परि उपरि “श्रवांसि अन्नानि हवींषि "स्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति

स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् “दधिरे निधीयन्ते ॥

ये मे॑ पञ्चा॒शतं॑ द॒दुरश्वा॑नां स॒धस्तु॑ति ।

द्यु॒मद॑ग्ने॒ महि॒ श्रवो॑ बृ॒हत्कृ॑धि म॒घोनां॑ नृ॒वद॑मृत नृ॒णाम् ॥५

ये । मे॒ । प॒ञ्चा॒शत॑म् । द॒दुः । अश्वा॑नाम् । स॒धऽस्तु॑ति ।

द्यु॒ऽमत् । अ॒ग्ने॒ । महि॑ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । कृ॒धि॒ । म॒घोना॑म् । नृ॒ऽवत् । अ॒मृ॒त॒ । नृ॒णाम् ॥५

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सधऽस्तुति ।

द्युऽमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृऽवत् । अमृत । नृणाम् ॥५

"ये मघवानो दातारः “मे मह्यं "सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वत्स्तोत्रसमनन्तरम् अश्वानां “पञ्चाशतं "ददुः हे "अमृत "अग्ने त्वं तेषां "मघोनां "नृणां “द्युमत् दीप्तिमत् "महि महत् “बृहत् परिवृढं "नृवत् परिचारकमनुष्ययुक्तं “श्रवः अन्नं "कृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

टिप्पणी

५.१८.१ प्रातरग्निः पुरुप्रियो इति

द्र. कौमुदस्य साम (https://sa.wikisource.org/s/2ai8)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.१९

दे. अग्निः। गायत्री, ३-४ अनुष्टुप्, ५ विराड्रूपा

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वव्रेर्वव्रिश्चिकेत ।

उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥१॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति ।

आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥२॥

आ श्वैत्रेयस्य जन्तवो द्युमद्वर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कग्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥३॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।

घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥४॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ अभ्यवस्थाः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका--' अभ्यवस्था वव्रिर्गायत्र्यावनुष्टुभौ विराड्रूपा' इति । आत्रेयो वव्रिर्ऋषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्रूपा ‘एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अ॒भ्यंव॒स्थाः प्र जा॑यन्ते॒ प्र व॒व्रेर्व॒व्रिश्चि॑केत ।

उ॒पस्थें मा॒तुर्वि च॑ष्टे ॥१

अ॒भि । अ॒व॒ऽस्थाः । प्र । जा॒य॒न्ते॒ । प्र । व॒व्रेः । व॒व्रिः । चि॒के॒त॒ ।

उ॒पऽस्थें । मा॒तुः । वि । च॒ष्टे॒ ॥१

अभि । अवऽस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वव्रेः । वव्रिः । चिकेत ।

उपऽस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥१

“वव्रेः ऋषेः "अभि उत्तरोत्तरम् “अवस्थाः अशोभना दशाः “प्र “जायन्ते । तादृशीः “वव्रिः हविषां संभक्ता सोऽग्निः “प्र “चिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः । योऽग्निः "मातुः पृथिव्याः “उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजातं “वि "चष्टे पश्यति ॥

जु॒हु॒रे वि चि॒तय॒न्तोऽनि॑मिषं नृ॒म्णं पा॑न्ति ।

आ दृ॒ळ्हां पुरं॑ विविशुः ॥२

जु॒हु॒रे । वि । चि॒तय॑न्तः । अनि॑ऽमिषम् । नृ॒म्णम् । पा॒न्ति॒ ।

आ । दृ॒ळ्हाम् । पुर॑म् । वि॒वि॒शुः॒ ॥२

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषम् । नृम्णम् । पान्ति ।

आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥२

ये “वि “चितयन्तः तव प्रभावं जानन्तो जनाः "अनिमिषं सर्वदा "जुहुरे जुहुविरे यज्ञार्थं त्वामाह्वयन्ति, आहूय च "नृम्णं तव बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च "पान्ति रक्षन्ति ते “दृळ्हां शत्रुभिः साधयितुमशक्यां “पुरं पुरीम् “आ “विविशुः प्रविशन्ति । ‘ शतं पूर्भिरायसीभिर्नि

पाहि' (ऋ. सं. ७. ३. ७) इति निगमः ॥

आ श्वैत्रेयस्य जन्तवो द्युमद्वर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कग्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥३

आ । श्वैत्रेयस्य । जन्तवः । द्युऽमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽग्रीवः । बृहत्ऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥३

आ । श्वैत्रेयस्य । जन्तवः । द्युऽमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽग्रीवः । बृहत्ऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥३

जायन्त इति "जन्तवः । “कृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः "मध्वा “न मधुनेव “एना एनया स्तुत्या । यद्वा नकारश्चार्थे । मधुना च "श्वैत्रेयस्य । श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्नेः “द्युमत् दीप्तिमत् बलम् “आ “वर्धन्त अभिवर्धयन्ति । किंविधाः कृष्टयः । "निष्कग्रीवः निष्केण सुवर्णेनालंकृतग्रीवाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ “बृहदुक्थः बृहत्स्तोत्राः "वाजयुः अन्नकामाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।

घर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दभः ॥४

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सचा ।

घर्मः । न । वाजऽजठरः । अदब्धः । शश्वतः । दभः ॥४

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सचा ।

घर्मः । न । वाजऽजठरः । अदब्धः । शश्वतः । दभः ॥४

“जाम्योः द्यावापृथिव्योः "सचा सहायभूतोऽग्निः "दुग्धं "न पय इव “काम्यं कमनीयम् “अजामि दोषरहितं "प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । “घर्मो “न प्रवर्ग्य इव “वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । घर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् । हविर्जठर इत्यर्थः । "अदब्धः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः "शश्वतः शाश्वतो नित्यः "दभः शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अ॑स्य सन्धृ॒षजो॒ न ति॒ग्माः सुसँ॑शिता व॒क्ष्यो॑ वक्षणे॒स्थाः ॥५

क्रीळ॑न् । नः॒ । र॒श्मे॒ । आ । भु॒वः॒ । सम् । भस्म॑ना । वा॒युना॑ । वेवि॑दानः ।

ताः । अ॒स्य॒ । स॒न् । धृ॒षजः॑ । न । ति॒ग्माः । सुऽसँ॑शिताः । व॒क्ष्यः॑ । व॒क्ष॒णे॒ऽस्थाः ॥५

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सम् । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुऽसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥५

हे 'रश्मे रश्मिमन्नग्ने "क्रीळन् वनेषु क्रीडन् "भस्मना स्वकार्येण भसितेन "वायुना प्रेरकेण मरुता च "सं "वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं "नः अस्माकम् "आ "भुवः । अभिमुखो भव । "वक्षणेस्थाः वक्षणे वह्नौ स्थिताः "वक्ष्यः । हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः । "सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः "धृषजः शत्रूणां धर्षिकाः "ताः ज्वालाः "अस्य यजमानस्य मम "न "तिग्माः न तीक्ष्णाः "सन् सन्तु ॥ अस्तेर्लेटि रूपम् ॥ ॥ ११ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२०

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ५ पङ्क्तिः।

यमग्ने वाजसातम त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीर्भिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥१॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शवसः ।

अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिरे ॥२॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।

यज्ञेषु पूर्व्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥३॥

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय ऋताय सुक्रतो गोभिः ष्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘ यमग्ने ' इति चतुर्ऋचं षष्ठं सूक्तमत्रीणां प्रयस्वतामार्षमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं - ‘ यमग्ने चतुष्कं प्रयस्वन्तः पङ्‌य्त्‌्न्तं ह ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । अत्रेश्चतुराख्येऽहीने द्वितीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च - यमग्ने वाजसातमेति द्वितीयेऽहन्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

यमं॑ग्ने वाजसातम॒ त्वं चि॒न्मन्यं॑से र॒यिम् ।

तं नों गी॒र्भिः श्र॒वाय्यँ॑ देव॒त्रा प॑नया॒ युजं॑म् ॥१

यम् । अ॒ग्ने॒ । वा॒ज॒ऽसा॒त॒म॒ । त्वम् । चि॒त् । मन्यं॑से । र॒यिम् ।

तम् । न॒ः । गी॒ःऽभिः । श्र॒वाय्यं॑म् । दे॒व॒ऽत्रा । प॒न॒य॒ । युजं॑म् ॥१

यम् । अग्ने । वाजऽसातम । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।

तम् । नः । गीःऽभिः । श्रवाय्यम् । देवऽत्रा । पनय । युजम् ॥१

हे "अग्ने हे “वाजसातम अत्यन्तमन्नद “त्वं "यं "रयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं “मन्यसे बुध्यसे । “चित् इति पादपूरणः। “श्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं "गीर्भिः स्तुतिभिः “युजं युक्तं "नः अस्मदीयं हविर्लक्षणं धनं "तं "देवत्रा देवेषु "पनय प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अं॑ग्ने॒ नेरयं॑न्ति ते वृ॒द्धा उ॒ग्रस्य॒ शवं॑सः ।

अप॒ द्वेषो॒ अप॒ ह्वरो॒ऽन्यव्रं॑तस्य सश्चिरे ॥२

ये । अ॒ग्ने॒ । न । ई॒रयं॑न्ति । ते॒ । वृ॒द्धाः । उ॒ग्रस्यं॑ । शवं॑सः ।

अपं॑ । द्वेषः॑ । अपं॑ । ह्वरः॑ । अ॒न्यऽव्रं॑तस्य । स॒श्चि॒रे॒ ॥२

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शवसः ।

अप । द्वेषः । अप । ह्वरः । अन्यऽव्रतस्य । सश्चिरे ॥२

हे "अग्ने "ये जनाः "वृद्धाः पश्वादिलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः “ते तुभ्यं “नेरयन्ति हवींषि न प्रयच्छन्ति ते "उग्रस्य अधिकेन “शवसः बलेन अन्नेन वा “अप नीताः बलान्नहीना भवन्तीत्यर्थः । किंच “अन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य “द्वेषः त्वत्संबन्धिनं विरोधं “ह्वरः अतिहिंसां च "अप "सश्चिरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥

होतां॑रं त्वा वृणीम॒हेऽग्ने॒ दक्ष॑स्य॒ साध॑नम् ।

य॒ज्ञेषु॑ पू॒र्व्यं गि॒रा प्रय॑स्वन्तो हवामहे ॥३

होतां॑रम् । त्वा॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ । अग्ने॑ । दक्ष॑स्य । साध॑नम् ।

य॒ज्ञेषु॑ । पू॒र्व्यम् । गि॒रा । प्रय॑स्वन्तः । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥३

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।

यज्ञेषु । पूर्व्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥३

हे "अग्ने "प्रयस्वन्तः अन्नवन्तः एतन्नामका वयं "दक्षस्य बलस्य "साधनं साधकं साधयितारं त्वां "होतारं देवानामाह्वातारं "वृणीमहे । किंच "यज्ञेषु "पूर्व्यं मुख्यं त्वां "गिरा स्तुतिरूपया वाचा "हवामहे स्तुमः ॥

इ॒त्था यथा॑ त ऊ॒तये॒ सह॑सावन्दि॒वेदि॑वे ।

रा॒य ऋ॒ताय॑ सुक्रतो॒ गोभि॑ः ष्याम सध॒मादो॑ वी॒रैः स्या॑म सध॒माद॑ः ॥४

इ॒त्था । यथा॑ । ते॒ । ऊ॒तये॑ । सह॑साऽवन् । दि॒वेऽदि॑वे ।

रा॒ये । ऋ॒ताय॑ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । गोभिः॑ । स्या॒म॒ । स॒ध॒ऽमादः॑ । वी॒रैः । स्या॒म॒ । स॒ध॒ऽमादः॑ ॥४

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।

राये । ऋताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः । वीरैः । स्याम । सधऽमादः ॥४

हे "सहसावन् बलवन्नग्ने "दिवेदिवे अन्वहं वयं "ते तव "ऊतये रक्षणाय "यथा स्याम तथा "इत्था इत्थं कुरु । हे "सुक्रतो "राये धनाय "ऋताय यज्ञाय च यथा "स्याम तथा कुरु । किंच वयं "गोभिः "सधमादः सह माद्यन्तः "स्याम । "वीरैः पुत्रैश्च "सधमादः सह माद्यन्तः स्याम । तथा कुरु ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.२०&oldid=199401" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२१

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ४ पङ्क्तिः।

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।

अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥१॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।

स्रुचस्त्वा यन्त्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥२॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत ।

सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥३॥

देवं वो देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिह्यृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘ मनुष्वत्त्वा' इति चतुर्ऋचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य ससस्यार्षम् । ‘ मनुष्वत्ससः' इत्यनुक्रमणिका । पङ्क्त्यन्तं ह ' इति पूर्वत्रोक्तत्वादिदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्यन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

म॒नु॒ष्वत्त्वा॒ नि धी॑महि मनु॒ष्वत्समि॑धीमहि ।

अग्ने॑ मनु॒ष्वद॑ङ्गिरो दे॒वान्दे॑वय॒ते य॑ज ॥१

म॒नु॒ष्वत् । त्वा॒ । नि । धी॒म॒हि॒ । म॒नु॒ष्वत् । सम् । इ॒धी॒म॒हि॒ ।

अग्ने॑ । म॒नु॒ष्वत् । अ॒ङ्गि॒रः॒ । दे॒वान् । दे॒व॒ऽय॒ते । य॒ज॒ ॥१

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । मनुष्वत् । अङ्गिरः । देवान् । देवऽयते । यज ॥१

हे "अग्ने "त्वा त्वां "मनुष्वत् मनुरिव "नि “धीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ ‘ नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम् ' इति भसंज्ञायां रुत्वाभावः ॥ “मनुष्वत् मनुरिव त्वा "समिधीमहि समिद्भिः संदीपयामः । हे “अङ्गिरः अङ्गारात्मकाग्ने “देवयते देवकामाथ यजमानाय "मनुष्वत् मनवे मनोरपत्याय “देवान् "यज ॥

त्वं हि मानु॑षे॒ जनेऽग्ने॒ सुप्री॑त इ॒ध्यसे॑ ।

स्रुच॑स्त्वा यन्त्यानु॒षक्सुजा॑त॒ सर्पि॑रासुते ॥२

त्वम् । हि । मानु॑षे । जने॑ । अग्ने॑ । सु॒ऽप्री॑तः । इ॒ध्यसे॑ ।

स्रुचः॑ । त्वा॒ । य॒न्ति॒ । आ॒नु॒षक् । सु॒ऽजा॑त । सर्पिः॑ऽआसुते ॥२

त्वम् । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे ।

स्रुचः । त्वा । यन्ति । आनुषक् । सुऽजात । सर्पिःऽआसुते ॥२

हे "अग्ने “त्वं "मानुषे "जने मनुष्यलोके "सुप्रीतः स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् "इध्यसे दीप्यसे । "स्रुचः हविर्भिः संपूर्णाः “आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा “त्वा त्वां "यन्ति प्राप्नुवन्ति । हे "सुजात हे "सर्पिरासुते घृतयुक्तान्नेति ॥

त्वां विश्वें स॒जोष॑सो दे॒वासो॑ दू॒तम॑क्रत ।

स॒प॒र्यन्त॑स्त्वा कवे य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमी॑ळते ॥३

त्वाम् । विश्वें । स॒ऽजोष॑सः । दे॒वासः॑ । दू॒तम् । अ॒क्र॒त॒ ।

स॒प॒र्यन्तः॑ । त्वा॒ । क॒वे॒ । य॒ज्ञेषु॑ । दे॒वम् । ई॒ळ॒ते॒ ॥३

त्वाम् । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

सपर्यन्तः । त्वा । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥३

“सजोषसः सह प्रीयमाणाः "विश्वे सर्वे "देवासः देवाः “त्वां “दूतम् "अक्रत अकुर्वन् । अतः कारणात् हे "कवे क्रान्तदर्शिन् "देवं द्योतमानं "त्वा त्वां "सपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः "यज्ञेषु “ईळते देवानाह्वातुं याचन्ते ॥

दे॒वं वो॑ देवय॒ज्यया॒ग्निमी॑ळीत॒ मर्त्यः॑ ।

समि॑द्धः शुक्र दीदिह्यृ॒तस्य॒ योनि॒मास॑दः स॒सस्य॒ योनि॒मास॑दः ॥४

दे॒वम् । व॒ः । दे॒व॒ऽय॒ज्यया॑ । अ॒ग्निम् । ई॒ळी॒त॒ । मर्त्यः॑ ।

सम्ऽइ॑द्धः । शु॒क्र॒ । दी॒दि॒हि॒ । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् । आ । अ॒स॒द॒ः । स॒सस्य॑ । योनि॑म् । आ । अ॒स॒द॒ः ॥४

देवम् । वः । देवऽयज्यया । अग्निम् । ईळीत । मर्त्यः ।

सम्ऽइद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिम् । आ । असदः । ससस्य । योनिम् । आ । असदः ॥४

“मर्त्यः मनुष्यः “देवं द्योतमानम् "अग्निम् अग्रण्यं "वः त्वां "देवयज्यया देवयज्यायै देवयागार्थम् "ईळीत स्तोतुमर्हति । हे "शुक्र शोचिष्मन् “समिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् "दीदिहि दीप्यस्व । “ऋतस्य सत्यभूतस्य "ससस्य ऋषेर्मम "योनिं कारणं स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम् “आसदः । देवतारूपेणासीद। आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ५

सूक्तं ५.१	सूक्तं ५.२१	सूक्तं ५.४१	सूक्तं ५.६१	
सूक्तं ५.२	सूक्तं ५.२२	सूक्तं ५.४२	सूक्तं ५.६२	
सूक्तं ५.३	सूक्तं ५.२३	सूक्तं ५.४३	सूक्तं ५.६३	
सूक्तं ५.४	सूक्तं ५.२४	सूक्तं ५.४४	सूक्तं ५.६४	
सूक्तं ५.५	सूक्तं ५.२५	सूक्तं ५.४५	सूक्तं ५.६५	
सूक्तं ५.६	सूक्तं ५.२६	सूक्तं ५.४६	सूक्तं ५.६६	
सूक्तं ५.७	सूक्तं ५.२७	सूक्तं ५.४७	सूक्तं ५.६७	
सूक्तं ५.८	सूक्तं ५.२८	सूक्तं ५.४८	सूक्तं ५.६८	सूक्तं ५.८१
सूक्तं ५.९	सूक्तं ५.२९	सूक्तं ५.४९	सूक्तं ५.६९	सूक्तं ५.८२
सूक्तं ५.१०	सूक्तं ५.३०	सूक्तं ५.५०	सूक्तं ५.७०	सूक्तं ५.८३
सूक्तं ५.११	सूक्तं ५.३१	सूक्तं ५.५१	सूक्तं ५.७१	सूक्तं ५.८४
सूक्तं ५.१२	सूक्तं ५.३२	सूक्तं ५.५२	सूक्तं ५.७२	सूक्तं ५.८५
सूक्तं ५.१३	सूक्तं ५.३३	सूक्तं ५.५३	सूक्तं ५.७३	सूक्तं ५.८६
सूक्तं ५.१४	सूक्तं ५.३४	सूक्तं ५.५४	सूक्तं ५.७४	सूक्तं ५.८७
सूक्तं ५.१५	सूक्तं ५.३५	सूक्तं ५.५५	सूक्तं ५.७५	
सूक्तं ५.१६	सूक्तं ५.३६	सूक्तं ५.५६	सूक्तं ५.७६	
सूक्तं ५.१७	सूक्तं ५.३७	सूक्तं ५.५७	सूक्तं ५.७७	
सूक्तं ५.१८	सूक्तं ५.३८	सूक्तं ५.५८	सूक्तं ५.७८	
सूक्तं ५.१९	सूक्तं ५.३९	सूक्तं ५.५९	सूक्तं ५.७९	
सूक्तं ५.२०	सूक्तं ५.४०	सूक्तं ५.६०	सूक्तं ५.८०	

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२२

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.२१ सूक्तं ५.२२ सूक्तं ५.२३ →
विश्वसामा आत्रेयः।

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ४ पंक्तिः ।

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।

यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥१॥

न्यग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।

प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥२॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तास ऊतये ।

वरेण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥३॥

अग्ने चिकिद्ध्यस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘प्र विश्वसामन् ' इति चतुर्ऋचमष्टमं सूक्तम् । आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं- प्र विश्वसामन्विश्वसाम ' इति । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः ।।

प्र विं॑श्वसामन्नत्रि॒वदर्चा॑ पाव॒कशो॑चिषे ।

यो अ॑ध्व॒रेष्वीड्यो॒ होता॑ म॒न्द्रत॑मो वि॒शि ॥१

प्र । वि॒श्व॒ऽसा॒म॒न् । अ॒त्रि॒ऽवत् । अर्च॑ । पा॒व॒कऽशो॑चिषे ।

यः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ईड्यः॑ । होता॑ । म॒न्द्रऽत॑मः । वि॒शि ॥१

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिऽवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे ।

यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥१

हे "विश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वम् "अत्रिवत् अत्रिरिव "पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये “प्र "अर्च प्रगाय । "यः अग्निः "अध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः “होता देवानामाह्वाता "विशि जने "मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ।।

न्य१॒ग्निं जा॒तवे॑दसं॒ दधा॑ता दे॒वमृ॒त्विज॑म् ।

प्र य॒ज्ञ ए॑त्वानु॒षग॒द्या दे॒वव्य॑चस्तमः ॥२

नि । अ॒ग्निम् । जा॒तऽवे॑दसम् । दधा॑त । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ।

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु॒ । आ॒नु॒षक् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चःऽतमः ॥२

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचःऽतमः ॥२

हे यजमानाः "जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा “देवं द्योतमानम् "ऋत्विजम् ऋतुयष्टारम् “अग्निं "नि “दधात निधत्त । किंच “देवव्यचस्तमः देवानामाप्ततमः "यज्ञः यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमानं हविः "आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा “अद्य अस्मिन्नहनि तमग्निं "प्र “एतु प्रगच्छतु ॥

चि॒कि॒त्विन्म॑नसं त्वा दे॒वं मर्ता॑स ऊ॒तये॑ ।

वरे॑ण्यस्य॒ तेऽव॑स इया॒नासो॑ अमन्महि ॥३

चि॒कि॒त्वित्ऽम॑नसम् । त्वा॒ । दे॒वम् । मर्ता॑सः । ऊ॒तये॑ ।

वरे॑ण्यस्य । ते॒ । अव॑सः । इ॒या॒नासः॑ । अ॒म॒न्म॒हि॒ ॥३

चिकित्वित्ऽमनसम् । त्वा । देवम् । मर्तासः । ऊतये ।

वरेण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥३

हे अग्ने "चिकित्विन्मनसम् । चिकित्वित् जानत् मनो यस्यासौ चिकित्विन्मनाः । तं "देवं “त्वा त्वाम् "इयानासः उपगच्छन्तः "मर्तासः मनुष्या वयम् "ऊतये रक्षणार्थं "वरेण्यस्य संभजनीयस्य “ते तव “अवसः अवसे तर्पणाय “अमन्महि स्तुमः ।।

अग्ने॑ चिकि॒द्ध्य१॒॑स्य न॑ इ॒दं वचः॑ सहस्य ।

तं त्वा॑ सुशिप्र दम्पते॒ स्तोमै॑र्वर्ध॒न्त्यत्र॑यो गी॒र्भिः शु॑म्भ॒न्त्यत्र॑यः ॥४

अग्ने॑ । चि॒कि॒द्धि । अ॒स्य । नः॒ । इ॒दम् । वचः॑ । स॒ह॒स्य॒ ।

तम् । त्वा॒ । सु॒ऽशि॒प्र॒ । द॒म्ऽप॒ते॒ । स्तोमैः॑ । व॒र्ध॒न्ति॒ । अत्र॑यः । गी॒ःऽभिः । शु॒म्भ॒न्ति॒ । अत्र॑यः ॥४

अग्ने । चिकिद्धि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।

तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीःऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥४

हे "अग्ने "सहस्य सहसः बलस्य पुत्र "नः अस्मदीयम् "अस्य “इदं परिचरणमिदं "वचः स्तोत्रं च “चिकिद्धि जानीहि । हे "सुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनम् । सुशिप्र सुहनो "दम्पते गृहपते “तं त्वाम् "अत्रयः अत्रिपुत्राः "स्तोमैः स्तोत्रैः "वर्धन्ति वर्धयन्ति । “अत्रयः “गीर्भिः “शुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२३

दे. अग्निः। अनुष्टुप्, ४ पङ्क्तिः।

अग्ने सहन्तमा भर द्युम्नस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥१॥

तमग्ने पृतनाषहं रयिं सहस्व आ भर ।

त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥२॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तबर्हिषः ।

होतारं सद्मसु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥३॥

स हि ष्मा विश्वचर्षणिरभिमाति सहो दधे ।

अग्न एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘ अग्ने सहन्तम्' इति चतुर्ऋचं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका - अग्ने द्युम्नो विश्वचर्षणिः ' इति । द्युम्न ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने॒ सह॑न्त॒मा भ॑र द्यु॒म्नस्य॑ प्रा॒सहा॑ र॒यिम् ।

विश्वा॒ यश्च॑र्ष॒णीर॒भ्या॒३॒॑सा वाजे॑षु सा॒सह॑त् ॥१

अग्ने॑ । सह॑न्तम् । आ । भ॒र॒ । द्यु॒म्नस्य॑ । प्र॒ऽसहा॑ । र॒यिम् ।

विश्वाः॑ । यः । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि । आ॒सा । वाजे॑षु । स॒सह॑त् ॥१

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । द्युम्नस्य । प्रऽसहा । रयिम् ।

विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । ससहत् ॥१

हे "अग्ने "प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन "सहन्तं शत्रूनभिभवन्तं "रयिं पुत्रं "द्युम्नस्य द्युम्नाय मह्यं ऋषये “आ “भर आहर ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । "यः पुत्रः "आसा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः सन् "वाजेषु युद्धेषु “अभि आभिमुख्येन गतान् "विश्वाः सर्वान् "चर्षणीः मनुष्यान् शत्रून् “सासहत् अभिभवति ॥

तम॑ग्ने पृतना॒षहं॑ र॒यिं स॑हस्व॒ आ भ॑र ।

त्वं हि स॒त्यो अद्भु॑तो दा॒ता वाज॑स्य॒ गोम॑तः ॥२

तम् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒त॒ना॒ऽसह॑म् । र॒यिम् । स॒ह॒स्व॒ः । आ । भ॒र॒ ।

त्वम् । हि । स॒त्यः । अद्भु॑तः । दा॒ता । वाज॑स्य । गोऽम॑तः ॥२

तम् । अग्ने । पृतनाऽसहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोऽमतः ॥२

हे "अग्ने "सहस्वः बलवन् "पृतनासहं पृतनाः सेना अभिभवितारं "रयिं पुत्रं त्वम् “आ “भर आहर । “त्वं "हि "सत्यः सत्यभूतः "अद्भुतः महान् "गोमतः गोभिर्युक्तस्य “वाजस्य अन्नस्य "दाता ॥

विश्वे॒ हि त्वां स॒जोष॑सो॒ जना॑सो वृ॒क्तब॑र्हिषः ।

होता॑रं॒ सद्म॑सु प्रि॒यं व्यन्ति॒ वार्या॑ पु॒रु ॥३

विश्वे॑ । हि । त्वा॒ । स॒ऽजोष॑सः । जना॑सः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।

होता॑रम् । सद्म॑ऽसु । प्रि॒यम् । व्यन्ति॑ । वार्या॑ । पु॒रु ॥३

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । जनासः । वृक्तऽबर्हिषः ।

होतारम् । सद्मऽसु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्या । पुरु ॥३

हे अग्ने "सजोषसः सह प्रीयमाणाः "वृक्तबर्हिषः लूनबर्हिषः "विश्वे सर्वे "जनासः जना ऋत्विजः "सद्मसु यज्ञगृहेषु "होतारं देवानामाह्वातारं "प्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं "त्वा त्वां "पुरु पुरूणि बहूनि "वार्या वरणीयानि धनानि "व्यन्ति याचन्ते ॥

स हि ष्मा॑ वि॒श्वच॑र्षणिर॒भिमा॑ति॒ सहो॑ द॒धे ।

अग्न॑ ए॒षु क्षये॒ष्वा रे॒वन्न॑ः शुक्र दीदिहि द्युमत्पा॑वक दीदिहि ॥४

सः । हि । स्म॒ । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । अ॒भिऽमा॑ति । सहः॑ । द॒धे ।

अग्ने॑ । ए॒षु । क्षये॑षु । आ । रे॒वत् । नः॒ । शु॒क्र॒ । दी॒दि॒हि॒ । द्यु॒ऽमत् । पा॒व॒क॒ । दी॒दि॒हि॒ ॥४

सः । हि । स्म । विश्वऽचर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥४

हे "अग्ने "सः लोकेषु प्रसिद्धः "विश्वचर्षणिः ऋषिः "अभिमाति शत्रूणां हिंसकं "सहः बलं "दधे धारयतु । "हि "ष्म इति पूरणौ । हे "शुक्र शोचिष्मन् त्वं "नः अस्मदीयेषु "एषु "क्षयेषु गृहेषु "रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा "आ "दीदिहि आदीप्यस्व । हे "पावक पापानां शोधकाग्ने त्वं "द्युमत् दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं च "दीदिहि दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२४

दे. अग्निः। द्विपदा विराट्

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ॥१॥

वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥२॥

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ॥३॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥४॥

सायणभाष्यम्

• अग्ने त्वं नः' इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका - अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकर्चा द्वैपदम् ' इति । विंशतिका द्विपदा विराजः ' इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराजः । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामृषयः । ते च गौपायना लौपायना वा । अग्निर्देवता । महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम् - ' अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपन्तः ' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । दशरात्रे

षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्ने त्वम्' इति द्वे, “तं त्वा शोचिष्ठ' इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम् - अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा '(आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्य॑ः ॥१

अग्ने॑ । त्वम् । न॒ः । अन्त॑मः । उ॒त । त्रा॒ता । शि॒वः । भ॒व॒ । व॒रू॒थ्य॑ः ॥१

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ॥१

हे “अग्ने “वरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथैः परिधिभिर्वृतः “त्वं “नः अस्माकम् “अन्तमः अन्तिकतमः “भव । "उत अपि च “त्राता रक्षकः “शिवः सुखकरश्च भव ।

वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मं र॒यिं दा॑ः ॥२

वसु॑ः । अ॒ग्निः । वसु॑ऽश्रवाः । अच्छ॑ । न॒क्षि॒ । द्यु॒मत्ऽत॑मम् । र॒यिम् । दा॒ः ॥२

वसुः । अग्निः । वसुऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्ऽतमम् । रयिम् । दाः ॥२

“वसुः वासकः “अग्निः सर्वेषामग्रणीः “वसुश्रवाः व्याप्तान्नस्त्वम् "अच्छ आभिमुख्येन “नक्षि अस्मान् व्याप्नुहि "द्युमत्तमम् अतिशयेन दीप्तिमन्तं “रयिं पश्वादिलक्षणं धनं “दाः अस्मभ्यं देहि ॥

स नो॑ बोधि श्रु॒धी हव॑मुरु॒ष्या णो॑ अघाय॒तः स॑मस्मात् ॥३

सः । न॒ः । बो॒धि॒ । श्रु॒धि । हव॑म् । उ॒रु॒ष्य । न॒ः । अ॒घ॒ऽय॒तः । स॒म॒स्मा॒त् ॥३

सः । नः । बोधि । श्रुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघऽयतः । समस्मात् ॥३

हे अग्ने “सः त्वं “नः अस्मान् "बोधि बुध्यस्व । “हवम् अस्मदीयमाह्वानं “श्रुधि शृणु । “अघायतः अघमिच्छतः “समस्मात् सर्वस्माजनात् "नः अस्मान् “उरुष्य रक्ष ।

तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः ॥४

तम् । त्वा॒ । शो॒चि॒ष्ठ॒ । दी॒दि॒ऽव॒ः । सु॒म्नाय॑ । नू॒नम् । ई॒म॒हे॒ । सखि॑ऽभ्यः ॥४

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिऽभ्यः ॥४

“शोचिष्ठ अतिशयेन शोचिष्मन् “दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने "तं त्वां “सुम्नाय सुखाय । सुम्नमिति सुखनाम् । तदर्थं “सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः तदर्थं च "नूनम् “ईमहे याचामहे ॥ ॥ १६ ॥

टिप्पणी

द्र. ऋग्वेदः १०.५७-६०, शुक्लयजुर्वेदः ३.२५-२८

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२५

ऋग्वेदः - मण्डल ५

← सूक्तं ५.२४ | सूक्तं ५.२५ | सूक्तं ५.२६ →

वसूयव आत्रेयाः

दे. अग्निः। अनुष्टुप्।

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गासि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषूणामृतावा पर्षति द्विषः ॥१॥

स हि सत्यो यं पूर्वे चिद्देवासश्चिद्यमीधिरे ।

होतारं मन्द्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावसुम् ॥२॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।

अग्ने रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥३॥

अग्निर्देवेषु राजत्यग्निर्मर्तेष्वाविशन् ।

अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः सपर्यत ॥४॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।

अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥५॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं सासाह यो युधा नृभिः ।

अग्निरत्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥६॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥७॥

तव द्युमन्तो अर्चयो ग्रावेवोच्यते बृहत् ।

उतो ते तन्यतुर्यथा स्वानो अर्त त्मना दिवः ॥८॥

एवाँ अग्निं वसूयवः सहसानं ववन्दिम ।

स नो विश्वा अति द्विषः पर्षन्नावेव सुक्रतुः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ अच्छा वो अग्निम्' इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका- अच्छा वो नव वसूयव अनुष्टुभम् ' इति । आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाकवदस्वेत्युक्ते “ अच्छा वो अग्निमवसे' इत्यृचमनुब्रूयात् । तथा च सूत्रितम् -‘ अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति ॥

अच्छा॑ वो अ॒ग्निमव॑से दे॒वं गा॑सि॒ स नो॒ वसुः॑ ।

रास॑त्पु॒त्र ऋ॑षू॒णामृ॒तावा॑ पर्षति द्वि॒षः ॥१

अच्छ॑ । व॒ः । अ॒ग्निम् । अव॑से । दे॒वम् । गा॒सि॒ । सः । न॒ः । वसु॒ः॑ ।

रास॑त् । पु॒त्रः । ऋ॒षू॒णाम् । ऋ॒तऽवा॑ । प॒र्ष॒ति॒ । द्वि॒षः ॥१

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गासि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषूणाम् । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥१

हे वसूयवः “वः यूयं “देवम् “अग्निम् “अवसे रक्षणाय “अच्छा “गासि अभिगायत । “वसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता “सः अग्निः “नः अस्मभ्यं “रासत् कामान् ददातु । “ऋषूणाम् ऋषीणां “पुत्रः । ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते । “ऋतावा ऋतावान् सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्निः “द्विषः अस्माकं शत्रून् “पर्षति पारयतु ॥

स हि स॒त्यो यं पूर्वे॑ चि॒द्दे॒वास॑श्चि॒द्यमी॑धि॒रे ।

होता॑रं म॒न्द्रजि॑ह्व॒मित्सु॑दी॒तिभि॑र्वि॒भाव॑सुम् ॥२

सः । हि । स॒त्यः । यम् । पूर्वे॑ । चि॒त् । दे॒वासः॑ । चि॒त् । यम् । ई॒धि॒रे ।

होता॑रम् । म॒न्द्रऽजि॑ह्वम् । इत् । सु॒दी॒तिऽभिः॑ । वि॒भाऽव॑सुम् ॥२

सः । हि । सत्यः । यम् । पूर्वे । चित् । देवासः । चित् । यम् । ईधिरे ।

होतारम् । मन्द्रऽजिह्वम् । इत् । सुदीतिऽभिः । विभाऽवसुम् ॥२

“पूर्वे “चित् पूर्वे महर्षयः "होतारं देवानामाह्वातारं “मन्द्रजिह्वम् । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तम् । यद्वा मोदनजिह्वम् । तथाह यास्कः- मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा' (निरु. ६. २३ (https://sa.wikisource.org/s/6zl)) इति । “सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं “विभावसुं प्रभाधनं “यम् अग्निम् ईधिरे समैन्धत “देवासश्चित् देवा अपि “यम् अग्निम् “ईधिरे समैन्धत “स “हि अग्निः “सत्यः भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । “इत् इति पूरणः ॥

स नो॑ धी॒ती वरि॑ष्ठया॒ श्रेष्ठ॑या च सुम॒त्या ।

अग्ने॑ रा॒यो दि॑दीहि नः सुवृ॒क्तिभि॑र्वरेण्य ॥३

सः । न॒ः । धी॒ती । वरि॑ष्ठया । श्रेष्ठ॑या । च॒ । सु॒ऽम॒त्या ।

अग्ने॑ । रा॒यः । दि॒दी॒हि॒ । न॒ः । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ । व॒रे॒ण्य॒ ॥३

सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुऽमत्या ।

अग्ने । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिऽभिः । वरेण्य ॥३

"सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमान “वरेण्य वरणीय हे “अग्ने “सः त्वं वरिष्ठया वरतमेन “श्रेष्ठया अतिशयेन प्रशस्येन “नो “धीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणात्मकेन कर्मणा सुमत्या “च । सुमतिरिति शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः सन् "रायः धनानि "नः अस्मभ्यं "दीदिहि देहि ॥

अ॒ग्निर्दे॒वेषु॑ राजत्य॒ग्निर्मर्ते॑ष्वावि॒शन् ।

अ॒ग्निर्नो॑ हव्य॒वाह॑नो॒ऽग्निं धी॒भिः स॑पर्यत ॥४

अ॒ग्निः । दे॒वेषु॑ । रा॒ज॒ति॒ । अ॒ग्निः । मर्ते॑षु । आ॒ऽवि॒शन् ।

अ॒ग्निः । नः॒ । ह॒व्य॒ऽवाह॑नः । अ॒ग्निम् । धी॒भिः । स॒प॒र्य॒त॒ ॥४

अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मर्तेषु । आऽविशन् ।

अग्निः । नः । हव्यऽवाहनः । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥४

यः "अग्निः "देवेषु देवानां मध्ये "राजति देवतारूपेण प्रकाशते । यः "अग्निः "मर्तेषु मनुष्येषु "आविशन् आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । यः "अग्निः "नः अस्माकं "हव्यवाहनः भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानास्तम् "अग्निं "धीभिः स्तुतिभिः "सपर्यत परिचरत ॥

पुत्रकामेष्ट्याम् 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च-- ' अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अ॒ग्निस्तु॒विश्र॑वस्तमं तु॒विब्र॑ह्माणमु॒त्त॒मम् ।

अ॒तूर्तं॑ श्राव॒यत्प॑तिं पु॒त्रं द॑दाति दा॒शुषे॑ ॥५

अ॒ग्निः । तु॒विश्र॑वःऽतमम् । तु॒विऽब्र॑ह्माणम् । उ॒त्ऽत॒मम् ।

अ॒तूर्त॑म् । श्र॒व॒यत्ऽप॑तिम् । पु॒त्रम् । द॒दा॒ति॒ । दा॒शुषे॑ ॥५

अग्निः । तुविश्रवःऽतमम् । तुविऽब्रह्माणम् । उत्ऽतमम् ।

अतूर्तम् । श्रवयत्ऽपतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥५

"अग्निः "तुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बह्वन्नं "तुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रम् "उत्तमम् उत्कृष्टम् "अतूर्तं शत्रुभिरहिंसितं "श्रावयत्पतिम् । श्रावयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितॄन् पितॄनिति स्वकर्मणा पितॄणां प्रख्यापक इति श्रावयत्पतिः । तथाविधं "पुत्रं "दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय "ददाति ददातु ॥ ॥ १७ ॥

अ॒ग्निर्द॑दाति॒ सत्प॑तिं सा॒साह॒ यो यु॒धा नृभि॑ः ।

अ॒ग्निरत्यं॑ रघु॒ष्यदं॑ जेता॑र॒मप॑राजितम् ॥६

अ॒ग्निः । द॒दा॒ति॒ । सत्ऽप॑तिम् । स॒साह॑ । यः । यु॒धा । नृऽभिः॑ ।

अ॒ग्निः । अत्य॑म् । र॒घु॒ऽस्यद॑म् । जेता॑रम् । अप॑राऽजितम् ॥६

अग्निः । ददाति । सत्ऽपतिम् । ससाह । यः । युधा । नृऽभिः ।

अग्निः । अत्यम् । रघुऽस्यदम् । जेतारम् । अपराऽजितम् ॥६

"यः पुत्रः “युधा युद्धेन "नृभिः परिजनैः “ससाह शत्रूनभिभवति "सत्पतिं सतां पालयितारं तथाविधं पुत्रम् “अग्निर्ददाति अस्मभ्यं ददातु । किंच “अग्निः “रघुष्यदम् । रघुर्लघुः स्यदो जवो यस्य तम् । “जेतारं शत्रून् “अपराजितं (https://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/aparaajit.htm) शत्रुभिः “अत्यम् । अतति सततं गच्छतीत्यत्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ ‘यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च - ‘ यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

यद्वाहि॑ष्ठं॒ तद॒ग्नये॑ बृ॒हद॑र्च विभावसो ।

महि॑षीव॒ त्वद्र॒यिस्त्वद्वाजा॒ उदी॑रते ॥७

यत् । वाहि॑ष्ठम् । तत् । अ॒ग्नये॑ । बृ॒हत् । अ॒र्च॒ । वि॒भा॒व॒सो॒ इति॑ विभाऽवसो ।

महि॑षीऽइव । त्वत् । र॒यिः । त्वत् । वाजाः॑ । उत् । ई॒र॒ते॒ ॥७

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्च । विभावसो इति विभाऽवसो ।

महिषीऽइव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥७

“वाहिष्ठं वोढृतमं “यत् स्तोत्रं तदग्नये क्रियते । अतो हे “विभावसो प्रभाधनाग्ने “बृहत् बह्वन्नं धनं च "अर्च अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह । यतः “त्वत् त्वत्तः सकाशात् “महिषी महती “रयिः धनम् “उदीरते उद्गच्छति । “वाजाः अन्नानि च “त्वत् त्वत्तः उदीरते उद्गच्छन्ति । इवेति पूरणः ॥

तव॑ द्यु॒मन्तो॑ अ॒र्चयो॒ ग्रावे॑वोच्यते बृ॒हत् ।

उ॒तो ते॑ तन्य॒तुर्य॑था स्वा॒नो अ॑र्त॒ त्मना॑ दि॒वः ॥८

तव॑ । द्यु॒ऽमन्तः॑ । अ॒र्चयः॑ । ग्रावा॑ऽइव । उ॒च्य॒ते॒ । बृ॒हत् ।

उ॒तो इति॑ । ते॒ । त॒न्य॒तुः । य॒था॒ । स्वा॒नः । अ॒र्त॒ । त्मना॑ । दि॒वः ॥८

तव । द्युऽमन्तः । अर्चयः । ग्रावाऽइव । उच्यते । बृहत् ।

उतो इति । ते । तन्यतुः । यथा । स्वानः । अर्त । त्मना । दिवः ॥८

हे अग्ने “तव “अर्चयः रश्मयः “द्युमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति। “बृहत् महान् त्वं “ग्रावेव अभिषवग्रावेव “उच्यते स्तूयसे । “उतो अपि च “त्मना आत्मना “दिवः द्योतमानस्य “ते तव “स्वानः शब्दः “तन्यतुर्यथा मेघगर्जितमिव “अर्त उद्गच्छति ॥

ए॒वाँ अ॒ग्निं व॑सू॒यव॑ः सहसा॒नं व॑वन्दिम ।

स नो॒ विश्वा॒ अति॒ द्विष॒ः पर्ष॑न्ना॒वेव॑ सु॒क्रतु॑ः ॥९

ए॒व । अ॒ग्निम् । व॒सु॒ऽयवः॑ । स॒ह॒सा॒नम् । व॒व॒न्दि॒म॒ ।

सः । नः॒ । विश्वा॑ । अति॑ । द्विषः॑ । पर्ष॑त् । ना॒वाऽइ॑व । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥९

एव । अग्निम् । वसुऽयवः । सहसानम् । ववन्दिम ।

सः । नः । विश्वा । अति । द्विषः । पर्षत् । नावाऽइव । सुऽक्रतुः ॥९

“वसूयवः वसुकामा वयं “सहसानम् अस्माकं बलमाचरन्तम् “अग्निम् एवमुक्तप्रकारेण “ववन्दिम स्तुमः । “सुक्रतुः शोभनकर्मा “सः अग्निः “नः अस्मान् “विश्वाः सर्वान् "द्विषः शत्रून् “अति “पर्षत अतिपारयतु । कथमिव । "नावा साधनेन सिन्धुम् “इव ॥ ॥ १८ ॥

टिप्पणी

५.२५.७ यद् वाहिष्ठं इति

यद्वाहिष्ठम् (https://sa.wikisource.org/s/3gu)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२६

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.२५ सूक्तं ५.२६ सूक्तं ५.२७ →
वसूयव आत्रेयाः

दे. अग्निः, ९ विश्वे देवाः। गायत्री।

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।

आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥१॥

तं त्वा घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् ।

देवाँ आ वीतये वह ॥२॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि ।

अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥३॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये ।

होतारं त्वा वृणीमहे ॥४॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह ।

देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥५॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्माणि पुष्यसि ।

देवानां दूत उक्थ्यः ॥६॥

न्यग्निं जातवेदसं होत्रवाहं यविष्ठ्यम् ।

दधाता देवमृत्विजम् ॥७॥

प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ।

स्तृणीत बर्हिरासदे ॥८॥

एदं मरुतो अश्विना मित्रः सीदन्तु वरुणः ।

देवासः सर्वया विशा ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ अग्ने पावक ' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । वसूयव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तम्- ‘ अग्ने गायत्रम्' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च - अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४, १३) इति । आधाने द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः • अग्ने पावक' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च - ‘ स नः पावक दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा ' (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

अग्ने॑ पावक रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ देव जि॒ह्वया॑ ।

आ दे॒वान्व॑क्षि॒ यक्षि॑ च ॥१

अग्ने॑ । पा॒व॒क॒ । रो॒चिषा॑ । म॒न्द्रया॑ । दे॒व॒ । जि॒ह्वया॑ ।

आ । दे॒वान् । व॒क्षि॒ । यक्षि॑ । च॒ ॥१

अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया ।

आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥१

हे “पावक शोधक “रोचिषा स्वदीप्त्या “मन्द्रया देवानां मादयित्र्या “जिह्वया च हे “देव द्योतमान “अग्ने "देवान् "आ “वक्षि यज्ञार्थमावह । “यक्षि “च । तान् यज ॥

तं त्वां घृतस्नवीमहे चित्रंभानो स्वर्दृशम् ।

देवाँ आ वीतयें वह ॥२

तम् । त्वा । घृतस्नो इतिं घृतऽस्नो । ईमहे । चित्रंभानो इति चित्रंऽभानो । स्वःऽदृशंम् ।

देवान् । आ । वीतयें । वह ॥२

तम् । त्वा । घृतस्नो इति घृतऽस्नो । ईमहे । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । स्वःऽदृशम् ।

देवान् । आ । वीतये । वह ॥२

हे “घृतस्नो घृतस्य प्रेरक । यद्वा घृतेन जनित । हे “चित्रभानो । चित्रा नानाविधा भानवो रश्मयो यस्यासौ चित्रभानुः । तस्य संबोधनम् । “स्वर्दृशं सर्वद्रष्टारं “तं “त्वा त्वाम् “ईमहे याचामहे । अतः "वीतये हविषां भक्षणाय "देवान् “आ “वह ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिंधीमहि ।

अग्नें बृहन्तंमध्वरे ॥३

वीतिऽहोंत्रम् । त्वा । कवे । द्युऽमन्तंम् । सम् । इधीमहि ।

अग्नें । बृहन्तंम् । अध्वरे ॥३

वीतिऽहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युऽमन्तम् । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥३

हे "कवे क्रान्तदर्शिन् “अग्ने “वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं “द्युमन्तं दीप्तिमन्तं “बृहन्तं महान्तं “त्वा त्वाम् “अध्वरे यज्ञे “समिधीमहि समिद्भिः संदीपयामः ।।

अग्ने विश्वेंभिरा गंहि देवेभिंर्हव्यदांतये ।

होतांरं त्वा वृणीमहे ॥४

अग्नें । विश्वेंभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदांतये ।

होता॑रम् । त्वा॒ । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥४

अग्ने । विश्वे॑भिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये ।

होतारम् । त्वा । वृणीमहे ॥४

हे "अग्ने "विश्वेभिः सर्वैः "देवेभिः देवैः सह त्वं "हव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थम् "आ "गहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः "होतारं देवानामाह्वातारं "त्वा त्वां "वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

यज॑मानाय सुन्व॒त आग्ने॑ सु॒वीर्यं॑ वह ।

दे॒वैरा स॑त्सि ब॒र्हिषि॑ ॥५

यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते । आ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽवीर्य॑म् । व॒ह॒ ।

दे॒वैः । आ । स॒त्सि॒ । ब॒र्हिषि॑ ॥५

यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुऽवीर्यम् । वह ।

देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥५

हे "अग्ने "सुन्वते अभिषवं कुर्वते "यजमानाय "सुवीर्यं शोभनं बलम् "आ "वह प्रापय । किंच "देवैः सह "बर्हिषि यज्ञे "आ "सत्सि आसीदेति ॥ ॥ १९ ॥

स॒मि॒धा॒नः स॑हस्रजि॒दग्ने॒ धर्मा॑णि पुष्यसि ।

दे॒वानां॑ दू॒त उ॒क्थ्यः॑ ॥६

स॒म्ऽइ॒धा॒नः । स॒ह॒स्र॒ऽजि॒त् । अग्ने॑ । धर्मा॑णि । पु॒ष्य॒सि॒ ।

दे॒वाना॑म् । दू॒तः । उ॒क्थ्यः॑ ॥६

सम्ऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्माणि । पुष्यसि ।

देवानाम् । दूतः । उक्थ्यः ॥६

हे "सहस्रजित् सहस्रस्य जेतः “अग्ने “समिधानः हविर्भिः समिध्यमानः “उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं "देवानां “दूतः सन् “धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः “पुष्यसि पोषयसि ॥

न्य१॒ग्निं जा॒तवे॑दसं होत्र॒वाहं॒ यवि॑ष्ठ्यम् ।

दधा॑ता दे॒वमृ॒त्विजं॑म् ॥७

नि । अ॒ग्निम् । जा॒तऽवे॑दसम् । हो॒त्र॒ऽवाह॑म् । यवि॑ष्ठ्यम् ।

दधा॑त । दे॒वम् । ऋ॒त्विजं॑म् ॥७

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । होत्रऽवाहम् । यविष्ठ्यम् ।

दधात । देवम् । ऋत्विजम् ॥७

हे यजमानाः "जातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं “होत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य वोढारं “यविष्ठ्यं युवतमं “देवं द्योतमानम् “ऋत्विजम् ऋतौ यष्टारम् “अग्निं “नि “धात निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॑त्वानु॒षग॒द्या दे॒वव्य॑चस्तमः ।

स्तृ॒णी॒त ब॒र्हिरा॒सदे॑ ॥८

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु॒ । आ॒नु॒षक् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चःऽतमः ।

स्तृ॒णी॒त । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ॥८

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचःऽतमः ।

स्तृणीत । बर्हिः । आऽसदे ॥८

“अद्य अस्मिन्नहनि “देवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिः व्याप्ततमः “यज्ञः यज्ञसाधनं हविः “आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा “प्र “एतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विजः “आसदे अग्नेरासदनार्थं “बर्हिः स्तृणीत ॥

एदं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दन्तु॒ वरु॑णः ।

दे॒वास॒ः सर्व॑या वि॒शा ॥९

आ । इ॒दम् । म॒रुत॑ः । अ॒श्विना॑ । मि॒त्रः । सी॒द॒न्तु॒ । वरु॑णः ।

दे॒वास॑ः । सर्व॑या । वि॒शा ॥९

आ । इदम् । मरुतः । अश्विना । मित्रः । सीदन्तु । वरुणः ।

देवासः । सर्वया । विशा ॥९

"मरुतः मरुद्गणाः "अश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ "मित्रः सूर्यः "वरुणः च "देवासः एते सर्वे देवाः "सर्वया "विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् "इदं बर्हिः "आ "सीदन्तु ॥॥२०॥

टिप्पणी

५.२६.१ अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया। आ देवान्वक्षि यक्षि च

जिह्वा उपरि टिप्पणी (https://vedastudy.wixsite.com/puranastudy/%E0%A4%9C-%E0%A4%B9-%E0%A4%B5-jihvaa)

अयं तृचः यद्यपि सामवेदे १५२१ (https://sa.wikisource.org/s/3kq) आविर्भवति किन्तु अव्याकृतमेवास्ति।

ऽग्ने पावक रोचिषेति दक्षिणम्पक्षं स नः पावक दीदिव इति पुच्छं पावकया यश्चितयन्त्या कृपेत्युत्तरम्पावकं पावकमिति यद्वै शिवं शान्तं तत्पावकं शमयत्येवैनमेतत्। माश ९,१,२,३० (https://sa.wikisource.org/s/eyd) ।

आहवनीयोपस्थानम् - अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान् वक्षि यक्षि च (ऋ. ५.२६.१)॥ स नः पावक दीदिवो ऽग्ने देवाꣳ इहा वह । उप यज्ञꣳ हविश् च नः (ऋ. १.१२.१०) ॥ अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर् विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः (ऋ. ८.४४.२१) ॥ - तैसं १.५.५.३ (https://sa.wikisource.org/s/1e2m)

अग्ने पावक रोचिषेत्य - अन्नं वै पावकम् - अन्नाद्येनैवैनं तत् समृद्धयन्ति। अथो वायुर् वै पावकः, प्राणो वै वायुर्, अभिपूर्वम् एवैनं तत् प्राणैस् समृद्धयन्ति।। जै २,१३७ (https://sa.wikisource.org/s/efk) ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२७

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.२६ सूक्तं ५.२७ सूक्तं ५.२८ →
विश्ववारात्रेयी

दे. अग्निः। १, ३ त्रिष्टुप्, २ जगती, ४ अनुष्टुप्, ५-६ गायत्री

अनस्वन्ता सत्पतिर्मामहे मे गावा चेतिष्ठो असुरो मघोनः ।
त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर त्र्यरुणश्चिकेत ॥१॥
यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरी च युक्ता सुधुरा ददाति ।
वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ त्र्यरुणाय शर्म ॥२॥
एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।
यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्वीर्युक्तेनाभि त्र्यरुणो गृणाति ॥३॥
यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये ।
दददृचा सनिं यते ददन्मेधामृतायते ॥४॥
यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः ।
अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः ॥५॥

इन्द्राग्नी शतदाव्न्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

क्षत्रं धारयतं बृहद्दिवि सूर्यमिवाजरम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

'अनस्वन्ता' इति षड्टचं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका -- अनस्वन्ता षट् त्रैवृष्णपौरुकुत्स्यौ द्वौ त्र्यरुणत्रसदस्यू राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्वत्रिं केचिदन्त्यैन्द्राग्नी' इति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्त्र्यरुणः पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । षष्ठीन्द्राग्निदेवत्या शिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अन॑स्वन्ता॒ सत्प॑तिर्मामहे मे॒ गावा॒ चेति॑ष्ठो॒ असु॑रो म॒घोन॑ः ।

त्रै॒वृ॒ष्णो अ॑ग्ने द॒शभि॑ः स॒हस्रै॒र्वैश्वा॑नर॒ त्र्य॑रुणश्चिकेत ॥१

अन॑स्वन्ता । सत्ऽप॑तिः । म॒म॒हे॒ । मे॒ । गावा॑ । चेति॑ष्ठः । असु॑रः । म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृ॒ष्णः । अ॒ग्ने॒ । द॒शऽभिः॑ । स॒हस्रैः॑ । वैश्वा॑नर । त्रिऽअ॑रुणः । चि॒के॒त॒ ॥१

अनस्वन्ता । सत्ऽपतिः । ममहे । मे । गावा । चेतिष्ठः । असुरः । मघोनः ।

त्रैवृष्णः । अग्ने । दशऽभिः । सहस्रैः । वैश्वानर । त्रिऽअरुणः । चिकेत ॥१

अत्री राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽनेन सूक्तेनावर्णयत् । हे “वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेतः “अग्ने “सत्पतिः सतां पालयिता “चेतिष्ठः ज्ञातृतमः "असुरः बलवान् “मघोनः मघवा धनवान् ॥ प्रथमार्थे ङसिः ॥ “त्रैवृष्णः त्रिवृष्णपुत्रः “त्र्यरुणः त्र्यरुणः इत्येतन्नामा राजर्षिः “अनस्वन्ता अनस्वन्तौ अनसा शकटेन संयुक्तौ “गावा गावावनड्वाहौ गवां हिरण्यानां वा “दशभिः “सहस्रैः सह “मे मह्यं “ममहे ददौ । “ महि दाने '। स राजर्षिः “चिकेत सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे॑ श॒ता च॑ विंश॒तिं च॒ गोनां॒ हरी॑ च यु॒क्ता सु॒धुरा॒ ददा॑ति ।

वैश्वा॑नर॒ सुष्टु॑तो वावृधा॒नोऽग्ने॒ यच्छ॒ त्र्य॑रुणाय॒ शर्म॑ ॥२

यः । मे॒ । श॒ता । च॒ । वि॒श॒तिम् । च॒ । गोना॑म् । हरी॒ इति॑ । च॒ । यु॒क्ता । सु॒ऽधुरा॑ । ददा॑ति ।

वैश्वा॑नर । सुऽस्तु॒तः । व॒वृ॒धा॒नः । अग्ने॑ । यच्छ॑ । त्रिऽअ॑रुणाय । शर्म॑ ॥२

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरी इति । च । युक्ता । सुऽधुरा । ददाति ।

वैश्वानर । सुऽस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥२

"यः त्र्यरुणः “शता "च शतानि सुवर्णानां “गोनां गवां “विंशतिं “च “युक्ता रथेन युक्तौ “सुधुरा सुधुरौ सुष्ठु धुरं वहन्तौ “हरी अश्वौ “च “मे मह्यं “ददाति अददात् हे “वैश्वानर “अग्ने "सुष्टुतः अस्माभिः सम्यक्स्तुतः “ववृधानः हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै “त्र्यरुणाय “शर्म सुखं “यच्छ प्रयच्छ ॥

ए॒वा तें॑ अग्ने सुम॒तिं च॑का॒नो नवि॑ष्ठाय नव॒मं त्र॒सद॑स्युः ।

यो मे॒ गिर॑स्तुविजा॒तस्य॑ पू॒र्वीर्यु॒क्तेना॒भि त्र्य॑रुणो गृ॒णाति॑ ॥३

ए॒व । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽम॒तिम् । च॒का॒नः । नवि॑ष्ठाय । न॒व॒मम् । त्र॒सद॑स्युः ।

यः । मे॒ । गिरः॑ । तु॒वि॒ऽजा॒तस्य॑ । पू॒र्वीः । यु॒क्तेन॑ । अ॒भि । त्रिऽअ॑रुणः । गृ॒णाति॑ ॥३

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य । पूर्वीः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥३

"यः “त्र्यरुणः “तुविजातस्य बह्वपत्यस्य “मे “पूर्वीः बह्वीः "गिरः स्तुतीः श्रुत्वा प्रीतः सन् “युक्तेन अभियुक्तेन मनसा “अभि “गृणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति यथा मां ब्रवीति “एव एवं हे “अग्ने “नविष्ठाय अत्यन्तं स्तुत्याय “ते तुभ्यं "नवमं नवतमां “सुमतिं स्तुतिं “चकानः कामयमानः “त्रसदस्युः अपि इदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म॒ इति॑ प्र॒वोच॒त्यश्व॑मेधाय सू॒रये॑ ।

दद॑दृ॒चा स॒निं य॒ते दद॑न्मे॒धामृ॑ताय॒ते ॥४

यः । मे॒ । इति॑ । प्र॒ऽवोच॑ति । अश्व॑ऽमेधाय । सू॒रये॑ ।

दद॑त् । ऋ॒चा । स॒निम् । य॒ते । दद॑त् । मे॒धाम् । ऋ॒त॒ऽय॒ते ॥४

यः । मे । इति । प्रऽवोचति । अश्वऽमेधाय । सूरये ।

ददत् । ऋचा । सनिम् । यते । ददत् । मेधाम् । ऋतऽयते ॥४

“यः भिक्षमाणोऽर्थी “सूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वास्मै “अश्वमेधाय राजर्षये “मे मह्यं देहि “इति “प्रवोचति प्रब्रवीति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षते इत्यर्थः । “ऋचा अग्नेः स्तोत्रेण सह “यते आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अर्थिनेऽश्वमेधः “सनिं धनं “ददत् ददाति । हे अग्ने “ऋतायते यज्ञमिच्छते तस्मा अश्वमेधाय “मेधां यज्ञविषयां प्रज्ञां “ददत् देहि ॥

यस्यं मा परुषाः शतमुंद्धर्षयंन्त्युक्षणंः ।

अश्वंमेधस्य दानाः सोमां इव त्र्यांशिरः ॥५

यस्यं । मा । परुषाः । शतम् । उत्ऽहर्षयंन्ति । उक्षणंः ।

अश्वंऽमेधस्य । दानाः । सोमाःऽइव । त्रिऽआंशिरः ॥५

यस्य । मा । परुषाः । शतम् । उत्ऽहर्षयन्ति । उक्षणः ।

अश्वऽमेधस्य । दानाः । सोमाःऽइव । त्रिऽआशिरः ॥५

“यस्य येन "अश्वमेधस्य अश्वमेधेन “दानाः दत्ताः “परुषाः कामानां पूरकाः “शतम् “उक्षणः उक्षाणो बलीवर्दाः “मा माम् “उद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अग्ने ते उक्षाणः “त्र्याशिरः । दधिसक्तुपयोरूपास्तिस्र आशिरोऽधिश्रयणसाधनभूता येषां ते त्र्याशिरः । “सोमाइव तव प्रीणनाय भवन्तु ॥

इन्द्राग्नी शतदाव्न्यश्वंमेधे सुवीर्यंम् ।

क्षत्रं धांरयतं बृहद्दिवि सूर्यंमिवाजरंम् ॥६

इन्द्राग्नी इतिं । शतऽदाव्निं । अश्वंऽमेधे । सुऽवीर्यंम् ।

क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यंम्ऽइव । अजरंम् ॥६

इन्द्राग्नी इति । शतऽदाव्नि । अश्वऽमेधे । सुऽवीर्यम् ।

क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्ऽइव । अजरम् ॥६

हे “इन्द्राग्नी “शतदाव्नि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन् “अश्वमेधे राजर्षौ “सुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं "बृहत् महत् “अजरं जरारहितं “क्षत्रं धनं “धारयतं निधारयतम् । कथमिव । “दिवि अन्तरिक्षे “सूर्यमिव ॥ ॥ २१ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२८

दे. अग्निः। १, ३ त्रिष्टुप्, २ जगती, ४ अनुष्टुप्, ५-६ गायत्री

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत्प्रत्यङ्ङुषसमुर्विया वि भाति ।

एति प्राची विश्ववारा नमोभिर्देवाँ ईळाना हविषा घृताची ॥१॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिथ्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥२॥

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्ठा महांसि ॥३॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्ने वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो द्युम्नवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥४॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर ।

त्वं हि हव्यवाळसि ॥५॥

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे ।

वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘ समिद्धो अग्निः' इति षड्चं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - समिद्धो विश्ववारात्रेयी त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्र्यौ ' इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः । आद्यातृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुबन्त्ये गायत्र्यौ । अग्निर्देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिद्धो अ॒ग्निर्दि॒वि शो॒चिर॑श्रेत्प्र॒त्यङ्ङु॒षस॑मुर्वि॒या वि भा॑ति ।

एति॒ प्राची॑ वि॒श्ववा॑रा॒ नमो॑भिर्दे॒वाँ ईळा॑ना ह॒विषा॑ घृ॒ताची॑ ॥१

सम्ऽइ॑द्धः । अ॒ग्निः । दि॒वि । शो॒चिः । अ॒श्रे॒त् । प्र॒त्यङ् । उ॒षस॑म् । उ॒र्वि॒या । वि । भा॒ति॒ ।

एति॑ । प्राची॑ । वि॒श्वऽवा॑रा । नमः॑ऽभिः । दे॒वान् । ईळा॑ना । ह॒विषा॑ । घृ॒ताची॑ ॥१

सम्ऽइद्धः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्रेत् । प्रत्यङ् । उषसम् । उर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राची । विश्वऽवारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताची ॥१

“समिद्धः सम्यग्दीप्तः “अग्निः “दिवि द्योतमानेऽन्तरिक्षे “शोचिः तेजः “अश्रेत् श्रयति । तथा “उषसं “प्रत्यङ् उषसमभिमुखः सन् “उर्विया उरु विस्तीर्णं “वि “भाति विशेषेण भ्राजते । “नमोभिः स्तोत्रैः "देवान् इन्द्रादीन् “ईळाना स्तुवती “हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्त्या “घृताची घृताच्या स्रुचा सहिता "विश्ववारा सर्वमपि पापरूपं शत्रुं वारयित्र्येतन्नामिका “प्राची प्राङ्मुखी सती “एति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अ॒मृत॑स्य राजसि ह॒विष्कृ॒ण्वन्तं॑ सचसे स्व॒स्तये॑ ।

विश्वं॒ स ध॑त्ते॒ द्रवि॑णं॒ यमिन्व॑स्याति॒थ्यम॑ग्ने॒ नि च॑ धत्त॒ इत्पु॒रः ॥२

स॒म्ऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒मृत॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । ह॒विः । कृ॒ण्वन्त॑म् । स॒च॒से॒ । स्व॒स्तये॑ ।

विश्व॑म् । सः । ध॒त्ते॒ । द्रवि॑णम् । यम् । इन्व॑सि । आ॒ति॒थ्यम् । अ॒ग्ने॒ । नि । च॒ । ध॒त्ते॒ । इत् । पु॒रः ॥२

सम्ऽइध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि । आतिथ्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥२

हे अग्ने “समिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् “अमृतस्य उदकस्य राजसि ईशिष । तथा “हविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं "स्वस्तये अविनाशाय “सचसे सेवसे । किंच “यं यजमानम् “इन्वसि गच्छसि “सः यजमानः “विश्वं समस्तं “द्रविणं पश्वादिलक्षणं धनं “धत्ते धारयति । अपि च हे “अग्ने “आतिथ्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः “पुरः “इत् तव पुरस्तादेव “नि “धत्ते “च स्थापयति च ॥

पवित्रेष्ट्यां स्विष्टकृतः ‘अग्ने शर्ध ' इति याज्या। सूत्र्यते हि - जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्राप्येषैव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च-- ‘ जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

अग्ने॒ शर्ध॑ मह॒ते सौभ॑गाय॒ तव॑ द्यु॒म्नान्यु॑त्त॒मानि॑ सन्तु ।

सं जा॑स्प॒त्यं सु॒यम॒मा कृ॑णुष्व शत्रूय॒ताम॒भि ति॑ष्ठा॒ महाँ॑सि ॥३

अग्ने॑ । शर्ध॑ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय । तव॑ । द्यु॒म्नानि॑ । उ॒त्ऽत॒मानि॑ । स॒न्तु॒ ।

सम् । ज॒ःऽप॒त्यम् । सु॒ऽयम॑म् । आ । कृ॒णु॒ष्व॒ । श॒त्रु॒ऽय॒ताम् । अ॒भि । ति॒ष्ठ॒ । महाँ॑सि ॥३

अग्ने । शर्ध । महते । सौभगाय । तव । द्युम्नानि । उत्ऽतमानि । सन्तु ।

सम् । जःऽपत्यम् । सुऽयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुऽयताम् । अभि । तिष्ठ । महांसि ॥३

हे “अग्ने त्वं “महते प्रभूताय “सौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय "शर्ध शत्रून् सहस्व । तथा “तव संबन्धीनि “द्युम्नानि धनानि तेजांसि वा “उत्तमानि उत्कृष्टानि “सन्तु भवन्तु । किंच हे अग्ने त्वं “जास्पत्यम् । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् “सुयमं सुष्ठु नियमनोपेतम् । अन्योन्यसंश्लिष्टमित्यर्थः । "सम् “आ “कृणुष्व सम्यक् कुरुष्व । अपि च “शत्रूयतां शत्रुमात्मन इच्छतां सपत्नानां “महांसि तेजांसि “अभि "तिष्ठ आक्रमस्व ॥

समि॑द्धस्य॒ प्रम॑ह॒सोऽग्ने॒ वन्दे॒ तव॒ श्रिय॑म् ।

वृ॒ष॒भो द्यु॒म्नवाँ॑ असि॒ सम॑ध्व॒रेष्वि॑ध्यसे ॥४

सम्ऽइ॑द्धस्य । प्रऽम॑हसः । अ॒ग्ने॒ । वन्दे॑ । तव॑ । श्रिय॑म् ।

वृ॒ष॒भः । द्यु॒म्नऽवा॑न् । अ॒सि॒ । सम् । अ॒ध्व॒रेषु॑ । इ॒ध्य॒से॒ ॥४

सम्ऽइद्धस्य । प्रऽमहसः । अग्ने । वन्दे । तव । श्रियम् ।

वृषभः । द्युम्नऽवान् । असि । सम् । अध्वरेषु । इध्यसे ॥४

हे “अग्ने “समिद्धस्य प्रवृद्धस्य “प्रमहसः प्रकृष्टतेजसः “तव संबन्धिनीं “श्रियं दीप्तिं “वन्दे । अहं यजमानः स्तौमि । “वृषभः कामानां वर्षिता त्वं “द्युम्नवान् “असि धनवान् भवसि । “अध्वरेषु यज्ञेषु “सम् “इध्यसे सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘ समिद्धो अग्न आहुत' इति द्वे सामिधेन्यौ । सूत्रितं च - ' समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

समि॑द्धो अग्न आहुत दे॒वान्य॑क्षि स्वध्वर ।

त्वं हि ह॑व्य॒वाळसि॑ ॥५

सम्ऽइ॑द्धः । अ॒ग्ने॒ । आ॒ऽहु॒त॒ । दे॒वान् । य॒क्षि॒ । सु॒ऽअ॒ध्व॒र॒ ।

त्वम् । हि । ह॒व्य॒ऽवाट् । असि॑ ॥५

सम्ऽइद्धः । अग्ने । आऽहुत । देवान् । यक्षि । सुऽअध्वर ।

त्वम् । हि । हव्यऽवाट् । असि ॥५

हे “आहुत यजमानैः आ समन्तात् हुत हे "स्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे “अग्ने “समिद्धः सम्यग्दीप्तः “त्वं “देवान् द्योतमानानिन्द्रादीन् 'यक्षि यजस्व । “हि यस्मात् कारणात् हे अग्ने त्वं “हव्यवाट् “असि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणात् देवान् यजस्वेति संबन्धः ॥

आ जु॑होता दुव॒स्यता॒ग्निं प्र॑य॒त्य॑ध्व॒रे ।

वृ॒णी॒ध्वं ह॑व्य॒वाह॑नम् ॥६

आ । जु॒हो॒त॒ । दु॒व॒स्यत॑ । अ॒ग्निम् । प्र॒ऽय॒ति । अ॒ध्व॒रे ।

वृ॒णी॒ध्वम् । ह॒व्य॒ऽवाह॑नम् ॥६

आ । जुहोत । दुवस्यत । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

वृणीध्वम् । हव्यऽवाहनम् ॥६

हे ऋत्विजो यूयम् “अध्वरे अस्मदीययागे “प्रयति प्रवृत्ते सति “हव्यवाहनं हविषां वोढारम् एतन्नामकम् “अग्निम् “आ “जुहोत आ समन्तात् जुहोत । तथा “दुवस्यत परिचरत । “वृणीध्वस् संभजध्वं च हव्यवाहनम् । हव्यवाहननामकस्यैवाग्नेर्देवतासंबन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये स्पष्टमाम्नातं - ' त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां सहरक्षा असुराणाम् । त एतर्ह्याशंसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते' (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति ॥ ॥ २२ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.२९

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.२८ सूक्तं ५.२९ सूक्तं ५.३० →
गौरिवीतिः शाक्त्यः

दे. इन्द्रः, ९(प्रथमपादस्य) उशना वा। त्रिष्टुप्।

त्र्यर्यमा मनुषो देवताता त्री रोचना दिव्या धारयन्त ।
अर्चन्ति त्वा मरुतः पूतदक्षास्त्वमेषामृषिरिन्द्रासि धीरः ॥१॥
अनु यदीं मरुतो मन्दसानमार्चन्निन्द्रं पपिवांसं सुतस्य ।
आदत्त वज्रमभि यदहिं हन्नपो यह्वीरसृजत्सर्तवा उ ॥२॥
उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः ।
तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्नहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥३॥
आद्रोदसी वितरं वि ष्कभायत्संविव्यानश्चिद्भियसे मृगं कः ।
जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमव दानवं हन् ॥४॥
अध क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।
यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतशे कः ॥५॥

नव यदस्य नवतिं च भोगान्साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत् ।
अर्चन्तीन्द्रं मरुतः सधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत द्याम् ॥६॥
सखा सख्ये अपचत्तूयमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री शतानि ।
त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद्वृत्रहत्याय सोमम् ॥७॥
त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।
कारं न विश्वे अह्वन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥८॥
उशना यत्सहस्यैरयातं गृहमिन्द्र जूजुवानेभिरश्वैः ।
वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्ह शुष्णम् ॥९॥
प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः ।
अनासो दस्यूँरमृणो वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मृध्रवाचः ॥१०॥
स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदथिनाय पिप्रुम् ।
आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥११॥
नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अप व्रन् ॥१२॥
कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्या चकर्थ ।
या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥१३॥
एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।
या चिन्नु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः ॥१४॥
इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।
वस्त्रेव भद्रा सुकृता वसूयू रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥१५॥

सायणभाष्यम्

त्र्यर्यमा इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका- त्र्यर्यमा पञ्चोना गौरिवीतिः शाक्त्य ऐन्द्रमुशना यदौशनसो वा पादः इति । शक्तिगोत्रोत्पन्नो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तत्वात् । ' उशना यत्सहस्यैः ' इति पादः औशनस ऐन्द्रो वा । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये एतन्निविद्धानम् । सूत्रितं च-' तृतीयस्य त्र्यर्यमा यो जात एवेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७.७ (https://sa.wikisource.org/s/1byi)) इति ।।

त्र्य॑र्य॒मा मनु॑षो दे॒वता॑ता॒ त्री रो॑च॒ना दि॒व्या धा॑रयन्त ।

अर्च॑न्ति त्वा म॒रुतः॑ पू॒तद॑क्षा॒स्त्वमे॑षा॒मृषि॑रिन्द्रासि॒ धीरः॑ ॥१

त्री । अ॒र्य॒मा । मनु॑षः । दे॒वऽता॑ता । त्री । रो॒च॒ना । दि॒व्या । धा॒र॒य॒न्त॒ ।

अर्च॑न्ति । त्वा॒ । म॒रुतः॑ । पू॒तऽद॑क्षाः । त्वम् । ए॒षा॒म् । ऋषिः॑ । इ॒न्द्र॒ । अ॒सि॒ । धीरः॑ ॥१

त्री । अर्यमा । मनुषः । देवऽताता । त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त ।

अर्चन्ति । त्वा । मरुतः । पूतऽदक्षाः । त्वम् । एषाम् । ऋषिः । इन्द्र । असि । धीरः ॥१

मनुषः मनोः संबन्धिनी देवताता देवतातौ यज्ञे त्री त्रीणि अर्यमा अर्यमाणि यानि तेजांसि सन्ति । तथा त्री त्रीणि रोचना रोचमानानि वाय्वग्निसूर्यात्मकानि दिव्या दिव्यान्यन्त- रिक्षे भवानि तानि तेजांसि धारयन्त मरुतो धारयन्ति । पूतदक्षाः शुद्धबलाः मरुतः त्वा त्वाम् अर्चन्ति स्तुवन्ति । हे इन्द्र धीरः धीमान् त्वमेषां मरुताम् ऋषिः असि द्रष्टा भवसि ।।

अनु॒ यदी॑ं म॒रुतो॑ मन्दसा॒नमार्च॒न्निन्द्रं॑ पपि॒वांसं॑ सु॒तस्य॑ ।

आद॑त्त॒ वज्र॑म॒भि यदहि॒ं हन्न॒पो य॒ह्वीर॑सृज॒त्सर्त॒वा उ॑ ॥२

अनु॑ । यत् । ई॒म् । म॒रुतः॑ । म॒न्द॒सा॒नम् । आर्च॑न् । इन्द्र॑म् । प॒पि॒ऽवांस॑म् । सु॒तस्य॑ ।

आ । अ॒द॒त्त॒ । वज्र॑म् । अ॒भि । यत् । अहि॑म् । हन् । अ॒पः । य॒ह्वीः । अ॒सृ॒ज॒त् । सर्त॒वै । ऊ॒ं इति॑ ॥२

अनु । यत् । ईम् । मरुतः । मन्दसानम् । आर्चन् । इन्द्रम् । पपिऽवांसम् । सुतस्य ।

आ । अदत्त । वज्रम् । अभि । यत् । अहिम् । हन् । अपः । यह्वीः । असृजत् । सर्तवै । ऊं इति ॥२

यत् यदा मरुतो मन्दसानं तृप्यन्तं सुतस्य अभिषुतं सोमं पपिवांसं पीतवन्तम् ईम् एनम् इन्द्रम् अनु आर्चन् अन्वस्तुवन् । तदेन्द्रः वज्रम् आदत्त आददौ । ततः यत् यदा अहिं वृत्रम् अभि हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा यह्वीः महतीः क्षपः वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि सर्तवै स्वैरत्वेन सर्तुं गन्तुम् असृजत् निरोधाच्चामुञ्चत् ।।

उ॒त ब्र॑ह्माणो मरुतो मे अ॒स्येन्द्र॒ः सोम॑स्य॒ सुषु॑तस्य पेयाः ।

तद्धि ह॒व्यं मनु॑षे॒ गा अवि॑न्द॒दह॒न्नहिं॑ पपि॒वाँ इन्द्रो॑ अस्य ॥३

उ॒त । ब्र॒ह्मा॒णः॒ । म॒रु॒तः॒ । मे॒ । अ॒स्य॒ । इन्द्रः॑ । सोम॑स्य । सुऽसु॑तस्य । पे॒या॒ः॒ ।

तत् । हि । ह॒व्यम् । मनु॑षे । गाः । अवि॑न्दत् । अह॑न् । अहि॑म् । प॒पि॒ऽवान् । इन्द्रः॑ । अ॒स्य॒ ॥३

उत । ब्रह्माणः । मरुतः । मे । अस्य । इन्द्रः । सोमस्य । सुऽसुतस्य । पेयाः ।

तत् । हि । हव्यम् । मनुषे । गाः । अविन्दत् । अहन् । अहिम् । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य ॥३

उत अपि च हे ब्रह्माणः बृहन्तो हे मरुतः यूयम् इन्द्रः च सुसुतस्य सुष्ठ्वभिषुतस्य मे मदीयस्य अस्य सोमस्य इमं सोमम् ।। द्वितीयार्थे षष्ठी ।। पेयाः पिबत ।। पिबतेराशीर्लिङि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् ।। तद्धि तत्खलु हव्यं युष्माभिः पीतं सोमात्मकं हविः मनुषे मनुष्याय यजमानाय गाः धेनूर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा अविन्दत् वेदयति । यजमानं गा लम्भयतीत्यर्थः । किंच अस्य इमं सोमं पपिवान् पीतवान् इन्द्रः अहिं वृत्रम् अहन् अवधीत् ।।

आद्रोद॑सी वित॒रं वि ष्क॑भायत्संविव्या॒नश्चि॑द्भि॒यसे॑ मृ॒गं कः॑ ।

जिग॑र्ति॒मिन्द्रो॑ अप॒जर्गु॑राण॒ः प्रति॑ श्व॒सन्त॒मव॑ दान॒वं ह॑न् ॥४

आत् । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒ऽत॒रम् । वि । स्क॒भा॒य॒त् । स॒म्ऽवि॒व्या॒नः । चि॒त् । भि॒यसे॑ । मृ॒गम् । क॒रिति॑ कः ।

जिग॑र्तिम् । इन्द्रः॑ । अ॒प॒ऽजर्गु॑राणः । प्रति॑ । श्व॒सन्त॑म् । अव॑ । दा॒न॒वम् । ह॒न्निति॑ हन् ॥४

आत् । रोदसी इति । विऽतरम् । वि । स्कभायत् । सम्ऽविव्यानः । चित् । भियसे । मृगम् । करिति कः ।

जिगर्तिम् । इन्द्रः । अपऽजर्गुराणः । प्रति । श्वसन्तम् । अव । दानवम् । हन्निति हन् ॥४

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः आत् सोमपानानन्तरं रोदसी द्यावापृथिव्यौ वितरम् अतिशयेन ।। ' अमु च छन्दसि ' इति वेः तरपि कृते अमुप्रत्ययः ।। वि ष्कभायत् व्यस्तभ्नात् चलनरहिते अकरोत् । संविव्यानश्चित् संवृण्वानः संगच्छमानो वेन्द्रः ।। व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो वेतेर्वा गतिकर्मणो रूपम् । चित् इति एवेत्यस्यार्थे वर्तते ।। मृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रं भियसे भयाय कः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि ' मन्त्रे घसह्वरः ' इत्यादिना च्लेर्लोपः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ' इत्यडभावः ।। इन्द्रः जिगर्तिं गिरन्तमाच्छादयन्तं श्वसन्तं भयार्थं श्वासं कुर्वन्तं दानवं दनोः पुत्रं वृत्रम् अपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् प्रति प्रतिगत्य अव हन् अवहतवान् ।।

अध॒ क्रत्वा॑ मघव॒न्तुभ्यं॑ दे॒वा अनु॒ विश्वे॑ अददुः सोम॒पेय॑म् ।

यत्सूर्य॑स्य ह॒रित॒ः पत॑न्तीः पु॒रः स॒तीरुप॑रा॒ एत॑शे॒ कः ॥५

अध॑ । क्रत्वा॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । तुभ्य॑म् । दे॒वाः । अनु॑ । विश्वे॑ । अ॒द॒दु॒ः । सो॒म॒ऽपेय॑म् ।

यत् । सूर्य॑स्य । ह॒रितः॑ । पत॑न्तीः । पु॒रः । स॒तीः । उप॑राः । एत॑शे । करिति॒ कः ॥५

अध । क्रत्वा । मघऽवन् । तुभ्यम् । देवाः । अनु । विश्वे । अददुः । सोमऽपेयम् ।

यत् । सूर्यस्य । हरितः । पतन्तीः । पुरः । सतीः । उपराः । एतशे । करिति कः ॥५

अध अपि च हे मघवन् धनवन्निन्द्र क्रत्वा क्रतुना त्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवाः द्योतमाना वह्न्यादयः तुभ्यं त्वदर्थं सोमपेयं सोमपानम् अनु अददुः आनुपूर्व्येण दत्तवन्तः । ततः प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते-' स महान्भूत्वा देवता अब्रवी- दुद्धारं म उद्धरत ' (ऐ. ब्रा ३. २१) इत्यादि । हे इन्द्र यत् यस्त्वं पतन्तीः आगच्छन्तीः पुरः सतीः पुरस्ताद्भवन्तीः सूर्यस्य संबन्धिनीः हरितः वडवाः उपराः उपरता मन्दगतीः एतशे एतशाख्याय ऋषये कः अकार्षीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् । तथा च निगमान्तरे- प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः ' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति ।।

नव॒ यद॑स्य नव॒तिं च॑ भो॒गान्सा॒कं वज्रे॑ण म॒घवा॑ विवृ॒श्चत् ।

अर्च॒न्तीन्द्रं॑ म॒रुतः॑ स॒धस्थे॒ त्रैष्टु॑भेन॒ वच॑सा बाधत॒ द्याम् ॥६

नव॑ । यत् । अ॒स्य॒ । न॒व॒तिम् । च॒ । भो॒गान् । सा॒कम् । वज्रे॑ण । म॒घऽवा॑ । वि॒ऽवृ॒श्चत् ।

अर्च॑न्ति । इन्द्र॑म् । म॒रुतः॑ । स॒धऽस्थे॑ । त्रैस्तु॑भेन । वच॑सा । बा॒ध॒त॒ । द्याम् ॥६

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । साकम् । वज्रेण । मघऽवा । विऽवृश्चत् ।

अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सधऽस्थे । त्रैस्तुभेन । वचसा । बाधत । द्याम् ॥६

यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः । अस्य इत्यनेन शम्बर उच्यते । अस्य शम्बरस्य संबन्धीनि नव नवसंख्याकानि नवतिं च नवतिसंख्याकानि च भोगान् पुराणि । भोगान् इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः । साकं युगपदेव वज्रेण विवृश्चत् व्यवृश्चत् अभिनत् तदा मरुतः सधस्थे सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् इन्द्रं त्रैष्टुभेन त्रिष्टुप्छन्दस्केन वचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेण अर्चन्ति अस्तुवन् । इन्द्र एवं स्तुतः सन् द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बराख्यमसुरं बाधत अबाधत पिपीडे ।।

सखा॒ सख्ये॑ अपच॒त्तूय॑म॒ग्निर॒स्य क्रत्वा॑ महि॒षा त्री श॒तानि॑ ।

त्री सा॒कमिन्द्रो॒ मनु॑ष॒ः सरां॑सि सु॒तं पि॑बद्वृत्र॒हत्या॑य॒ सोम॑म् ॥७

सखा॑ । सख्ये॑ । अ॒प॒च॒त् । तूय॑म् । अ॒ग्निः । अ॒स्य । क्रत्वा॑ । म॒हि॒षा । त्री । श॒तानि॑ ।

त्री । सा॒कम् । इन्द्रः॑ । मनु॑षः । सरां॑सि । सु॒तम् । पि॒ब॒त् । वृ॒त्र॒ऽहत्या॑य । सोम॑म् ॥७

सखा । सख्ये । अपचत् । तूयम् । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । त्री । शतानि ।

त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबत् । वृत्रऽहत्याय । सोमम् ॥७

सखा इन्द्रस्य मित्रभूत् अग्निः महिषा महिषाणां पशूनां त्री त्रीणि शतानि शतसंख्या- कानि सख्ये सख्युर्मित्रभूतस्य अस्य इन्द्रस्य क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन तूयं क्षिप्रम् अपचत् पपाच । किंच इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मनुषः मनोः संबन्धीनि त्री त्रीणि सरांसि पात्राणि । अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितं सुतम् अभिषुतं सोमं साकं युगपदेव वृत्रहत्याय वृत्रहननाय पिबत् अपिबत् पपौ ।।

त्री यच्छ॒ता म॑हि॒षाणा॒मघो॒ मास्त्री सरां॑सि म॒घवा॑ सो॒म्यापाः॑ ।

का॒रं न विश्वे॑ अह्वन्त दे॒वा भर॒मिन्द्रा॑य॒ यदहिं॑ ज॒घान॑ ॥८

त्री । यत् । श॒ता । म॒हि॒षाणा॑म् । अघः॑ । माः । त्री । सरां॑सि । म॒घऽवा॑ । सो॒म्या । अपाः॑ ।

का॒रम् । न । विश्वे॑ । अ॒ह्व॒न्त॒ । दे॒वाः । भर॑म् । इन्द्रा॑य । यत् । अहि॑म् । ज॒घान॑ ॥८

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । त्री । सरांसि । मघऽवा । सोम्या । अपाः ।

कारम् । न । विश्वे । अह्वन्त । देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जघान ॥८

हे इन्द्र त्वं यत् यदा त्री त्रयाणां शता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां माः मांसानि अघः भक्षितवानसि ।। घसेरत्तेर्वा रूपम् ।। यदा च मघवा धनवांस्त्वं सोम्या सोममयानि त्री त्रीणि सरांसि पात्राणि पाः पीतवानसि । यत् यदेन्द्रः अहिं वृत्रं जघान हतवान् तदा विश्वे सर्वे देवाः भरं सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्रं युद्धार्थम् अह्वन्त आह्वयन्त । तत्र दृष्टान्तः । कारं न स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ।।

उशनसस्तोमे ' उशना यत्सहस्यैः ' इति मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च-उशनस- स्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो

यजेतोशना यत्सहस्यैरयातम्' (आश्व. श्रौ. ९ .५ (https://sa.wikisource.org/s/1ava)) इति ।।

उ॒शना॒ यत्स॑ह॒स्यै३॒॑रया॑तं गृ॒हमि॑न्द्र जूजुवा॒नेभि॒रश्वैः॑ ।

व॒न्वा॒नो अत्र॑ स॒रथं॑ ययाथ॒ कुत्से॑न दे॒वैरव॑नोर्ह॒ शुष्ण॑म् ॥९

उ॒शना॑ । यत् । स॒ह॒स्यैः॑ । अया॑तम् । गृ॒हम् । इ॒न्द्र॒ । जू॒जु॒वा॒नेभिः॑ । अश्वैः॑ ।

व॒न्वा॒नः । अत्र॑ । स॒ऽरथ॑म् । य॒या॒थ॒ । कुत्से॑न । दे॒वैः । अव॑नोः । ह॒ । शुष्ण॑म् ॥९

उशना । यत् । सहस्यैः । अयातम् । गृहम् । इन्द्र । जूजुवानेभिः । अश्वैः ।

वन्वानः । अत्र । सऽरथम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णम् ॥९

यत् यदा हे इन्द्र त्वम् उशना काव्यश्च सहस्यैः अभिभवनशीलैः जूजुवानेभिः जूजुवानैर्गच्छद्भिः अश्वैः कुत्सस्य गृहम् अयातम् अगच्छत तदा हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् काले वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैः च सह सरथं समानमेकं रथं .ययाथ जगन्थ । किंच शुष्णम् एतन्नामानमसुरम् अवनोर्ह अहिंसीः खलु ।।

प्रान्यच्च॒क्रम॑वृह॒ः सूर्य॑स्य॒ कुत्सा॑या॒न्यद्वरि॑वो॒ यात॑वेऽकः ।

अ॒नासो॒ दस्यूँ॑रमृणो व॒धेन॒ नि दु॑र्यो॒ण आ॑वृणङ्मृ॒ध्रवा॑चः ॥१०

प्र । अ॒न्यत् । च॒क्रम् । अ॒वृ॒हः॒ । सूर्य॑स्य । कुत्सा॑य । अ॒न्यत् । वरि॑वः । यात॑वे । अ॒क॒रित्य॑कः ।

अ॒नासः॑ । दस्यू॑न् । अ॒मृ॒णः॒ । व॒धेन॑ । नि । दु॒र्यो॒णे । अ॒वृ॒ण॒क् । मृ॒ध्रऽवा॑चः ॥१०

प्र । अन्यत् । चक्रम् । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।

अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मृध्रऽवाचः ॥१०

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं चक्रं प्र अवृहः पृथक् चकर्थ । अन्यत् एकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवः धनं यातवे प्राप्तुम् अकः अकार्षीः । किंच अनासः आस्यरहितान् । आस्यशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दान् मूकान् दस्यून् असुरान् वधेन आयुधेन वज्रेण अमृणः अहिंसीः । दुर्योणे संग्रामे मृध्रवाचः हिंसितवागिन्द्रियानसुरान् नि अवृणक् नितरां छिन्नवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ।।

स्तोमा॑सस्त्वा॒ गौरि॑वीतेरवर्ध॒न्नर॑न्धयो वैदथि॒नाय॒ पिप्रु॑म् ।

आ त्वामृ॒जिश्वा॑ स॒ख्याय॑ चक्रे॒ पच॑न्प॒क्तीरपि॑ब॒ः सोम॑मस्य ॥११

स्तोमा॑सः । त्वा॒ । गौरि॑ऽवीतेः । अ॒व॒र्ध॒न् । अर॑न्धयः । वै॒द॒थि॒नाय॑ । पिप्रु॑म् ।

आ । त्वाम् । ऋ॒जिश्वा॑ । स॒ख्याय॑ । च॒क्रे॒ । पच॑न् । प॒क्तीः । अपि॑बः । सोम॑म् । अ॒स्य॒ ॥११

स्तोमासः । त्वा । गौरिऽवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदथिनाय । पिप्रुम् ।

आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥११

हे इन्द्र गौरिवीतेः एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धीनि स्तोमासः स्तोत्राणि त्वा त्वाम् अवर्धन् वर्धयन्तु । वैदथिनाय विदथिनः पुत्राय ऋजिश्वनाम्ने पिप्रुम् एतन्नामकमसुरम् अरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र ऋजिश्वनामा कश्चिदृषिः सख्याय तव सखित्वाय पक्तीः पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि पचन् पाकं कुर्वन् त्वाम् आ चक्रे अभिमुखीचकार । किंच त्वम् अस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं सोमम् अपिबः अपाः ।।

दशपेयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे ' नवग्वासः ' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च-' नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्धानयोराद्ये ' (आश्व. श्रौ. ९ .३) इति ।।

नव॑ग्वासः सु॒तसो॑मास॒ इन्द्रं॒ दश॑ग्वासो अ॒भ्य॑र्चन्त्य॒र्कैः ।

गव्यं॑ चिदू॒र्वम॑पि॒धान॑वन्तं॒ तं चि॒न्नर॑ः शशमा॒ना अप॑ व्रन् ॥१२

नव॑ऽग्वासः । सु॒तऽसो॑मासः । इन्द्र॑म् । दश॑ऽग्वासः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः ।

गव्य॑म् । चि॒त् । ऊ॒र्वम् । अ॒पि॒धान॑ऽवन्तम् । तम् । चि॒त् । नर॑ः । श॒श॒मा॒नाः । अप॑ । व्र॒न् ॥१२

नवऽग्वासः । सुतऽसोमासः । इन्द्रम् । दशऽग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । अपिधानऽवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अप । व्रन् ॥१२

नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मासैः समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः सुतसोमासः अभिषुतसोमाः सन्तः इन्द्रम् अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा शशमानाः स्तुवन्तः नरः नेतारोऽङ्गिरसः अपिधानवन्तं बलेनासुरेणाच्छादितवन्तं तं चित् बहुषु प्रदेशेषु प्रसिद्धमपि गव्यं चित् गोसबन्धिनमपि ऊर्वं समूहम् अप व्रन् अपावृण्वन् ।।

परिक्रीनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये ' कथो नु ते ' इत्याद्ये द्वे ऋचौ । । सूत्रितं च-' कथो नु ते परि चराणि

विद्वानिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ९. ५ (https://sa.wikisource.org/s/1ava)) इति ।।

कथो नु ते परिं चराणि विद्वान्वीर्यां मघवन्या चकर्थं ।

या चो नु नव्यां कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता तें विदथेंषु ब्रवाम ॥१३

कथो इतिं । नु । ते । परिं । चराणि । विद्वान् । वीर्यां । मघऽवन् । या । चकर्थं ।

या । चो इतिं । नु । नव्यां । कृणवः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊं इतिं । ता । ते । विदथेंषु । ब्रवाम ॥१३

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघऽवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ । प्र । इत् । ऊं इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम ॥१३

हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चकृषे अहं तानि वीर्याणि अविद्वान् जानन् ते तुभ्यं कथो नु कथं नु परि चराणि परिचर्यां करवाणि । हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः ते त्वदीयानि ता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु ब्रवाम प्रैव वदाम ।।

एता विश्वां चकृवाँ इंन्द्र भूर्यपंरीतो जनुषां वीर्येंण ।

या चिन्नु वंज्रिन्कृणवों दधृष्वान्न तें वर्ता तविंष्या अस्ति तस्याः ॥१४

एता । विश्वां । चकृऽवान् । इन्द्र । भूरिं । अपंरिऽइतः । जनुषां । वीर्येंण ।

या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविंष्याः । अस्ति । तस्याः ॥१४

एता । विश्वा । चकृऽवान् । इन्द्र । भूरि । अपरिऽइतः । जनुषा । वीर्येण ।

या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥१४

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बहूनि एता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चकृवान् कृतवानसि । हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र दधृष्वान् सपत्नान् धर्षयंस्त्वं नु क्षिप्रं या चित् यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः ते त्वदीयस्य तस्याः तविष्याः तस्य बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽपि अस्ति ।।

इन्द्र ब्रह्मं क्रियमांणा जुषस्व या तें शविष्ठ नव्या अकंर्म ।

वस्त्रे॑व भ॒द्रा सुकृ॑ता वसू॒यू रथं॒ न धीरः॒ स्वपा॑ अतक्षम् ॥१५

इन्द्र॑ । ब्रह्म॑ । क्रि॒यमा॑णा । जु॒ष॒स्व॒ । या । ते॒ । श॒वि॒ष्ठ॒ । नव्याः॑ । अक॑र्म ।

वस्त्रा॑ऽइव । भ॒द्रा । सुऽकृ॑ता । व॒सु॒ऽयुः । रथ॑म् । न । धीरः॑ । सु॒ऽअपाः॑ । अ॒त॒क्ष॒म् ॥१५

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्याः । अकर्म ।

वस्त्राऽइव । भद्रा । सुऽकृता । वसुऽयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥१५

हे शविष्ठ बलवत्तम शूरतम वा इन्द्र ते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्याः नूतना अद्यतना वयम् अकर्म अकुर्म हे इन्द्र त्वं क्रियमाणा अस्माभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि तानि स्तोत्राणि जुषस्व सेवस्व । धीरः धीमान् स्वपाः शोभनकर्मा वसूयुः धनकामोऽहं वस्त्रेव वस्त्राणीव भद्रा भद्राणि भजनीयानि सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि रथं न रथमिव अतक्षम् अकरवम् । स्तोत्राणि उपहारवत् ग्राह्याणीत्यभिप्रायेण वस्त्रनिदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्तु आगमन- साधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ।।

टिप्पणी

गौरी उपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://puranastudy.000space.com/pur_index10/pva23.htm)

गौरिवीति/गौरी उपरि टिप्पणी (http://puranastudy.000space.com/pur_index10/gauri.htm)

५.२९.१ त्र्यर्यमा मनुषो देवताता इति

अर्यमा उपरि पौराणिकसंदर्भाः (http://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/pva20.htm)

अर्यमा उपरि टिप्पणी (http://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/aryamaa.htm)

यथा आश्वलायनश्रौतसूत्रम्, शांखायनश्रौतसूत्रादि ग्रन्थेषु उल्लिखितमस्ति, अस्य सूक्तस्य विनियोगः अभिप्लवषडहस्य तृतीये अहनि माध्यन्दिनसवने अस्ति। ऐतरेयब्राह्मणे (५.१) तृतीयाह्नस्य मन्त्राणां लक्षणानां उल्लेखमस्ति - यद्वै समानोदर्कं तत्तृतीयस्याह्नो रूपं यदश्ववद्यदन्तवद्यत्पुनरावृत्तं यत्पुनर्निनृत्तं यद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदन्तरूपं यदुत्तमे पदे देवता निरुच्यते यदसौ लोकोऽभ्युदितो यद्द्वैरूपं यज्जागतं यत्कृतमेतानि वै तृतीयस्याह्नो रूपाणि । ओंकारस्य तृतीयमक्षरं म अस्ति यस्योद्देश्यं तन्त्रे अनुपयोगी ऊर्जायाः सम्यग्रूपेण विसर्जनं अस्ति। व्यवहारे तृतीयअह्नः रूपं किं अस्ति, अस्मिन् विषये भागवतपुराणस्य तृतीयः स्कन्धस्य चित्रं साहाय्यं कर्तुं शक्यते। तृतीये स्कन्धे कर्दमऋषेः विवाहं देवहूतिना सह भवति एवं कर्दमः तस्यां सह विमाने

विहारं करोति। कर्दमः - पङ्कः। पापपूर्णे पङ्के अपि देवानां आवाहनस्य सामर्थ्यं अवतरति, अयं भावार्थः प्रतीयते। अर्यम्णः गतिः सामान्यरूपेण तिर्यक् - गतिरस्ति, पापानां शोधनम्। किन्तु अत्र त्रिरर्यमा - अर्यमा, वरुण एवं मित्र, एतेषां त्रयाणां गतिः ऊर्ध्वमुखी अस्ति।

अभिप्लवषडहस्य प्रथममहः (ऋ. ४.२१)

अभिप्लवषडहस्य द्वितीयमहः(ऋ. ३.३२)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३०

ऋग्वेदः - मण्डल ५

← सूक्तं ५.२९ | सूक्तं ५.३० | सूक्तं ५.३१ →

बभ्रुरात्रेयः

दे. इन्द्रः, १२-१५ ऋणंचयेन्द्रौ। त्रिष्टुप्।

क्व स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन्तदोको गन्ता पुरुहूत ऊती ॥१॥

अवाचचक्षं पदमस्य सस्वरुग्रं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्याँ उत ते म आहुरिन्द्रं नरो बुबुधाना अशेम ॥२॥

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम यानि नो जुजोषः ।

वेददविद्वाञ्छृणवच्च विद्वान्वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥३॥

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेषीदेको युधये भूयसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छवसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्वमुस्रियाणाम् ॥४॥

परो यत्त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम बिभ्रत् ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयद्दासपत्नीः ॥५॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।
अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥६॥
वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्संचकानः ।
अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥७॥
युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।
अश्मानं चित्स्वर्यं वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥८॥
स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मा करन्नबला अस्य सेनाः ।
अन्तर्ह्यख्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥९॥
समत्र गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।
सं ता इन्द्रो असृजदस्य शाकैर्यदीं सोमासः सुषुता अमन्दन् ॥१०॥
यदीं सोमा बभ्रुधूता अमन्दन्नरोरवीद्वृषभः सादनेषु ।
पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्रियाणाम् ॥११॥
भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।
ऋणंचयस्य प्रयता मघानि प्रत्यग्रभीष्म नृतमस्य नृणाम् ॥१२॥
सुपेशसं माव सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रै रुशमासो अग्ने ।
तीव्रा इन्द्रममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥१३॥
औच्छत्सा रात्री परितक्म्या याँ ऋणंचये राजनि रुशमानाम् ।
अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥१४॥
चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वग्ने ।
घर्मश्चित्तप्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादाम विप्राः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘ क्व स्य वीरः' इति पञ्चदशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका-- क्व स्य बभ्रुर्ऋणंचयोऽप्यत्र राजा स्तुतः' इति । बभ्रुर्ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । ऋणंचयनामा राजापि क्वचित् स्तूयते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमाख्ये एकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रित च- तीव्रसोमेनान्नाद्यकामः क्व स्य वीरः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

क्व१॒ स्य वी॒रः को अ॑पश्य॒दिंद्रं॑ सु॒खर॑थ॒मीय॑मानं॒ हरिं॑भ्यां ।

यो रा॒या व॒ज्री सु॒तसो॑ममि॒च्छंतदोको॒ गंता॑ पुरुहू॒त ऊ॒ती ॥१

क्व॑ । स्यः । वी॒रः । कः । अ॒प॒श्य॒त् । इन्द्र॑म् । सु॒खऽर॑थम् । ईय॑मानम् । हरिं॑ऽभ्याम् ।

यः । रा॒या । व॒ज्री । सु॒तऽसो॑मम् । इ॒च्छन् । तत् । ओकः॑ । गन्ता॑ । पु॒रु॒ऽहू॒तः । ऊ॒ती ॥१

क्व । स्यः । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखऽरथम् । ईयमानम् । हरिऽभ्याम् ।

यः । राया । वज्री । सुतऽसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्ता । पुरुऽहूतः । ऊती ॥१

“वज्री वज्रवान् “पुरुहूतः बहुभिराहूतः “यः इन्द्रः "राया देयेन धनेन सह "सुतसोममिच्छन् अभिषुतसोमं यजमानमन्विच्छन् “ऊती ऊत्यै रक्षायै “तत् तस्य यजमानस्य “ओकः गृहं “गन्ता प्राप्तो भवति "वीरः विक्रान्तः “स्यः स इन्द्रः “क्व कुत्र विद्यते । “सुखरथं शोभनाक्षद्वारः रथो यस्य स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृग्रथम् । ‘सुहितं खेभ्यः खं पुनः खनतेः ' (निरु. ३. १३) इति यास्कः । "हरिभ्यां स्ववाहनाभ्याम् अश्वाभ्याम् “ईयमानं गच्छन्तम् "इन्द्रं कोऽपश्यत् कश्च ददृशे ॥

अवा॑चचक्षं प॒दम॑स्य स॒स्वरु॒ग्रं निं॑धा॒तुरन्वा॑यमि॒च्छन् ।

अपृं॑च्छम॒न्याँ उ॒त ते म॑ आहु॒रिंद्रं॒ नरो॑ बुबुधा॒ना अ॑शेम ॥२

अव॑ । अ॒च॒च॒क्ष॒म् । प॒दम् । अ॒स्य॒ । स॒स्वः । उ॒ग्रम् । नि॒ऽधा॒तुः । अनु॑ । आ॒य॒म् । इ॒च्छन् ।

अपृं॑च्छम् । अ॒न्यान् । उ॒त । ते । मे॒ । आ॒हु॒ः । इन्द्र॑म् । नरः॑ । बु॒बु॒धा॒नाः । अ॒शे॒म॒ ॥२

अव । अचचक्षम् । पदम् । अस्य । सस्वः । उग्रम् । निऽधातुः । अनु । आयम् । इच्छन् ।

अपृच्छम् । अन्यान् । उत । ते । मे । आहुः । इन्द्रम् । नरः । बुबुधानाः । अशेम ॥२

“अस्य इन्द्रस्य “पदं स्थानम् “अवाचचक्षम् अहमवाद्राक्षम् । कीदृशम् । “सस्वः अन्तर्हितम् । “उग्रम् उद्गूर्णम् । किंच “इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहं “निधातुः स्वं स्थापयितुः अस्य इन्द्रस्य पदम् “अन्वायम् अन्वगमम् । “अन्यान् "उत अन्यान् विदुषोऽपि मार्गे इन्द्रम् “अपृच्छं पृष्टवानस्मि । पृष्टाः “ते “मे मह्यम् “इन्द्रम् “आहुः । किमाहुरित्युच्यते । “नरः यज्ञानां नेतारः “बुबुधानाः बुभुत्समाना वयम् “अशेम इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्तव्यः इति बुभुत्समानः स्वभावमपृच्छत् पृष्टैश्च सुलभः इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु व॒यं सु॒ते या तें कृ॒तानींद्र॒ ब्रवा॑म॒ यानिं नो॒ जुजों॑षः ।

वेद॒दविं॑द्वांछृ॒णवं॑च्च वि॒द्वान्वहं॑ते॒ऽयं म॒घवा॒ सर्वं॑सेनः ॥३

प्र । नु । व॒यम् । सु॒ते । या । ते॒ । कृ॒तानिं । इन्द्रं॑ । ब्रवा॑म । यानिं । न॒ः । जुजो॑षः ।

वेदं॑त् । अविं॑द्वान् । शृ॒णवं॑त् । च॒ । वि॒द्वान् । वहं॑ते । अ॒यम् । म॒घऽवा॑ । सर्वं॑ऽसेनः ॥३

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवाम । यानि । नः । जुजोषः ।

वेदत् । अविद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् । वहते । अयम् । मघऽवा । सर्वऽसेनः ॥३

हे "इन्द्र “ते त्वदीयानि यानि “कृतानि कर्माणि सन्ति "नु अद्य “वयं स्तोतारः “सुते सोमेऽभिषुते सति तानि कर्माणि “प्र “ब्रवाम प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि “नः अस्मदर्थं “यानि कर्माणि “जुजोषः असेवथाः तानि कर्माणि "अविद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनः “वेदत् जानातु । “विद्वान् “शृणवच्च शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुषः शृणवच्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेच्च । “सर्वसेनः सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः “मघवा धनवान् विद्वान् जानन् “अयम् इन्द्रो जानतश्च शृण्वतश्च तान् जनान् प्रति "वहते अश्वैरुह्यते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थि॒रं मनं॑श्चकृषे जा॒त इं॑द्र॒ वेषीदेको॑ यु॒धये॒ भूयं॑सश्चित् ।

अश्मा॑नं चि॒च्छवं॑सा दिद्युतो॒ वि वि॒दो गवा॑मू॒र्वमु॒स्रिया॑णां ॥४

स्थि॒रम् । मनः॑ । च॒कृ॒षे॒ । जा॒तः । इ॒न्द्र॒ । वेषिं॑ । इत् । एकः॑ । यु॒धयें॑ । भूयं॑सः । चि॒त् ।

अश्मा॑नम् । चि॒त् । शवं॑सा । दि॒द्यु॒तः॒ । वि । वि॒दः । गवा॑म् । ऊ॒र्वम् । उ॒स्रिया॑णाम् ॥४

स्थिरम् । मनः । चकृषे । जातः । इन्द्र । वेषि । इत् । एकः । युधये । भूयसः । चित् ।

अश्मानम् । चित् । शवसा । दिद्युतः । वि । विदः । गवाम् । ऊर्वम् । उस्रियाणाम् ॥४

हे “इन्द्र “जातः उत्पन्नमात्र एव त्वं “स्थिरं चलनरहितं “मनः चित्तं "चकृषे चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमितीदृशम् । तथा हे इन्द्र “एकः “इत् असहाय एव त्वं “युधये युद्धाय “भूयसश्चित् बहुतरान् राक्षसादीनपि "वेषि अवेः अगमः। किंच “अश्मानं चित् गवामावरकं पर्वतमपि "शवसा बलेन “वि "दिद्युतः व्यभिनः । किंच "उस्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां “गवां धेनूनाम् “ऊर्वं समूहं "विदः अवेदयः अलम्भयः ॥

प॒रो यत्त्वं प॑र॒म आ॒जनि॑ष्ठाः परा॒वति॑ श्रु॒त्यं॒ नाम॒ बिभ्र॑त् ।

अत॑श्चि॒दिंद्रा॑दभयंत दे॒वा विश्वा॑ अ॒पो अ॑जयद्दा॒सप॑त्नीः ॥५

प॒रः । यत् । त्वम् । प॒र॒मः । आ॒ऽजनि॑ष्ठाः । प॒रा॒ऽवति॑ । श्रु॒त्य॑म् । नाम॑ । बिभ्र॑त् ।

अतः॑ । चि॒त् । इन्द्रा॑त् । अ॒भ॒य॒न्त॒ । दे॒वाः । विश्वाः॑ । अ॒पः । अ॒ज॒य॒त् । दा॒सऽप॑त्नीः ॥५

परः । यत् । त्वम् । परमः । आऽजनिष्ठाः । पराऽवति । श्रुत्यम् । नाम । बिभ्रत् ।

अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासऽपत्नीः ॥५

“यत् यदा हे इन्द्र “परः परस्तादुपरिष्टात् स्थितः “परमः उत्कृष्टतमः “त्वं “परावति दूरे "श्रुत्यं श्रवणीयं “नाम नामधेयं “बिभ्रत् धारयन् “आजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोक्षकृतः । “अतश्चित् अत आरभ्यैव “देवाः द्योतमानाः अग्न्यादयः “इन्द्रात् "अभयन्त बिभ्युः । "विश्वा “अपः सर्वाण्युदकानि इन्द्रः “अजयत् वशीचक्रे । कीदृशीः । “दासपत्नीः । दासो वृत्रः पतिः पालयिता यासामपां ता इति ॥ ॥ २६ ॥

तुभ्येदे॒ते म॒रुतः॑ सु॒शेवा॒ अर्चं॑त्य॒र्कं सु॒न्वंत्यंधः॑ ।

अहिं॑मोहा॒नम॒प आ॒शया॑नं॒ प्र मा॒याभि॑र्मा॒यिनं॑ सक्ष॒दिंद्रः॑ ॥६

तुभ्य॑ । इत् । ए॒ते । म॒रुतः॑ । सु॒ऽशेवाः॑ । अर्च॑न्ति । अ॒र्कम् । सु॒न्वन्ति॑ । अन्धः॑ ।

अहि॑म् । ओ॒हा॒नम् । अ॒पः । आ॒ऽशया॑नम् । प्र । मा॒याभिः॑ । मा॒यिन॑म् । स॒क्ष॒त् । इन्द्रः॑ ॥६

तुभ्य । इत् । एते । मरुतः । सुऽशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वन्ति । अन्धः ।

अहिम् । ओहानम् । अपः । आऽशयानम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥६

“एते “मरुतः । महद्रवन्ति वदन्तीति' मरुतः स्तोतारः। "सुशेवाः । शेवमिति सुखनामैतत् । शोभनसुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र “तुभ्येत् तुभ्यमेव “अर्कम् अर्चनीयं स्तोत्रम् "अर्चन्ति स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । “अन्धः

सोमलक्षणमन्नं 'सुन्वन्ति अभिषवं कुर्वन्ति । “इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः 'मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिः "अहिं वृत्रं “प्र “सक्षत् अभ्यभवत् । कीदृशम् । “ओहानं देवान् बाधमानम् "अपः उदकानि “आशयानम् आवृत्य शयनं कुर्वन्तं “मायिनं कपटवन्तमिति ॥

वि षू मृधो॑ ज॒नुषा॒ दान॒मिन्व॒न्नह॒न्गवा॑ मघवन्त्संचका॒नः ।

अत्रा॑ दा॒सस्य॒ नमु॑चे॒ः शिरो॒ यदव॑र्तयो॒ मन॑वे गा॒तुमि॒च्छन् ॥७

वि । सु । मृधः॑ । ज॒नुषा॑ । दान॑म् । इन्व॑न् । अह॑न् । गवा॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । स॒म्ऽच॒का॒नः ।

अत्र॑ । दा॒सस्य॑ । नमु॑चेः । शिरः॑ । यत् । अव॑र्तयः । मन॑वे । गा॒तुम् । इ॒च्छन् ॥७

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा । मघऽवन् । सम्ऽचकानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥७

हे "मघवन् धनवन्निन्द्र “संचकानः अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा । तस्य लडर्थे लिटि रूपम् ॥ "दानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं “गवा वज्रेण “इन्वन् प्रेरयन् हिंसन् “जनुषा जन्मना “मृधः तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् “सु सुष्ठु “वि “अहन् विजघन्थ । इन्द्रस्यासुरा जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् “अत्र अस्मिन् युद्धे “मनवे नमुचिनापहृतगोधनाय मह्यं “गातुं सुखम् “इच्छन् अभिलषन् “नमुचेः एतन्नामकस्य “दासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य संबन्धि “शिरः शीर्षं “यत् यदा “अवर्तयः अचूर्णयः तदा शत्रून् विजघन्थेति पूर्वेण संबन्धः ॥

यु॒जं हि मामकृ॑था॒ आदिदि॑न्द्र॒ शिरो॑ दा॒सस्य॒ नमु॑चेर्मथा॒यन् ।

अश्मा॑नं चित्स्व॒र्यं१॒ वर्त॑मान॒ं प्र च॒क्रिये॑व॒ रोद॑सी म॒रुद्भ्यः॑ ॥८

यु॒ज॑म् । हि । माम् । अकृ॑थाः । आत् । इत् । इ॒न्द्र॒ । शिरः॑ । दा॒सस्य॑ । नमु॑चेः । म॒था॒यन् ।

अश्मा॑नम् । चि॒त् । स्व॒र्य॑म् । वर्त॑मानम् । प्र । च॒क्रिया॑ऽइव । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ॥८

युजम् । हि । माम् । अकृथाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्ऽभ्यः ॥८

हे “इन्द्र त्वं “स्वर्यं स्वरेण सहितं “वर्तमानं भ्रमन्तम् “अश्मानं “चित् मेघमिव स्थितं “दासस्य उपक्षपयितुः “नमुचेः असुरस्य “शिरः “मथायन् चूर्णयन् “आदित् अनन्तरमेव “मां "युजं सखायम् “अकृथाः “हि चकृषे खलु । तदानीं “मरुद्भ्यः त्वत्सहायेभ्यः “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “चक्रियेव चक्रे इव “प्र आस्ताम् ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

स्त्रियो॒ हि दा॒स आयु॑धानि च॒क्रे किं मा॑ करन्नब॒ला अ॑स्य॒ सेनाः॑ ।

अं॒तर्ह्यख्य॑दु॒भे अ॑स्य॒ धेने॒ अथोप॒ प्रैद्यु॒धये॒ दस्यु॒मिंद्रः॑ ॥९

स्त्रियः॑ । हि । दा॒सः । आयु॑धानि । च॒क्रे । किम् । मा॒ । क॒र॒न् । अ॒ब॒लाः । अ॒स्य॒ । सेनाः॑ ।

अ॒न्तः । हि । अख्य॑त् । उ॒भे इति॑ । अ॒स्य॒ । धेने॒ इति॑ । अथ॑ । उप॑ । प्र । ऐ॒त् । यु॒धये॑ । दस्यु॑म् । इन्द्रः॑ ॥९

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।

अन्तः । हि । अख्यत् । उभे इति । अस्य । धेने इति । अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्युम् । इन्द्रः ॥९

"दासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः "स्त्रियः स्त्रीः "आयुधानि युद्धसाधनानि "चक्रे "हि कृतवान् खलु । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः । "अस्य असुरस्य संबन्धिन्यः "अबलाः स्त्रीरूपाः "सेनाः "मा मां "किं "करन् । किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्ये "अस्य असुरस्य "धेने प्रीणयित्र्यौ सुरूपे "उभे द्वे स्त्रियौ "अन्तः "अख्यत् "हि गृहमध्ये निदधे खलु । "अथ अनन्तरम् "इन्द्रः "दस्युं नमुचिं "युधये युद्धाय "उप "प्रैत् उपप्रागच्छत् ॥

समत्र॒ गावो॒ऽभितो॑ऽनवं॒ते॒हेह॑ व॒त्सैर्वियु॑ता॒ यदास॑न् ।

सं ता इंद्रो॑ असृजदस्य शा॒कैर्यदीं॒ सोमा॑सः॒ सुषु॑ता॒ अमं॑दन् ॥१०

सम् । अत्र॑ । गावः॑ । अ॒भितः॑ । अ॒न॒व॒न्त॒ । इ॒हऽइ॑ह । व॒त्सैः । विऽयु॑ताः । यत् । आस॑न् ।

सम् । ताः । इन्द्रः॑ । अ॒सृ॒ज॒त् । अ॒स्य॒ । शा॒कैः । यत् । ई॒म् । सोमा॑सः । सुऽसु॑ताः । अमं॑न्दन् ॥१०

सम् । अत्र । गावः । अभितः । अनवन्त । इहऽइह । वत्सैः । विऽयुताः । यत् । आसन् ।

सम् । ताः । इन्द्रः । असृजत् । अस्य । शाकैः । यत् । ईम् । सोमासः । सुऽसुताः । अमन्दन् ॥१०

"यत् यदा "गावः "वत्सैर्वियुताः "आसन् वियुक्ता अभवन् "अत्र अस्मिन् काले "अभितः सर्वतो नमुचिनापहृता गावः "इहेह इह चेह च सर्वतः "सम् "अनवन्त अत्यन्तमगच्छन् । "यत् यदा "सुषुताः बभ्रुनाम्ना ऋषिणा सुष्ट्वभिषुताः "सोमासः सोमाः "ईम् एनमिन्द्रम् "अमन्दन् अमादयन् तदा "इन्द्रः "शाकैः शक्तैर्मरुद्भिः सह "अस्य बभ्रोः संबन्धिनीर्नमुचिनापहृताः "ताः गाः "सम् "असृजत् वत्सैः सह समयोजयत् ॥ ॥ २७ ॥

यदीं॒ सोमा॑ ब॒भ्रुधू॑ता॒ अमं॑द॒न्नरो॑रवीद्वृष॒भः साद॑नेषु ।

पु॒रं॒द॒रः प॑पि॒वाँ इंद्रो॑ अस्य॒ पुन॒र्गवा॑मददादु॒स्रिया॑णां ॥११

यत् । ई॒म् । सोमाः॑ । ब॒भ्रुऽधू॑ताः । अम॑न्दन् । अरो॑रवीत् । वृ॒ष॒भः । सद॑नेषु ।

पु॒रम्ऽद॒रः । प॒पि॒ऽवान् । इन्द्रः॑ । अ॒स्य॒ । पुनः॑ । गवा॑म् । अ॒द॒दा॒त् । उ॒स्रिया॑णाम् ॥११

यत् । ईम् । सोमाः । बभ्रुऽधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । वृषभः । सदनेषु ।

पुरम्ऽदरः । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवाम् । अददात् । उस्रियाणाम् ॥११

“यत् यदा “बभ्रुधूताः बभ्रुणाभिषुताः “सोमाः “ईम् एनमिन्द्रम् “अमन्दन् अमादयन् तदा “वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः “सदनेषु युद्धेषु “अरोरवीत् अत्यर्थं शब्दमकरोत् । “पुरंदरः पुरां दारयिता “अस्य इमं सोमं “पपिवान् पीतवान् “इन्द्रः “पुनः “उस्रियाणां क्षीरमुत्स्राविणीः “गवां गाः “अददात् बभ्रवे ददौ ॥

भ॒द्रमि॒दं रु॒शमा॑ अग्ने अक्र॒न्गवां॑ च॒त्वारि॒ दद॑तः स॒हस्रा॑ ।

ऋ॒णं॒च॒यस्य॒ प्रय॑ता म॒घानि॒ प्रत्य॑ग्रभीष्म॒ नृत॑मस्य नृ॒णां ॥१२

भ॒द्रम् । इ॒दम् । रु॒शमाः॑ । अ॒ग्ने॒ । अ॒क्र॒न् । गवा॑म् । च॒त्वारि॑ । दद॑तः । स॒हस्रा॑ ।

ऋ॒ण॒म्ऽच॒यस्य॑ । प्रऽय॑ता । म॒घानि॑ । प्रति॑ । अ॒ग्र॒भी॒ष्म॒ । नृऽत॑मस्य । नृ॒णाम् ॥१२

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्ने । अक्रन् । गवाम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।

ऋणम्ऽचयस्य । प्रऽयता । मघानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृऽतमस्य । नृणाम् ॥१२

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । “रुशमाः ऋणंचयनाम्नो राज्ञः किंकराः हे “अग्ने 'भद्रं कल्याणम् “इदं कर्म “अक्रन् अकुर्वन् । कीदृशाः । “गवां धेनूनां “चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि "सहस्रा सहस्राणि “ददतः मह्यं प्रयच्छन्तः । राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । “नृणां नेतॄणां मध्ये "नृतमस्य अतिशयेन नेतृतमस्य “ऋणंच यस्य एतन्नामकेन राज्ञा “प्रयता प्रयतानि दत्तानि “मघानि गोरूपाणि धनानि वयं “प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥

सु॒पेश॑सं॒ माव॑ सृज॒ंत्यस्तं॒ गवां॑ स॒हस्रै॑ रु॒शमा॑सो अग्ने ।

ती॒व्रा इंद्र॑मममंदुः सु॒तासो॒ऽक्तोर्व्यु॑ष्टौ॒ परि॑तक्म्यायाः ॥१३

सु॒ऽपेश॑सम् । मा॒ । अव॑ । सृ॒ज॒न्ति॒ । अस्त॑म् । गवा॑म् । स॒हस्रैः॑ । रु॒शमा॑सः । अ॒ग्ने॒ ।

ती॒व्राः । इन्द्र॑म् । अ॒म॒म॒न्दुः॒ । सु॒तासः॑ । अ॒क्तोः । विऽउ॑ष्टौ । परि॑ऽतक्म्यायाः ॥१३

सुऽपेशसम् । मा । अव । सृजन्ति । अस्तम् । गवाम् । सहस्रैः । रुशमासः । अग्ने ।

तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाः ॥१३

हे "अग्ने “रुशमासः रुशमा ऋणंचयस्य किंकराः “सुपेशसं सुरूपमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं “मा माम् “अस्तं गृहं “गवां धेनूनां “सहस्रैः सह "अव "सृजन्ति प्रापयन्ति स्म । तदनन्तरमेव “तीव्राः रसवन्तः “सुतासः लब्धबहुधनेन मयाभिषुताः सोमाः “परितक्म्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्याः "अक्तोः रात्रेः “व्युष्टौ व्युच्छने सति । उषःकाले इत्यर्थः । “इन्द्रम् "अममन्दुः अमादयन् । बभ्रुः गवां प्राप्त्यनन्तरमविलम्बितमेव सोमेनेजे इत्यर्थः ॥

औच्छ॒त्सा रात्री॒ परि॑तक्म्या॒ याँ ऋ॑णंच॒ये राज॑नि रु॒शमा॑नां ।

अत्यो॒ न वा॒जी र॒घुर॒ज्यमा॑नो ब॒भ्रुश्च॒त्वार्य॑सनत्स॒हस्रा॑ ॥१४

औच्छ॑त् । सा । रात्री॑ । परि॑ऽतक्म्या । या । ऋ॒ण॒म्ऽच॒ये । राज॑नि । रु॒शमा॑नाम् ।

अत्यः॑ । न । वा॒जी । र॒घुः । अ॒ज्यमा॑नः । ब॒भ्रुः । च॒त्वारि॑ । अ॒स॒न॒त् । स॒हस्रा॑ ॥१४

औच्छत् । सा । रात्री । परिऽतक्म्या । या । ऋणम्ऽचये । राजनि । रुशमानाम् ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥१४

“रुशमानं रुशमनाम्नां जनानां “राजनि प्रभौ “ऋणंचये एतत्संज्ञके तत्समीप एव “या रात्रिः “परितक्या परितो गन्त्री भवति “सा “रात्री “औच्छत् व्युष्टाभवत् । “अत्यः सततगामी “वाजी “न अश्व इव “रघुः शीघ्रगामी "अज्यमानः प्रेर्यमाणः “बभ्रुः एतन्नामक ऋषिः “चत्वारि चतुःसंख्याकानि "सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि “असनत् अलभत ॥

चतुः॑सहस्रं॒ गव्य॑स्य प॒श्वः प्रत्य॑ग्रभीष्म रु॒शमे॑ष्वग्ने ।

घ॒र्मश्चि॑त्त॒प्तः प्र॒वृजे॒ य आसी॑दय॒स्मय॒स्तम्वादा॑म॒ विप्राः॑ ॥१५

चतुः॑ऽसहस्रम् । गव्य॑स्य । प॒श्वः । प्रति॑ । अ॒ग्र॒भी॒ष्म॒ । रु॒शमे॑षु । अ॒ग्ने॒ ।

घ॒र्मः । चि॒त् । त॒प्तः । प्र॒ऽवृजे॑ । यः । आसी॑त् । अ॒य॒स्मयः॑ । तम् । ऊं॒ इति॑ । आदा॑म । विप्राः॑ ॥१५

चतुःऽसहस्रम् । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्ने ।

घर्मः । चित् । तप्तः । प्रऽवृजे । यः । आसीत् । अयस्मयः । तम् । ऊं इति । आदाम । विप्राः ॥१५

हे अग्ने वयं “रुशमेषु एतत्संज्ञकेषु जनेषु “गव्यस्य गवात्मकस्य “पश्वः पशोः पशूनाम् । जातावेकवचनम् । “चतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । “प्रवृजे प्रवृञ्जनार्थं “तप्तः संतप्तः शोभनवर्णः “घर्मश्चित् महावीर इव "अयस्मयः अयोमयो हिरण्मयः “यः कलशः “आसीत् अभवत् 'तमु दोहनार्थं कलशं च “विप्राः मेधाविनो वयं रुशमेषु “आदाम आदत्तवन्तः ॥ ॥ २८ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३१

दे. इन्द्रः, ८ तृतीयपादस्य कुत्सो वा, चतुर्थपादस्य उशना वा, ९ इन्द्राकुत्सौ। त्रिष्टुप्।

इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥१॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनाँश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥२॥

उद्यत्सहः सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुघा वव्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥३॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥४॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥५॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थ ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्नपो मनवे दानुचित्राः ॥६॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्घ्नन्नोजो अत्रामिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परि माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूँरसेधः ॥७॥

त्वमपो यदवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।

उग्रमयातमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारन्त देवाः ॥८॥

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः षीमद्भ्यो धमथो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥९॥

वातस्य युक्तान्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥१०॥

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसम् ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥११॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥१२॥

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्यूँरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥१३॥

सायणभाष्यम्

‘ इन्द्रो रथाय' इति त्रयोदशर्चं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युर्नाम आत्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ' उग्रमयातं ' ' सं ह यद्वाम्' इति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता । ‘ इन्द्राकुत्सा वहमाना' इत्यस्य इन्द्रः कुत्सश्च । तथा चानुक्रान्तम् - ‘इन्द्रो रथाय सप्तोनावस्युरुप्रमिति कौत्स्यौशनसौ वा पादौ परैन्द्राकौत्सी ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इंद्रो॒ रथा॑य प्र॒वतं॑ कृणोति॒ यम॒ध्यस्था॑न्म॒घवा॑ वाज॒यंतं॑ ।

यू॒थेव॑ प॒श्वो व्यु॑नोति गो॒पा अरि॑ष्टो याति प्रथ॒मः सिषा॑सन् ॥१

इन्द्रः॑ । रथा॑य । प्र॒ऽवत॑म् । कृ॒णो॒ति॒ । यम् । अ॒धि॒ऽअस्था॑त् । म॒घऽवा॑ । वा॒ज॒ऽयन्त॑म् ।

यू॒थाऽइ॑व । प॒श्वः । वि । उ॒नो॒ति॒ । गो॒पाः । अरि॑ष्टः । या॒ति॒ । प्र॒थ॒मः । सिसा॑सन् ॥१

इन्द्रः । रथाय । प्रऽवतम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघऽवा । वाजऽयन्तम् ।

यूथाऽइव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिसासन् ॥१

“मघवा धनवान् “इन्द्रः “वाजयन्तम् अन्नमिच्छन्तं "यं रथम् अध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै “रथाय “प्रवतं प्रवणमाजिं “कृणोति करोति । अपि च “गोपाः गोपालः “पश्वः “यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा “व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । “अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः “प्रथमः देवानां मुख्य इन्द्रः “सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् "याति गच्छति ।।

आ प्र द्र॑व हरिवो॒ मा वि वे॑नः॒ पिशं॑गराते अ॒भि नः॑ सचस्व ।

न॒हि त्वदिं॑द्र॒ वस्यो॑ अ॒न्यदस्त्य॑मे॒नांश्चि॒ज्जनि॑वतश्चकर्थ ॥२

आ । प्र । द्र॒व॒ । ह॒रि॒ऽवः॒ । मा । वि । वे॒नः॒ । पिश॑ङ्गऽराते । अ॒भि । नः॒ । स॒च॒स्व॒ ।

न॒हि । त्वत् । इ॒न्द्र॒ । वस्यः॑ । अ॒न्यत् । अस्ति॑ । अ॒मे॒नान् । चि॒त् । जनि॑ऽवतः । च॒क॒र्थ॒ ॥२

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गऽराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥२

हे "हरिवः हरिवन्निन्द्र त्वम् “आ अस्मानभिमुखं “प्र “द्रव प्रकर्षेण गच्छ। किंतु “मा “वि “वेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे "पिशङ्गराते बहुरूपधनेन्द्र “नः अस्मान् “अभि “सचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे “इन्द्र “वस्यः वसीयः श्रेयस्करं “त्वत् त्वत्तः “अन्यत् “नहि “अस्ति अन्यद्वस्तुजातं नास्ति । “अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् “जनिवतः जायावतः “चकर्थ करोषि ॥

उद्यत्सहः॒ सह॑स॒ आज॑निष्ट देदि॑ष्ट॒ इंद्रं॑ इंद्रि॒याणि॒ विश्वा॑ ।

प्राचोदयत्सुदुघा वव्रे अंतर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥३

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः । वि । ज्योतिषा । सम्ऽववृत्वत् । तमः । अवरित्यवः ॥३

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः । वि । ज्योतिषा । सम्ऽववृत्वत् । तमः । अवरित्यवः ॥३

“यत् यदा “सहः सूर्यसंबन्धि तेजः “सहसः उषःसंबन्धिनस्तेजसः “उत् “आजनिष्ट उपरिष्टात् प्रादुर्बभूव तदा “इन्द्रः “विश्वा विश्वानि सर्वाणि इन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति धननामैतत । “देदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । “वव्रे निवारके पर्वते “अन्तः मध्ये बलेन निरुद्धाः "सुदुघाः सुष्ठु दोग्ध्रीर्गाः “प्राचोदयत् प्रैरयत् । “ज्योतिषा तेजसा “संववृत्वत् संवरणशीलं “तमः “वि “अवः निवारितवान् ।।

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षंत्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमंतं ।

ब्रह्माण इंद्रं महयंतो अर्कैरवर्धयन्नहये हंतवा उं ॥४

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुऽहूत । द्युऽमन्तम् ।

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तवै । ऊं इति ॥४

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुऽहूत । द्युऽमन्तम् ।

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अर्कैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तवै । ऊं इति ॥४

हे “पुरुहूत बहुभिः आहूतेन्द्र “ते त्वदीयं “रथम् “अश्वाय अश्वाभ्यां संयोगार्हम् "अनवः । अनवो मनुष्याः । ऋभवः “तक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । “त्वष्टा च त्वदीयं “वज्रं “द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् अकरोत् । “उ अपि च “महयन्तः “इन्द्रं पूजयन्तः “ब्रह्माणः अङ्गिरसः परिवृढा मरुतो वा “अहये अहिं वृत्रं “हन्तवै हन्तुम् “अर्कैः स्तोत्रैः “अवर्धयन् वर्धितवन्तः ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिंद्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इंद्रेषिता अभ्यवर्तंत दस्यून् ॥५

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । ग्रावाणः । अदितिः । सऽजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रऽइषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥५

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्र । ग्रावाणः । अदितिः । सऽजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रऽइषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥५

हे “इन्द्र “यत् यदा “वृषणः सेचनसमर्था मरुतः “वृष्णे कामानां वर्षित्रे “ते तुभ्यम् "अर्कं स्तोत्रम् “अर्चान् अस्तुवन् अकुर्वन्नित्यर्थः । तदा "अदितिः अदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ “ग्रावाणः अभिषवपाषाणाः “सजोषाः संगता बभूवुरिति शेषः । “अनश्वासः अश्ववर्जिताः “अरथाः रथहीनाः “इन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः "पवयः पवमाना गच्छन्तः “ये मरुतः “दस्यून् शत्रून् “अभ्यवर्तन्त अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

प्र ते॒ पूर्वा॑णि॒ कर॑णानि वोचं॒ प्र नूत॑ना मघव॒न्या च॒कर्थ॑ ।

शक्ती॑वो॒ यद्वि॒भरा॒ रोद॑सी उ॒भे जय॑न्न॒पो मन॑वे॒ दानु॑चित्राः ॥६

प्र । ते॒ । पूर्वा॑णि । कर॑णानि । वो॒च॒म् । प्र । नूत॑ना । म॒घ॒ऽव॒न् । या । च॒कर्थ॑ ।

शक्ति॑ऽवः । यत् । वि॒ऽभराः॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ । जय॑न् । अ॒पः । मन॑वे । दानु॑ऽचित्राः ॥६

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघऽवन् । या । चकर्थ ।

शक्तिऽवः । यत् । विऽभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुऽचित्राः ॥६

हे इन्द्र "ते त्वदीयानि “पूर्वाणि पुरातनानि "करणानि कर्माणि “प्र “वोचम् अहं प्रकर्षेण ब्रवीमि । “नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि “प्र वोचं प्रब्रवीमि । हे “मघवन् धनवन्निन्द्र “या यानि कर्माणि “चकर्थ कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबन्धः । हे “शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं कर्म वा । तद्वन्निन्द्र “यत् यस्त्वम् “उभे “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “जयन् वशीकुर्वन् “अपः उदकानि “मनवे मनुष्याय “विभराः विविच्य बिभर्षि । कीदृशीः । “दानुचित्राः चित्रदानाः ॥

तदिन्नु ते॒ कर॑णं दस्म वि॒प्राहिं॒ यद्घ्नन्नोजो॒ अत्रामि॑मीथाः ।

शुष्ण॑स्य चि॒त्परि॑ मा॒या अ॑गृभ्णाः प्रपि॒त्वं यन्नप॒ दस्यूँ॑रसेधः ॥७

तत् । इत् । नु । ते॒ । कर॑णम् । द॒स्म॒ । वि॒प्र॒ । अहि॑म् । यत् । घ्नन् । ओजः॑ । अत्र॑ । अमि॑मीथाः ।

शुष्ण॑स्य । चि॒त् । परि॑ । मा॒याः । अ॒गृ॒भ्णाः॒ । प्र॒ऽपि॒त्वम् । यन् । अप॑ । दस्यू॑न् । अ॒से॒धः॒ ॥७

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र । अहिम् । यत् । घ्नन् । ओजः । अत्र । अमिमीथाः ।

शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रऽपित्वम् । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥७

हे “दस्म दर्शनीय “विप्र मेधाविन्निन्द्र त्वम् “अत्र अस्मिँल्लोके “अहिं वृत्रमसुरं “घ्नन् हिंसन् “यत् “ओजः यद्बलम् "अमिमीथाः प्रकाशितवानसि “तदिन्नु तत्खलु “ते त्वदीयं "करणं कर्म विद्यते । अपि च “शुष्णस्य “चित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीः "मायाः प्रज्ञाः “परि “अगृभ्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं “प्रपित्वं संग्रामं समीपं वा “यन् प्राप्नुवन् "दस्यून् असुरान् “अप “असेधः अपाबाधथाः ॥

त्वम॒पो यद॑वे तु॒र्वशा॒यार॑मयः सु॒दुघाः॑ पा॒र इं॑द्र ।

उ॒ग्रम॑यात॒मव॑हो ह॒ कुत्सं॒ सं ह॒ यद्वा॑मु॒शनार॑त दे॒वाः ॥८

त्वम् । अ॒पः । यद॑वे । तु॒र्वशा॒य । अर॑मयः । सु॒ऽदुघाः॑ । पा॒रः । इ॒न्द्र॒ ।

उ॒ग्रम् । अ॒या॒त॒म् । अव॑हः । ह॒ । कुत्स॑म् । सम् । ह॒ । यत् । वा॒म् । उ॒शना॑ । अर॑न्त । दे॒वाः ॥८

त्वम् । अपः । यदवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुऽदुघाः । पारः । इन्द्र ।

उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम् । ह । यत् । वाम् । उशना । अरन्त । देवाः ॥८

हे “इन्द्र “त्वं पारे नदीनां तीरे । प्रवृद्धाः। इति शेषः। 'सुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठु दुहतीः "अपः उदकानि “यदवे यदुनामकाय राज्ञे “तुर्वशाय एतन्नामकाय राज्ञे च "अरमयः रमितवानसि । हे इन्द्र युवाम् । त्वं कुत्सश्चेति शेषः । "उग्रम् उद्गूर्णं शुष्णम् "अयातम् अगच्छतम् । तदनन्तरं त्वं शुष्णं हत्वा “कुत्सम् "अवहो “ह स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । “यत् यदा “वां युवामिन्द्राकुत्सौ "उशना भार्गवः "देवाः च "सम् "अरन्त “ह संभेजिरे खलु ॥

इंद्रा॑कुत्सा॒ वह॑माना॒ रथे॒ना वा॒मत्या॒ अपि॒ कर्णे॑ वहंतु ।

निः षीं॑म॒द्भ्यो धम॑थो॒ निः ष॒धस्था॑न्म॒घोनो॑ हृ॒दो व॑रथ॒स्तमां॑सि ॥९

इन्द्रा॑कुत्सा । वह॑माना । रथे॑न । आ । वा॒म् । अत्याः॑ । अपि॑ । कर्णे॑ । व॒ह॒न्तु॒ ।

निः । सी॒म् । अ॒त्ऽभ्यः । धम॑थः । निः । स॒धऽस्था॑त् । म॒घोनः॑ । हृ॒दः । व॒र॒थ॒ः । तमां॑सि ॥९

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि । कर्णे । वहन्तु ।

निः । सीम् । अत्ऽभ्यः । धमथः । निः । सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥९

हे 'इन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सौ “रथेन “वहमाना वहमानौ उह्यमानौ “वां युवाम् “अत्याः अश्वाः “कर्णे “अपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् । “आ “वहन्तु आ समन्तात् वाहका भवन्तु । युवामपि “अद्भ्यः अप्सु प्रविष्टं “सीम् एनं शुष्णासुरं “निः “धमथः अबाधेथाम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परामृश्यते । “सधस्थात् स्वकीयात् स्थानात् “निः अबाधेथाम् । “मघोनः मघवतो हविष्मतो यजमानस्य “हृदः हृदयात् “तमांसि अज्ञानरूपाणि पापानि “वरथः निवारयथः ॥

वातस्य युक्तान्त्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इंद्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥१०

वातस्य । युक्तान् । सुऽयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥१०

वातस्य । युक्तान् । सुऽयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥१०

“कविश्चित् प्राज्ञोऽपि “अवस्युः एतन्नामकः “एषः मन्त्रद्रष्टा “वातस्य वायोर्वेगेन “युक्तान् संयुक्तान् “सुयुजश्चित् सुष्ठु योजनीयान् “अश्वान् “अजगन् प्राप्नोत् । अवस्योः “सखायः “विश्वे सर्वे “मरुतः बहवः स्तोतारो हे “इन्द्र “अत्र अस्मिँलोके “ते त्वदीयां “तविषीं बलं “ब्रह्माणि ब्रह्मभिः स्तोत्रैः “अवर्धन् अवर्धयन् ॥ ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्रथं परितक्म्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसं ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥११

सूरः । चित् । रथम् । परिऽतक्म्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जूजुऽवांसम् ।

भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥११

सूरः । चित् । रथम् । परिऽतक्म्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जूजुऽवांसम् ।

भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥११

इन्द्रः “परितक्म्यायां संग्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां भटाः इति परितक्म्या संग्रामः। एतशाख्येन ऋषिणा सह योद्धुः "सूरश्चित् सूर्यस्यापि संबन्धिनं "जूजुवांसं वेगेन गच्छन्तं “रथम् “उपरम् उपरतव्यापारं “पूर्वं करत् पुराकरोत् । “एतशः एतशाय ॥

विभक्तिव्यत्ययः ॥ इन्द्रः पूर्वं द्विचक्रस्य रथस्यैकं “चक्रं "भरत् अहरत् । स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुरान् “सं “रिणाति हिनस्ति । अपि च “पुरो दधत् अस्मान् पुरस्कुर्वन् “नः अस्मदीयं “क्रतुं यज्ञं "सनिष्यति संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेंद्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरंति ॥१२

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।

वदन् । ग्रावा । अव । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥१२

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।

वदन् । ग्रावा । अव । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥१२

हे "जनाः "अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम् “अयम् इन्द्रः “सखायं स्तोतारं “सुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् "इच्छन् अभिलषन् “आ “जगाम आगच्छति । “अध्वर्यवः “यस्य ग्राव्णः “जीरं क्षेपणं प्रेरणं “चरन्ति कुर्वन्ति सः “ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः “वदन् शब्दं कुर्वन “वेदिम् “अव “भ्रियाते अभिह्रियते ॥

ये चाकनंत चाकनंत नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावंधि यज्यूँरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥१३

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।

ववन्धि । यज्यून् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥१३

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।

ववन्धि । यज्यून् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥१३

हे इन्द्र धनार्थिनः "ये जनास्त्वां “चाकनन्त अकामयन्त पुनश्च “ते “नु क्षिप्रमेव त्वां “चाकनन्त हे “अमृत अमरणशीलेन्द्र “मर्ताः मरणधर्माणः “ते जनाः “अंहः अनर्थं "मो “आरन् मा गमन् । मा उ इति निपातसमुदायो मेत्येकनिपातार्थे वर्तते । “उत अपि च “यज्यून् यजमानान् "ववन्धि संभजस्व । “येषु “जनेषु येषां जनानां मध्ये वयं स्तोतारः “ते त्वदीयाः “स्याम भवाम हे इन्द्र त्वं “तेषु जनेषु “ओजः बलं “धेहि ॥ ॥ ३१ ॥

टिप्पणी

५.३१.१ इन्द्रो रथाय प्रवतं इति इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोतीति मरुत्वतीयं प्रवत्प्रवद्वै प्रथमस्याह्नो रूपम् - कौ.ब्रा. २०.२

५.३१.४ अनवस्ते इति

श्लोकानुश्लोके (https://sa.wikisource.org/s/2f17)

इन्द्रायार्काश्वमेधवते पुरोडाशम् एकादशकपालं निर् वपेद् यम् महायज्ञो नोपनमेत् (तैसं. २.२.७.५ (https://sa.wikisource.org/s/1e22)) इत्यस्य पुरोनुवाक्या - अनवस्ते इति।

अनु/अनः उपरि टिप्पणी (https://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/anu.htm)

५.३१.९

प्रमादस्त्वेष हन्ताहं न स स्व इत्यपह्नवः । इन्द्राकुत्सेत्युपप्रैषो न विजानामि संज्वरः ।।बृहद्देवता १.५६ ।।

मण्डल ५

सूक्तं ५.१	सूक्तं ५.२१	सूक्तं ५.४१	सूक्तं ५.६१	
सूक्तं ५.२	सूक्तं ५.२२	सूक्तं ५.४२	सूक्तं ५.६२	
सूक्तं ५.३	सूक्तं ५.२३	सूक्तं ५.४३	सूक्तं ५.६३	
सूक्तं ५.४	सूक्तं ५.२४	सूक्तं ५.४४	सूक्तं ५.६४	
सूक्तं ५.५	सूक्तं ५.२५	सूक्तं ५.४५	सूक्तं ५.६५	
सूक्तं ५.६	सूक्तं ५.२६	सूक्तं ५.४६	सूक्तं ५.६६	
सूक्तं ५.७	सूक्तं ५.२७	सूक्तं ५.४७	सूक्तं ५.६७	
सूक्तं ५.८	सूक्तं ५.२८	सूक्तं ५.४८	सूक्तं ५.६८	सूक्तं ५.८१
सूक्तं ५.९	सूक्तं ५.२९	सूक्तं ५.४९	सूक्तं ५.६९	सूक्तं ५.८२
सूक्तं ५.१०	सूक्तं ५.३०	सूक्तं ५.५०	सूक्तं ५.७०	सूक्तं ५.८३
सूक्तं ५.११	सूक्तं ५.३१	सूक्तं ५.५१	सूक्तं ५.७१	सूक्तं ५.८४
सूक्तं ५.१२	सूक्तं ५.३२	सूक्तं ५.५२	सूक्तं ५.७२	सूक्तं ५.८५
सूक्तं ५.१३	सूक्तं ५.३३	सूक्तं ५.५३	सूक्तं ५.७३	सूक्तं ५.८६
सूक्तं ५.१४	सूक्तं ५.३४	सूक्तं ५.५४	सूक्तं ५.७४	सूक्तं ५.८७
सूक्तं ५.१५	सूक्तं ५.३५	सूक्तं ५.५५	सूक्तं ५.७५	
सूक्तं ५.१६	सूक्तं ५.३६	सूक्तं ५.५६	सूक्तं ५.७६	
सूक्तं ५.१७	सूक्तं ५.३७	सूक्तं ५.५७	सूक्तं ५.७७	
सूक्तं ५.१८	सूक्तं ५.३८	सूक्तं ५.५८	सूक्तं ५.७८	
सूक्तं ५.१९	सूक्तं ५.३९	सूक्तं ५.५९	सूक्तं ५.७९	
सूक्तं ५.२०	सूक्तं ५.४०	सूक्तं ५.६०	सूक्तं ५.८०	

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३२

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.३१ सूक्तं ५.३२ सूक्तं ५.३३ →
गातुरात्रेयः।

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

अदर्दरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्बधानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥१॥

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्बद्बधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिं चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इन्द्र तविषीमधत्थाः ॥२॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वधर्जघान तविषीभिरिन्द्रः ।

य एक इदप्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥३॥

त्यं चिदेषां स्वधया मदन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ॥४॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तममर्मणो विददिदस्य मर्म ।

यदीं सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥५॥

त्यं चिदित्था कत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान ॥६॥

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।

यदीं वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोरधमं चकार ॥७॥

त्यं चिदर्णं मधुपं शयानमसिन्वं वव्रं मह्यादुग्रः ।

अपादमत्रं महता वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मृध्रवाचम् ॥८॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात एको धना भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य ज्रयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥९॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीत इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधाव्ने क्षितयो नमन्त ॥१०॥

एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ्र आशसो नविष्ठं दोषा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥११॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रेभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥१२॥

सायणभाष्यम्

‘ अदर्दरुत्सम्' इति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्- अदर्दर्द्वादश गातुः' इति । गतो विनियोगः ॥

अद॑र्द॒रुत्स॒मसृ॑जो॒ वि खानि॒ त्वम॑र्ण॒वान्ब॑द्बधा॒नाँ अ॑रम्णाः ।

म॒हां॑तमिं॑द्र॒ पर्व॑तं॒ वि यद्वः सृ॒जो वि धारा॒ अव॑ दान॒वं ह॑न् ॥१

अद॑र्दः । उत्स॑म् । असृ॑जः । वि । खानि॑ । त्वम् । अ॒र्ण॒वान् । ब॒द्ब॒धा॒नान् । अ॒र॒म्णाः॒ ।

म॒हान्तं॑म् । इ॒न्द्र॒ । पर्व॑तम् । वि । यत् । व॒रिति॒ वः । सृ॒जः । वि । धाराः॑ । अव॑ । दा॒न॒वम् । ह॒न्निति॑ हन् ॥१

अदर्दः । उत्सम् । असृजः । वि । खानि । त्वम् । अर्णवान् । बद्बधानान् । अरम्णाः ।

महान्तम् । इन्द्र । पर्वतम् । वि । यत् । वरिति वः । सृजः । वि । धाराः । अव । दानवम् । हन्निति हन् ॥१

हे इन्द्र “त्वम् “उत्सम् उत्स्यन्दमानं मेघम् “अदर्दः विदारितवानसि । तदनन्तरं “खानि मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि “वि “असृजः विशेषेण सृष्टवानसि । किंच “बद्बधानान् बध्यमानान् “अर्णवान् उदकवतो मेघान “अरम्णाः विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा । हे “इन्द्र यत् यः त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः । “महान्तं प्रभूतं “पर्वतं मेघं “वि “वः विवृतवानसि । “धाराः अपां “वि “सृजः विसृष्टवानसि । अपि च “दानवं दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं यद्वोदकस्य दातारं मेघं वा “अव “हन् अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम् - ' अदृणा उत्सम् । उत्स उत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वा उनत्तेर्वा स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत् एतान् ' (निरु. १०. ९) इत्यादि ।।

त्वमुत्साँ॑ ऋ॒तुभि॑र्बद्बधा॒नाँ अरं॑ह॒ ऊधः॒ पर्व॑तस्य वज्रिन् ।

अहिं॑ चिदुग्र॒ प्रयु॑तं॒ शया॑नं जघ॒न्वाँ इँ॑द्र॒ तवि॑षीमधत्थाः ॥२

त्वम् । उत्सा॑न् । ऋ॒तुऽभिः॑ । ब॒द्ब॒धा॒नान् । अरं॑हः । ऊधः॑ । पर्व॑तस्य । व॒ज्रि॒न् ।

अहि॑म् । चि॒त् । उ॒ग्र॒ । प्रऽयु॑तम् । शया॑नम् । ज॒घ॒न्वान् । इ॒न्द्र॒ । तवि॑षीम् । अ॒ध॒त्थाः॒ ॥२

त्वम् । उत्सान् । ऋतुऽभिः । बद्बधानान् । अरंहः । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।

अहिम् । चित् । उग्र । प्रऽयुतम् । शयानम् । जघन्वान् । इन्द्र । तविषीम् । अधत्थाः ॥२

हे "वज्रिन्, वज्रवन्निन्द्र “त्वम् “ऋतुभिः ऋतुषु वृष्टिकालेषु “बद्बधानान् प्रतिबध्यमानान् “उत्सान् मेघान् प्रतिबन्धनादमोचयः' इति शेषः । अपि च “पर्वतस्य मेघस्य संबन्धि “ऊधः जलम् "अरंहः अगमयः । हे “उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र “प्रयुतम् उद्युक्तं “शयानं जले शयनं कुर्वन्तम् “अहिं “चित् वृत्रं च "जघन्वान् हतवानसि । हे “इन्द्र त्वं “तविषीं बलम् अधत्थाः अधारयः । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्यं॑ चिन्मह॒तो निर्मृ॒गस्य॒ वधं॑र्जघान॒ तवि॑षीभि॒रिंद्रः॑ ।

य एक॒ इदं॑प्र॒तिर्मन्यं॑मान॒ आद॑स्माद॒न्यो अं॑जनिष्ट॒ तव्या॑न् ॥३

त्यस्य॑ । चि॒त् । म॒ह॒तः । निः । मृ॒गस्य॑ । वधः॑ । ज॒घा॒न॒ । तवि॑षीभिः । इन्द्रः॑ ।

यः । एकः॑ । इत् । अ॒प्र॒तिः । मन्य॑मानः । आत् । अ॒स्मा॒त् । अ॒न्यः । अ॒ज॒नि॒ष्ट । तव्या॑न् ॥३

त्यस्य । चित् । महतः । निः । मृगस्य । वधः । जघान । तविषीभिः । इन्द्रः ।

यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः । आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥३

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिप्तमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥ वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकम् । पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्यृषिरिति ॥ “इन्द्रः “महतः प्रभूतस्य “मृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिनः “त्यस्य “चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि “वधः आयुधं “तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः “निः “जघान निःशेषेणावधीत् । “एक “इत् असहाय एव “अप्रतिः प्रतिद्वन्द्विरहितः “मन्यमानः आत्मानं “यः अस्तीति शेषः । “आत् तदानीम् “अस्मात् वृत्रात् “तव्यान् प्रवृद्धतरः “अन्यः असुरः शुष्णः “अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥

त्यं चि॑दे॒षां स्व॒धया॒ मद॑न्तं मि॒हो नपा॑तं सु॒वृधं॑ तमो॒गां ।

वृष॑प्रभर्मा दान॒वस्य॒ भाम॒ं वज्रे॑ण व॒ज्री नि जं॑घान॒ शुष्णं॑ ॥४

त्यम् । चि॒त् । ए॒षा॒म् । स्व॒धया॑ । मद॑न्तम् । मि॒हः । नपा॑तम् । सु॒ऽवृधं॑म् । त॒म॒ःऽगाम् ।

वृषं॑ऽप्रभर्मा । दा॒न॒वस्यं॑ । भाम॑म् । वज्रे॑ण । व॒ज्री । नि । ज॒घा॒न॒ । शुष्णं॑म् ॥४

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मदन्तम् । मिहः । नपातम् । सुऽवृधम् । तमःऽगाम् ।

वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान । शुष्णम् ॥४

“एषां प्राणिनां “स्वधया अन्नेन “मदन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामन्नं स्वयमेव भुञ्जानं “मिहः सेचनसमर्थस्य मेघस्य “नपातं पातारं रक्षितारम् । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । ' प्राणो वै तनूनपात्स हि तन्वः पाति' (ऐ. ब्रा. २. ४) इति ब्राह्मणम् । “सुवृधं प्रवृद्धं “तमोगां तमः अन्धकारं गच्छन्तं “त्यं “चित् तं च वृत्रं निजघानेति शेषः । “वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहर्ता "वज्री वज्रवानिन्द्रः “वज्रेण स्वकीयेनायुधेन “दानवस्य दनुजस्य वृत्रस्य “भामम् । अत्र क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं “नि "जघान हतवान् ॥

त्यं चि॑दस्य॒ क्रतु॑भि॒र्निष॑त्तमम॒र्मणो॑ वि॒ददिद॑स्य॒ मर्म॑ ।

यदीं॑ सुक्षत्र॒ प्रभृ॑ता॒ मद॑स्य॒ युयु॑त्सं॒तं॒ तम॑सि ह॒र्म्ये धाः ॥५

त्यम् । चि॒त् । अ॒स्य॒ । क्रतु॑ऽभिः । निऽस॑त्तम् । अ॒म॒र्मणः॑ । वि॒दत् । इत् । अ॒स्य॒ । मर्म॑ ।

यत् । ई॒म् । सु॒ऽक्ष॒त्र॒ । प्रऽभृ॑ता । मद॑स्य । यु॒यु॑त्सन्तम् । तम॑सि । ह॒र्म्ये । धाः ॥५

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।

यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥५

“अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य “अस्य वृत्रस्य “निषत्तं निषण्णं “त्यं “चित् त्यत्तदेव । लिङ्गव्यत्ययः । “मर्म प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो म्रियते तन्मर्मेत्युच्यते । “अस्य वृत्रस्य “क्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं “विददित् अज्ञासीरेव । “यत् यदा हे “सुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं “मदस्य मादकस्य सोमस्य “प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति “युयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तम् “ईम् एनं वृत्रं “हर्म्यै हारके “तमसि “धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ।।

त्यं चि॑दि॒त्था क॑त्प॒यं शया॑नमसू॒र्ये तम॑सि वावृधा॒नं ।

तं चि॑न्मंदा॒नो वृ॑ष॒भः सु॒तस्यो॒च्चैरिं॑द्रो॑ अप॒गूर्या॑ जघान ॥६

त्यम् । चि॒त् । इ॒त्था । क॒त्प॒यम् । शया॑नम् । अ॒सू॒र्ये । तम॑सि । व॒वृ॒धा॒नम् ।

तम् । चि॒त् । म॒न्दा॒नः । वृ॒ष॒भः । सु॒तस्य॑ । उ॒च्चैः । इन्द्रः॑ । अ॒प॒ऽगूर्य॑ । ज॒घा॒न॒ ॥६

त्यम् । चित् । इत्था । कत्पयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । ववृधानम् ।

तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपऽगूर्य । जघान ॥६

"सुतस्य अभिषुतेन सोमेन "मन्दानः मोदमानः “वृषभः कामानां वर्षिता “इन्द्रः “उच्चैः ऊर्ध्वम् “अपगूर्य वज्रमुद्यम्य “त्यं “चित् तमेव वृत्रं “जघान अवधीत् । कीदृशम् । “इत्था अमुत्रान्तरिक्षलोके कत्पयम् । कत् सुखकरं पयो यस्य तम् । “शयानम् अप्सु शयनं कुर्वन्तम् “असूर्ये सूर्यरहिते “तमसि अन्धकारे “ववृधानं वर्धमानम् । “तं “चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् ॥ ॥ ३२ ॥

उद्यदिं॑द्रो॑ मह॒ते दा॑न॒वाय॒ वध॒र्यमि॑ष्ट॒ सहो॒ अप्र॑तीतं ।

यदीं॒ वज्र॑स्य॒ प्रभृ॑तौ द॒दाभ॒ विश्व॑स्य ज॒ंतोर॑ध॒मं च॑कार ॥७

उत् । यत् । इन्द्रः॑ । म॒ह॒ते । दा॒न॒वाय॑ । वधः॑ । यमि॑ष्ट । सहः॑ । अप्र॑तिऽइतम् ।

यत् । ई॒म् । वज्र॑स्य । प्रऽभृ॑तौ । द॒दाभ॑ । विश्व॑स्य । ज॒न्तोः । अ॒ध॒मम् । च॒का॒र॒ ॥७

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिऽइतम् ।

यत् । ईम् । वज्रस्य । प्रऽभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥७

“यत् यदा “इन्द्रो “महते प्रभूताय “दानवाय वृत्रासुराय “सहः शत्रूणामभिभवितृ “अप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं “वधः वज्रम् “उत् "यमिष्ट उदयच्छत् । “यत् यदा “वज्रस्य “प्रभृतौ प्रहृतौ प्रहरणे सति ॥ ‘ हृग्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥ “ईम् एनं वृत्रं “ददाभ अहिंसीत् तदा “विश्वस्य सर्वस्य “जन्तोः प्राणिनः “अधमं नीचं “चकार अकरोत् ॥

त्यं चि॒दर्णं॑ मधु॒पं शया॑नमसि॒न्वं व॒व्रं मह्याद॑दु॒ग्रः ।

अ॒पाद॑म॒त्रं म॑ह॒ता व॒धेन॒ नि दु॑र्यो॒ण आ॑वृणङ्मृ॒ध्रवा॑चं ॥८

त्यम् । चि॒त् । अर्णं॑म् । म॒धु॒ऽपम् । शया॑नम् । अ॒सि॒न्वम् । व॒व्रम् । महिं॑ । आद॑त् । उ॒ग्रः ।

अ॒पाद॑म् । अ॒त्रम् । म॒ह॒ता । व॒धेनं॑ । नि । दु॒र्यो॒णे । अ॒वृ॒ण॒क् । मृ॒ध्रऽवा॑चम् ॥८

त्यम् । चित् । अर्णम् । मधुऽपम् । शयानम् । असिन्वम् । वव्रम् । महि । आदत् । उग्रः ।

अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मृध्रऽवाचम् ॥८

“उग्रः उद्गूर्णबलः इन्द्रः "महि महान्तं “त्यं “चित् तमेव वृत्रम् “आदत् आददौ प्रत्यग्रहीत् । कीदृशम् । “अर्णं गन्तारं जलं मेघं वावृत्य “शयानं शयनं कुर्वन्तम् । स्थितवन्तमित्यर्थः । “मधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् “असिन्वं सपत्नानवक्षेप्तारम् ॥ अस्यतेरिदं रूपम् ॥ “वव्रं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । स इमाँल्लोकानवृणोद्यदिमाँल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । (तै. सं. २. ५. २. २) इति हि तैत्तिरीयकम् । तदनन्तरमिन्द्रः “दुर्योणे संग्रामे “महता प्रभूतेन “वधेन वज्रेण “अपादं पादरहितम् अमत्रम् अमात्रं परिमाणरहितं "मृध्रवाचं हिंसितवागिन्द्रियम् । जृम्भाभिभूतमित्यर्थः। वृत्रं “नि “अवृणक् नितरामहिंसीत् । तस्माज्जञ्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति हि तैत्तिरीयकम् ॥

को अ॑स्य॒ शुष्मं॒ तविं॑षीं वरात॒ एको॒ धना॑ भरते॒ अप्रं॑तीतः ।

इ॒मे चिं॑दस्य॒ ज्रयं॑सो॒ नु दे॒वी इं॑द्र॒स्यौजं॑सो भि॒यसा॑ जिहाते ॥९

कः । अ॒स्य॒ । शुष्मं॑म् । तविं॑षीम् । व॒रा॒ते॒ । एकः॑ । धना॑ । भ॒र॒ते॒ । अप्रं॑तिऽइतः ।

इ॒मे । चि॒त् । अ॒स्य॒ । ज्रयं॑सः । नु । दे॒वी इतिं॑ । इन्द्रं॑स्य । ओजं॑सः । भि॒यसा॑ । जि॒हा॒ते॒ इतिं॑ ॥९

कः । अस्य । शुष्मम् । तविषीम् । वराते । एकः । धना । भरते । अप्रतिऽइतः ।

इमे । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति । इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥९

"अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनीं “शुष्मं शोषणीं “तविषीं बलं “कः “वराते निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुँल्लिङ्गत्वमेव ॥ “अप्रतीतः केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः “एकः असहाय एव “धना धनानि शत्रूणां वसूनि “भरते बिभर्ति हरते वा । “देवी देव्यौ द्योतमाने “इमे “चित् एव द्यावापृथिव्यौ “ज्रयसः वेगवतः अस्य “इन्द्रस्य संबन्धिनः “ओजसः बलादुद्भूतेन “भियसा भयेन “नु क्षिप्रं “जिहाते गच्छतः । चलत इत्यर्थः ॥

न्य॑स्मै दे॒वी स्वधि॑तिर्जिहीत॒ इंद्रा॑य गा॒तुरु॑श॒तीव॑ येमे ।

सं यदोजो॑ यु॒वते॒ विश्व॑माभि॒रनु॑ स्व॒धाव्ने॑ क्षि॒तयो॑ नमंत ॥१०

नि । अ॒स्मै॒ । दे॒वी । स्वऽधि॑तिः । जि॒ही॒ते॒ । इन्द्रा॑य । गा॒तुः । उ॒श॒तीऽइ॑व । ये॒मे॒ ।

सम् । यत् । ओजः॑ । यु॒वते॑ । विश्व॑म् । आ॒भिः॒ । अनु॑ । स्व॒धाऽव्ने॑ । क्षि॒तयः॑ । न॒म॒न्त॒ ॥१०

नि । अस्मै । देवी । स्वऽधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशतीऽइव । येमे ।

सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अनु । स्वधाऽव्ने । क्षितयः । नमन्त ॥१०

“स्वधितिः स्वधृतिः स्वेन धृता “देवी द्योतमाना द्यौः “अस्मै इन्द्राय “नि “जिहीते नीचत्वेन याति । “गातुः भूमिः “उशतीव कामयमाना योषिदिव “इन्द्राय "येमे आत्मानं नियच्छति । यथेष्टमात्मानं विनियोक्तुं योग्या भवतीत्यर्थः । “यत् यदेन्द्रः “विश्वं समस्तम् “ओजः बलम् “आभिः प्रजाभिः “सं “युवते संयोजयति । इन्द्रः स्वकीयं बलं सर्वासु प्रजासु निहितवानित्यर्थः । “अनु आनुकूल्येन वर्तमानाः "क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । “स्वधाव्ने बलवते इन्द्राय “नमन्त संनमन्ति प्रह्वीभवन्ति ॥

एकं॒ नु त्वा॒ सत्प॑तिं॒ पांच॑जन्यं जा॒तं शृ॑णोमि य॒शसं॒ जने॑षु ।

तं मे॑ जगृभ्र आ॒शसो॒ नवि॑ष्ठं दो॒षा वस्तो॒र्हव॑मानास॒ इंद्रं॑ ॥११

एक॑म् । नु । त्वा॒ । सत्ऽप॑तिम् । पाञ्च॑ऽजन्यम् । जा॒तम् । शृ॒णो॒मि॒ । य॒शस॑म् । जने॑षु ।

तम् । मे॒ । ज॒गृ॒भ्रे॒ । आ॒ऽशसः॑ । नवि॑ष्ठम् । दो॒षा । वस्तोः॑ । हव॑मानासः । इन्द्र॑म् ॥११

एकम् । नु । त्वा । सत्ऽपतिम् । पाञ्चऽजन्यम् । जातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।

तम् । मे । जगृभ्रे । आऽशसः । नविष्ठम् । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इन्द्रम् ॥११

हे इन्द्र “त्वा त्वाम् “एकं “नु मुख्यमेव “जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा “शृणोमि ऋषिमुख्येभ्यः । कीदृशम् । “सत्पतिं सतां पालकं “पाञ्चजन्यं पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं “जातम् उत्पन्नं “यशसं यशोयुक्तम् । “दोषा क्षपायां “वस्तोः वासरे च

“हवमानासः स्तुवन्तः “आशसः कामानां शंसमानाः “मे मदीयाः प्रजाः “नविष्ठम् अतिशयेन स्तुत्यं “तम् “इन्द्रं जगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयंतं मघा विप्रेभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिंद्र ॥१२

एव । हि । त्वाम् । ऋतुऽथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्यः । ददतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामम् । इन्द्र ॥१२

एव । हि । त्वाम् । ऋतुऽथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रेभ्यः । ददतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये । त्वाऽया । निऽदधुः । कामम् । इन्द्र ॥१२

“एव एवमुक्तप्रकारेण “हि “ऋतुथा कालेकाले “यातयन्त जन्तून् प्रेरयन्तं हे इन्द्र “त्वां “विप्रेभ्यः स्तोतृभ्यः “मघा मघानि धनानि “ददतं यच्छन्तं “शृणोमि निशामयामि । एतन्मृषैव प्रतिभाति । हे “इन्द्र “त्वाया त्वयि "ये स्तोतारः “कामं स्वकीयाभिलाषं “निदधुः न्यक्षिपन् “ब्रह्माणः बृहन्तः “ते त्वदीयाः “सखायः स्तोतारः “किं “गृहते त्वत्तः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलम्बनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३३

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.३२
सूक्तं ५.३३
सूक्तं ५.३४ →
प्राजापत्यः संवरणः

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्।

महि महे तवसे दीध्ये नॄनिन्द्रायेत्था तवसे अतव्यान् ।
यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्यश्चिकेत ॥१॥
स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषन्योक्त्रमश्रेः ।
या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः सक्षि जनान् ॥२॥
न ते त इन्द्राभ्यस्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।
तिष्ठा रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥३॥
पुरू यत्त इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।
ततक्षे सूर्याय चिदोकसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥४॥
वयं ते त इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।
आस्माञ्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥५॥

पपृक्षेण्यमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनीं वसवानो रयिं दाः प्रार्य स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥६॥

एवा न इन्द्रोतिभिरव पाहि गृणतः शूर कारून् ।

उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥७॥

उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सूरेस्त्रसदस्योर्हिरणिनो रराणाः ।

वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु सश्चे ॥८॥

उत त्ये मा मारुताश्वस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।

सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥९॥

उत त्ये मा ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।

मह्ना रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि ग्मन् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतिक्षमः ।

सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ।

तत्रात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महि महे ' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्यः ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं-- ' महि दश प्राजापत्यः संवरणः' । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महिं म॒हे त॒वसें दीध्ये॒ नॄनिंद्रा॑ये॒त्था त॒वसे॒ अत॑व्यान् ।

यो अ॑स्मै सुम॒तिं वाज॑सातौ स्तु॒तो जने॑ सम॒र्य॑श्चि॒केत॑ ॥१

महि॑ । म॒हे । त॒वसे॑ । दी॒ध्ये॒ । नॄन् । इन्द्रा॑य । इ॒त्था । त॒वसे॑ । अत॑व्यान् ।

यः । अ॒स्मै॒ । सु॒ऽम॒तिम् । वाज॑ऽसातौ । स्तु॒तः । जने॑ । स॒ऽम॒र्यः॑ । चि॒केत॑ ॥१

महि । महे । तवसे । दीध्ये । नॄन् । इन्द्राय । इत्था । तवसे । अतव्यान् ।

यः । अस्मै । सुऽमतिम् । वाजऽसातौ । स्तुतः । जने । सऽमर्यः । चिकेत ॥१

अहं संवरणः “अतव्यान् अत्यन्तमिव दुर्बलः सन् “महि महत् प्रभूतं स्तोत्रं “महे महते “तवसे बलवते “इन्द्राय “इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण “दीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् । “नॄन् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । मनुष्याणामस्मदीयानां “तवसे बलाय । यद्वा । नॄनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्बलाय । “यः इन्द्रः “अस्मै “जने जनाय संवरणाय “वाजसातौ संग्रामे वाजस्य अन्नस्य वा लाभे निमित्ते सति “स्तुतः सन् “सुमतिं “समर्यः मर्त्यैः स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह म्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समरार्हः “चिकेत जानाति ॥

स त्वं न॑ इंद्र धियसा॒नो अ॒र्कैर्हरी॑णां वृष॒न्योक्त्र॑मश्रेः ।

या इ॒त्था म॑घव॒न्नन॒ु जोष॒ं वक्षो॑ अ॒भि प्रार्यः स॑क्षि॒ जना॑न् ॥२

सः । त्वम् । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । धि॒य॒सा॒नः । अ॒र्कैः । हरी॑णाम् । वृ॒ष॒न् । योक्त्र॑म् । अ॒श्रे॒ः ।

याः । इ॒त्था । म॒घ॒ऽव॒न् । अनु॑ । जोष॑म् । वक्षः॑ । अ॒भि । प्र । अ॒र्यः । स॒क्षि॒ । जना॑न् ॥२

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कैः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघऽवन् । अनु । जोषम् । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । सक्षि । जनान् ॥२

हे “वृषन् वर्षक “इन्द्र “सः प्रसिद्धः “त्वं “नः अस्मान् “धियसानः ध्यायन् “अर्कैः अर्चनसाधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतैः “हरीणां रथे नियोज्यानामश्वानां “योक्त्रं नियोजनरज्जुम् “अश्रेः आश्रयसि । “याः ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ यानर्कान् हे “मघवन् “इत्था इत्थं "जोषं प्रीतिम् “अनु “वक्षः अवहः तैर्निमित्तैर्योक्त्रमश्रेरिति । तथा कृत्वा “अर्यः अस्मदरीन् “जनान् “अभि आभिमुख्येन “प्र प्रकृष्टं “सक्षि पराभव ॥

न ते त॑ इंद्रा॒भ्य१॒॑स्मदृ॒ष्वायु॑क्तासो अब्र॒ह्मता॒ यदस॑न् ।

तिष्ठा॒ रथ॒मधि॒ तं व॑ज्रह॒स्ता र॒श्मिं दे॑व यमसे॒ स्वश्वः॑ ॥३

न । ते । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । अ॒भि । अ॒स्मत् । ऋ॒ष्व॒ । अयु॑क्तासः । अ॒ब्र॒ह्मता॑ । यत् । अस॑न् ।

तिष्ठ॑ । रथ॑म् । अधि॑ । तम् । व॒ज्र॒ऽह॒स्त॒ । आ । र॒श्मिम् । दे॒व॒ । य॒म॒से॒ । सु॒ऽअश्वः॑ ॥३

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रऽहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽअश्वः ॥३

हे “ऋष्व महन् “इन्द्र “यत् ये “अस्मत् अस्मत्तः त्वद्भक्तेभ्योऽन्ये 'अयुक्तासः त्वया असंयुक्ताः “असन् आसन् अभवन् "अब्रह्मता । ब्रह्म परिवृढं कर्म । तद्रहितत्वात् “ते नराः “ते त्वदीयाः "न भवन्ति । अतः अस्मद्यज्ञम् “अभि आगन्तुं “तं प्रसिद्धं “रथमधि “तिष्ठ । हे "वज्रहस्त इन्द्र “देव “स्वश्वः त्वं यं रथमारोढुं “रश्मिं प्रग्रहम् “आ “यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पु॒रू यत्त॑ इंद्र॒ संत्यु॒क्था गवे॑ च॒कर्थो॒र्वरा॑सु॒ युध्य॑न् ।

त॒त॒क्षे सूर्या॑य चि॒दोक॑सि॒ स्वे वृषा॑ स॒मत्सु॑ दा॒सस्य॒ नाम॑ चित् ॥४

पु॒रु । यत् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सन्ति॑ । उ॒क्था । गवे॑ । च॒कर्थ॑ । उ॒र्वरा॑सु । युध्य॑न् ।

त॒त॒क्षे । सूर्या॑य । चि॒त् । ओक॑सि । स्वे । वृषा॑ । स॒मत्ऽसु॑ । दा॒सस्य॑ । नाम॑ । चि॒त् ॥४

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चकर्थ । उर्वरासु । युध्यन् ।

ततक्षे । सूर्याय । चित् । ओकसि । स्वे । वृषा । समत्ऽसु । दासस्य । नाम । चित् ॥४

हे “इन्द्र "ते तव “यत् यदा स्वभूतानि “पुरू पुरूणि बहूनि । “उक्था उक्थानि शस्त्राणि “सन्ति तदा “उर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु “गवे वृष्ट्युदकाय “युध्यन् जलप्रतिबन्धकान् संहरन् “चकर्थ करोषि भेदनम् । कुत्रेति । “सूर्याय सूर्यस्य "स्वे स्वकीये “ओकसि स्थाने । “वृषा वर्षिता सन् “ततक्षे संपादयसि । “समत्सु संग्रामेषु “दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतन्नामकस्य असुरस्य “नाम "चित् नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थः ॥

व॒यं ते त॑ इंद्र॒ ये च॒ नरः॒ शर्धो॑ जज्ञा॒ना या॒ताश्च॒ रथाः॑ ।

आस्मां॑जगम्यादहिशुष्म॒ सत्वा॒ भगो॒ न हव्यः॑ प्रभृ॒थेषु॒ चारुः॑ ॥५

व॒यम् । ते । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । ये । च॒ । नरः॑ । शर्धः॑ । ज॒ज्ञा॒नाः । या॒ताः । च॒ । रथाः॑ ।

आ । अ॒स्मान् । ज॒ग॒म्या॒त् । अ॒हि॒ऽशु॒ष्म॒ । सत्वा॑ । भगः॑ । न । हव्यः॑ । प्र॒ऽभृ॒थेषु॑ । चारुः॑ ॥५

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽशुष्म । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥५

हे "इन्द्र "ये "च "नरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमाना "वयं स्मः "ते वयं "ते त्वदीयाः । कीदृशा वयम् । "शर्धः बलं "जज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः "याताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च "रथाः रंहणशीलाश्च । किंच हे 'अहिशुष्म । अहिरयनात् । सर्वतो व्याप्तबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् "हव्यः स्तुत्यः प्रतिभटेराह्वातव्यो वा "चारुः संगन्ता "सत्वा भृत्यादिः "प्रभृथेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा "अस्मान् "आ "जगम्यात् आगच्छेत् । "भगो "न भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

प॒पृ॒क्षेण्य॑मिंद्र॒ त्वे ह्योजो॑ नृ॒म्णानि॑ च नृ॒तमा॑नो॒ अम॑र्तः ।

स न॒ एनीं॑ वसवानो र॒यिं दा॒ः प्रार्यः स्तु॑षे तुविम॒घस्य॒ दानं॑ ॥६

प॒पृ॒क्षेण्य॑म् । इ॒न्द्र॒ । त्वे इति॑ । हि । ओज॑ः । नृ॒म्णानि॑ । च॒ । नृ॒तमा॑नः । अम॑र्तः ।

सः । न॒ः । एनी॑म् । व॒स॒वा॒न॒ः । र॒यिम् । दा॒ः । प्र । अ॒र्यः । स्तु॒षे॒ । तु॒वि॒ऽम॒घस्य॑ । दान॑म् ॥६

पपृक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।

सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविऽमघस्य । दानम् ॥६

हे "इन्द्र "पपृक्षेण्यं संपर्कार्हं पूज्यं वा "ओजः बलं "त्वे "हि त्वयि खलु। त्वदधीनमित्यर्थः । "नृतमानः नृत्यन् "अमर्तः अमरणधर्मा "सः त्वं "वसवानः आच्छादयन् स्वतेजसा जगत् "नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणरय्यपेक्षया चशब्दः । "एनीम् एतवर्णां श्वेतवर्णां "रयिं धनं "दाः देहि । अहं च "अर्यः ईश्वरस्य "तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च "दानं "प्र "स्तुषे स्तौमि ॥

ए॒वा न॑ इंद्रो॒तिभि॑रव पा॒हि गृ॑ण॒तः शू॑र का॒रून् ।

उ॒त त्वच॒ं दद॑तो॒ वाज॑सातौ पिप्री॒हि मध्व॒ः सुषु॑तस्य॒ चारोः॑ ॥७

ए॒व । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । ऊ॒तिऽभि॑ः । अ॒व॒ । पा॒हि । गृ॒ण॒तः । शू॒र॒ । का॒रून् ।

उ॒त । त्वच॑म् । दद॑तः । वाज॑ऽसातौ । पि॒प्री॒हि । मध्व॑ः । सु॒ऽसु॑तस्य । चारो॑ः ॥७

एव । नः । इन्द्र । ऊतिऽभिः । अव । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।

उत । त्वचम् । ददतः । वाजऽसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुऽसुतस्य । चारोः ॥७

हे “शूर “इन्द्र “एव एवं 'नः अस्मान् “गृणतः स्तुवतः "कारून् कर्तॄनृत्विजः “ऊतिभिः रक्षणैः “अव पालय । "उत अपि च “वाजसातौ संग्रामे “त्वचम् आच्छादकं रूपं “ददतः प्रयच्छतः “सुषुतस्य सुष्ठ्वभिषुतस्य “चारोः मनोहरस्य “मध्वः सोमस्य “पिप्रीहि प्रीणयात्मानम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उ॒त त्ये मा॑ पौरुकु॒त्स्यस्य॑ सू॒रेस्त्र॒सद॑स्योर्हिर॒णिनो॒ ररा॑णाः ।

वह॑न्तु मा॒ दश॒ श्येता॑सो अस्य गैरिक्षि॒तस्य॒ क्रतु॑भि॒र्नु स॑श्चे ॥८

उ॒त । त्ये । मा॒ । पौ॒रु॒ऽकु॒त्स्यस्य॑ । सू॒रेः । त्र॒सद॑स्योः । हि॒र॒णिनः॑ । ररा॑णाः ।

वह॑न्तु । मा॒ । दश॑ । श्येता॑सः । अ॒स्य॒ । गै॒रि॒ऽक्षि॒तस्य॑ । क्रतु॑ऽभिः । नु । स॒श्चे॒ ॥८

उत । त्ये । मा । पौरुऽकुत्स्यस्य । सूरेः । त्रसदस्योः । हिरणिनः । रराणाः ।

वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । गैरिऽक्षितस्य । क्रतुऽभिः । नु । सश्चे ॥८

त्रसदस्युश्च विदथो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्धनानि गाश्चादुर्ऋषये तद्वदत्यृषिः ॥ “उत अपि च “त्ये ते “मा । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । मह्यमित्यर्थः । “रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः कानचि रूपम् ।। दत्ता इत्यर्थः । “पौरुकुत्स्यस्य पुरुकुत्सापत्यस्य “सूरेः प्रेरकस्य “हिरणिनः हिरण्यवतः “अस्य “त्रसदस्योः एतन्नामकस्य राजर्षेः ”गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य “श्येतासः शुभ्रवर्णाः “दश अश्वाः “मा मां “वहन्तु प्रापयन्तु । अहं च “क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञादिभिर्वा “नु क्षिप्रं "सश्चे गच्छेयम् ।।

उ॒त त्ये मा॑ मारु॒ताश्व॑स्य॒ शोणा॒ः क्रत्वा॑मघासो वि॒दथ॑स्य रा॒तौ ।

स॒हस्रा॑ मे॒ च्यव॑ताने॒ ददा॑न आनू॒कम॒र्यो वपु॑षे॒ नार्च॑त् ॥९

उ॒त । त्ये । मा॒ । मा॒रु॒तऽअ॑श्वस्य । शोणाः॑ । क्रत्वा॑ऽमघासः । वि॒दथ॑स्य । रा॒तौ ।

स॒हस्रा॑ । मे॒ । च्यव॑तानः । ददा॑नः । आ॒नू॒कम् । अ॒र्यः । वपु॑षे । न । आ॒र्च॒त् ॥९

उत । त्ये । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वाऽमघासः । विदथस्य । रातौ ।

सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥९

“उत अपि च “त्ये तेऽश्वा वक्ष्यमाणाः “मारुताश्वस्य । मरुत्सदृशवेगाश्ववान्मरुताश्वः । तदपत्यस्य “विदथस्य एतन्नामकस्य राज्ञः “शोणाः शोणवर्णाः “क्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगमनादिलक्षणेन माहनीया अश्वाः “रातौ दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः

। किंच “सहस्रा सहस्राणि अपरिमितानि धनानि अर्यः पूज्यस्य “मे। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पूज्याय मह्यं “च्यवतानः च्यावयन् “ददानः प्रयच्छन् सः “आनूकम् आभरणं च “वपुषे स्वशरीरालंकाराय “आर्चत् प्रयच्छत् । “न इति चार्थे ।

उ॒त त्ये मा॑ ध्व॒न्य॑स्य॒ जुष्टा॑ लक्ष्म॒ण्य॑स्य सु॒रुचो॒ यता॑नाः ।

म॒ह्ना रा॒यः सं॒वर॑णस्य॒ ऋषे॑र्व्र॒जं न गाव॒ः प्रय॑ता॒ अपि॑ ग्मन् ॥१०

उ॒त । त्ये । मा॒ । ध्व॒न्य॑स्य । जुष्टाः॑ । ल॒क्ष्म॒ण्य॑स्य । सु॒ऽरुचः॑ । यता॑नाः ।

म॒ह्ना । रा॒यः । स॒म्ऽवर॑णस्य । ऋषेः॑ । व्र॒जम् । न । गावः॑ । प्रऽय॑ताः । अपि॑ । ग्म॒न् ॥१०

उत । त्ये । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुऽरुचः । यतानाः ।

मह्ना । रायः । सम्ऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रऽयताः । अपि । ग्मन् ॥१०

“उत अपि च “त्ये ते वक्ष्यमाणाः रायः “ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य “लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मणपुत्रस्य राज्ञः संबन्धिनोऽश्वाः "जुष्टाः मां प्राप्ताः “सुरुचः शोभनदीप्तयः “यतानाः वहनाय यतमानाः । “रायः “मह्ना महत्त्वेन युक्ता रायः “प्रयताः दत्ताः सत्यः “संवरणस्य “ऋषेः "अपि “ग्मन् अपिगताः प्राप्ताः । मद्गृहमिति शेषः। “व्रजं “न “गावः गोष्ठं गाव इव । यद्वा नेति चार्थे । गावश्च मम व्रजमपिग्मन् । अत्रैन्द्रे सूक्ते ‘प्रायेणैन्द्रे मरुतो राज्ञां च दानस्तुतयः' (अनु. २. २२) इत्युक्तत्वाद्राज्ञां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.३३&oldid=185438" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३४

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.३३ सूक्तं ५.३४ सूक्तं ५.३५ →
प्राजापत्यः संवरणः

दे. इन्द्रः। जगती, ९ त्रिष्टुप्।

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधामिता दस्ममीयते ।

सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥१॥

आ यः सोमेन जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः ।

यदीं मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥२॥

यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह ।

अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥३॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नात ईषते ।

वेतीद्वस्य प्रयता यतंकरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥४॥

न पञ्चभिर्दशभिर्वष्ट्यारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥५॥

वित्वक्षणः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥६॥

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सूनरं वसु ।

दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुक्रुधत् ॥७॥

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसाववेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभ्रिषु ।

युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्वभिर्धुनिः ॥८॥

सहस्रसामाग्निवेशिं गृणीषे शत्रिमग्न उपमां केतुमर्यः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेषमस्तु ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ अजातशत्रुम्' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्षमैन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । ‘ अजातशत्रु नव त्रिष्टुबन्तम्' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अजा॑तशत्रुम॒जरा॒ स्व॑र्व॒त्यनु॑ स्व॒धामि॑ता द॒स्ममीं॑यते ।

सु॒नोत॑न॒ पच॑त॒ ब्रह्म॑वाहसे पुरुष्टु॒ताय॑ प्रत॒रं द॑धातन ॥१

अजा॑तऽशत्रुम् । अ॒जरा॑ । स्वः॑ऽवती । अनु॑ । स्व॒धा । अमि॑ता । द॒स्मम् । ई॒य॒ते॒ ।

सु॒नोत॑न । पच॑त । ब्रह्म॑ऽवाहसे । पु॒रु॒ऽस्तु॒ताय॑ । प्र॒ऽत॒रम् । द॒धा॒त॒न॒ ॥१

अजातऽशत्रुम् । अजरा । स्वःऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । दस्मम् । ईयते ।

सुनोतन । पचत । ब्रह्मऽवाहसे । पुरुऽस्तुताय । प्रऽतरम् । दधातन ॥१

“अजातशत्रुम् । अनुत्पन्नाः शातयितारो यस्य तम् । “दस्मं शत्रूणामुपक्षपयितारम् “अजरा अक्षीणा “स्वर्वती स्वरणवती “अमिता अपरिमिता “स्वधा अन्नं हविः “अनु “ईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः "सुनोतन अभिषुणुत। “पचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । “ब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय “पुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । “प्रतरं प्रकृष्टतरं “दधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ।।

आ यः सोमे॑न ज॒ठर॒मपि॑प्र॒तामं॑दत म॒घवा॒ मध्वो॒ अंध॑सः ।

यदीं॑ मृ॒गाय॒ हंत॑वे म॒हाव॑धः स॒हस्र॑भृष्टिमु॒शना॑ व॒धं यम॑त् ॥२

आ । यः । सोमे॑न । ज॒ठर॑म् । अपि॑प्रत । अम॑न्दत । म॒घऽवा॑ । मध्वः॑ । अन्ध॑सः ।

यत् । ई॒म् । मृ॒गाय॑ । हन्त॑वे । म॒हाऽव॑धः । स॒हस्र॑ऽभृष्टिम् । उ॒शना॑ । व॒धम् । यम॑त् ॥२

आ । यः । सोमेन । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघऽवा । मध्वः । अन्धसः ।

यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महाऽवधः । सहस्रऽभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥२

“यः “मघवा “सोमेन “जठरं स्वकीयम् “आ सर्वतः “अपिप्रत अपूरयत् “मध्वः मधुररसस्य “अन्धसः सोमस्य पानेन "अमन्दत अतृप्यत्। “यत् यदा “ईम् अयं “मृगाय एतन्नामकाय असुराय “हन्तवे तं हन्तुं “महावधः महावज्रः “सहस्रभृष्टिः अपरिमिततेजाः “उशना कामयमानः शत्रुं यद्वोशनसा सह “वधं वज्रं “यमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमन्दत च ।।

यो अ॑स्मै घ्रं॒स उ॒त वा॒ य ऊध॑नि॒ सोमं॑ सु॒नोति॒ भव॑ति द्यु॒माँ अह॑ ।

अपा॑प श॒क्रस्त॑त॒नुष्टिं॑मूहति त॒नूशु॑भ्रं म॒घवा॒ यः क॑वास॒खः ॥३

यः । अ॒स्मै॒ । घ्रं॒से । उ॒त । वा॒ । यः । ऊध॑नि । सोम॑म् । सु॒नोति॑ । भव॑ति । द्यु॒ऽमान् । अह॑ ।

अप॑ऽअप । श॒क्रः । त॒त॒नुष्टि॑म् । ऊ॒ह॒ति॒ । त॒नूऽशु॑भ्रम् । म॒घऽवा॑ । यः । क॒व॒ऽस॒खः ॥३

यः । अस्मै । घ्रंसे । उत । वा । यः । ऊधनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युऽमान् । अह ।

अपऽअप । शक्रः । ततनुष्टिम् । ऊहति । तनूऽशुभ्रम् । मघऽवा । यः । कवऽसखः ॥३

“यः यजमानः “अस्मै इन्द्राय “घ्रंसे । अहर्नामैतत् । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति घ्रंसः । तस्मिन् । “उत “वा अथवा “यः यजमानः “ऊधनि । उद्धततरं भवत्युन्नद्धमिति वोधो रात्रिः । स्नेहप्रदानरसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्रात्रिरप्यूध उच्यते । अहनि रात्रौ च “सोमं "सुनोति सः “भवति “द्युमान् दीप्तिमान् । “अह इति विनिग्रहार्थीयः । किंच “शक्रः शक्तोऽयमिन्द्रः “ततनुष्टिम् । ततं धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं “तनूशुभ्रम् । तनूः शुभ्रा शोभनीया अलंकारादिभिः यस्य तम् । तादृशं स्वपोषकम् अयज्वानम् अप “ऊहति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । “मघवा धनवान् “यः च "कवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्याव॑धीत्पि॒तरं॒ यस्य॑ मा॒तरं॒ यस्य॑ श॒क्रो भ्रात॑रं॒ नात॑ ईषते ।

वेतीद्व॑स्य॒ प्रय॑ता यतंक॒रो न किल्बि॑षादीषते॒ वस्व॑ आक॒रः ॥४

यस्य॑ । अव॑धीत् । पि॒तर॑म् । यस्य॑ । मा॒तर॑म् । यस्य॑ । श॒क्रः । भ्रात॑रम् । न । अतः॑ । ई॒ष॒ते॒ ।

वेति॑ । इत् । ऊं॒ इति॑ । अ॒स्य॒ । प्रऽय॑ता । य॒त॒म्ऽक॒रः । न । किल्बि॑षात् । ई॒ष॒ते॒ । वस्वः॑ । आ॒ऽक॒रः ॥४

यस्य । अवधीत् । पितरम् । यस्य । मातरम् । यस्य । शक्रः । भ्रातरम् । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊं इति । अस्य । प्रऽयता । यतम्ऽकरः । न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः । आऽकरः ॥४

“शक्रः शक्तोऽयं “यस्य अयज्वनः “पितरं "अवधीत् हतवान् । “यस्य च “मातरम् अवधीत् । “यस्य च "भ्रातरं "अतः अस्मादयज्वनः सकाशात् “न “ईषते । न बिभेति न गच्छति वा । किंतु “अस्य “प्रयता प्रदत्तानि हवींषि “वेतीद् कामयत एव । अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजयतीत्यर्थः । “यतंकर: यमनकर्ता “वस्वः वसुनः धनस्य "आकरः अभिमुख्यकर्ता यः “किल्बिषात् पित्रादिवधयुक्तात् “न “ईषते न चलति न बिभेति वा । इन्द्रस्य अस्तोतॄणां हतिः ‘इन्द्रो यतीन् सालावृकेभ्यः प्रयच्छत् अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकाञ्ज्यानरुन्मुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न प॒ंचभि॑र्द॒शभि॑र्वष्ट्या॒रभं॒ नासु॑न्वता सचते॒ पुष्य॑ता च॒न ।

जि॒नाति॒ वेद॑मु॒या हंति॑ वा॒ धुनि॒रा दे॑व॒युं भ॑जति॒ गोम॑ति व्र॒जे ॥५

न । प॒ञ्चऽभिः॑ । द॒शऽभिः॑ । व॒ष्टि॒ । आ॒ऽरभ॑म् । न । असु॑न्वता । स॒च॒ते॒ । पुष्य॑ता । च॒न ।

जि॒नाति॑ । वा॒ । इत् । अ॒मु॒या । हन्ति॑ । वा॒ । धुनिः॑ । आ । दे॒व॒ऽयुम् । भ॒ज॒ति॒ । गोऽम॑ति । व्र॒जे ॥५

न । पञ्चऽभिः । दशऽभिः । वष्टि । आऽरभम् । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुम् । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥५

अयमिन्द्रः “पञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः “आरभम् आरम्भं शत्रुहननायालम्बनं “न “वष्टि साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्वा । अमुमिन्द्रं पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैः आरभम् आरब्धुमुद्योगं कर्तुं न वष्टि न कामयते । “असुन्वता अभिषवमकुर्वता सह “पुष्यता “चन बन्ध्वादीनपोषयतापि “न “सचते न संगच्छते । असुन्वन्तम् अभिषवमकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुष्णन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किंतु “जिनाति “वा । वाशब्दश्चार्थे । जिनाति च । बाधते । “इत् इति पूरणः । “हन्ति “वा “अमुया अमुमयष्टारं “धुनिः कम्पकः शत्रूणाम् । “देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं “गोमति “व्रजे “आ “भजति योजयतीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

वि॒त्वक्ष॑ण॒: समृ॑तौ चक्रमास॒जोऽसु॑न्वतो॒ विषु॑णः सुन्व॒तो वृ॒धः ।

इंद्रो॒ विश्व॑स्य दमि॒ता वि॒भीष॑णो यथाव॒शं न॑यति॒ दास॒मार्य॑: ॥६

वि॒ऽत्वक्ष॑णः । सम्ऽऋ॑तौ । च॒क्र॒म्ऽआ॒स॒जः । असु॑न्वतः । विषु॑णः । सु॒न्व॒तः । वृ॒धः ।

इन्द्र॑: । विश्व॑स्य । द॒मि॒ता । वि॒ऽभीष॑णः । य॒था॒ऽव॒शम् । न॒य॒ति॒ । दास॑म् । आर्य॑: ॥६

विऽत्वक्षणः । सम्ऽऋतौ । चक्रम्ऽआसजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।

इन्द्रः । विश्वस्य । दमिता । विऽभीषणः । यथाऽवशम् । नयति । दासम् । आर्यः ॥६

"समृतौ संग्रामे "वित्वक्षणः विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थं "चक्रमासजः रथचक्रस्यासंजयिता "असुन्वतः अयजमानस्य "विषुणः पराङ्मुखः "सुन्वतः यजमानस्य "वृधः वर्धयिता "इन्द्रः "विश्वस्य "दमिता शिक्षयिता विभीषणः भयजनकः "आर्यः स्वामी "यथावशं यथेच्छं "दासं दासकर्माणं जनं "नयति स्ववशम् ॥

समीं॑ प॒णेर॑जति॒ भोज॑नं मु॒षे वि दा॒शुषे॑ भजति सू॒नर॒ं वसु॑ ।

दु॒र्गे च॒न ध्रि॑यते॒ विश्व॒ आ पु॒रु जनो॒ यो अ॑स्य॒ तवि॑षी॒मचु॑क्रुधत् ॥७

सम् । ई॒म् । प॒णेः । अ॒ज॒ति॒ । भोज॑नम् । मु॒षे । वि । दा॒शुषे॑ । भ॒ज॒ति॒ । सू॒नर॑म् । वसु॑ ।

दुः॒ऽगे । च॒न । ध्रि॒य॒ते॒ । विश्व॑: । आ । पु॒रु । जन॑: । यः । अ॒स्य॒ । तवि॑षीम् । अचु॑क्रुधत् ॥७

सम् । ईम् । पणेः । अजति । भोजनम् । मुषे । वि । दाशुषे । भजति । सूनरम् । वसु ।

दुःऽगे । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीम् । अचुक्रुधत् ॥७

"ईम् अयमिन्द्रः "पणेः वणिज इव लुब्धकस्यादातुः "भोजनं धनमन्नं वा "मुषे चोरयितुं "सम् "अजति सम्यक् गच्छति । गत्वा चादाय "दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय "वि "भजति "सूनरं शोभनमनुष्यं "वसु धनम् । अयष्टुर्धनमाकृष्य यष्ट्रे प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धनप्रदानमात्रं किंतु "पुरु पुरुणि "दुर्गे "चन दुःखेन गन्तव्ये आपद्यपि "विश्वः सर्वोऽपि दातृजनः "आ "ध्रियते आस्थाप्यते । "यः "जनः "अस्य इन्द्रस्य "तविषीं बलम् "अचुक्रुधत् विहिताकरणादिना तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुक्रुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत इन्द्रेण ॥ चनेत्येकपदमध्येतृसंप्रदायप्राप्तम् ॥

सं यज्जनौ॑ सु॒धनौ॑ वि॒श्वश॑र्धसा॒ववे॒दिंद्रो॑ म॒घवा॒ गोषु॑ शु॒भ्रिषु॑ ।

युजं॒ ह्य१॒॑न्यमकृ॑त प्रवेप॒न्युदीं॒ गव्यं॑ सृजते॒ सत्व॑भि॒र्धुनिः॑ ॥८

सम् । यत् । जनौ॑ । सु॒ऽधनौ॑ । वि॒श्वऽश॑र्धसौ । अवे॑त् । इन्द्रः॑ । म॒घऽवा॑ । गोषु॑ । शु॒भ्रिषु॑ ।

युजं॑म् । हि । अ॒न्यम् । अकृ॑त । प्र॒ऽवे॒प॒नी । उत् । ई॒म् । गव्यं॑म् । सृ॒ज॒ते॒ । सत्व॑ऽभिः । धुनिः॑ ॥८

सम् । यत् । जनौ । सुऽधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मघऽवा । गोषु । शुभ्रिषु ।

युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रऽवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्वऽभिः । धुनिः ॥८

“सम् अवेत् संजानाति “यत् यदा “जनौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ "सुधनौ शोभनधनौ “विश्वशर्धसौ व्याप्तबलौ बहूत्साहौ वा “मघवा धनवान् “इन्द्रः "गोषु “शुभ्रिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु “अन्यं यष्टारं "युजं सहायम् “अकृत कृतवान् "प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् । “ईम् अस्मै “गव्यं गोसमूहम् “उत् “सृजते "सत्वभिः मरुद्भिः सह “धुनिः मेघानां कम्पयिता । इन्द्रो यजमानम् अयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं ज्ञात्वा यज्वने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

स॒ह॒स्र॒सामाग्नि॑वेशिं गृणीषे॒ शत्रि॑मग्न उप॒मां के॒तुम॒र्यः ।

तस्मा॒ आपः॑ सं॒यतः॑ पीपयंत॒ तस्मि॒न्क्ष॒त्रमम॑वत्त्वे॒षम॑स्तु ॥९

स॒ह॒स्र॒ऽसाम् । आग्नि॑ऽवेशिम् । गृ॒णी॒षे॒ । शत्रि॑म् । अ॒ग्ने॒ । उ॒प॒ऽमाम् । के॒तुम् । अ॒र्यः ।

तस्मै॑ । आपः॑ । स॒म्ऽयतः॑ । पी॒प॒य॒न्त॒ । तस्मि॑न् । क्ष॒त्रम् । अम॑ऽवत् । त्वे॒षम् । अ॒स्तु॒ ॥९

सहस्रऽसाम् । आग्निऽवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपऽमाम् । केतुम् । अर्यः ।

तस्मै । आपः । सम्ऽयतः । पीपयन्त । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमऽवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥९

अग्निवेशिसुतं शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् । आशास्त ऋषिरन्त्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ “अर्यः अहं “सहस्रसाम् अपरिमितधनप्रदम् "आग्निवेशिम् अग्निवेशिसुतं “शत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिं “गृणीषे गृणे स्तौमि । हे “अग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तम् । “उपमाम् उपमानभूतं "केतुं प्रज्ञापकं प्रख्यातमित्यर्थः । “तस्मा “आपः “संयतः सम्यक् गच्छन्त्यः “पीपयन्त प्यायन्ताम् । “तस्मिन् राज्ञि “क्षत्रं धनम् “अमवत् बलसहितं “त्वेषं दीप्तम् “अस्तु इति ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३५

दे. इन्द्रः। अनुष्टुप्, ८ पङ्क्तिः।

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्निं वाजेषु दुष्टरम् ॥१॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥२॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।

वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूभिरिन्द्र तुर्वणिः ॥३॥

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः ।

स्वक्षत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥४॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥५॥

त्वामिद्धृत्रहन्तम जनासो वृक्तबर्हिषः ।

उग्रं पूर्वीषु पूर्व्यं हवन्ते वाजसातये ॥६॥

अस्माकमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥७॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥८॥

सायणभाष्यम्

यस्ते साधिष्ठः' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तम् । अङ्गिरोगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्त्या पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । ' यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरसः पङ्क्त्यन्तम् ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने आद्यस्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च -- यस्ते साधिष्ठोऽवसे पुरां भिन्दुर्युवा कविः ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्नोश्चाद्यौ तृचावनुरूपौ। “यस्ते साधिष्ठोऽवस इति षळनुष्टुभः ' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्ते॒ साधि॒ष्ठोऽव॑स॒ इंद्र॒ क्रतु॒ष्टमा भ॑र ।

अ॒स्मभ्यं॑ चर्षणी॒सहं॒ सस्निं॒ वाजे॑षु दु॒ष्टरं॑ ॥१

यः । ते॒ । साधि॑ष्ठः । अव॑से । इन्द्र॑ । क्रतुः॑ । तम् । आ । भ॒र॒ ।

अ॒स्मभ्य॑म् । च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म् । सस्नि॑म् । वाजे॑षु । दु॒स्तर॑म् ॥१

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । क्रतुः । तम् । आ । भर ।

अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्निम् । वाजेषु । दुस्तरम् ॥१

हे “इन्द्र "ते तव "यः “साधिष्ठः अतिशयेन साधकः “क्रतुः उक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति “तं क्रतुं नः “अवसे अस्मद्रक्षणाय “अस्मभ्यम् “आ “भर आहर । कीदृशं तम् । “चर्षणीसहं सर्वेषां मनुष्याणामभिभवितारं "सस्निं संस्नातं शुद्धं “वाजेषु संग्रामेषु "दुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् ॥

यदिंद्र ते चतंस्रो यच्छूंर संतिं तिस्रः ।

यद्वा पंचं क्षितीनामवस्तत्सु न आ भंर ॥२

यत् । इन्द्र । ते । चतंस्रः । यत् । शूर । सन्तिं । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्चं । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥२

यत् । इन्द्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । सन्ति । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥२

हे "इन्द्र "ते तव "यत् या ऊतयः "चतस्रः चतुर्षु वर्णेषु संश्रिताः "सन्ति "यत् याश्च हे "शूर "तिस्रः त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः "यद्वा । वाशब्दश्चार्थे । यत् याश्च "पञ्च क्षितीनां पञ्चजनसंबन्धिन्य ऊतयः सन्ति "तत् सर्वम् "अवः रक्षणं "सु सुष्ठु "नः अस्मभ्यम् "आ "भर आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेंण्यं वृषंतमस्य हूमहे ।

वृषंजूतिर्हि जंज्ञिष आभूभिंरिंद्र तुर्वणिंः ॥३

आ । ते । अवंः । वरेंण्यम् । वृषंन्ऽतमस्य । हूमहे ।

वृषंऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आऽभूभिंः । इन्द्र । तुर्वणिंः ॥३

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्ऽतमस्य । हूमहे ।

वृषऽजूतिः । हि । जज्ञिषे । आऽभूभिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥३

हे "इन्द्र "वृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य "ते तव "अवः रक्षणं गमनं वा "वरेण्यं वरणीयम् "आ "हूमहे आह्वयामः । हे इन्द्र "वृषजूतिः वर्षणगमनः "तुर्वणिः तूर्णवनिर्हिंसको वा त्वम् "आभूभिः सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैर्मरुद्भिः सह अवः "हि "जज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति । यद्वा । वृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमह इति ।।

वृषा ह्यसि राधंसे जज्ञिषे वृष्णिं ते शवंः ।

स्वक्षंत्रं ते धृषन्मनंः सत्राहमिंद्र पौंस्यं ॥४

वृषा । हि । असि । राधसे । ज॒ज्ञि॒षे । वृष्णि । ते॒ । शवः ।

स्वऽक्षत्रम् । ते॒ । धृ॒षत् । मनः । स॒त्रा॒ऽहम् । इ॒न्द्र॒ । पौंस्यम् ॥४

वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शवः ।

स्वऽक्षत्रम् । ते । धृषत् । मनः । सत्राऽहम् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥४

हे "इन्द्र "राधसे यजमानानां समृद्धये "वृषा "ह्यसि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा खल्वसि । राधसे धनार्थं "जज्ञिषे उत्पद्यसे । "ते "शवः बलं "वृष्णि वर्षितृ । "ते "मनः "स्वक्षत्रं स्वायत्तबलं "धृषत् धर्षकं विरोधिनाम् । हे इन्द्र ते "पौंस्यं पुंस्त्वं "सत्राहं संघहन्तृ ॥

त्वं तमिंद्र॒ मर्त्यंममित्र॒यंतमद्रिवः ।

स॒र्व॒र॒था शंतक्रतो॒ नि याहि शवसस्पते ॥५

त्वम् । तम् । इ॒न्द्र॒ । मर्त्यम् । अ॒मि॒त्र॒ऽयन्तम् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।

स॒र्व॒ऽर॒था । श॒त॒क्र॒तो॒ इति शतऽक्रतो । नि । या॒हि॒ । श॒व॒स॒ः । प॒ते॒ ॥५

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अमित्रऽयन्तम् । अद्रिऽवः ।

सर्वऽरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । याहि । शवसः । पते ॥५

हे "इन्द्र "त्वं "तम् "अमित्रयन्तं शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तं "मर्त्यं हे "अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र "सर्वरथा सर्वत्र व्याप्तेन रथेन ॥ 'सुपां सुलुक् ' इत्याकारः ॥ हे "शतक्रतो हे "शवसस्पते बलस्य पालक "नि "याहि नितरां गच्छाभिभवितुम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वामिद्वृंत्रहंतम॒ जनासो वृ॒क्तबर्हिषः ।

उ॒ग्रं पू॒र्वीषु॑ पू॒र्व्यं हवंते॒ वाजसातये ॥६

त्वाम् । इत् । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ । जनासः । वृ॒क्तऽबर्हिषः ।

उ॒ग्रम् । पू॒र्वीषु॑ । पू॒र्व्यम् । हवन्ते । वाजऽसातये ॥६

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्ऽतम । जनासः । वृक्तऽबर्हिषः ।

उग्रम् । पूर्वीषु । पूर्व्यम् । हवन्ते । वाजऽसातये ॥६

हे “वृत्रहन्तम अतिशयेन शत्रूणां हन्तरिन्द्र “त्वामित् त्वामेव “जनासः जनाः “वृक्तबर्हिषः आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः । “उग्रम् उद्गूर्णबलं “पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये “पूर्व्यं पुरातनं सन्तं “वाजसातये संग्रामाय “हवन्ते आह्वयन्ते ॥

अ॒स्माक॑मिंद्र दु॒ष्टरं॑ पुरो॒यावा॑नमा॒जिषु॑ ।

स॒यावा॑नं॒ धनें॑धने वाज॒यंत॑मवा॒ रथं॑ ॥७

अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । दु॒स्तर॑म् । पु॒रः॒ऽयावा॑नम् । आ॒जिषु॑ ।

स॒ऽयावा॑नम् । धने॑ऽधने । वा॒ज॒ऽयन्त॑म् । अ॒व॒ । रथ॑म् ॥७

अस्माकम् । इन्द्र । दुस्तरम् । पुरःऽयावानम् । आजिषु ।

सऽयावानम् । धनेऽधने । वाजऽयन्तम् । अव । रथम् ॥७

हे “इन्द्र “अस्माकं “रथं रंहणस्वभावं वा पुत्रम् “अव रक्ष । कीदृशं रथम् । “दुष्टरं दुःखेन तरणीयम् "आजिषु संग्रामेषु “पुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं “सयावानम् अनुचरैः सह गन्तारं “धनेधने सर्वेषु धनेषु "वाजयन्तं संग्रामं धनं वेच्छन्तम् ॥

अ॒स्माक॑मि॒न्द्रेहि॑ नो॒ रथ॑मवा॒ पुरं॑ध्या ।

व॒यं श॑विष्ठ वार्यं॑ दि॒वि श्रवो॑ दधीमहि दि॒वि स्तोमं॑ मनामहे ॥८

अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । आ । इ॒हि॒ । नः॒ । रथ॑म् । अ॒व॒ । पुर॑म्ऽध्या ।

व॒यम् । श॒वि॒ष्ठ॒ । वार्य॑म् । दि॒वि । श्रवः॑ । द॒धी॒म॒हि॒ । दि॒वि । स्तोम॑म् । म॒ना॒म॒हे॒ ॥८

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरम्ऽध्या ।

वयम् । शविष्ठ । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मनामहे ॥८

हे “इन्द्र “अस्माकम् अस्मदीय एव सन् “एहि आगच्छ । आगत्य च “पुरंध्या शोभनबुद्ध्या “नः अस्माकं “रथम् “अव रक्ष । “वयं च हे “शविष्ठ अतिशयेन बलवन् त्वदनुग्रहात् "वार्यं वरणीयं “श्रवः अन्नं कीर्तिं वा “दिवि द्योतमाने त्वयि “दधीमहि स्थापयामः । तथा “दिवि त्वयि “स्तोमं स्तोत्रं “मनामहे करवामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३६

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्, ३ जगती।

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतद्दातुं दामनो रयीणाम् ।
धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥१॥
आ ते हनू हरिवः शूर शिप्रे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।
अनु त्वा राजन्नर्वतो न हिन्वन्गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥२॥
चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिदद्रिवः ।
रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरूवसुः ॥३॥
एष ग्रावेव जरिता त इन्द्रेयर्ति वाचं बृहदाशुषाणः ।
प्र सव्येन मघवन्यंसि रायः प्र दक्षिणिद्धरिवो मा वि वेनः ॥४॥
वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।
स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन्भरे धाः ॥५॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥६॥

सायणभाष्यम्

'स आ गमत्' इति षड्चं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसः प्रभूवसुर्ऋषिः । तृतीया जगती शिष्टा अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तं च -- स आ गमत् षट् तृतीया जगती' इति ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स आ ग॑म॒दिंद्रो॒ यो वसू॑ना॒ं चिकें॑त॒द्दातु॒ं दाम॑नो रयी॒णां ।

ध॒न्व॒च॒रो न वंस॑गस्तृषा॒णश्च॑कमा॒नः पिंबतु दु॒ग्धम॒ंशुं ॥१

सः । आ । ग॒म॒त् । इन्द्रः॑ । यः । वसू॑नाम् । चिकें॑तत् । दातु॑म् । दाम॑नः । र॒यी॒णाम् ।

ध॒न्व॒ऽच॒रः । न । वंस॑गः । तृ॒षा॒णः । च॒क॒मा॒नः । पि॒ब॒तु॒ । दु॒ग्धम् । अ॒ंशुम् ॥१

सः । आ । गमत् । इन्द्रः । यः । वसूनाम् । चिकेतत् । दातुम् । दामनः । रयीणाम् ।

धन्वऽचरः । न । वंसगः । तृषाणः । चकमानः । पिबतु । दुग्धम् । अंशुम् ॥१

“सः “इन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति “आ “गमत् आगच्छतु । “यः देवः वसूनां धनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि “चिकेतत् जानाति प्रदातुम् । स कीदृशः । “दामनः दाता दानमना वा “रयीणां धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । “धन्वचरो “न धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव “वंसगः वननीयगमनः “तृषाणः अत्यन्तं तृषितः “चकमानः कामयमानश्च सन् “दुग्धम् अभिषुतम् “अंशुं सोमं “पिबतु ॥

आ ते॒ हनू॑ हरिवः शूर॒ शिप्रे॑ रुह॒त्सोमो॒ न पर्व॑तस्य पृ॒ष्ठे ।

अनु॑ त्वा राज॒न्नर्व॑तो॒ न हि॒न्वन् गी॒र्भिर्म॑देम पुरुहूत॒ विश्वे॑ ॥२

आ । ते॒ । हनू॒ इति॑ । ह॒रि॒ऽव॒ः । शू॒र॒ । शिप्रे॒ इति॑ । रुह॑त् । सोमः॑ । न । पर्व॑तस्य । पृ॒ष्ठे ।

अनु॑ । त्वा॒ । रा॒ज॒न् । अर्व॑तः । न । हि॒न्वन् । गी॒ःऽभिः । म॒दे॒म॒ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । विश्वे॑ ॥२

आ । ते । हनू इति । हरिऽवः । शूर । शिप्रे इति । रुहत् । सोमः । न । पर्वतस्य । पृष्ठे ।

अनु । त्वा । राजन् । अर्वतः । न । हिन्वन् । गीःऽभिः । मदेम । पुरुऽहूत । विश्वे ॥२

हे इन्द्र हे "हरिवः हरिभ्यां तद्वन् "शूर "ते तव "हनू हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनः तथापि पुनः शिप्राभिधानात् गौणोऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा "शिप्रे "आ "रुहत् आरोहतु प्राप्नोतु "सोमः अस्मद्दत्तः । "पर्वतस्य "पृष्ठे "न रुहत् नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा । नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठे उपरिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विस्रम्भेण प्रसरति तद्वत् । हे "राजन् राजमानेन्द्र "त्वा त्वाम् "अनु त्वया सह ॥ तृतीयार्थे ' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् ॥ "विश्वे वयम् "अर्वतो "न अश्वानिव तृणादिभिः "गीर्भिः स्तुतिभिः "हिन्वन् हिन्वन्तः त्वां प्रीणयन्तः सन्तः "मदेम हृष्येम । हे "पुरुहूत बहुप्रकारं बहुभिर्वाहूतेन्द्र ।।

च॒क्रं न वृ॒त्तं पु॑रुहूत वेपते॒ मनो॑ भि॒या मे॒ अम॑ते॒रिद॑द्रिवः ।

रथा॒दधि॑ त्वा जरि॒ता स॑दावृध कु॒विन्नु स्तो॑षन्मघवन्पुरू॒वसुः॑ ॥३

च॒क्रम् । न । वृ॒त्तम् । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । वे॒प॒ते॒ । मनः॑ । भि॒या । मे॒ । अम॑तेः । इत् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।

रथा॑त् । अधि॑ । त्वा॒ । ज॒रि॒ता । स॒दा॒ऽवृ॒धृ॒ । कु॒वित् । नु । स्तो॒ष॒म् । म॒घ॒ऽव॒न् । पु॒रु॒ऽवसुः॑ ॥३

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्रिऽवः ।

रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषम् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥३

हे "पुरुहूत बहुभिराहूत हे "अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र "मे "मनः "अमतेरित् दारिद्र्यादस्तोतुर्वा सकाशात् "भिया भीत्या "वेपते कम्पते । "वृत्तं "चक्रं "न भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात् "रथादधि उपरि स्थितं "त्वा त्वां हे "सदावृध सर्वदा वर्धमान हे "मघवन् इन्द्र "जरिता स्तोता "पुरूवसुः अहमृषिः "कुवित् बहु "नु क्षिप्रं "स्तोषत् स्तोष्यति स्तूयात् ॥ अत्र कुविच्छब्दयोगेऽपि आख्यातस्य बहुलग्रहणान्निघातः ॥

ए॒ष ग्रावे॑व जरि॒ता त॑ इं॒द्रेय॑र्ति॒ वाचं॑ बृ॒हदा॑शुषा॒णः ।

प्र स॒व्येन॑ मघव॒न्यंसि॑ रा॒यः प्र द॑क्षि॒णिद्ध॑रिवो॒ मा वि वे॑नः ॥४

ए॒षः । ग्रावा॑ऽइव । ज॒रि॒ता । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । इय॑र्ति । वाच॑म् । बृ॒हत् । आ॒शु॒षा॒णः ।

प्र । स॒व्येन॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । यंसि॑ । रा॒यः । प्र । द॒क्षि॒णित् । ह॒रि॒ऽव॒ः । मा । वि । वे॒न॒ः ॥४

एषः । ग्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इयर्ति । वाचम् । बृहत् । आशुषाणः ।

प्र । सव्येन । मघऽवन् । यंसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥४

“एषः “जरिता गरिता स्तोता "ग्रावेव अभिषवाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे “इन्द्र “ते तुभ्यं “वाचं स्तुतिम् “इयर्ति प्रेरयतीत्यर्थः। “बृहत् महत् प्रभूतं फलम् “आशुषाणः आशु संभक्ता सन् हे “मघवन् 'सव्येन हस्तेन “रायः धनानि “प्र “यंसि प्रयच्छसि । “दक्षिणित् दक्षिणेनापि “प्र यंसीति शेषः । “मा “वि “वेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा॑ त्वा॒ वृष॑णं वर्धतु॒ द्यौर्वृषा॒ वृष॑भ्यां वहसे॒ हरि॑भ्यां ।

स नो॒ वृषा॒ वृष॑रथः सुशिप्र॒ वृष॑क्रतो॒ वृषा॑ वज्रि॒न्भरे॑ धाः ॥५

वृषा॑ । त्वा॒ । वृष॑णम् । व॒र्ध॒तु॒ । द्यौः । वृषा॑ । वृष॑ऽभ्याम् । व॒ह॒से॒ । हरि॑ऽभ्याम् ।

सः । न॒ः । वृषा॑ । वृष॑ऽरथः । सु॒ऽशि॒प्र॒ । वृष॑क्रतो॒ इति॒ वृष॑ऽक्रतो । वृषा॑ । व॒ज्रि॒न् । भरे॑ । धा॒ः ॥५

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषऽभ्याम् । वहसे । हरिऽभ्याम् ।

सः । नः । वृषा । वृषऽरथः । सुऽशिप्र । वृषक्रतो इति वृषऽक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरे । धाः ॥५

हे इन्द्र “त्वा त्वाम् “वृषा वर्षित्री “द्यौः द्योतयित्री स्तुतिः ॥ द्योततेर्दीव्यतेर्वा स्तुत्यर्थस्येदं रूपम् ।। “वृषणं कामानां वर्षकं त्वां “वर्धतु वर्धयतु । “वृषा त्वं “वृषभ्यां सेक्तृभ्यां “हरिभ्यां “वहसे यज्ञं प्रत्युह्यसे । हे “सुशिप्र शोभनहनो “वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे “वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र “सः त्वं “वृषा “वृषरथः च सन् “नः अस्मान् “भरे संग्रामे भरणवति यज्ञे वा “धाः धारय ॥॥३॥

यो रोहि॑तौ वा॒जिनौ॑ वा॒जिनी॑वां॒त्रि॒भिः श॒तैः सच॑माना॒वदि॑ष्ट ।

यून॒े सम॑स्मै क्षि॒तयो॑ नमं॑तां श्रु॒तर॑थाय मरुतो दुवो॒या ॥६

यः । रोहि॑तौ । वा॒जिनौ॑ । वा॒जिनी॑ऽवान् । त्रि॒ऽभिः । श॒तैः । सच॑मानौ । अदि॑ष्ट ।

यूने॑ । सम् । अ॒स्मै॒ । क्षि॒तयः॑ । न॒म॒न्ता॒म् । श्रु॒तऽर॑थाय । म॒रु॒त॒ः । दु॒व॒ःऽया ॥६

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीऽवान् । त्रिऽभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतऽरथाय । मरुतः । दुवःऽया ॥६

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । “यः राजा “वाजिनीवान् अन्नवान् श्रुतरथः “रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनौ वेजनवन्तावश्वौ “त्रिभिः “शतैः गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः “सचमानौ संगच्छमानौ "अदिष्ट । ददातेः दिशतेर्वा लुङीदं रूपम् ॥ "यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे

नित्यतरुणाय वा “अस्मै श्रुतरथाय "क्षितयः सर्वाः प्रजाः “दुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया “सं “नमन्तां प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः । हे "मरुतः इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनम् ।। ।। ७ ।।

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३७

दे. इन्द्रः। त्रिष्टुप्

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुह्वानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः ।

तस्मा अमृध्रा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥१॥

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते ।

ग्रावाणो यस्येषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥२॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहाते महिषीमिषिराम् ।

आस्य श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरू सहस्रा परि वर्तयाते ॥३॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम् ।

आ सत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥४॥

पुष्यात्क्षेमे अभि योगे भवात्युभे वृतौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘सं भानुना' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमत्रेरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सं भानुना पञ्चात्रिः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ।।

सं भा॒नुना॑ यतते॒ सूर्य॑स्या॒जुह्वा॑नो घृ॒तपृ॑ष्ठ॒ः स्वञ्चा॑ः ।

तस्मा॒ अमृ॑ध्रा उ॒षसो॒ व्यु॑च्छा॒न्य इन्द्रा॑य सु॒नवा॒मेत्याह॑ ॥१

सम् । भा॒नुना॑ । य॒त॒ते॒ । सूर्य॑स्य । आ॒ऽजुह्वा॑नः । घृ॒तऽपृ॑ष्ठः । सु॒ऽअञ्चा॑ः ।

तस्मै॑ । अमृ॑ध्राः । उ॒षसः॑ । वि । उ॒च्छा॒न् । यः । इन्द्रा॑य । सु॒नवा॑म । इति॑ । आह॑ ॥१

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आऽजुह्वानः । घृतऽपृष्ठः । सुऽअञ्चाः ।

तस्मै । अमृध्राः । उषसः । वि । उच्छन् । यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

“सूर्यस्य “भानुना तेजसा सह "आजुह्वानः सर्वत्र हूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ "घृतपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो घृतयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा “स्वञ्चाः स्वञ्चनोऽग्निः “सं “यतते सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते । तस्मात् कारणात् “यः यजमानः “इन्द्राय “सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति “तस्मै यजमानाय "अमृध्राः अहिंसिताः “उषसः “व्युच्छान् व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात् सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समि॑द्धाग्निर्वनवत्स्ती॒र्णब॑र्हिर्यु॒क्तग्रा॑वा सु॒तसो॑मो जराते ।

ग्रावा॑णो॒ यस्ये॑षि॒रं वद॒न्त्यय॑दध्व॒र्युर्ह॒विषाव॒ सिन्धु॑म् ॥२

समि॑द्धऽअग्निः । व॒न॒व॒त् । स्ती॒र्णऽब॑र्हिः । यु॒क्तऽग्रा॑वा । सु॒तऽसो॑मः । ज॒रा॒ते॒ ।

ग्रावा॑णः । यस्य॑ । इ॒षि॒रम् । वद॑न्ति । अय॑त् । अ॒ध्व॒र्युः । ह॒विषा॑ । अव॑ । सिन्धु॑म् ॥२

समिद्धऽअग्निः । वनवत् । स्तीर्णऽबर्हिः । युक्तऽग्रावा । सुतऽसोमः । जराते ।

ग्रावाणः । यस्य । इषिरम् । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अव । सिन्धुम् ।। २ ।।

“समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः “स्तीर्णबर्हिः प्रस्तृतदर्भोऽयं यजमानः “वनवत् संभजते । “युक्तग्रावा नियुक्ताभिषवपाषाणः “सुतसोमः अभिषुतसोमः "जराते जरति स्तौति । "यस्य अध्वर्योः “ग्रावाणः अभिषवसाधनाः “इषिरम् एषणीयं गमनशीलं वा शब्दं "वदन्ति सः “अध्वर्युर्हविषा सह “अव “अयत् “सिन्धुम् । पन्नेजनीः अवगच्छति ।।

व॒धूरि॒यं पति॑मि॒च्छन्त्ये॑ति॒ य ईं॒ वहा॑ते॒ महि॑षीमिषि॒राम् ।

आस्य॑ श्रवस्या॒द्रथ॒ आ च॑ घोषात्पु॒रू स॒हस्रा॒ परि॑ वर्तयाते ॥३

व॒धूः । इ॒यम् । पति॑म् । इ॒च्छन्ती॑ । ए॒ति॒ । यः । ई॒म् । वहा॑ते । महि॑षीम् । इ॒षि॒राम् ।

आ । अ॒स्य॒ । श्र॒व॒स्या॒त् । रथः॑ । आ । च॒ । घो॒षा॒त् । पु॒रु । स॒हस्रा॑ । परि॑ । व॒र्त॒या॒ते॒ ॥३

वधूः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । एति । यः । ईम् । वहाते । महिषीम् । इषिराम् ।

आ । अस्य । श्रवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परि । वर्तयाते ॥ ३ ॥

"इयं “वधूः इन्द्रस्य पत्नी पतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती “ऐति अनुगच्छति । “यः “इन्द्रः "ईम् एनां “महिषीं “वहाते वहति “इषिरां गमनवतीम् “अस्य इन्द्रस्य “रथः “आ अर्वागस्मदभिमुखं “श्रवस्यात् अन्नमिच्छति । “आ “च “घोषात् आघुष्यति । शब्दयति । “पुरु अत्यधिकं “सहस्रा सहस्राणि धनानि “परि परितः "वर्तयाते वर्तयति । प्रापयति । श्रवस्यादा च घुष्यादिति वा ॥

न स राजा॑ व्यथते॒ यस्मि॒न्निन्द्र॑स्ती॒व्रं सोम॒ं पिब॑ति॒ गोस॑खायम् ।

आ स॑त्व॒नैरज॑ति॒ हन्ति॑ वृ॒त्रं क्षेति॑ क्षि॒तीः सु॒भगो॒ नाम॒ पुष्य॑न् ॥४

न । सः । राजा॑ । व्य॒थ॒ते॒ । यस्मि॑न् । इन्द्रः॑ । ती॒व्रम् । सोम॑म् । पिब॑ति । गोऽस॑खायम् ।

आ । स॒त्व॒नैः । अज॑ति । हन्ति॑ । वृ॒त्रम् । क्षेति॑ । क्षि॒तीः । सु॒ऽभगः॑ । नाम॑ । पुष्य॑न् ॥४

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोऽसखायम् ।

आ । सत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

“स “राजा “न “व्यथते व्यथितो न भवति । “यस्मिन् राजनि तदीये यज्ञे “इन्द्रः “तीव्रं मदजनकं "सोमं “पिबति “गोसखायम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तम् । स राजा “सत्वनैः सत्वभिरनुचरैः “आ सर्वतः “अजति गच्छति । हन्ति च “वृत्रं पापं वैरिणं वा ।। “क्षेति गच्छति “क्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्निवसते । “सुभगः शोभनसुखः “नाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा “पुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्या॒त्क्षेमे॑ अ॒भि योगे॑ भवात्यु॒भे वृतौ॑ संय॒ती सं ज॑याति ।

प्रि॒यः सूर्ये॑ प्रि॒यो अ॒ग्ना भ॑वाति॒ य इन्द्रा॑य सु॒तसो॑मो॒ ददा॑शत् ॥५

पुष्या॑त् । क्षेमे॑ । अ॒भि । योगे॑ । भ॒वा॒ति॒ । उ॒भे इति॑ । वृतौ॑ । सं॒य॒ती इति॑ स॒म्ऽय॒ती । सम् । ज॒या॒ति॒ ।

प्रि॒यः । सूर्ये॑ । प्रि॒यः । अ॒ग्ना । भ॒वा॒ति॒ । यः । इन्द्रा॑य । सु॒तऽसो॑मः । ददा॑शत् ॥५

पुष्यात् । क्षेमे । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृतौ । संयती इति सम्ऽयती । सम् । जयाति ।।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

“पुष्यात् पोषयेत् बन्ध्वादीन् । क्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे योगे अलब्धस्य प्राप्तौ च "अभि “भवाति भवति । अभीयत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथा “उभे “वृतौ वर्तमाने “संयती नियते अहोरात्रे “सं जयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्यातामित्यर्थः । किंच सः “प्रियः भवति "सूर्ये तथा “अग्ना अग्नौ "प्रियः भवति “य “इन्द्राय “सुतसोमो “ददाशत् सोमं ददाति ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३८

दे. इन्द्रः। अनुष्टुप् ।

उरोष्ट इन्द्र राधसो विभ्वी रातिः शतक्रतो ।

अधा नो विश्वचर्षणे द्युम्ना सुक्षत्र मंहय ॥१॥

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घश्रुत्तमं हिरण्यवर्ण दुष्टरम् ॥२॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवावभिष्टये दिवश्च ग्मश्च राजथः ॥३॥

उतो नो अस्य कस्य चिद्दक्षस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥४॥

नू त आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥५॥

सायणभाष्यम्

'उरोष्टे ' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तमत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । ' उरोरानुष्टुभम्' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ।।

उ॒रोष्ट॑ इन्द्र॒ राध॑सो वि॒भ्वी रा॒तिः श॑तक्रतो ।

अधा॑ नो विश्वचर्षणे द्यु॒म्ना सु॑क्षत्र मंहय ॥१

उ॒रोः । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । राध॑सः । वि॒ऽभ्वी । रा॒तिः । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

अध॑ । नः॒ । वि॒श्व॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । द्यु॒म्ना । सु॒ऽक्ष॒त्र॒ । मं॒ह॒य॒ ॥१

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विऽभ्वी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अध । नः । विश्वऽचर्षणे । द्युम्ना । सुऽक्षत्र । मंहय ।। १ ।।

हे "इन्द्र "शतक्रतो बहुकर्मन् "ते तव “उरोः प्रभूतस्य "राधसः धनस्य "रातिः दानं "विभ्वी महती । "अध अतः कारणात् "नः अस्मभ्यं हे "विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः "सुक्षत्र शोभनधनेन्द्र । क्षत्रमिति धननाम । “द्युम्ना द्युम्नानि "धनानि "मंहय प्रयच्छ ।

यदी॑मिन्द्र श्र॒वाय्य॒मिषं॑ शविष्ठ दधि॒षे ।

प॒प्र॒थे दी॑र्घ॒श्रुत्त॑मं॒ हिर॑ण्यवर्ण दु॒ष्टर॑म् ॥२

यत् । ई॒म् । इ॒न्द्र॒ । श्र॒वाय्य॑म् । इष॑म् । श॒वि॒ष्ठ॒ । द॒धि॒षे ।

प॒प्र॒थे । दी॒र्घ॒श्रुत्ऽत॑मम् । हिर॑ण्यऽवर्ण । दु॒स्तर॑म् ॥२

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे ।

पप्रथे। दीर्घश्रुत्ऽतमम् । हिरण्यऽवर्ण । दुस्तरम् ॥ २ ॥

हे "इन्द्र “शविष्ठ अतिशयेन बलवन् “यत् “इषम् अन्नं “श्रवाय्यं श्रवणीयम् “ईम् सर्वतः "दधिषे धारयसि ददासि वा ॥ इषशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे “हिरण्यवर्ण इन्द्र तदन्नं "पप्रथे प्रथते । कथम् । “दीर्घश्रुत्तमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । “दुष्टरम् अनभिभाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मा॑सो॒ ये ते॑ अद्रिवो मे॒हना॑ केत॒सापः॑ ।

उ॒भा दे॒वाव॒भिष्ट॑ये दि॒वश्च॒ ग्मश्च॑ राजथः ॥३

शुष्मा॑सः । ये । ते॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । मे॒हना॑ । के॒त॒ऽसापः॑ ।

उ॒भा । दे॒वौ । अ॒भिष्ट॑ये । दि॒वः । च॒ । ग्मः । च॒ । रा॒ज॒थ॒ः ॥३

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः ।

उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । ग्मः । च। राजथः ।। ३ ।।

हे "अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र "ते त्वदीयाः "ये “शुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति । कीदृशास्ते । "मेहना मंहनीयाः "केतसापः प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः । "उभा उभौ "देवौ त्वं च मरुत्समूहश्च इत्युभौ युवां "दिवश्च द्युलोकात् "ग्मश्च भूमेः सकाशात् "अभिष्टये अभितो गमनाय "राजथः ईशाथे ॥

उ॒तो नो॑ अ॒स्य कस्य॑ चि॒द्दक्ष॑स्य॒ तव॑ वृत्रहन् ।

अ॒स्मभ्यं॑ नृ॒म्णमा भ॑रा॒स्मभ्यं॑ नृमणस्यसे ॥४

उ॒तो इति॑ । न॒ः । अ॒स्य । कस्य॑ । चि॒त् । दक्ष॑स्य । तव॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् ।

अ॒स्मभ्य॑म् । नृ॒म्णम् । आ । भ॒र॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । नृ॒ऽम॒न॒स्य॒से॒ ॥४

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृत्रऽहन् ।

अस्मभ्यम् । नृम्णम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । नृऽमनस्यसे ।। ४ ।।

“उतो अपि च हे "वृत्रहन् इन्द्र नः अस्मभ्यं "कस्य "चित् अनिर्देश्यस्य "दक्षस्य प्रवृद्धस्य दातुर्वा "अस्य “तव स्वभूतेभ्यः "अस्मभ्यम् । पुनःश्रुतिरादरार्था । "नृम्णं नृमणं धनम् “आ “भर आहर । हे इन्द्र यतस्त्वम् "अस्मभ्यं "नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू त॑ आ॒भिर॒भिष्टि॑भि॒स्तव॒ शर्म॑ञ्छतक्रतो ।

इन्द्र॒ स्याम॑ सुगो॒पाः शूर॒ स्याम॑ सुगो॒पाः ॥५

नु । ते॒ । आ॒भिः । अ॒भिष्टि॑ऽभिः । तव॑ । शर्म॑न् । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो ।

इन्द्र॑ । स्याम॑ । सु॒ऽगो॒पाः । शूर॑ । स्याम॑ । सु॒ऽगो॒पाः ॥५

नु । ते । आभिः । अभिष्टिऽभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

इन्द्र । स्याम् । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ।। ५ ।।

हे “शतक्रतो इन्द्र “ते तव “आभिः “अभिष्टिभिः अभिगमनैः “नु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः । हे “इन्द्र “तव “शर्मन् शर्मणि सुखे सति “सुगोपाः “स्याम भवेम । हे “शूर तव शर्मणि "सुगोपाः शोभनरक्षणाः “स्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ९ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.३९

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.३८ सूक्तं ५.३९ सूक्तं ५.४० →
भौमोऽत्रिः।

दे. इन्द्रः। अनुष्टुप्, ५ पङ्क्तिः

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमद्रिवः ।

राधस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥१॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युक्षं तदा भर ।

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥२॥

यत्ते दित्सु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं बृहत् ।

तेन दृळ्हा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये ॥३॥

मंहिष्ठं वो मघोनां राजानं चर्षणीनाम् ।

इन्द्रमुप प्रशस्तये पूर्वीभिर्जुजुषे गिरः ॥४॥

अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यम् ।

तस्मा उ ब्रह्मवाहसे गिरो वर्धन्त्यत्रयो गिरः शुम्भन्त्यत्रयः ॥५॥

सायणभाष्यम्

' यदिन्द्र चित्र ' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तमत्रेरार्षमैन्द्रम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पडक्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । ' यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम् ' इत्यनुक्रमणिका ।। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने आद्यस्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च-' यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ।।

यदिं॑न्द्र चित्र मे॒हनास्ति॒ त्वादा॑तमद्रिवः ।

राधु॒स्तन्नो॑ विदद्वस उभयाह॒स्त्या भ॑र ॥१

यत् । इ॒न्द्र॒ । चि॒त्र॒ । मे॒हना॑ । अस्ति॑ । त्वाऽदा॑तम् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।

राधः॑ । तत् । न॒ः । वि॒द॒द्व॒सो॒ इति॑ विदत्ऽवसो । उ॒भ॒या॒ह॒स्ति । आ । भ॒र॒ ॥१

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना। अस्ति । त्वाऽदातम् । अद्रिऽवः ।

राधः । तत् । नः । विदद्वसो इति विदत्ऽवसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

हे चित्र चायनीय हे अद्रिवः वज्रवन् इन्द्र यत् मेहना मंहनीयं त्वादातं त्वया दातव्यं राधः धनम् अस्ति तत् धनं हे विदद्वसो लब्धधनेन्द्र नः अस्मभ्यम् उभयाहस्ति उभाभ्यां हस्ताभ्याम् आ आहर । अत्र ' यदिन्द्र चित्र चायनीय महनीयं धनमस्ति ' (निरु. ४. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ।।

यन्मन्य॑से॒ वरे॑ण्य॒मिन्द्र॑ द्यु॒क्षं तदा भ॑र ।

वि॒द्याम॒ तस्य॑ ते व॒यमकू॑पारस्य दा॒वने॑ ॥२

यत् । मन्य॑से । वरे॑ण्यम् । इन्द्र॑ । द्यु॒क्षम् । तत् । आ । भ॒र॒ ।

वि॒द्याम॑ । तस्य॑ । ते॒ । व॒यम् । अकू॑पारस्य । दा॒वने॑ ॥२

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्र । द्युक्षम् । तत् । आ । भर ।।

विद्याम् । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । दावने ॥ २ ॥

हे इन्द्र यत् द्युक्षम् अन्नं वरेण्यं वरणीयं मन्यसे तत् द्युक्षम् आ -भर अस्मभ्यम् । ते तव संबन्धिनः वयं तस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्य अकूपारस्य । अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य तादृशस्य अन्नस्य दावने दाने विद्याम स्याम ।।

वाजपेये अतिरिक्तोक्थे ' यत्ते दित्सु ' इत्येषा । सूत्रितं च-' यत्ते दित्सु प्राध्यं त्वामिच्छवसस्पते ' (आश्व. श्रौ. ९. ९.) इति ।।

यत्ते॑ दि॒त्सु प्र॒राध्यं॒ मनो॒ अस्ति॑ श्रु॒तं बृ॒हत् ।

तेन॑ दृ॒ळ्हा चि॑दद्रिव॒ आ वाजं॑ दर्षि सा॒तये॑ ॥३

यत् । ते॒ । दि॒त्सु । प्र॒ऽराध्य॑म् । मनः॑ । अस्ति॑ । श्रु॒तम् । बृ॒हत् ।

तेन॑ । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ः । आ । वाज॑म् । द॒र्षि॒ । सा॒तये॑ ॥३

यत् । ते । दित्सु । प्रऽराध्यम् । मनः। अस्ति । श्रुतम् । बृहत् ।

तेन । दृळ्हा । चित् । अद्रिवः । आ । वाजम् । दर्षि । सातये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव यत् दित्सु दानेषु प्राध्यं प्रकर्षेण स्तुत्यं श्रुतं विश्रुतं बृहत् महत् 'मनः अस्ति तेन मनसा हे 'अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र दृळ्हा चित् दृढमपि वाजम् अन्नम् आ दर्षि आदरयसि सातये अस्मत्संभजनाय लाभाय वा ।।

मंहि॑ष्ठं वो म॒घोनां॒ राजा॑नं चर्षणी॒नाम् ।

इन्द्र॒मुप॒ प्रश॑स्तये पू॒र्वीभि॑र्जुजुषे॒ गिरः॑ ॥४

मंहि॑ष्ठम् । व॒ः । म॒घोना॑म् । राजा॑नम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ।

इन्द्र॑म् । उप॑ । प्रऽश॑स्तये । पू॒र्वीभिः॑ । जु॒जु॒षे॒ । गिरः॑ ॥४

मंहिष्ठम् । वः । मघोनाम् । राजानम् । चर्षणीनाम् ।

इन्द्रम् । उप । प्रऽशस्तये । पूर्वीभिः । जुजुषे । गिरः ॥ ४ ॥

मघोनां हविर्लक्षणधनवतां वः युष्माकं मंहिष्ठम् अतिशयेन पूज्यं चर्षणीनां मनुष्याणां 'राजानम् इन्द्रम् उप उपेत्य प्रशस्तये प्रशंसितुं पूर्वीभिः पुरातनीभिर्वाग्भिः गिरः स्तोतारः जुजुषे सेवन्ते ।।

अस्मा॒ इत्काव्यं॒ वच॑ उ॒क्थमिन्द्रा॑य॒ शंस्य॑म् ।

तस्मा॑ उ॒ ब्रह्म॑वाहसे॒ गिरो॑ वर्ध॒न्त्यत्र॑यो॒ गिरः॑ शुम्भ॒न्त्यत्र॑यः ॥५

अस्मै॑ । इत् । काव्य॑म् । वचः॑ । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् ।

तस्मै॑ । ऊ॒ इति॑ । ब्रह्म॑ऽवाहसे । गिरः॑ । व॒र्ध॒न्ति॒ । अत्र॑यः । गिरः॑ । शु॒म्भ॒न्ति॒ । अत्र॑यः ॥५

अस्मै । इत् । काव्यम् । वचः । उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् ।

तस्मै । ऊँ इतिं । ब्रह्मऽवाहसे । गिरः । वर्धन्ति । अत्रयः । गिरः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥५॥

अस्मा इत् अस्मा एव इन्द्राय काव्यं कवेः स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । ' कु शब्दे ' । शब्दनीयं वचः वाग्रूपम् उक्थं शस्त्रं शंस्यं शंसनीयम् । यस्मादेवं तस्मात् तस्मा उ तस्मा इन्द्रायैव ब्रह्मवाहसे परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय गिरः स्तुतीः अत्रयः अत्रिगोत्राः वर्धन्ति वर्धयन्ति । अत्रयः गिरः शुम्भन्ति दीपयन्ति । पुनरुक्तिरादरार्था ।। ।। १० ।।

टिप्पणी

५.३९.१ यदिन्द्र चित्रेति --

ऋङ् मोघमन्नं निन्दा च शापो यो मेत्यृगेव तु ।

याञ्चा यदिन्द्र चित्रेति क्षेपोऽभीदमिति त्वृचि ।।बृहद्देवता १.४९ ।।

द्र. वीङ्कानि (https://sa.wikisource.org/s/23re)

वीङ्कम् (https://sa.wikisource.org/s/2gsq)

५.३९.२ द्र. जैमिनीयं ब्राह्मणम् ३.२०३, निरुक्तम् ४.१८

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४०

दे. इन्द्रः, ५ सूर्यः, ६-९ अत्रिः। १-३ उष्णिक्, ५, ९ अनुष्टुप्, ४, ६-८ त्रिष्टुप्।

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम ॥१॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम ॥२॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम ॥३॥

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट् छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ्माध्यंदिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥४॥

यत्त्वा सूर्य स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अक्षेत्रविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥५॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।

गूळ्हं सूर्यं तमसापव्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥६॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥७॥

ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन्कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् ।

अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥८॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन् ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘आ याह्यद्रिभिः ' इति नवर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका---- आ याहि नव त्र्युष्णिगाद्यन्त्यानुष्टुम्मध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वादत्रिर्देवतैव' इति । कृत्स्नस्य ऋषिश्चान्यस्मात्' (अनु. १२.२) इति परिभाषया अत्रिर्ऋषिः। आद्यास्तिस्र उष्णिहः पञ्चमीनवम्यावनुष्टुभौ शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । अत्रेः स्तूयमानत्वात् षष्ठयाद्याः अत्रिदेवताकाः अत्र्यार्षेयाश्च पञ्चमी सूर्यदेवत्या शिष्टा ऐन्द्र्यः । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यस्तृच ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितं च---‘आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहतृचाशीतावयं तृचः ॥

आ या॒ह्यद्रिं॑भिः सु॒तं सोमं॑ सोमपते पिब ।

वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥१

आ । या॒हि॒ । अद्रिं॑ऽभिः । सु॒तम् । सोम॑म् । सो॒म॒ऽप॒ते॒ । पि॒ब॒ ।

वृष॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृष॑ऽभिः । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ ॥१

आ। याहि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिब ।।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ १ ॥

हे इन्द्र “आ “याहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे “सोमपते सोमस्य स्वामिन्निन्द्र “अद्रिभिः ग्रावभिः “सुतं अभिषुतं “सोमं पिब । हे "वृषन् फलस्य वर्षयितः “वृत्रहन्तम अतिशयेन शत्रूणां हन्तृतम "वृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ।।

वृषा॒ ग्रावा॒ वृषा॒ मदो॒ वृषा॒ सोमो॑ अ॒यं सु॒तः ।

वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥२

वृषा॑ । ग्रावा॑ । वृषा॑ । मदः॑ । वृषा॑ । सोमः॑ । अ॒यम् । सु॒तः ।

वृष॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृष॑ऽभिः । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ ॥२

वृषा । ग्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ २ ॥

“ग्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः “वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा। "मदः सोमपानेन जनितः “वृषा वर्षकः । “अयं "सुतः अभिषुतः “सोमः "वृषा । तं सोमं “वृषभिः सह पिब ।।

वृषा॑ त्वा॒ वृष॑णं हुवे॒ वज्रि॑ञ्चि॒त्राभि॑रू॒तिभिः॑ ।

वृष॑न्निन्द्र॒ वृष॑भिर्वृत्रहन्तम ॥३

वृषा॑ । त्वा॒ । वृष॑णम् । हु॒वे॒ । वज्रि॑न् । चि॒त्राभिः॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ ।

वृष॑न् । इ॒न्द्र॒ । वृष॑ऽभिः । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ ॥३

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम ॥ ३ ॥

हे “वज्रिन् वज्रवन् “इन्द्र “वृषा सोमरसस्य सेक्ताहं “वृषणं त्वां “हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । “चित्राभिः चायनीयाभिः "ऊतिभिः रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं गतम् ॥

‘ऋजीषी वज्री ' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या।' ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५, १६) इति हि सूत्रितम् ॥

ऋ॒जी॒षी व॒ज्री वृ॑ष॒भस्तु॑रा॒षाट् छु॒ष्मी राजा॑ वृत्र॒हा सो॑म॒पावा॑ ।

यु॒क्त्वा हरि॑भ्या॒मुप॑ यासद॒र्वाङ्माध्यं॑दिने॒ सव॑ने मत्स॒दिन्द्रः॑ ॥४

ऋ॒जी॒षी । व॒ज्री । वृ॒ष॒भः । तु॒रा॒षाट् । शु॒ष्मी । राजा॑ । वृ॒त्र॒ऽहा । सो॒म॒ऽपावा॑ ।

यु॒क्त्वा । हरि॑ऽभ्याम् । उप॑ । या॒स॒त् । अ॒र्वाङ् । माध्यं॑न्दिने । सव॑ने । म॒त्स॒त् । इन्द्रः॑ ॥४

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रऽहा । सोमऽपावा ।

युक्त्वा । हरिऽभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

“ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य सोमस्य तृतीयसवने आप्यायाभिषुतः योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्यृजीषी । “वज्री वज्रवान् “वृषभः वर्षिता “तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा “शुष्मी बलवान् “राजा ईश्वरः सर्वस्य "वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता “सोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रः “हरिभ्यां “युक्त्वा रथं योजयित्वा “उप “यासत् उपगच्छतु । "अर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य च “माध्यंदिने “सवने मत्सत् माद्यतु सोमेन “इन्द्रः ॥

यत्त्वा॑ सूर्य॒ स्व॑र्भानु॒स्तम॒सावि॑ध्यदासु॒रः ।

अक्षे॑त्रवि॒द्यथा॑ मु॒ग्धो भुव॑नान्यदीधयुः ॥५

यत् । त्वा॒ । सू॒र्य॒ । स्वः॑ऽभानुः । तम॑सा । अवि॑ध्यत् । आ॒सु॒रः ।

अक्षे॑त्रऽवित् । यथा॑ । मु॒ग्धः । भुव॑नानि । अ॒दी॒ध॒यु॒ः ॥५

यत् । त्वा । सूर्य । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अक्षेत्रऽवित्। यथा । मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैः अत्रीणां कर्म कीर्त्यते । हे “सूर्य प्रेरक देव “त्वा त्वां “यत् यदा "आसुरः असुरस्य प्राणापहर्तुरसुर्या वा पुत्रः “स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः “तमसा मायानिर्मितेन “अविध्यत् आवृणोदित्यर्थः । तदा “भुवनानि सर्वाणि "अदीधयुः दृश्यन्ते । “यथा तत्रत्यः सर्वो जनः “अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् “मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ॥ ११ ॥

स्व॑र्भानो॒रध॒ यदि॑न्द्र मा॒या अ॒वो दि॒वो वर्त॑माना अ॒वाह॑न् ।

गू॒ळ्हं सूर्यं॒ तम॒साप॑व्रतेन तु॒रीये॑ण॒ ब्रह्म॑णाविन्द॒दत्रिः॑ ॥६

स्वः॑ऽभानोः । अध॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । मा॒या । अ॒वः । दि॒वः । वर्त॑मानाः । अ॒व॒ऽअह॑न् ।

गू॒ळ्हम् । सूर्य॑म् । तम॑सा । अप॑ऽव्रतेन । तु॒रीये॑ण । ब्रह्म॑णा । अ॒वि॒न्द॒त् । अत्रिः॑ ॥६

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः ! अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।

गूळ्हम् । सूर्यम् । तमसा । अपऽव्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

“अध अथ जगन्मौढ्यानन्तरं “स्वर्भानोः असुरस्य “यत् याः “मायाः सन्ति । कीदृश्यस्ताः ।। “दिवः द्योतमानादादित्यात् “अवः अवस्तात् वर्तमानाः । तदुपरितिरोधानासामर्थ्यादिति भावः । हे "इन्द्र ताः सर्वाः "अवाहन अवहंसि । अथात्रेरेव परोक्षवादः । "तमसा अन्धकारेण "अपव्रतेन अपगतकर्मणा "गूळ्हं "सूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वम् । तथाविधं "तुरीयेण “ब्रह्मणा ‘ग्राव्णो ब्रह्मा' इत्यनेन "अत्रिः "अविन्दत् लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शुद्धं वा सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया अस्य तुरीयत्वम् । एकैकं मायांशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य चतुर्थेन मन्त्रेण निलीनं तमोऽप्यनुददित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या द्रुग्धो भियसा नि गारीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥७

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या । द्रुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।

त्वम् । मित्रः । असि । सत्यऽराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥७

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या। द्रुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।

त्वम् । मित्रः । असि । सत्यऽराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥७॥

इदं सूर्यवाक्यम् । हे "अत्रे मामिमम् ईदृगवस्थं मां “तव "सन्तं तव स्वभूतम् “इरस्या अन्नेच्छया "द्रुग्धः द्रोग्धासुरः "भियसा भयजनकेन तमसा “मा “नि “गारीत् मा गिरतु । किंच हे मित्र “त्वं “मित्रः असि । प्रमीतेः सकाशात् त्राता भवसि । "सत्यराधाः सत्यधनश्च । "तौ “राजा “वरुणश्च त्वं च तौ युवां “मा माम् "इहावतं रक्षतम् । यद्वा । अत्रिरेव मित्र उच्यते । स च वरुणश्च युवाम् ॥

ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन्कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् ।

अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥८

ग्राव्णः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपऽशिक्षन् ।

अत्रिः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥८

ग्राव्णः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपऽशिक्षन् ।

अत्रिः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥८॥

"ब्रह्मा ब्राह्मणः "अत्रिः “ग्राव्णः अभिषवसाधनानि "युयुजानः युञ्जन् । इन्द्रार्थं सोममभिषुण्वन्नित्यर्थः। तथा "कीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम् । तेन "देवान् "सपर्यन् पूजयन् किंच "नमसा अनेन हविर्लक्षणेन नमस्कारेण वा “उपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते । प्रसाधयन् एवमुक्तैः साधनैः "सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य "चक्षुः सर्वस्य ख्यापकं मण्डलं "दिवि अन्तरिक्षे “आधात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । "स्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य "मायाः । स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती परांस्तु तथा कुर्वती मायेत्युच्यते । तादृशीर्मायाः। यत्तुरीयेण ब्रह्मणेत्युक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रः "अप "अघुक्षत् अपजुगोप न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एवं व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य स्वकीयं चक्षुराधात् । निरावरणं तेजःसंस्त्यायं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृतिर्हारिद्रविके समाम्नाता--- ‘स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन् तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाघ्नन् सा कृष्णाविरभवत् यद् द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यदध्यस्थादपाकृन्तन्' इत्यादि ।

यं वै सूर्यं॒ स्वर्भानु॒स्तम॒साविं॑ध्यदासु॒रः ।

अत्र॑यु॒स्तमन्व॑विन्दन्न॒ह्य१॒॑न्ये अश॑क्नुवन् ॥९

यम् । वै । सूर्य॑म् । स्व॑ःऽभानुः । तम॑सा । अविं॑ध्यत् । आ॒सु॒रः ।

अत्र॑यः । तम् । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । न॒हि । अ॒न्ये । अश॑क्नुवन् ॥९

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अत्रयः । तम् । अनु । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति “यं "वै "सूर्यम् इति । निगदव्याख्यैषा । "अत्रयस्तं सूर्यम् “अन्वविन्दन् इन्द्रार्थं सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेणेषदीषत् तमोऽवरुध्य लब्धवन्त इत्यर्थः । “अन्ये "नहि "अशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४१

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.४०
सूक्तं ५.४१
भौमोऽत्रिः
सूक्तं ५.४२ →

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्, १६-१७ अतिजगती, २० एकपदा विराट् ।

को नु वां मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥१॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळ्हुषे सजोषाः ॥२॥

आ वां येष्ठाश्विना हुवध्यै वातस्य पत्मन्रथ्यस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥३॥

प्र सक्षणो दिव्यः कण्वहोता त्रितो दिवः सजोषा वातो अग्निः ।

पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा आजिं न जग्मुराश्वश्वतमाः ॥४॥

प्र वो रयिं युक्ताश्वं भरध्वं राय एषेऽवसे दधीत धीः ।

सुशेव एवैरौशिजस्य होता ये व एवा मरुतस्तुराणाम् ॥५॥

प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वं प्र देवं विप्रं पनितारमर्कैः ।

इषुध्यव ऋतसापः पुरंधीर्वस्वीर्नो अत्र पत्नीरा धिये धुः ॥६॥
उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः प्र यह्वी दिवश्चितयद्भिरर्कैः ।
उषासानक्ता विदुषीव विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥७॥
अभि वो अर्चे पोष्यावतो नॄन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।
धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीँरोषधी राय एषे ॥८॥
तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।
पनित आप्त्यो यजतः सदा नो वर्धान्नः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥९॥
वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।
गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥१०॥
कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।
आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥११॥
शृणोतु न ऊर्जां पतिर्गिरः स नभस्तरीयाँ इषिरः परिज्मा ।
शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि स्रुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥१२॥
विदा चिन्नु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्यं दधानाः ।
वयश्चन सुभ्व आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधस्नैः ॥१३॥
आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचम् ।
वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्णाः ॥१४॥
पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूत्री वा शक्रा या पायुभिश्च ।
सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिरृजुहस्त ऋजुवनिः ॥१५॥
कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तौ प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।
मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥१६॥
इति चिन्नु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनते मर्त्यो व आ देवासो वनते मर्त्यो वः ।
अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निरृतिर्जग्रसीत ॥१७॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्मृळयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥१८॥

अभि न इळा यूथस्य माता स्मन्नदीभिरुर्वशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्ण्वाना प्रभृथस्यायोः ॥१९॥

सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥२०॥

सायणभाष्यम्

‘को नु वाम्' इति विंशत्यृचं नवमं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्यौ विंश्यैकपदा विराट् शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं-'को नु विंशतिर्वैश्वदेवं वै तत् षोळश्याद्यतिजगत्यावन्त्यैकपदा' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ।।

को नु वां॑ मित्रावरुणावृता॒यन्दि॒वो वां॑ म॒हः पार्थि॑वस्य वा॒ दे ।

ऋ॒तस्य॑ वा॒ सद॑सि॒ त्रासी॑थां नो यज्ञाय॒ते वां॑ पशु॒षो न वाजा॑न् ॥१

कः । नु । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । ऋ॒त॒ऽयन् । दि॒वः । वा॒ । म॒हः । पार्थि॑वस्य । वा॒ । दे ।

ऋ॒तस्य॑ । वा॒ । सद॑सि । त्रासी॑थाम् । नः॒ । य॒ज्ञ॒ऽय॒ते । वा॒ । प॒शु॒ऽसः । न । वाजा॑न् ॥१

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा। सदसि । त्रासीथाम् । नः । यज्ञऽयते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे "मित्रावरुणौ देवौ "वां युवा "को "नु कः खलु यजमानः "ऋतायन् यज्ञमिच्छन् शक्नुयादिति शेषः । तस्मात् कृपयैव “दिवः सदसि द्युलोकसंबन्धिनि स्थाने "महः महतः "पार्थिवस्य सदसि । “ऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य "सदसि । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम् । त्रिषु स्थानेषु "नः अस्मान् "त्रासीथां रक्षतम्। वाशब्दश्चार्थे । किंच "यज्ञायते यज्ञमिच्छते "दे “वा हविर्दात्रे च मह्यं “पशुषो “न “वाजान् पशुषु सीदतो वाजानन्नानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः तद्वद्दवतमिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थे । पशुषः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नों मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुतो॑ जुषन्त ।

नमो॑भिर्वा॒ ये दध॑ते सुवृ॒क्तिं स्तोमं॑ रु॒द्राय॑ मी॒ळ्हुषे॑ स॒जोषाः॑ ॥२

ते । न॒ः । मि॒त्रः । वरु॑णः । अ॒र्य॒मा । आ॒युः । इन्द्रः॑ । ऋ॒भु॒क्षाः । म॒रुतः॑ । जु॒षन्त॒ ।

नमः॑ऽभिः । वा॒ । ये । दध॑ते । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । स्तोम॑म् । रु॒द्राय॑ । मी॒ळ्हुषे॑ । स॒ऽजोषाः॑ ॥२

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।

नमःऽभिः । वा। ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमंम् । रुद्राय । मीळ्हुषे । सऽजोषाः ॥ २॥

“ते मित्रादयो देवाः "नः अस्माकं "सुवृक्तिं “स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवत्स्तोत्रं “नमोभिर्वा हविर्भिश्च “जुषन्त सेवन्ताम् । "ये “दधते धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते । “आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एवं वियुत्य विशेष्यन्ते । "रुद्राय “मीळ्हुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण सह “सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः । तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतत् मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ।

आ वां॒ येष्ठा॑श्विना हु॒वध्यै॒ वात॑स्य॒ पत्म॒न्रथ्य॑स्य पु॒ष्टौ ।

उ॒त वा॑ दि॒वो असु॑राय॒ मन्म॒ प्रान्धां॑सीव॒ यज्य॑वे भरध्वम् ॥३

आ । वा॒म् । येष्ठा॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । हु॒वध्यै॑ । वात॑स्य । पत्म॑न् । रथ्य॑स्य । पु॒ष्टौ ।

उ॒त । वा॒ । दि॒वः । असु॑राय । मन्म॑ । प्र । अन्धां॑सिऽइव । यज्य॑वे । भ॒र॒ध्व॒म् ॥३

आ । वाम् । येष्ठा । अश्विना । हुवध्यै । वातस्य । पत्मन् । रथ्यस्य। पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यते । भरध्वम् ॥ ३ ॥

अनयाश्विनौ रुद्रश्चोच्यन्ते । हे “अश्विना अश्विनौ "येष्ठा कामानां यन्तृतमौ “वां युवां “वातस्य “पत्मन् । धर्मसाम्याद्धर्मिग्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य गमने प्राप्तौ “रथ्यस्य रथस्य “पुष्टौ च निमित्ते सति “हुवध्यै हुवे आह्वयामि आह्वातुं प्रभवामि । अथवा वायुवद्युवयोः शीघ्रगमनसाधनरथस्य पोषे च निमित्ते सति । "उत “वा किंचेत्यर्थः। “दिवः द्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ “असुराय प्राणापहर्त्रे रुद्राय । यद्वा । द्युलोकसंबन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा “यज्यवे यागसाधकाय “मन्म मननीय स्तोत्रं “प्र “भरध्वं संपादयत हे ऋत्विजः । “अन्धांसीव अन्नानि हविर्लक्षणानि हवींषि स्तोत्रं चेत्यर्थः ।।

प्र स॒क्षणो॑ दि॒व्यः कण्व॑होता त्रि॒तो दि॒वः स॒जोषा॒ वातो॑ अ॒ग्निः ।

पू॒षा भगः॑ प्रभृ॒थे वि॒श्वभो॑जा आ॒जिं न ज॑ग्मुरा॒श्व॑श्वतमाः ॥४

प्र । स॒क्षणः॑ । दि॒व्यः । कण्व॑ऽहोता । त्रि॒तः । दि॒वः । स॒ऽजोषाः॑ । वातः॑ । अ॒ग्निः ।

पू॒षा । भगः॑ । प्र॒ऽभृ॒थे । वि॒श्वऽभो॑जाः । आ॒जिम् । न । ज॒ग्मु॒ः । आ॒श्व॑श्वऽतमाः ॥४

प्र । सक्षणः । दिव्यः । कण्वऽहोता । त्रितः । दिवः । सऽजोषाः । वातः । अग्निः ।

पूषा। भगः । प्रऽभृथे । विश्वऽभोजाः । आजिम् । न । जग्मुः । आश्वश्वऽतमाः ।। ४ ।।

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । प्र जग्मुरिति संबन्धः। "सक्षणः यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा "दिव्यः दिवि भवः "कण्वहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । "त्रितः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः "दिवः सूर्येण सह "सजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा "वातः उक्तलक्षणकः वायुः "अग्निः "पूषा पोषक एतन्नामा "भगः च "प्रभृथे प्रभरणवत्यस्मिन्यज्ञे उक्ताः सर्वदेवाः "विश्वभोजाः विश्वरक्षकाः कृत्स्नात्तारो वा "आश्वश्वतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववतां श्रेष्ठाः सन्तः "आजिं "न संग्राममिव "प्र "जग्मुः प्रगच्छन्ति ।

प्र वो॑ र॒यिं यु॒क्ताश्वं॑ भरध्वं रा॒य एषेऽव॑से दधीत॒ धीः ।

सु॒शेव॒ एवै॑रौशि॒जस्य॒ होता॒ ये व॒ एवा॑ मरुतस्तु॒राणा॑म् ॥५

प्र । व॒ः । र॒यिम् । यु॒क्तऽअ॑श्वम् । भ॒र॒ध्व॒म् । रा॒यः । एषे॑ । अव॑से । द॒धी॒त॒ । धीः ।

सु॒ऽशेवः॑ । एवैः॑ । औ॒शि॒जस्य॑ । होता॑ । ये । व॒ः । एवाः॑ । म॒रु॒त॒ः । तु॒राणा॑म् ॥५

प्र। वः । रयिम् । युक्तऽअश्वम् । भरध्वम् । रायः । एषे । अवसे । दधीत । धीः ।।

सुऽशेवः । एवैः । औशिजस्य । होता । ये । वः । एवाः । मरुतः । तुराणाम् ॥ ५॥

हे मरुतः वः यूयं "रयिं धनं "युक्ताश्वम् अश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा "प्र "भरध्वं संपादयत । "रायः धनानि गवाश्वादिलक्षणानि "एषे प्राप्तुम् "अवसे । अव इत्यन्ननाम । अन्नाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा "धीः स्तोता "दधीत धारयति स्तुतिम् । स च "औशिजस्य कक्षीवतः "होता अत्रिः "एवैः गन्तव्यैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा "सुशेवः । शेवमिति सुखनाम । सुसुखो भवतु । हे "मरुतः "तुराणां त्वरमाणानां "वः युष्माकं "ये "एवाः कामा अश्वा वा सन्ति तैरिति ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र वो वायुम्' इति षष्ठी वायव्ये पशौ हविषो याज्या । ‘प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते महि' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

प्र वो॑ वा॒युं र॑थ॒युजं॑ कृणुध्वं॒ प्र दे॒वं विप्रं॑ पनि॒तार॑म॒र्कैः ।

इ॒षु॒ध्यव॑ ऋ॒त॒साप॒ः पुरं॑धी॒र्वस्वी॑र्नो॒ अत्र॒ पत्नी॒रा धि॒ये धुः॑ ॥६

प्र । व॒ः । वा॒युम् । र॒थ॒ऽयुज॑म् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । प्र । दे॒वम् । विप्र॑म् । प॒नि॒तार॑म् । अ॒र्कैः ।

इ॒षु॒ध्यवः॑ । ऋ॒त॒ऽसापः॑ । पुर॑म्ऽधीः । वस्वीः॑ । न॒ः । अत्र॑ । पत्नीः॑ । आ । धि॒ये । धु॒रिति॑ धुः ॥६

प्र । वः । वायुम् । रथऽयुजम् । कृणुध्वम् । प्र । देवम् । विप्रम् । पनितारम् । अर्कैः ।।

इषुध्यवः । ऋतऽसापः । पुरम्ऽधीः । वस्वीः । नः । अत्र । पत्नीः। आ । धिये । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे मदीया ऋत्विजः “वः यूयं “वायुं देवं “रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धं “कृणुध्वं कुरुध्वम् । “प्र “देवं द्योतमानं “विप्रं विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा “पनितारम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा “अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः “प्र कृणुध्वं स्तुत । किंच “इषुध्यवः गन्त्र्यः “ऋतसापः यज्ञस्पृशः “पुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपाः रूपवत्यो वा “वस्वीः प्रशंस्याः “पत्नीः देवपत्न्यः “अत्र अस्मिन् यज्ञे "नः अस्मदीयाय “धिये कर्मणे तन्निष्पत्तये “आ “धुः आगतवत्यः ।।

उप॑ व॒ एषे॒ वन्द्ये॑भिः शू॒षैः प्र य॒ह्वी दि॒वश्चि॒तय॑द्भिर॒र्कैः ।

उ॒षासा॒नक्ता॑ वि॒दुषी॑व॒ विश्व॒मा हा॑ वहतो॒ मर्त्या॑य य॒ज्ञम् ॥७

उप॑ । व॒ः । एषे॑ । वन्द्ये॑भिः । शू॒षैः । प्र । य॒ह्वी इति॑ । दि॒वः । चि॒तय॑त्ऽभिः । अ॒र्कैः ।

उ॒षसा॒नक्ता॑ । वि॒दुषी॑ इ॒वेति॑ वि॒दुषी॑ऽइव । विश्व॑म् । आ । ह॒ । व॒ह॒त॒ः । मर्त्या॑य । य॒ज्ञम् ॥७

उप । वः । एषे । वन्द्येभिः । शूषैः । प्र। यह्वी इति । दिवः । चितयत्ऽभिः । अर्कैः ।

उषसानक्ता । विदुषी इवेति विदुषीऽइव । विश्वम् । आ । ह। वहतः । मर्त्याय। यज्ञम् ॥७॥

हे "उषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते “यह्वी महत्यौ “वन्द्येभिः वन्दनार्हैरितरैर्देवैः सह “दिवः अन्तरिक्षादविशेषेण सर्वप्रदेशात् "वः युष्मभ्यम् “उप “प्र “एषे उपप्रापयामि हविः । ईषिः प्रापणकर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । “शूषैः सुखकरैः “चितयद्भिः ज्ञापयद्भिः "अर्कैः मन्त्रैः सहोपप्रापयामि । हे उक्तदेवते “विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं “विदुषीइव जानत्याविव "मर्त्याय यजमानाय "यज्ञम् "आ

“वहतः अभिमुखं प्रापयतः । हेति पूरणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अ॒भि वो॑ अर्चे पो॒ष्याव॑तो॒ नॄन्वास्तो॒ष्पतिं॒ त्वष्टा॑रं॒ ररा॑णः ।

धन्या॑ स॒जोषा॑ धि॒षणा॒ नमो॑भि॒र्वन॒स्पतीँ॒रोष॑धी रा॒य एषे॑ ॥८

अ॒भि । व॒ः । अ॒र्चे॒ । पो॒ष्याऽव॑तः । नॄन् । वास्तोः॑ । पति॑म् । त्वष्टा॑रम् । ररा॑णः ।

धन्या॑ । स॒ऽजोषाः॑ । धि॒षणा॑ । नमः॑ऽभिः । वन॒स्पती॑न् । ओष॑धीः । रा॒यः । एषे॑ ॥८

अभि । वः । अर्चे । पोष्याऽव॑तः । नॄन् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् । रराणः ।

धन्य । सऽजोषाः । धिषणा । नमःऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८॥

अहं "पोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् "नॄन् कर्मनेतॄन् “वः युष्मान् “अभि "अर्चे अभिपूजयामि स्तौमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । "वास्तोष्पतिं “त्वष्टारं “रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्ददद्वा अहम् । “धन्या धनकरी "सजोषाः इतरदेवैः सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा “धिषणा । वाङ्नामैतत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तलक्षणां वाणीं “वनस्पतीन् ओषधीः च “नमोभिः सह अर्चे इति संबन्धः । किमर्थम् । “राय “एषे धनानि प्राप्तुम् ॥

तु॒जे न॒स्तने॒ पर्व॑ताः सन्तु॒ स्वैत॑वो॒ ये वस॑वो॒ न वी॒राः ।

प॒नि॒त आ॒प्त्यो य॑ज॒तः सदा॑ नो॒ वर्धा॑न्नः॒ शंसं॒ नर्यो॑ अ॒भिष्टौ॑ ॥९

तु॒जे । न॒ः । तने॑ । पर्व॑ताः । स॒न्तु॒ । स्वऽए॑तवः । ये । वस॑वः । न । वी॒राः ।

प॒नि॒तः । आ॒प्त्यः । य॒ज॒तः । सदा॑ । न॒ः । वर्धा॑त् । न॒ः । शंस॑म् । नर्यः॑ । अ॒भिष्टौ॑ ॥९

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पनितः । आप्त्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसम् । नर्यः । अभिष्टौ ।।९।।

“पर्वताः पर्ववन्तः पूरणवन्तो वा मेघाः “तने विस्तृते “तुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा “नः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च “स्वैतवः शोभनगमनाः “सन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । “ये “वसवः जगतो वासयितारः “वीराः “न वीरा इव । किंच “पनितः स्तुतः "आप्त्यः आप्तव्यः सर्वैः "यजतः यजनीय आदित्यः “सदा सर्वदा “नः “शसम् अस्माकं स्तुतिं “नर्यः नरेभ्यो हितो देवः “अभिष्टौ अभित एषणेऽभिगमने वा सति “वर्धात् वर्धयेत् ॥

वृष्णो॑ अस्तोषि भू॒म्यस्य॒ गर्भं॑ त्रि॒तो नपा॑तम॒पां सु॑वृ॒क्ति ।

गृ॒णी॒ते अ॒ग्निरे॒तरी॒ न शू॒षैः शो॒चिष्के॑शो॒ नि रि॑णाति॒ वना॑ ॥१०

वृष्णः॑ । अ॒स्तो॒षि॒ । भू॒म्यस्य॑ । गर्भ॑म् । त्रि॒तः । नपा॑तम् । अ॒पाम् । सु॒ऽवृ॒क्ति ।

गृ॒णी॒ते । अ॒ग्निः । ए॒तरि॑ । न । शू॒षैः । शो॒चिःऽके॑शः । नि । रि॒णा॒ति॒ । वना॑ ॥१०

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुऽवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरि । न । शूषैः । शोचिःऽकेशः । नि। रिणाति । वना ।। १० ।।

“भूम्यस्य । भूमिः अन्तरिक्षम् । तदर्हस्य । तादृशस्य “वृष्णः वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो भूमेरेवार्हः तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य “गर्भं गर्भस्थानीयम् “अपां “नपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं “सुवृक्ति । स्तोत्रकर्मैतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण “अस्तोषि स्तुतवानहम् । सः “त्रितः तीर्णतमः त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रित्वापन्नेषु तायमानः “अग्निः “एतरि गन्तरि मयि “शूषैः सुखकरैः रश्मिभिः “न “गृणीते न गरणं कुरुते न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु "शोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् “वना वनानि “नि “रिणाति हिनस्ति दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

क॒था म॒हे रु॒द्रिया॑य ब्रवाम॒ कद्रा॒ये चिकि॒तुषे॒ भगा॑य ।

आप॒ ओष॑धीरु॒त नो॑ऽवन्तु॒ द्यौर्वना॑ गि॒रयो॑ वृ॒क्षके॑शाः ॥११

क॒था । म॒हे । रु॒द्रिया॑य । ब्र॒वा॒म॒ । कत् । रा॒ये । चि॒कि॒तुषे॑ । भगा॑य ।

आपः॑ । ओष॑धीः । उ॒त । नः॒ । अ॒व॒न्तु॒ । द्यौः । वना॑ । गि॒रयः॑ । वृ॒क्षऽके॑शाः ॥११

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना । गिरयः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वयमत्रयः "कथा केन प्रकारेण "महे महते "रुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुद्गणाय “ब्रवाम स्तुतीः । “कत् किं च स्तोत्रं “राये धनलाभाय “चिकितुषे सर्वं जानते “भगाय एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम । “उत अपि च "आपः अब्देवताः “ओषधीः ओषधयः “द्यौः द्युदेवता “वना वनानि “गिरयो “वृक्षकेशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां ते । एता उक्ता देवताः “नः अस्मान् “अवन्तु रक्षन्तु ॥

शृ॒णोतु॑ न ऊ॒र्जां पति॒र्गिर॒ः स नभ॒स्तरी॑याँ इषि॒रः परि॑ज्मा ।

शृ॒ण्वन्त्वाप॒ः पुरो॒ न शु॒भ्राः परि॒ स्रुचो॑ बबृहा॒णस्याद्रे॑ः ॥१२

शृ॒णोतु॑ । न॒ः । ऊ॒र्जाम् । पति॑ः । गिर॑ः । सः । नभ॑ः । तरी॑यान् । इ॒षि॒रः । परि॑ऽज्मा ।

शृ॒ण्वन्तु॑ । आप॑ः । पुर॑ः । न । शु॒भ्राः । परि॑ । स्रुच॑ः । ब॒बृ॒हा॒णस्य॑ । अद्रे॑ः ॥१२

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिऽज्मा ।

शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । स्रुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

“नः अस्माकं “गिरः स्तुतीः “शृणोतु । कः । “ऊर्जा बलानां “पतिः वायुः । अथवा ऊर्जामन्नानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नात्तृत्वं प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च भवति-- प्राणस्यान्नमिद सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्' (मनु. ५. २८) इति । “स "नभः नभसि चारी “तरीयान् तरितव्यः “इषिरः गमनशीलः "परिज्मा परितो गन्ता । किंच "आपः “शृण्वन्तु गिरः । कीदृश्यस्ताः। “पुरो “न पुराणीव “शुभ्राः दीप्ताः “बबृहाणस्य वर्धमानस्य “अद्रेः मेघस्य वा पर्वतस्य वा “परि परितः “स्रुचः सरणशीलाः ॥

वि॒दा चि॒न्नु म॑हान्तो॒ ये व॒ एवा॒ ब्रवा॑म दस्मा॒ वार्यं॒ दधा॑नाः ।

वय॑श्च॒न सु॒भ्व१॒ आव॑ यन्ति क्षु॒भा मर्त॒मनु॑यतं वध॒स्नैः ॥१३

वि॒द । चि॒त् । नु । म॒हा॒न्त॒ः । ये । व॒ः । एवा॑ः । ब्रवा॑म । द॒स्मा॒ः । वार्य॑म् । दधा॑नाः ।

वय॑ः । च॒न । सु॒ऽभ्व॑ः । आ । अव॑ । य॒न्ति॒ । क्षु॒भा । मर्त॑म् । अनु॑ऽयतम् । व॒ध॒ऽस्नैः ॥१३

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम । दस्माः । वार्यम् । दधानाः ।

वयः । चन । सुऽभ्वः। आ । अव । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुऽयतम् । वधऽस्नैः ॥१३॥

हे “महान्तः मरुतः “नु क्षिप्रं यूयं “विद जानीथ स्तोत्रम् । हे "दस्माः दर्शनीयाः “वः युष्मान् "ये “एवाः गन्तारो युष्मान् भजमानाः “वार्यं वरणीयं हविः “दधानाः ददाना धारयन्तो वा वयं “ब्रवाम स्तुतिम् । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवाः अस्मद्यज्ञमभिगन्तारस्ते विद । चिदिति पूरणः । “वयश्चन आगन्तारश्चैते मरुतः “सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धाः “आ अस्मदभिमुखम् “अव “यन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । “क्षुभा क्षोभकेण सहितं “मर्तं मरणधर्माणं वैरिणम् “अनुयतम् अभिगतं “वधस्नैः आयुधैः परिहरन्तः अव यन्ति ॥

आ दैव्या॑नि॒ पार्थि॑वानि॒ जन्मा॒पश्चाच्छा॒ सुम॑खाय वोचम् ।

वर्ध॑न्तां॒ द्यावो॒ गिर॑श्च॒न्द्राग्रा॑ उ॒दा व॑र्धन्ताम॒भिषा॑ता॒ अर्णा॑ः ॥१४

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुऽमखाय । वोचम् ।

वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रऽअग्राः । उदा । वर्धन्ताम् । अभिऽसाताः । अर्णाः ॥१४

आ। दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुऽमखाय । वोचम् ।

वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रऽअग्राः । उदा। वर्धन्ताम् । अभिऽसाताः । अर्णाः ॥१४॥

"दैव्यानि देवसंबन्धीनि "पार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि च "जन्म जन्मानि “अपश्च अपसा "अच्छ अभिप्राप्तुं "सुमखाय शोभनयज्ञाय मरुद्गणाय “वोचं ब्रवीमि । “गिरः स्तुतयः "वर्धन्ताम् । “द्यावः द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः "चन्द्राग्राः । आह्लादनं हिरण्यं वाग्रे यासां ताः । तादृश्यः सत्यो वर्धन्ताम् । "अर्णाः नद्यश्च "अभिषाताः मरुद्भिः संभक्ताः "उदा उदकेन वर्धन्तां समृद्धा भवन्तु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूत्री वा शक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिरृजुहस्त ऋजुवनिः ॥१५

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूत्री । वा । शक्रा । या । पायुऽभिः । च ।

सिसक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिऽभिः । ऋजुऽहस्ता । ऋजुऽवनिः ॥१५

पदेऽपदे। मे । जरिमा । नि । धायि । वरूत्री । वा । शुक्रा । या । पायुऽभिः । च ।

सिसक्तु । माता । मही। रसा । नः । स्मत् । सूरिऽभिः । ऋजुऽहस्ता । ऋजुऽवनिः ॥ १५ ॥

"जरिमा स्तुतिः "मे मदीया “पदेपदे तदा तदा भूमौ "नि "धायि निधीयते स्थाप्यते क्रियत इत्यर्थः । "या “च “शक्रा शक्ता सती “पायुभिः रक्षणैः “वरूत्री अस्मदुपद्रववारयित्री भवति । वाशब्दश्चार्थे । "माता सर्वस्य निर्मात्री "मही महती पूज्या "रसा सारभूता भूमिः "सिषक्तु सेवतां “नः अस्माकं स्तुतिम् । अथवा स्तुता नः अस्मान् सिषक्तु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः “सूरिभिः । "मेधाविभिः स्तोतृभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्यया प्रीतेत्यर्थः । “ऋजुहस्ता अस्मदनुकूलहस्ता “ऋजुवनिः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तौ प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥१६

कथा । दाशेम । नमसा । सुऽदानून् । एवऽया । मरुतः । अच्छऽउक्तौ । प्रऽश्रवसः । मरुतः । अच्छऽउक्तौ ।

मा । न॒ः । अहि॑ः । बु॒ध्न्य॑ः । रि॒षे । धा॒त् । अ॒स्माक॑म् । भू॒त् । उ॒प॒मा॒ति॒ऽवनि॑ः ॥१६

कथा । दाशेम । नमसा । सुऽदानून् । एवऽया । मरुतः ।। अच्छऽउक्तौ । प्रऽश्रवसः । मरुतः । अच्छऽउक्तौ ।

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । अस्माकम् । भूत् । उपमातिऽवनिः ।। १६ ।।

वयं "कथा केन प्रकारेण "दाशेम परिचरेम “नमसा स्तोत्रेणान्नेन वा "सुदानून् शोभनदानान् “मरुतः । “एवया एवं क्रियमाणप्रकारेण “अच्छोक्तौ आभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति भावः । कथम् । “प्रश्रवसः प्रकृष्टान्ना भवन्ति। "अच्छोक्तौ। अभिगन्त्र्युक्तिः स्तुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टान्नस्य मम अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते सति “मरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादार्था । "अहिर्बुध्न्यः देवः "नः अस्मान् "रिषे हिंसकाय “मा “धात् मा स्थापयतु । स देवः "अस्माकं "भूत् भवतु "उपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति॑ चि॒न्नु प्र॒जायै॑ पशु॒मत्यै॒ देवा॑सो॒ वन॑ते॒ मर्त्यो॑ व॒ आ दे॑वासो वनते॒ मर्त्यो॑ वः ।

अत्रा॑ शि॒वां त॒न्वो॑ धा॒सिम॒स्या ज॒रां चि॑न्मे॒ निरृ॑तिर्जग्रसीत ॥१७

इति॑ । चि॒त् । नु । प्र॒ऽजायै॑ । प॒शु॒ऽमत्यै॑ । देवा॑सः । वन॑ते । मर्त्य॑ः । व॒ः । आ । दे॒वा॒स॒ः । व॒न॒ते॒ । मर्त्य॑ः । व॒ः ।

अत्र॑ । शि॒वाम् । त॒न्व॑ः । धा॒सिम् । अ॒स्याः । ज॒राम् । चि॒त् । मे॒ । निः॒ऽऋ॑तिः । ज॒ग्र॒सी॒त॒ ॥१७

इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमत्यै । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः। आ । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः।।

अत्र । शिवाम् । तन्वः । धासिम् । अस्याः । जराम् । चित् । मे। निःऽऋतिः । जग्रसीत ॥ १७ ॥

हे "देवासः देवाः "वः युष्मान् "इति "चित् इत्थमेव “नु क्षिप्रं "प्रजायै "पशुमत्यै पशुसहितायापत्याय “वनते भजते “मर्त्यः मनुष्यो यजमानः । "आ "देवासः इति पुनरुक्तिरादरार्था। “अत्र अस्मिन् यज्ञे "शिवां “धासिम् अन्नं "मे मम “अस्याः “तन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु निर्ऋतिः देवता । "जरां “चित् जरां च "जग्रसीत ग्रसतु ॥

तां वो॑ देवाः सुम॒तिमू॒र्जय॑न्ती॒मिष॑मश्याम वसव॒ः शसा॒ गोः ।

सा न॑ः सु॒दानु॑र्मृ॒ळय॑न्ती दे॒वी प्रति॒ द्रव॑न्ती सुवि॒ताय॑ गम्याः ॥१८

ताम् । व॒ः । दे॒वा॒ः । सु॒ऽम॒तिम् । ऊ॒र्जय॑न्तीम् । इष॑म् । अ॒श्या॒म॒ । व॒स॒व॒ः । शसा॑ । गोः ।

सा । न॒ः । सु॒ऽदानु॑ः । मृ॒ळय॑न्ती । दे॒वी । प्रति॑ । द्रव॑न्ती । सु॒वि॒ताय॑ । ग॒म्या॒ः ॥१८

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम । वसवः । शसा । गोः ।।

सा । नः । सुऽदानुः । मृळयन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे "देवाः हे वसवः वासयितारः "वः युष्माकं स्वभूतां "तां प्रसिद्धां "सुमतिं शोभनमननसाधनाम् । अन्नेन मतिवृद्धिः 'अन्नमयं हि सोम्य मनः ' (छा. उ. ६. ५. ४) इत्यादिषु प्रसिद्धा । "ऊर्जयन्तीं बलकरीम् "इषम् एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं "शसा स्तुत्या "गोः सकाशात् "अश्याम प्राप्नुयाम । "सा देवी "नः अस्मान् "सुविताय सुखाय "प्रति "गम्याः। प्रतिगम्यात् अभिगच्छेत् । सा इड्देवता विशेष्यते । "सुदानुः शोभनदाना "मृळयन्ती सुखयन्ती "द्रवन्ती अस्मदभिमुखं गच्छन्ती ॥

अ॒भि न॒ इळा॑ यू॒थस्य॑ मा॒ता स्मन्न॒दीभि॑रु॒र्वशी॑ वा गृणातु ।

उ॒र्वशी॑ वा बृहद्दि॒वा गृ॑णा॒नाभ्यू॒र्ण्वा॒ना प्र॑भृ॒थस्या॒योः ॥१९

अ॒भि । न॒ः । इळा॑ । यू॒थस्य॑ । मा॒ता । स्मत् । न॒दीभि॑ः । उ॒र्वशी॑ । वा॒ । गृ॒णा॒तु॒ ।

उ॒र्वशी॑ । वा॒ । बृ॒ह॒त्ऽदि॒वा । गृ॒णा॒ना । अ॒भि॒ऽऊ॒र्ण्वा॒ना । प्र॒ऽभृ॒थस्य॑ । आ॒योः ॥१९

अभि । नः । इळा । यूथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा। गृणातु ।

उर्वशी । वा । बृहत्ऽदिवा । गृणाना । अभिऽऊर्ण्वाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९॥

"अभि "गृणातु "नः अस्मान् "इळा भूमिः "यूथस्य गोसंघस्य "माता निर्मात्री । यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीला माध्यमिकी वाक् । अथवा "उर्वशी माध्यमिकी वाक् । "नदीभिः गङ्गादिभिः सह गृणातु । स्मच्छब्दः प्रशम्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्त्यं गृणातु । "वा अथवा "उर्वशी "बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः "गृणाना शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती "अभ्यूर्ण्वाना आच्छादयन्ती । कम् । आयोः आयुं मनुष्यं यजमानम् । केन । "प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य वा दानेन । 'प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य ' (निरु. ११. ४९) इति निरुक्तम् । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत आयोर्यज्ञमभ्यूर्ण्वानाच्छादयन्ती ॥

सिषं॑क्तु न ऊ॒र्ज॒व्य॑स्य पु॒ष्टेः ॥२०

सिसं॑क्तु । न॒ः । ऊ॒र्ज॒व्य॑स्य । पु॒ष्टेः ॥२०

सिसक्तु । नः । ऊर्जव्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

"ऊर्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः "पुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनः "नः अस्मान् "सिषक्तु सेवताम् । सामर्थ्याद्देवसंघ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतत्वादिति ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४२

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.४१ सूक्तं ५.४२ सूक्तं ५.४३ →
भौमोऽत्रिः ।

दे. विश्वे देवाः, ११ रुद्रः। त्रिष्टुप्, १७ एकपदा विराट् ।

प्र शंतमा वरुणं दीधिती गीर्मित्रं भगमदितिं नूनमश्याः ।

पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वतूर्तपन्था असुरो मयोभुः ॥१॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥२॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥३॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सूरिभिर्हरिवः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥४॥

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।

ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥५॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनाप ॥६॥
उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।
यः शंसते स्तुवते शम्भविष्ठः पुरूवसुरागमज्जोहुवानम् ॥७॥
तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।
ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥८॥
विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।
अपव्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥९॥
य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।
यो वः शमीं शशमानस्य निन्दात्तुच्छ्यान्कामान्करते सिष्विदानः ॥१०॥
तमु ष्टुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।
यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥११॥
दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभ्वतष्टाः ।
सरस्वती बृहद्दिवोत राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥१२॥
प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।
य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिनानो अकृणोदिदं नः ॥१३॥
प्र सुष्टुति स्तनयन्तं रुवन्तमिळस्पतिं जरितर्नूनमश्याः ।
यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इयर्ति प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥१४॥
एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूँर्युवन्यूँरुदश्याः ।
कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्वाँ अयासः ॥१५॥
प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीँरोषधी राये अश्याः ।
देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥१६॥
उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥१७॥
समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥१८॥

सायणभाष्यम्

इत्युक्तत्वात् इदमपि वैश्वदेवम् । 'तमु ष्टुहि' इत्येकादशी रुद्रदेवत्या । सप्तदश्येकपदा ' एतयोरुपान्त्यैकपदा' इत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका-'प्र शंतमा द्व्यूनैकादशी रौद्री ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र शंत॑मा॒ वरु॑णं॒ दीधि॑ती॒ गीर्मि॒त्रं भग॒मदि॑तिं नू॒नम॑श्याः ।

पृष॑द्योनि॒ः पञ्च॑होता शृणो॒त्वतू॑र्तपन्था॒ असु॑रो मयो॒भुः ॥१

प्र । शम्ऽत॑मा । वरु॑णम् । दीधि॑ती । गीः । मि॒त्रम् । भग॑म् । अदि॑तिम् । नू॒नम् । अ॒श्या॒ः ।

पृष॑त्ऽयोनिः । पञ्च॑ऽहोता । शृ॒णो॒तु॒ । अतू॑र्तऽपन्थाः । असु॑रः । म॒य॒ःऽभुः ॥१

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीधिती । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।

पृषत्ऽयोनिः । पञ्चऽहोता । शृणोतु । अतूर्तऽपन्थाः । असुरः । मयःऽभुः ।। १ ।।

“शंतमा अत्यन्तं सुखकरी “गीः स्तुतिरूपा वाक् “वरुणं “मित्रं “भगमदितिं च "दीधिती दीधित्या कर्मणा हविष्प्रक्षेपणात्मकेन सह “नूनम् अवितथं “प्र “अश्याः प्राप्नोतु । किंच “पृषद्योनिः पृषद्वर्णान्तरिक्षस्थः "पञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पञ्चहोतेति वायोर्नाम । वायुः पञ्चहोता स प्राणः' इति हि श्रुतेः । स च "अतूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः "असुरः प्राणस्य दाता "मयोभुः सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः "शृणोतु स्तोत्रमिति ॥

प्रति॑ मे॒ स्तोम॒मदि॑तिर्जगृभ्यात्सू॒नुं न मा॒ता हृद्यं॑ सु॒शेव॑म् ।

ब्रह्म॑ प्रि॒यं दे॒वहि॑तं॒ यदस्त्य॒हं मि॒त्रे वरु॑णे॒ यन्म॑यो॒भु ॥२

प्रति॑ । मे॒ । स्तोम॑म् । अदि॑तिः । ज॒गृ॒भ्या॒त् । सू॒नुम् । न । मा॒ता । हृद्य॑म् । सु॒ऽशेव॑म् ।

ब्रह्म॑ । प्रि॒यम् । दे॒वऽहि॑तम् । यत् । अस्ति॑ । अ॒हम् । मि॒त्रे । वरु॑णे । यत् । म॒य॒ःऽभुः ॥२

प्रति । मे। स्तोमम् । अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुम् । न । माता । हृद्यम् । सुऽशेवम् ।

ब्रह्म । प्रियम् । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयःऽभु ॥२॥

“मे मदीयं "स्तोमं स्तोत्रम् "अदितिः देवता "प्रति "जगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु । "सूनुं "न “माता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्यालिङ्ग्य परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तम् । "हृद्यं हृदयंगमं "सुशेवं शोभनसुखकरम् । एतद्द्वयं साधारणम् । किंच “ब्रह्म मन्त्रजातं "प्रियं प्रियकरं "देवहितं देवैः प्राप्यं "यदस्ति यद्ब्रह्म "मयोभु सुखसाधनं तत् "अहं “मित्रे वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे च अहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृढं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

‘उदीरय' इत्येषैकादशिने सावित्रे पशौ वपायाज्या। सूत्रितं च--- उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उदी॑रय क॒वित॑मं कवी॒नामु॒नत्तै॑नम॒भि मध्वा॑ घृ॒तेन॑ ।

स नो॒ वसू॑नि॒ प्रय॑ता हि॒तानि॑ च॒न्द्राणि॑ दे॒वः स॑वि॒ता सु॑वाति ॥३

उत् । ई॒र॒य॒ । क॒विऽत॑मम् । क॒वी॒नाम् । उ॒नत्त॑ । ए॒न॒म् । अ॒भि । मध्वा॑ । घृ॒तेन॑ ।

सः । नः॒ । वसू॑नि । प्रऽय॑ता । हि॒तानि॑ । च॒न्द्राणि॑ । दे॒वः । स॒वि॒ता । सु॒वा॒ति॒ ॥३

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत्त । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रऽयता। हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः “कवीनां “कवितमं क्रान्तदर्शिनम् अमुं पुरोवर्तिनमग्निं सवितारं वा “उदीरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः । “एनं देवं “मध्वा मधुरेण सोमरसेन “घृतेन च "अभि “उनत्त अभिषिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः । “सः “सविता "देवः नः अस्मभ्यं “वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि “प्रयता प्रयतानि “हितानि “चन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि "सुवाति प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

समि॑न्द्र णो॒ मन॑सा नेषि॒ गोभि॒ः सं सू॒रिभि॑र्हरिव॒ः सं स्व॒स्ति ।

सं ब्रह्म॑णा दे॒वहि॑तं॒ यदस्ति॒ सं दे॒वाना॑ सुम॒त्या य॒ज्ञिया॑नाम् ॥४

सम् । इ॒न्द्र॒ । नः॒ । मन॑सा । ने॒षि॒ । गोभिः॑ । सम् । सू॒रिऽभिः॑ । ह॒रि॒ऽव॒ः । सम् । स्व॒स्ति ।

सम् । ब्रह्म॑णा । दे॒वऽहि॑तम् । यत् । अस्ति॑ । सम् । दे॒वाना॑म् । सु॒ऽम॒त्या । य॒ज्ञिया॑नाम् ॥४

सम् । इन्द्र। नः । मन॑सा । नेषि । गोभिः । सम् । सूरिऽभिः । हरिऽवः । सम् । स्वस्ति ।

सम् । ब्रह्मणा । देवऽहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुऽमत्या । यज्ञियानाम् ॥४॥

हे "इन्द्र "नः अस्मान् "मनसा प्रकृष्टेन चेतसा "गोभिः सह "सं "नेषि नयसि । अस्मान् गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे "हरिवः हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र "सूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा "सं नेषि । तथा "स्वस्ति स्वस्तिभिः क्षेमैः "सं नेषि । "ब्रह्मणा प्रभूतेनान्नेन "सं नेषि । "यत् अन्नं देवहितम् "अस्ति तेन । किंच "यज्ञियानां यज्ञार्हाणां "देवानां "सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या "सं नेषि ॥

दे॒वो भग॑: सवि॒ता रा॒यो अंश॒ इन्द्रो॑ वृ॒त्रस्य॑ सं॒जितो॒ धना॑नाम् ।

ऋ॒भु॒क्षा वाज॑ उ॒त वा॒ पुरं॑धि॒रव॑न्तु नो अ॒मृता॑सस्तु॒रास॑: ॥५

दे॒वः । भग॑: । स॒वि॒ता । रा॒यः । अंश॑: । इन्द्र॑: । वृ॒त्रस्य॑ । स॒म्ऽजित॑: । धना॑नाम् ।

ऋ॒भु॒क्षाः । वाज॑: । उ॒त । वा॒ । पुर॑म्ऽधिः । अव॑न्तु । न॒: । अ॒मृता॑सः । तु॒रास॑: ॥५

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । सम्ऽजितः । धनानाम् ।

ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरम्ऽधिः । अवन्तु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । "भगः "देवः "सविता च "रायः धनस्य स्वामी "अंशः त्वष्टा "वृत्रस्य हन्ता "इन्द्रः च एते देवाः "धनानां "संजितः सम्यग्जेतारः । "ऋभुक्षाः ऋभुः "वाजः च "उत "वा अपि च "पुरंधिः बहुधीः विभ्वोच्यते । एते च "अमृतासः अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः "तुरासः अस्मद्यज्ञं प्रति त्वरमाणाः सन्तः "नः अस्मान् "अवन्तु रक्षन्तु ॥ ॥ १७ ॥

म॒रुत्व॑तो॒ अप्र॑तीतस्य जि॒ष्णोरजू॑र्यत॒: प्र ब्र॑वामा कृ॒तानि॑ ।

न ते॒ पूर्वे॑ मघव॒न्नाप॑रासो॒ न वी॒र्यं१॒॑ नूत॑न॒: कश्च॒नाप॑ ॥६

म॒रुत्व॑तः । अप्र॑तिऽइतस्य । जि॒ष्णोः । अजू॑र्यतः । प्र । ब्र॒वा॒म॒ । कृ॒तानि॑ ।

न । ते॒ । पूर्वे॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । न । अप॑रासः । न । वी॒र्य॑म् । नूत॑नः । कः । च॒न । आ॒प॒ ॥६

मरुत्वतः । अप्रतिऽइतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।

न। ते। पूर्वे । मघऽवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः। कः । चन । आप ॥ ६ ॥

वयं यजमानाः "मरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत इन्द्रस्य "कृतानि कर्माणि "प्र "ब्रवाम प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । "अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । "जिष्णोः जयनशीलस्य "अजूर्यतः अजीर्यमाणस्य । सर्वदा यून इत्यर्थः

। अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे मघवन् इन्द्र “ते तव वीर्यं पराक्रमं “पूर्वे पुरातनाः पुरुषाः "न आपुः । “नापरासः अपरेऽपि नापुः । किं बहुना । "नूतनः “कश्चन आश्चर्यभूतः यः कोऽपि "वीर्यं न "आप न प्राप्नोति ॥

उप॑ स्तुहि प्रथ॒मं र॑त्न॒धेय॒ं बृह॒स्पतिं॑ सनि॒तार॒ं धना॑नाम् ।

यः शंस॑ते स्तुव॒ते शम्भ॑विष्ठः पुरू॒वसु॑रा॒गम॒ज्जोहु॑वानम् ॥७

उप॑ । स्तु॒हि॒ । प्र॒थ॒मम् । र॒त्न॒ऽधेय॑म् । बृह॒स्पति॑म् । स॒नि॒तार॑म् । धना॑नाम् ।

यः । शंस॑ते । स्तु॒व॒ते । शम्ऽभ॑विष्ठः । पु॒रु॒ऽवसुः॑ । आ॒ऽगम॑त् । जोहु॑वानम् ॥७

उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नऽधेयम् । बृहस्पतिम् । सनितारम् । धनानाम् ।

यः । शंसते । स्तुवते । शम्ऽभविष्ठः । पुरुऽवसुः । आऽगमत् । जोहुवानम् ॥ ७ ॥

हे अन्तरात्मन् त्वं “प्रथमं मुख्यं प्रकृष्टतममित्यर्थः । “रत्नधेयं रमणीयधनदातारं “धनानां हविर्लक्षणानां “सनितारं संभक्तारम् । अथवा रत्नशब्देन मणिमुक्तादयो गृहीता इह धनशब्देन गवादयः । गवादिदातारं “बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिनं देवम् “उप “स्तुहि । “यः देवः “शंसते शस्त्रैः “स्तुवते सामभिर्यजमानाय "शंभविष्ठः सुखस्य भावयितृतमो भवति । यश्च “जोहुवानम् आह्वयन्तं यजमानं “पुरूवसुः प्रभूतधनः सन् “आगमत् आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवो॒तिभि॒ः सच॑माना॒ अरि॑ष्टा॒ बृह॑स्पते म॒घवा॑नः सु॒वीराः॑ ।

ये अ॑श्व॒दा उ॒त वा॒ सन्ति॑ गो॒दा ये व॑स्त्र॒दाः सु॒भगा॒स्तेषु॒ रायः॑ ॥८

तव॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । सच॑मानाः । अरि॑ष्टाः । बृह॑स्पते । म॒घऽवा॑नः । सु॒ऽवीराः॑ ।

ये । अ॒श्व॒ऽदाः । उ॒त । वा॒ । सन्ति॑ । गो॒ऽदाः । ये । व॒स्त्र॒ऽदाः । सु॒ऽभगाः॑ । तेषु॑ । रायः॑ ॥८

तव । ऊतिऽभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघऽवानः । सुऽवीराः ।

ये। अश्वऽदाः । उत । वा । सन्ति । गोऽदाः । ये। वस्त्रऽदाः । सुऽभगाः । तेषु । रायः ॥ ८॥

हे "बृहस्पते “तवोतिभिः रक्षाभिः “सचमानाः संगच्छमानाः “अरिष्टाः अहिंसिताः “मघवानः धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । “ये त्वदनुगृहीताः “अश्वदाः बहूनामश्वानां दातारः “सन्ति । “उत “वा अथवा “गोदाः सन्ति । “ये च “वस्त्रदाः “सुभगाः शोभनधनाः सन्ति “तेषु सर्वेषु “रायः धनानि संभवन्विति शेषः ।।

वि॒स॒र्माणं॑ कृणुहि वि॒त्तमे॑षां॒ ये भु॒ञ्जते॒ अपृ॑णन्तो न उ॒क्थैः ।

अप॑व्रतान्प्रस॒वे वा॑वृधा॒नान्ब्र॑ह्म॒द्विषः॒ सूर्या॑द्यावयस्व ॥९

वि॒ऽस॒र्माण॑म् । कृ॒णु॒हि॒ । वि॒त्तम् । ए॒षा॒म् । ये । भु॒ञ्जते॑ । अपृ॑णन्तः । न॒ः । उ॒क्थैः ।

अप॑ऽव्रतान् । प्र॒ऽस॒वे । व॒वृ॒धा॒नान् । ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । सूर्या॑त् । य॒व॒य॒स्व॒ ॥९

विऽसर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपऽव्रतान् । प्रऽसवे । ववृधानान् । ब्रह्मऽद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥९॥

“एषां वक्ष्यमाणानां “वित्तं धनं “विसर्माणं विसरणशीलं “कृणुहि कुरु हे ब्रह्मणस्पते ।। एषामित्युक्तं केषामित्याह । "ये “भुञ्जते "अपृणन्तः अप्रयच्छन्तः । केभ्यः । “उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः “नः अस्मभ्यम् । तान् “अपव्रतान् अपगतकर्मणः “प्रसवे उत्पत्तिमति मनुष्यलोके “ववृधानान् वर्धमानान् “ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄने मन्त्रद्वेष्टॄन् वा "सूर्यात् "यवयस्व पृथक्कुरु । अन्धकारे स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओह॑ते र॒क्षसो॑ दे॒ववी॑तावच॒क्रेभि॒स्तं म॑रुतो॒ नि या॑त ।

यो व॒ः शमीं॑ शशमा॒नस्य॒ निन्दा॑त्तु॒च्छ्यान्कामा॑न्करते सिष्विदा॒नः ॥१०

यः । ओह॑ते । र॒क्षसः॑ । दे॒वऽवी॑तौ । अ॒च॒क्रेभिः॑ । तम् । म॒रु॒त॒ः । नि । या॒त॒ ।

यः । व॒ः । शमी॑म् । श॒श॒मा॒नस्य॑ । निन्दा॑त् । तु॒च्छ्यान् । कामा॑न् । क॒र॒ते॒ । सि॒स्वि॒दा॒नः ॥१०

यः । ओहते । रक्षसः । देवऽवीतौ । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छ्यान् । कामान् । करते । सिस्विदानः ॥१०॥

“यः यजमानः “रक्षसः बलिनो राक्षसान् “ओहते प्रापयति “देववीतौ । देवानां वीतिः प्राप्तिर्भक्षणं वा यत्र स तथोक्तः । तस्मिन् यज्ञे । अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं करोतीत्यर्थः । “तं यजमानम् “अचक्रेभिः अचक्रै रथैर्हे “मरुतो “नि “यात नितरां प्रापयतान्धकारम् । यद्वा । अचक्रेभिरिति पूर्वत्रान्वयः । चक्रशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते । पुनः पुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । साङ्गं हि कर्म देवानभ्येति । “यः च “वः युष्माकं “शमीं कर्म स्तुतिलक्षणं “शशमानस्य शंसमानस्य मम संबन्धि “निन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च “तुच्छ्यान् नश्वरान् “कामान् कृष्यादिजनितभोगान् “करते कुरुते “सिष्विदानः स्विद्यन्नात्मानं क्लेशयन् । अथवा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छयान् करोति ॥ ॥ १८ ॥

तमुं ष्टुहि॒ यः स्वि॒षुः सु॒धन्वा॒ यो विश्वं॑स्य॒ क्षयं॑ति भेष॒जस्यं॑ ।

यक्ष्वा॑ म॒हे सौंमन॒साय॑ रु॒द्रं नमों॑भिर्दे॒वमसुं॑रं दुवस्य ॥११

तम् । ऊं॒ इतिं॑ । स्तु॒हि॒ । यः । सु॒ऽइ॒षुः । सु॒ऽधन्वा॑ । यः । विश्वं॑स्य । क्षयं॑ति । भे॒ष॒जस्यं॑ ।

यक्ष्वं॑ । म॒हे । सौ॒म॒न॒साय॑ । रु॒द्रम् । नमः॑ऽभिः । दे॒वम् । असुं॑रम् । दु॒व॒स्य॒ ॥११

तम् । ॐ इति । स्तुहि । यः । सुऽइषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।।

यक्ष्व । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमःऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ।। ११ ।।

हे आत्मन् “तमु तमेव रुद्रं “स्तुहि स्तुतिं कुरु । यः “स्विषुः शोभनबाणः “सुधन्वा च । विरोधिहन्तृत्वात् सुष्टुत्वम् । “यः च “विश्वस्य “भेषजस्य औषधस्य “क्षयति ईश्वरो भवति । शारीरस्य सांसारिकस्य च अरिष्टस्य शमनाय ईश्वरव्यतिरिक्तस्य औषधस्य अभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । “भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि' (ऋ. सं. २. ३३. ४) इत्यादिश्रुतेः । किंच तमेव “रुद्रं दुःखात्तत्साधनाद्दुरिताद्वा मोचयितारं देवं “यक्ष्व यज च "महे महते “सौमनसाय सुमनस्त्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच “नमोभिः हविर्भिर्नमस्कारैर्वा “देवं द्योतमानम् "असुरं प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं “दुवस्य परिचरेति ।।

दमूं॑नसो अ॒पसो॒ ये सु॒हस्ता॒ वृष्ण॒ः पत्नी॑र्न॒द्यो॑ विभ्वत॒ष्टाः ।

सरं॑स्वती बृहद्दि॒वोत रा॒का दं॑श॒स्यन्ती॑र्वरिवस्यन्तु शु॒भ्राः ॥१२

दमूं॑नसः । अ॒पसः॑ । ये । सु॒ऽहस्ताः॑ । वृष्णः॑ । पत्नीः॑ । न॒द्यः॑ । वि॒भ्व॒ऽत॒ष्टाः ।

सरं॑स्वती । बृ॒ह॒त्ऽदि॒वा । उ॒त । रा॒का । द॒श॒स्यन्तीः॑ । व॒रि॒व॒स्य॒न्तु॒ । शु॒भ्राः ॥१२

दमूनसः । अपसः । ये । सुऽहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विभ्वऽतष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्ऽदिवा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । “दमूनसः दानमनसो दान्तमनसो वा “अपसः चमसाश्वरथगवादिशोभनकर्मवन्तः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ अत एव “सुहस्ताः कुशलहस्ताः “ये सन्ति ते ऋभवः “वृष्णः वर्षकस्येन्द्रस्य “पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः “नद्यः नदनशीला गङ्गाद्याः “विभ्वतष्टाः ऋभूणां मध्यमेन कृताः “सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी वा “बृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः “उत अपि च "राका देवी च “दशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः "शुभ्राः दीप्ताः ताश्च “वरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥

प्र सू म॒हे सु॑श॒रणाय॑ मे॒धां गिरं॑ भरे॒ नव्यं॑सीं॒ जाय॑मानाम् ।

य आ॑ह॒ना दु॑हि॒तुर्व॒क्षणा॑सु रू॒पा मिना॒नो अकृ॑णोदि॒दं नः॑ ॥१३

प्र । सु । म॒हे । सु॒ऽश॒र॒णाय॑ । मे॒धाम् । गिर॑म् । भ॒रे॒ । नव्यं॑सीम् । जाय॑मानाम् ।

यः । आ॒ह॒नाः । दु॒हि॒तुः । व॒क्षणा॑सु । रू॒पा । मि॒ना॒नः । अकृ॑णोत् । इ॒दम् । न॒ः ॥१३

प्र । सु । महे । सुऽशरणार्य । मेधाम् । गिरम् । भरे । नव्यंसीम् । जायमानाम् ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिनानः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

"सु सुष्ठु "प्र "भरे प्रकर्षेण संपादयामि "महे महते "सुशरणाय शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा । किम् । "मेधां मतौ धीयमानां "गिरं स्तुतिम् । कीदृशीम् । "नव्यसीं नवतरामतिशयेन स्तुत्यां वा "जायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः। "यः इन्द्रः पर्जन्यो वा "आहनाः आहन्ता सेक्ता "दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय "वक्षणासु नदीषु "रूपा रूपाणि "मिनानः कुर्वाणः "इदम् उदकं "नः अस्मभ्यम् "अकृणोत् करोतु ॥

प्र सु॑ष्टु॒तिः स्त॒नय॑न्तं रु॒वन्त॑मि॒ळस्पतिं॑ जरितर्नू॒नमं॑श्याः ।

यो अ॑ब्दि॒माँ उ॑दनि॒माँ इय॑र्ति॒ प्र वि॒द्युता॒ रोद॑सी उ॒क्षमा॑णः ॥१४

प्र । सु॒ऽस्तु॒तिः । स्त॒नय॑न्तम् । रु॒वन्त॑म् । इ॒ळः । पति॑म् । ज॒रि॒त॒ः । नू॒नम् । अ॒श्या॒ः ।

यः । अ॒ब्दि॒ऽमान् । उ॒द॒नि॒ऽमान् । इय॑र्ति । प्र । वि॒ऽद्युता॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒क्षमा॑णः ॥१४

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।

यः । अब्दिऽमान् । उदनिऽमान् । इयर्ति । प्र । विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥१४॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । "सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः "स्तनयन्तं गर्जन्तं "रुवन्तं वर्षणजनितं शब्दं कुर्वाणम् "इळः अन्नस्योदकस्य वा "पतिं स्वामिनं हे "जरितः स्तोतस्त्वदीया स्तुतिः "नूनं "प्र "अश्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु । "यः च पर्जन्यः "अब्दिमान् । अब्दिः अपां दानवान् मेघः । तद्वान् । "उदनिमान् उदकवान् "विद्युता तडिता "रोदसी द्यावापृथिव्यौ "उक्षमाणः सिञ्चन् "प्र "इयर्ति गच्छति ॥

ए॒ष स्तोमो॒ मारु॑तं॒ शर्धो॒ अच्छा॑ रु॒द्रस्य॑ सू॒नूँर्यु॑व॒न्यूँरुद॑श्याः ।

कामो॑ रा॒ये ह॑वते मा स्व॒स्त्युप॑ स्तुहि॒ पृष॑दश्वाँ अ॒यासः॑ ॥१५

ए॒षः । स्तोमः॑ । मारु॑तम् । शर्धः॑ । अच्छ॑ । रु॒द्रस्य॑ । सू॒नून् । यु॒व॒न्यून् । उत् । अ॒श्या॒ः ।

कामः॑ । रा॒ये । ह॒व॒ते॒ । मा॒ । स्व॒स्ति । उप॑ । स्तु॒हि॒ । पृष॑त्ऽअश्वान् । अ॒यासः॑ ॥१५

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनून् । युवन्यून् । उत्। अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

“एषः मया संपादितः “स्तोमः स्तोत्रं “मारुतं “शर्धः मरुतां बलम् "अच्छ अभिमुखम् "अश्याः प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायिरूपेणाह। "रुद्रस्य “सूनून् । एषां रुद्रेण पुत्रत्वेन परिक्लृप्तिरसकृदुक्ता। "युवन्यून यूनो मिश्रणेच्छून्वा "उत् उन्नतमत्यधिकम् अश्याः व्याप्नुहि हे मनः । “कामः संकल्पः "राये धनार्थं “मा मां स्वस्ति अविनश्वरं हवते आह्वयनि प्रेरयतीत्यर्थ:। यस्मादेवं तस्मात् पृषदश्वान् पृषद्वर्णाश्वोपेतान् “अयासः यज्ञगन्तॄन् “उप उपेत्य स्तुहि ॥

प्रैष स्तोमः॑ पृथि॒वीम॒न्तरि॑क्षं॒ वन॒स्पतीँ॒रोष॑धी रा॒ये अ॑श्याः ।

दे॒वोदे॑वः सु॒हवो॑ भूतु॒ मह्यं॒ मा नो॑ मा॒ता पृ॑थि॒वी दु॑र्म॒तौ धा॑त् ॥१६

प्र । ए॒षः । स्तोमः॑ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒न्तरि॑क्षम् । वन॒स्पती॑न् । ओष॑धीः । रा॒ये । अ॒श्या॒ः ।

दे॒वःऽदे॑वः । सु॒ऽहवः॑ । भू॒तु॒ । मह्य॑म् । मा । न॒ः । मा॒ता । पृ॒थि॒वी । दु॒ःऽम॒तौ । धा॒त् ॥१६

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।।

देवःऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥१६॥

“एष “स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः “प्र “अश्याः प्राप्नोतु । किमर्थम् । “राये धनार्थम् । "देवोदेवः सर्वोऽपि देवः "मह्यं मदर्थं "सुहवो “भूतु स्वाह्वानो भवतु । "नः अस्मान् “दुर्मतौ “माता सर्वस्य निर्मात्री । यद्वा । अत्रेर्भौमत्वाद्विशेषेण माता । तादृशी “पृथिवी “मा “धात् मा स्थापयतु ॥

उ॒रौ दे॑वा अनिबा॒धे स्या॑म ॥१७

उ॒रौ । दे॒वा॒ः । अ॒नि॒ऽबा॒धे । स्या॒म॒ ॥१७

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे। स्याम ॥ १७ ॥

हे “देवाः युष्माकं संबन्धिनि “उरौ महति “अनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे “स्याम भवेम वयमत्रयः ॥

सम॒श्विनो॒रव॑सा॒ नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।

आ नो॑ र॒यिं व॑हत॒मोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता॒ सौभ॑गानि ॥१८

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नूत॑नेन । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रनी॑ती । ग॒मे॒म॒ ।

आ । नः॒ । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौभ॑गानि ॥१८

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ १८ ॥

वयम् “अश्विनोः "नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन “मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा “सुप्रणीती शोभनप्रणयनवता "अवसा रक्षणेन "सं “गमेम संगच्छेमहि । हे “अमृता अमरणावश्विनौ “नः अस्मभ्यं “रयिं धनम् “आ “वहतं प्रापयतम् । “ओत “वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानपि “आ वहतम् । “विश्वानि सौभगान्यपि “आ वहतम् ॥ ॥ १९ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४३

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्, १६ एकपदा विराट्।

आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।
महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥१॥
आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।
पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥२॥
अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।
होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥३॥
दश क्षिपो युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारा सुहस्ता ।
मध्वो रसं सुगभस्तिर्गिरिष्ठां चनिश्चददुदुहे शुक्रमंशुः ॥४॥
असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।
हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिन्द्र प्रिया कृणुहि हूयमानः ॥५॥

आ नो महीमरमतिं सजोषा ग्नां देवीं नमसा रातहव्याम् ।
मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥६॥
अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।
पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्नसादि ॥७॥
अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दूतो न गन्त्वश्विना हुवध्यै ।
मयोभुवा सरथा यातमर्वाग्गन्तं निधिं धुरमाणिर्न नाभिम् ॥८॥
प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।
या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥९॥
आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।
यज्ञं गिरो जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥१०॥
आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।
हवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥११॥
आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सदने सादयध्वम् ।
सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥१२॥
आ धर्णसिर्बृहद्दिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोमभिर्हुवानः ।
ग्ना वसान ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥१३॥
मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासो अग्मन् ।
सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥१४॥
बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।
देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥१५॥
उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥१६॥
समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥१७॥

सायणभाष्यम्

‘आ धेनवः' इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्तमत्रेरार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमणिका --’आ धेनवस्त्र्यूनैतयोरुपान्त्यैकपदा ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अपोनप्त्रीये एकधनासु हविर्धानं प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च--- आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्थाः समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः ' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ।

आ धे॒नव॒ः पय॑सा॒ तूर्ण्य॑र्था॒ अम॑र्धन्ती॒रुप॑ नो यन्तु॒ मध्वा॑ ।

म॒हो रा॒ये बृ॒ह॒तीः स॒प्त विप्रो॑ मयो॒भुवो॑ जरि॒ता जो॑हवीति ॥१

आ । धे॒नवः॑ । पय॑सा । तूर्णि॑ऽअर्थाः । अम॑र्धन्तीः । उप॑ । न॒ः । य॒न्तु॒ । मध्वा॑ ।

म॒हः । रा॒ये । बृ॒ह॒तीः । स॒प्त । विप्रः॑ । म॒यः॒ऽभुवः॑ । ज॒रि॒ता । जो॒ह॒वी॒ति॒ ॥१

आ। धेनवः । पयसा । तूर्णिऽअर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।

महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

“धेनवः प्रीणयित्र्यो नद्यः “मध्वा मधुरेण “पयसा रसेन सहिताः “तूर्ण्यर्थाः त्वरमाणगमनाः । ‘अर्थोऽर्तेः (निरु. १. १८) इति यास्कः । “अमर्धन्तीः अहिंसन्त्यः सत्यः “नः अस्मान् “उप “आ "यन्तु उपागच्छन्तु । तदर्थं “महः महते “राये धनाय “बृहतीः महतीः “सप्त सर्पणस्वभावाः सप्तसंख्याकाः ‘इमं मे गङ्गे' (ऋ. सं. १०. ७५.५) इति मन्त्रोक्ता गङ्गाद्या वा ।। तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । “मयोभुवः सुखस्य भावयित्रीः विप्रः विशेषेण प्रीणयिता "जरिता स्तोता “जोहवीत आह्वयति ॥

आ सु॑ष्टु॒ती नम॑सा वर्त॒यध्यै॒ द्यावा॒ वाजा॑य पृथि॒वी अमृ॑ध्रे ।

पि॒ता मा॒ता मधु॑वचाः सु॒हस्ता॒ भरे॑भरे नो य॒शसा॑वविष्टाम् ॥२

आ । सु॒ऽस्तु॒ती । नम॑सा । व॒र्त॒यध्यै॑ । द्यावा॑ । वाजा॑य । पृ॒थि॒वी इति॑ । अमृ॑ध्रे॒ इति॑ ।

पि॒ता । मा॒ता । मधु॑ऽवचाः । सु॒ऽहस्ता॑ । भरे॑ऽभरे । न॒ः । य॒शसौ॑ । अ॒वि॒ष्टा॒म् ॥२

आ। सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।

पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

अहं "सुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण "नमसा हविषा च "अमृधे हिंसारहिते "द्यावा "पृथिवी द्यावापृथिव्यौ "आ "वर्तयध्यै। आवर्तयितुमिच्छामि "वाजाय अन्नार्थम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा. १.३.६.६) इति हि श्रुतिः । "पिता पालयित्री द्यौः "माता निर्मात्री पृथिवी "मधुवचाः प्रियवचना "सुहस्ता अभिमतदानेन शोभनहस्ता। एते उभयविशेषणे । "यशसौ यशोयुक्तौ द्यावापृथिव्यौ "भरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा "नः अस्मान् "अविष्टां रक्षताम् ।।

अध्व॑र्यवश्चकृ॒वांसो॒ मधू॑नि॒ प्र वा॒यवे॑ भरत॒ चारु॑ शु॒क्रम् ।

होते॑व नः प्रथ॒मः पा॑ह्य॒स्य दे॑व॒ मध्वो॑ ररि॒मा ते॒ मदा॑य ॥३

अध्व॑र्यवः । च॒कृ॒ऽवांसः॑ । मधू॑नि । प्र । वा॒यवे॑ । भ॒र॒त॒ । चारु॑ । शु॒क्रम् ।

होता॑ऽइव । न॒ः । प्र॒थ॒मः । पा॒हि॒ । अ॒स्य । देव॑ । मध्वः॑ । र॒रि॒म । ते॒ । मदा॑य ॥३

अध्वर्यवः । चकृऽवांसः । मधूनि । प्र। वायवे । भरत । चारु । शुक्रम् ।।

होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते। मदाय ॥ ३॥

हे "अध्वर्यवः अध्वरं युञ्जानाः "मधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि "चकृवांसः कुर्वाणा यूयं "वायवे प्रथमं "प्र "भरत प्रकर्षेण संपादयत "चारु चरणीयं "शुक्रं दीप्तं सोमम् । हे वायो त्वं च "होतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् "नः अस्मदर्थम् "अस्य अमुं सोमं "प्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्वं "पाहि पिब । हे "देव वायो "मध्वः मधुरं सोमरसं ते "मदाय "ररिम ददाम । वायोः पूर्वपानमसकृत्प्रपञ्चितम् ॥

दश॒ क्षिपो॑ युञ्जते बा॒हू अद्रिं॒ सोम॑स्य॒ या श॑मि॒तारा॑ सु॒हस्ता॑ ।

मध्वो॒ रसं॑ सु॒गभ॑स्तिर्गिरि॒ष्ठां चनि॑श्चददुदुहे शु॒क्रमं॒शुः ॥४

दश॑ । क्षिपः॑ । यु॒ञ्ज॒ते॒ । बा॒हू इति॑ । अद्रि॑म् । सोम॑स्य । या । श॒मि॒तारा॑ । सु॒ऽहस्ता॑ ।

मध्वः॑ । रस॑म् । सु॒ऽगभ॑स्तिः । गि॒रि॒ऽस्थाम् । चनि॑श्चदत् । दु॒दु॒हे॒ । शु॒क्रम् । अं॒शुः ॥४

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारा । सुऽहस्ता ।

मध्वः । रसम् । सुऽगभस्तिः । गिरिऽस्थाम् । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री । "अद्रिम् अभिषव ग्रावाणं "दश “क्षिपः दशसंख्याकाः क्षेप्त्र्योऽङ्गुलयः "युञ्जते गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता भवन्ति । “बाहू अप्यध्वर्युसंबन्धिनौ अद्रिं युञ्जाते । "या यौ “सुहस्ता शोभनहननौ "सोमस्य शमितारौ अभिषोतारौ तौ बाहू युञ्जाते । “मध्वः मधुरस्य सोमस्य “रसं “गिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरिवदुन्नतप्रदेशस्थितं वा “सुगभस्तिः शोभनाङ्गुलिरध्वर्युः "चनिश्चदत् आह्लादयन् ॥ ‘चदि आह्लादने' इत्यस्माद्यङ्लुकि छान्दसं रूपम् । “दुदुहे दोग्धि । स च “अंशुः “शुक्रं निर्मलं रसं "दुदुहे दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुः व्याप्तः सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युः मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि ॥

असा॑वि ते जुजुषा॒णाय॒ सोम॒ः क्रत्वे॒ दक्षा॑य बृह॒ते मदा॑य ।

हरी॒ रथे॑ सु॒धुरा॒ योगे॑ अ॒र्वागिन्द्र॑ प्रि॒या कृ॑णुहि हू॒यमा॑नः ॥५

असा॑वि । ते॒ । जु॒जु॒षा॒णाय॑ । सोमः॑ । क्रत्वे॑ । दक्षा॑य । बृ॒ह॒ते । मदा॑य ।

हरी॒ इति॑ । रथे॑ । सु॒ऽधुरा॑ । योगे॑ । अ॒र्वाक् । इन्द्र॑ । प्रि॒या । कृ॒णु॒हि॒ । हू॒यमा॑नः ॥५

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुऽधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । हूयमानः ।। ५ ।।

हे इन्द्र “ते तुभ्यं “जुजुषाणाय सेवमानाय “सोमः “असावि अभिषुतः । किमर्थम् । “क्रत्वे क्रतवे वृत्रवधादिकर्मणे “दक्षाय बलाय “बृहते "मदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे “इन्द्र त्वं “हूयमानः सन् “सुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्तौ “प्रिया प्रियौ “हरी अश्वौ "योगे योगार्हे युक्ते वा “रथे योजयित्वा तं रथम् “अर्वाक् अस्मदभिमुखं “कृणुहि कुरु ॥ ॥ २० ॥

आ नो॑ म॒हीम॒रम॑तिं स॒जोषा॒ ग्नां दे॒वीं नम॑सा रा॒तह॑व्याम् ।

मधो॒र्मदा॑य बृह॒तीमृ॑त॒ज्ञामाग्ने॑ वह प॒थिभि॑र्देव॒यानैः॑ ॥६

आ । न॒ः । म॒हीम् । अ॒रम॑तिम् । स॒ऽजोषाः॑ । ग्नाम् । दे॒वीम् । नम॑सा । रा॒तऽह॑व्याम् ।

मधोः॑ । मदा॑य । बृ॒ह॒तीम् । ऋ॒त॒ऽज्ञाम् । आ । अ॒ग्ने॒ । व॒ह॒ । प॒थिऽभिः॑ । दे॒व॒ऽयानैः॑ ॥६

आ। नः । महीम् । अरमतिम् । सऽजोषाः । ग्नाम् । देवीम् । नमसा । रातऽहव्याम् ।

मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतऽज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिऽभिः । देवऽयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निं संबोध्य ग्नादेवताया आवाह्यत्वादस्याग्निर्ग्ना वा देवता । हे “अग्ने “सजोषाः अस्माभिः सह प्रीयमाणस्त्वं “ग्नां “देवीं सर्वैर्गन्तव्यामेतन्नामिकां देवताम् । 'मेना ग्ना इति स्त्रीणाम् (निरु. ३. २१) इति यास्कः । “नः अस्मदर्थं “देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः “पथिभिः मार्गैः “आ अभिमुखम् “आ “वह । कीदृशीम् । “महीं महतीम् "अरमतिम् आ समन्ताद्रममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा “नमसा स्तोत्रेण सह “रातहव्याम् । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् । दत्तहविष्कामित्यर्थः । किमर्थम् । “मधोः मधुरस्य सोमस्य “मदाय । पुनः कीदृशीम् । “बृहतीं प्रवृद्धाम् “ऋतज्ञां यज्ञमभिजानतीम् ॥

प्रवर्ग्ये महावीरेऽज्यमाने ‘अञ्जन्ति यम्' इत्येषा । सूत्रितं च--- अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अ॒ञ्जन्ति॒ यं प्र॒थय॑न्तो॒ न विप्रा॑ व॒पाव॑न्तं॒ नाग्निना॒ तप॑न्तः ।

पि॒तुर्न पु॒त्र उ॒पसि॒ प्रेष्ठ॒ आ घ॒र्मो अ॒ग्निमृ॒तय॑न्नसादि ॥७

अ॒ञ्जन्ति॑ । यम् । प्र॒थय॑न्तः । न । विप्राः॑ । व॒पाऽव॑न्तम् । न । अ॒ग्निना॑ । तप॑न्तः ।

पि॒तुः । न । पु॒त्रः । उ॒पसि॑ । प्रेष्ठः॑ । आ । घ॒र्मः । अ॒ग्निम् । ऋ॒तय॑न् । अ॒सा॒दि॒ ॥७

अञ्जन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपाऽवन्तम् । न । अग्निना । तपन्तः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निम् । ऋतयन् । असादि ॥ ७ ॥

“यं घर्मं महावीरं “प्रथयन्तो “न । नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः । इदानीं प्रथयन्तः “विप्राः मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्य्वादयः “वपावन्तं “न । वपावन्तं प्रवृद्धं पशुं यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् "अग्निना "तपन्तः “अञ्जन्ति । “पितुर्न “पुत्र “उपसि “प्रेष्ठः पितुरुपस्थे प्रियतमः पुत्र इव "घर्मः महावीरः । यद्घ्राम् इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वम् ' (तै. आ. ५. १. ५) इति हि श्रुतिः । सः “ऋतयन् यज्ञमिच्छन् अग्निम् अग्नौ “आ “असादि आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टान्तः स्फोटादिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा॑ म॒ही बृ॑ह॒ती शंत॑मा॒ गीर्दू॒तो न ग॑न्त्व॒श्विना॑ हु॒वध्यै॑ ।

म॒यो॒भुवा॑ स॒रथा या॑तम॒र्वाग्ग॒न्तं नि॒धिं धुर॑मा॒णिर्न नाभि॑म् ॥८

अच्छ॑ । म॒ही । बृ॒ह॒ती । शम्ऽत॑मा । गीः । दू॒तः । न । ग॒न्तु॒ । अ॒श्विना॑ । हु॒वध्यै॑ ।

म॒यः॒ऽभुवा॑ । स॒ऽरथा॑ । आ । या॒त॒म् । अ॒र्वाक् । ग॒न्तम् । नि॒ऽधिम् । धुर॑म् । आ॒णिः । न । नाभि॑म् ॥८

अच्छ। मही । बृहती । शम्ऽतमा । गीः । दूतः । न । गन्तु। अश्विना । हुवध्यै ।

मयःऽभुवा । सऽरथा । आ । यातम् । अर्वाक् ।। गन्तम् । निऽधिम् । धुरम् । आणिः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

“अच्छ अभिमुखम् “अश्विना अश्विनौ "हुवध्यै आह्वातुं “गीः अस्मदीया स्तुतिः “दूतो “न दूत इवाह्वातेव “गन्तु गच्छतु । गीर्विशेष्यते । “मही पूज्या “बृहती महती “शंतमा सुखतमा । हे अश्विनी "मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ “सरथा एकरथौ सन्तौ “निधिं निहितं सोमम् “अर्वाक् अभिमुखं "यातं गच्छतम् । “धुरं भारवाहिकां "नाभिम् “आणिर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितम् ॥

प्र तव्यं॑सो॒ नमं॑उक्तिं तु॒रस्या॒हं पू॒ष्ण उ॒त वा॒योरं॑दिक्षि ।

या राधं॑सा चोदि॒तारा॑ मती॒नां या वाजं॑स्य द्रविणो॒दा उ॒त त्मन् ॥९

प्र । तव्यं॑सः । नमः॑ऽउक्तिम् । तु॒रस्यं॑ । अ॒हम् । पू॒ष्णः । उ॒त । वा॒योः । अ॒दि॒क्षि॒ ।

या । राधं॑सा । चो॒दि॒तारा॑ । म॒ती॒नाम् । या । वाजं॑स्य । द्र॒वि॒णः॒ऽदौ । उ॒त । त्मन् ॥९

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्य । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या। राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥९॥

“अहम् ऋषिः “तव्यसः प्रकृष्टबलस्य “तुरस्य त्वरमाणस्य “पूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय “उत अपि च "वायोः उक्तलक्षणाय च “नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं “प्र “अदिक्षि प्रदिशामि। “या यौ पूषवायू “राधसा हविर्लक्षणेन निमित्तेन “मतीनां चोदितारा प्रेरयितारौ । यद्वा ।। राधसेति षष्ठयर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यौ च “वाजस्य अन्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ “उत अपि च “त्मन् आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव “द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ।।

आ नामं॑भिर्म॒रुतो॑ वक्षि॒ विश्वा॒ना रू॒पेभि॑र्जातवेदो हुवा॒नः ।

य॒ज्ञं गिरो॑ जरि॒तुः सुं॑ष्टु॒तिं च॒ विश्वे॑ गन्त मरुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती ॥१०

आ । नामं॑ऽभिः । म॒रुतः॑ । व॒क्षि॒ । विश्वा॑न् । आ । रू॒पेभिः॑ । जा॒त॒ऽवे॒दः॒ । हु॒वा॒नः ।

य॒ज्ञम् । गिरः॑ । ज॒रि॒तुः । सु॒ऽस्तु॒तिम् । च॒ । विश्वे॑ । ग॒न्त॒ । म॒रु॒तः॒ । विश्वे॑ । ऊ॒ती ॥१०

आ। नामऽभिः । मरुतः । वक्षि। विश्वान् । ओ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।।

यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे "जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने "हुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् "विश्वान् "मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् "नामभिः इन्द्रवरुणेत्यादिलक्षणैः "आ "वक्षि आवहसि । "रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणै रूपैः "आ वक्षि वहसि यज्ञम् । किंच हे "मरुतः "विश्वे सर्वे यूयं "यज्ञम् अस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा "जरितुः स्तोतुः संबन्धिनीः "गिरः स्तुतिवचांसि "सुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च । अवयविन्याः स्तुतेरेकत्वादेकवचनम् । अवयवानां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य "गन्त आगच्छत । "विश्वे "च यूयम् "ऊती ऊत्या रक्षया च सह गन्त ॥ ॥ २१ ॥

'आ नो दिवः' इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रितं च--- आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः' (आश्व. श्रौ. ८.११) इति ॥

आ नों दि॒वो बृ॑ह॒तः पर्व॑ता॒दा सर॑स्वती यज॒ता ग॑न्तु य॒ज्ञम् ।

हवं॑ दे॒वी जु॑जुषा॒णा घृ॒ताचीं॑ श॒ग्मां नो॒ वाच॑मुश॒ती शृ॑णोतु ॥११

आ । न॒ः । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । पर्व॑तात् । आ । सर॑स्वती । य॒ज॒ता । ग॒न्तु॒ । य॒ज्ञम् ।

हव॑म् । दे॒वी । जु॒जु॒षा॒णा । घृ॒ताची॑ । श॒ग्माम् । न॒ः । वाच॑म् । उ॒श॒ती । शृ॒णो॒तु॒ ॥११

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।

हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताची । शग्माम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

"नः अस्माकं "यज्ञं "यजता यष्टव्या देवी "सरस्वती "दिवः द्योतमानात् द्युलोकात् "आ "गन्तु आगच्छतु । तथा "बृहतः महतः "पर्वतात् पर्ववतः पूरणवतः प्रीणनवतो वान्तरिक्षात् मेघाद्वा सरस्वती "आ गन्तु आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वा एतत् दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि द्युलोकस्य त्रीणि पर्वाणि तिस्रो दिवः पृथिवीः' इत्यादि श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं "हवम् अस्मदीयमाह्वानं "देवी सरस्वती "जुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना "घृताची घृतमुदकमञ्चती "नः अस्मदीयां "शग्मां सुखकरीं "वाचं स्तुतिम् "उशती कामयमाना सती "शृणोतु ।।

आ वे॒धसं॒ नील॑पृष्ठं बृ॒हन्तं॒ बृ॒हस्पतिं॒ सद॑ने सादयध्वम् ।

सा॒दद्यो॑निं॒ दम॒ आ दी॑दि॒वांसं॒ हिर॑ण्यवर्णमरु॒षं स॑पेम ॥१२

आ । वे॒धस॑म् । नील॑ऽपृष्ठम् । बृ॒हन्त॑म् । बृ॒हस्पति॑म् । सद॑ने । सा॒द॒य॒ध्व॒म् ।

सा॒दत्ऽयो॑निम् । दमे॑ । आ । दी॒दि॒ऽवांस॑म् । हिर॑ण्यऽवर्णम् । अ॒रु॒षम् । स॒पे॒म॒ ॥१२

आ। वेधसम् । नीलऽपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सदने । सादयध्वम् ।

सादत्ऽयोनिम्। दमे । आ । दीदिऽवांसम् । हिरण्यऽवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

एषा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं “बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवं “सदने अस्मद्यागगृहे “आ “सादयध्वं स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् ।' “वेधसं विविधकर्तारं “नीलपृष्ठं स्निग्धाङ्गं "बृहन्तं महान्तम् । तथा सन्तं वयमृत्विग्यजमानाः "सपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । "सादद्योनिं योनौ सीदन्तं “दमे यागगृहे “आ सर्वतः “दीदिवांसं दीप्यमानं “हिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम् “अरुषम् आरोचमानम् । अथवेयमाग्नेयी । बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादिलिङ्गैरप्यग्निरेव बृहस्पतिः ॥

आ ध॑र्ण॒सिर्बृ॒हद्दि॑वो॒ ररा॑णो॒ विश्वे॑भिर्ग॒न्त्वोम॑भिर्हु॒वा॒नः ।

ग्ना वसा॑न॒ ओष॑धी॒रमृ॑ध्रस्त्रि॒धातु॑शृङ्गो वृष॒भो व॑यो॒धाः ॥१३

आ । ध॒र्ण॒सिः । बृ॒हत्ऽदि॑वः । ररा॑णः । विश्वे॑भिः । ग॒न्तु॒ । ओम॑ऽभिः । हु॒वा॒नः ।

ग्नाः । वसा॑नः । ओष॑धीः । अमृ॑ध्रः । त्रि॒धातु॑ऽशृङ्गः । वृ॒ष॒भः । व॒यः॒ऽधाः ॥१३

आ। धर्णसिः । बृहत्ऽदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओमऽभिः । हुवानः ।

ग्नाः। वसानः । ओषधीः । अमृधः । त्रिधातुऽशृङ्गः । वृषभः । वयःऽधाः ॥ १३॥ .

इदमाद्युक्त्रयमाग्नेयम् । अग्निः “आ “गन्तु आगच्छत्वस्मयज्ञं “धर्णसिः सर्वस्य धारकः "बृहद्दिवः प्रभूतदीप्तिः “रराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा “विश्वेभिः सर्वैः “ओमभिः रक्षणैः सह “हुवानः आहूयमानः । “ग्नाः गन्त्रीर्ज्वालाः “ओषधीः च “वसानः अमृधः अहिसितः “त्रिधातुशृङ्गः त्रिप्रकारशृङ्गवदुन्नतलोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालः “वृषभः वर्षिता “वयोधाः अन्नस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मा॒तुष्प॒दे प॑र॒मे शु॒क्र आ॒योर्वि॑प॒न्यवो॑ रास्पि॒रासो॑ अग्मन् ।

सु॒शेव्यं॒ नम॑सा रा॒तह॑व्या॒ः शिशुं॑ मृजन्त्या॒यवो॒ न वा॒से ॥१४

मा॒तुः । प॒दे । प॒र॒मे । शु॒क्रे । आ॒योः । वि॒प॒न्यवः॑ । रा॒स्पि॒रासः॑ । अ॒ग्म॒न् ।

सु॒ऽशेव्य॑म् । नम॑सा । रा॒तऽह॑व्याः । शिशु॑म् । मृ॒ज॒न्ति॒ । आ॒यवः॑ । न । वा॒से ॥१४

मातुः । पदे। परमे। शुक्रे । आयोः । विपन्यवः । रास्पिरासः । अग्मन् ।

सुऽशेव्यम् । नमसा । रातऽहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

“आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य “विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारो होत्रादयः “रास्पिरासः ॥ रा धनं हविर्लक्षणम् । तत्स्पृशन्ति रास्पा जुह्वादयः । तद्वान् रास्पी । तद्वन्तो रास्पिराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजः “मातुः निर्मातुः पृथिव्याः “शुक्रे दीप्ते “परमे “पदे उत्तरवेद्यां स्थितम् “अग्मन् अगमन् भजन्ते । तदर्थं "सुशेव्यं सुखाय हितं "शिशुम् उत्पन्नमात्रं 'वासे वासाय “नमसा स्तोत्रेण “रातहव्याः दत्तहविष्काः इत्यर्थः । तादृशास्ते “मृजन्ति संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । “आयवो “न लौकिका मनुष्य इव । ते यथा “शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृहद्वयों बृहते तुभ्यंमग्ने धियाजुरों मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेंवः सुहवों भूतु मह्यं मा नों माता पृंथिवी दुंर्मतौ धांत् ॥१५

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यंम् । अग्ने । धियाऽजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।

देवःऽदेंवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यंम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥१५

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाऽजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।

देवःऽदेवः । सुऽहवः । भूतु । मह्यम् । मा। नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धात् ॥१५॥

"बृहत् प्रभूतं “वयः अन्नं हे “अग्ने बृहते “तुभ्यं “धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः “मिथुनासः पत्नीभिः सहिताः “सचन्त सेवन्ते । ‘जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च पत्या सह (पू. मी. ६ . १. २४) इति हि प्रतिपादितम् । अवशिष्टं गतम् ॥

उरौ देंवा अनिबाधे स्यांम ॥१६

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥१६

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे। स्याम ॥ १६ ॥

समश्विनोरवंसा नूतंनेन मयोभुवां सुप्रणींती गमेम ।

आ नों रयिं वंहतमोत वीराना विश्वांन्यमृता सौभंगानि ॥१७

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नूत॑नेन । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रनी॑ती । ग॒मे॒म॒ ।

आ । नः॒ । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौभ॑गानि ॥१७

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती। गमेम ।

आ। नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता। सौभगानि ॥ १७ ॥

व्याख्याते द्वे ॥ ॥ २२ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४४

ऋग्वेदः - मण्डल ५

← सूक्तं ५.४३ | सूक्तं ५.४४ | सूक्तं ५.४५ →

[[लेखकः :|]]

काश्यपोऽवत्सारः (१० क्षत्र-मनस-एवावद-यजत-सध्रि-अवत्साराः, ११ विश्ववार - यजत-मायी - अवत्साराः, १२ अवत्सारेण सह सदापृण-यजत-बाहुवृक्त-श्रुतवित्- तर्याः, १३ सुतंभरश्च) ।

दे. विश्वे देवाः। जगती, १४-१५ त्रिष्टुप् ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदं स्वर्विदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥१॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वर्विरोचमानः ककुभामचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिरृत आस नाम ते ॥२॥

अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्स्राणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥३॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्टये नीचीरमुष्मै यम्य ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥४॥

संजर्भुराणस्तरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे ॥५॥

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायया दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यमुरुषामुरु ज्रयो बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥६॥

वेत्यग्रुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्यता मनसा सूर्यः कविः ।

घ्रंसं रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥७॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृश्मिन्धायि तमपस्यया विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥८॥

समुद्रमासामव तस्थे अग्रिमा न रिष्यति सवनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी ॥९॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्ध्यम् ॥१०॥

श्येन आसामदितिः कक्ष्यो मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥११॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तर्यो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदीं गणं भजते सुप्रयावभिः ॥१२॥

सुतम्भरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासामूधः स धियामुदञ्चनः ।

भरद्धेनू रसवच्छिश्रिये पयोऽनुब्रुवाणो अध्येति न स्वपन् ॥१३॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥१४॥

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘तं प्रत्नथा' इति पञ्चदशर्चं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः। यासु ऋक्षु सदाप्रणबाहुवृक्तादयः श्रुतास्तासु तेऽपि समुच्चीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तं च ----’तं प्रत्नथा पञ्चोना काश्यपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम्' इति ॥ वाजपेये अतिरिक्तोक्थे आदितस्त्रयोदशर्चः शंसनीयाः । सूत्रितं च---’तं प्रत्नथेति त्रयोदशानामेको शिष्ट्वाहूय दूरोहणं रोहेत्' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

तं प्र॒त्नथा॑ पू॒र्वथा॑ वि॒श्वथे॒मथा॑ ज्ये॒ष्ठता॑तिं बर्हि॒षदं॑ स्व॒र्विदं॑म् ।

प्र॒ती॒ची॒नं वृ॒जनं॑ दोहसे गि॒राशुं जयं॑न्त॒मनु॒ यासु॒ वर्ध॑से ॥१

तम् । प्र॒त्नऽथा॑ । पू॒र्वऽथा॑ । वि॒श्वऽथा॑ । इ॒मऽथा॑ । ज्ये॒ष्ठऽता॑तिम् । ब॒र्हि॒ऽसदं॑म् । स्व॒ः॒ऽविदं॑म् ।

प्र॒ती॒ची॒नम् । वृ॒जनं॑म् । दो॒ह॒से॒ । गि॒रा । आ॒शुम् । जयं॑न्तम् । अनु॑ । यासु॑ । वर्ध॑से ॥१

तम् । प्रत्नऽथा । पूर्वऽथा । विश्वऽथा । इमऽथा । ज्येष्ठऽतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वःऽविदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा। आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्र्यावित्याहुः । तत्रोपपत्तिमेवमाहुः । तं प्रत्नथा इत्येषा शुक्रामन्थिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामन्थिनौ ।' यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ' (ऐ. ब्रा. ३. १) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्युसंप्रैषोऽपि भवति । ‘प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्चुत इन्द्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्य' (श. ब्रा. ४. २. १. २३) इति । प्रशास्तृप्रैषश्च भवति ‘होता यक्षदिन्दं प्रातः प्रातःसावस्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादि । ‘प्रस्थिता इन्द्राय सोमाः' इति याज्या चैन्द्री 'इदं ते सोम्यं मधु' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तस्मादैन्द्र्यौ ॥ “तम् इन्द्रं “प्रत्नथा पुरातना यजमाना इव “पूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा “विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा “इमथा इमे इदानीं वर्तमानाः यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वद्वयमपि हे अन्तरात्मन् त्वमपि “ज्येष्ठतातिं ज्येष्ठं “बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं “स्वर्विदं सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा “प्रतीचीनं प्रत्यस्मदभिमुखमञ्चन्तं “वृजनम् । बलनामैतद्बलवति वर्तते । बलवन्तम् “आशुं शीघ्रगामिनं व्याप्तं वा “जयन्तं सर्वमभिभवन्तमिन्द्रं “गिरा स्तुत्या साधनेन “दोहसे धुक्ष्व सर्वदा सर्वान् कामान् । इत्यन्तरात्मनः' प्रैषः' । “यासु स्तुतिषु “वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयसि वेन्द्रं यया स्तुत्येति । यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

श्रि॒ये सु॒दृशी॒रुप॑रस्य॒ याः स्व॑र्वि॒रोच॑मानः क॒कुभा॑मचो॒दते॑ ।

सु॒गो॒पा अ॑सि॒ न दभा॑य सुक्रतो प॒रो मा॒याभि॑रृ॒त आ॑स॒ नाम॑ ते ॥२

श्रि॒ये । सु॒ऽदृशीः॑ । उप॑रस्य । याः । स्वः॑ । वि॒ऽरोच॑मानः । क॒कुभा॑म् । अ॒चो॒दते॑ ।

सु॒ऽगो॒पाः । अ॒सि॒ । न । दभा॑य । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो । प॒रः । मा॒याभिः॑ । ऋ॒ते । आ॒स॒ । नाम॑ । ते॒ ॥२

श्रिये । सुऽदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विऽरोचमानः । ककुभाम् । अचोदते ।

सुऽगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । परः । मायाभिः । ऋते । आस । नाम । ते ॥२

हे इन्द्र “स्वः स्वर्गे “विरोचमानः त्वम् “अचोदते अप्रेरयितुः ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ “उपरस्य मेघस्य संबन्धिन्यः “सुदृशीः सुरोचमानाः “याः आपः सन्ति तासामपां “ककुभां सर्वासां दिशां मध्ये “श्रिये प्राणिनां श्रयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे 'सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मन्निन्द्र त्वं “सुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतः “न “दभाय न दम्भनाय वधाय प्राणिनां न “असि न प्रभवसि । त्वं च “मायाभिः आसुरीभिः “परः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मात् “ते त्वदीयं “नाम नामकं रूपम् “ऋते सत्यलोके “आस आस्ते ॥

अत्यं॑ ह॒विः स॑चते॒ सच्च॒ धातु॒ चारि॑ष्टगातु॒ः स होता॑ सहो॒भरिः॑ ।

प्र॒सर्स्रा॑णो॒ अनु॑ ब॒र्हिर्वृषा॒ शिशु॒र्मध्ये॒ युवा॒जरो॑ वि॒स्रुहा॑ हि॒तः ॥३

अत्य॑म् । ह॒विः । स॒च॒ते॒ । सत् । च॒ । धातु॑ । च॒ । अरि॑ष्टऽगातुः । सः । होता॑ । स॒हः॒ऽभरिः॑ ।

प्र॒ऽसर्स्रा॑णः । अनु॑ । ब॒र्हिः । वृषा॑ । शिशुः॑ । मध्ये॑ । युवा॑ । अ॒जरः॑ । वि॒ऽस्रुहा॑ । हि॒तः ॥३

अत्यम् । हविः । सचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टऽगातुः । सः । होता । सहःऽभरिः ।

प्रऽसर्स्राणः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विऽस्रुहा । हितः ॥३

इयमाग्नेयी होतृत्वयुवत्वादिलिङ्गैः । अयमग्निः "अत्यं सततमतनार्हं “हविः आज्यादिकं “सचते सेवते । कीदृशं हविः । “सत् । सत्फलसाधनत्वाद्धविरपि सत् । “धातु “च धारकं सर्वस्व । हूयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तया च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । तथा हि --'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनु. ३. ७६) इति । “अरिष्टगातुः अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या फलसिद्धेररिष्टगमनत्वम् । तदेवाह। “सः स खलु "होता होमनिष्पादकः “सहोभरिः बलस्य भर्ता “बर्हिः “अनु 'प्रसर्स्राणः प्रकर्षेण सरन् “वृषा वर्षकः फलस्य “शिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा “युवा सर्वत्र मिश्रयिता “अजरः जरारहितः “विस्रुहा विस्रुहाणामोषधीनां “मध्ये “हितः निहितः स्थापितः एवंभूतः सचते॥

प्र वः॑ ए॒ते सु॒यु॒जो॒ याम॑न्नि॒ष्टये॒ नीची॑र॒मुष्मै॑ य॒म्य॑ ऋ॒ता॒वृधः॑ ।

सु॒यन्तु॑भिः सर्वशा॒सैर॒भीशु॑भि॒ः क्रिवि॒र्नामा॑नि प्रव॒णे मु॑षायति ॥४

प्र । व॒ः । ए॒ते । सु॒ऽयुजः॑ । याम॑न् । इ॒ष्टयें॑ । नीचीः॑ । अ॒मुष्मैं॑ । य॒म्यः॑ । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ ।

सु॒यन्तु॑ऽभिः । स॒र्व॒ऽशा॒सैः । अ॒भीशु॑ऽभिः । क्रिविः॑ । नामा॑नि । प्र॒व॒णे । मु॒षा॒य॒ति॒ ॥४

प्र । वः । एते । सुऽयुजः । यामन् । इष्टये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतऽवृधः ।

सुयन्तुऽभिः । सर्वऽशासैः । अभीशुऽभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥४

एषा सौरी वा । “एते रश्मयः "सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ताः “यामन् यज्ञगमने “इष्टये एषणाय “नीचीः । नीचं गच्छन्तीति शेषः । 'अमुष्मै यजमानाय “यम्यः यम्या गमनार्हाः । अथवा यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । “ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः "सुयन्तुभिः सुगमनैः “सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः “अभीशुभिः रश्मिभिः “क्रिविः कर्ता “नामानि नामकान्युदकानि “प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे “मुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । अथवाग्निनावाह्यस्याग्नेरेतेऽश्वा इष्टये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् । क्रिविः क्रिविसदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति आदत्ते ॥

सं॒जर्भु॑राण॒स्तरु॑भिः सुते॒गृभं॑ वया॒किनं॑ चि॒त्तग॑र्भासु सु॒स्वरुः॑ ।

धा॒र॒वा॒केष्वृ॑जुगाथ शोभसे॒ वर्ध॑स्व॒ पत्नी॑र॒भि जी॒वो अ॑ध्व॒रे ॥५

स॒म्ऽजर्भु॑राणः । तरु॑ऽभिः । सु॒ते॒ऽगृभ॑म् । व॒या॒किन॑म् । चि॒त्तऽग॑र्भासु । सु॒ऽस्वरुः॑ ।

धा॒र॒ऽवा॒केषु॑ । ऋ॒जु॒ऽगा॒थ॒ । शो॒भ॒से॒ । वर्ध॑स्व । पत्नीः॑ । अ॒भि । जी॒वः । अ॒ध्व॒रे ॥५

सम्ऽजर्भुराणः । तरुऽभिः । सुतेऽगृभम् । वयाकिनम् । चित्तऽगर्भासु । सुऽस्वरुः ।

धारऽवाकेषु । ऋजुऽगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अध्वरे ॥५

हे “ऋजुगाथ शोभनस्तुतिक अग्ने “तरुभिः तरुविकारैर्ग्रहैः "सुतेगृभम् अभिषुतेन रसेन गृहीतं "वयाकिनम् । कुत्सिता वयाः: शाखा वयाका लताः । तद्वन्तं सोमं “चित्तगर्भासु चित्तग्राहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह “संजर्भुराणः गृभ्णन् गृह्णन् “सुस्वरुः शोभनगमनः शोभनस्तुतिको वा त्वं “धारवाकेषु । धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः। तेषु मध्ये “शोभसे । किंच “अध्वरे “जीवः सर्वस्य जीवयिता “पत्नीः पालयित्रीरोषधीर्ज्वाला वा “अभि अभिमुखं “वर्धस्व अभिवर्धय ॥ ॥२३॥

या॒दृग्गे॒व दद॑शे ता॒दृगु॑च्यते॒ सं छा॒यया॑ दधिरे सि॒ध्रया॒प्स्वा ।

म॒हीम॒स्मभ्यं॑मुरु॒षामु॒रु ज्रयो॑ बृ॒हत्सु॒वीर॒मन॑पच्युतं॒ सहः॑ ॥६

या॒दृक् । ए॒व । द॑दृ॑शे । ता॒दृक् । उ॒च्य॒ते॒ । सम् । छा॒यया॑ । द॒धि॒रे॒ । सि॒ध्रया॑ । अ॒प्ऽसु । आ ।

म॒हीम् । अ॒स्मभ्यं॑म् । उ॒रु॒ऽसाम् । उ॒रु । ज्रयः॑ । बृ॒हत् । सु॒ऽवीरं॑म् । अनं॑पऽच्युतम् । सहः॑ ॥६

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सम् । छायया । दधिरे । सिध्रया । अप्ऽसु । आ ।

महीम् । अस्मभ्यम् । उरुऽसाम् । उरु । ज्रयः । बृहत् । सुऽवीरम् । अनपऽच्युतम् । सहः ॥६

एषा वैश्वदेवी। "यादृगेव "ददृशे यादृग्रूपमेव दृश्यते "तादृगुच्यते तादृग्रूपमेवोच्यते । यथादृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् "छायया दीप्त्या "सिध्रया साधिकया सह "अप्सु व्यापिकासु स्तुतिषु अप्स्वेव वा "आ "सं "दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवाः "महीं महतीं पूज्याम् "उरुषां बहुदात्रीं रयिम् "उरु प्रभूतं "ज्रयः वेगं "बृहत् महत् "सुवीरं शोभनवीर्यमपत्यम् "अनपच्युतम् अनुपक्षीणं "सहः बलं चाभिभावुकम् "अस्मभ्यं प्रयच्छन्त्वित्यर्थः ॥

वेत्य॒ग्रुर्जनि॑वा॒न्वा अति॒ स्पृधः॑ समर्य॒ता मनं॑सा॒ सूर्यः॑ क॒विः ।

घ्रं॒सं रक्षं॑न्तं॒ परि॑ वि॒श्वतो॒ गयं॑म॒स्माकं॒ शर्म॑ वनव॒त्स्वाव॑सुः ॥७

वेति॑ । अ॒ग्रुः॑ । जनि॑ऽवान् । वै । अति॑ । स्पृधः॑ । स॒ऽम॒र्य॒ता । मनं॑सा । सूर्यः॑ । क॒विः ।

घ्रं॒सम् । रक्षं॑न्तम् । परि॑ । वि॒श्वतः॑ । गयं॑म् । अ॒स्माकं॑म् । शर्म॑ । व॒न॒व॒त् । स्वऽव॑सुः ॥७

वेति । अग्रुः । जनिऽवान् । वै । अति । स्पृधः । सऽमर्यता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

घ्रंसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गयम् । अस्माकम् । शर्म । वनवत् । स्वऽवसुः ॥७

इयं सौरी। "सूर्यः देवः "अग्रुः अग्रगामी "जनिवान्वै जन्मवान् जायावान्वा । उषा ह्यस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ। "कविः क्रान्तदर्शी "समर्यता समरमिच्छता "मनसा "स्पृधः संग्रामान् "अति "वेति अतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम् । "घ्रंसं दीप्तं "गयं गृहमन्तरिक्षं वा "विश्वतः सर्वतः "रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः । स देवः "अस्माकं "शर्म सुखं "परि सम्यक् "वनवत् दद्यात् । "स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायां॑सम॒स्य य॒तुनं॑स्य के॒तुनं॑ ऋषिस्व॒रं चं॑रति॒ यासु॒ नाम॑ ते ।

या॒दृश्मि॒न्धायि॒ तमं॑प॒स्यया॑ विद॒द्य उं॑ स्व॒यं वहं॑ते॒ सो अरं॑ करत् ॥८

ज्यायां॑सम् । अ॒स्य । य॒तुनं॑स्य । के॒तुना॑ । ऋ॒षि॒ऽस्व॒रम् । च॒र॒ति॒ । यासु॑ । नाम॑ । ते॒ ।

या॒दृश्मि॑न् । धायि॑ । तम् । अ॒प॒स्यया॑ । वि॒द॒त् । यः । ऊं॒ इति॑ । स्व॒यम् । वह॑ते । सः । अर॑म् । क॒र॒त् ॥८

ज्यायांसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिऽस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृश्मिन् । धायि । तम् । अपस्यया । विदत् । यः । ऊं इति । स्वयम् । वहते । सः । अरम् । करत् ॥८

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ज्यायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धम् “अस्य “यतुनस्य । यततिर्गतिकर्मा। गन्तुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ अमुं गन्तारं “केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उदयादिलक्षणेन विशिष्टम् “ऋषिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यं त्वां “चरति गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । “यासु स्तुतिषु “ते त्वदीयं “नाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । “यादृश्मिन् यादृशे कामे “धायि धत्ते ॥ कर्तरि चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । “तम् । यथानिर्देशं प्रतिनिर्देष्टव्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं कामम् “अपस्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन “विदत् विन्दते । “य “उ य एव स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् स्वमनीषयैव “वहते धारयति फलं "सः “अरम् अलमत्यर्थं “करत् करोति । अथवा य उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽत्यर्थं कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति ॥

स॒मु॒द्रमा॑सा॒मव॑ तस्थे अग्रि॒मा न रि॑ष्यति॒ सव॑नं॒ यस्मि॒न्नाय॑ता ।

अत्रा॒ न हार्दि॑ क्रव॒णस्य॑ रेजते॒ यत्रा॑ म॒तिर्वि॒द्यते॑ पूत॒बन्ध॑नी ॥९

स॒मु॒द्रम् । आ॒सा॒म् । अव॑ । त॒स्थे॒ । अ॒ग्रि॒मा । न । रि॒ष्य॒ति॒ । सव॑नम् । यस्मि॑न् । आऽय॑ता ।

अत्र॑ । न । हार्दि॑ । क्र॒व॒णस्य॑ । रे॒ज॒ते॒ । यत्र॑ । म॒तिः । वि॒द्यते॑ । पू॒त॒ऽबन्ध॑नी ॥९

समुद्रम् । आसाम् । अव । तस्थे । अग्रिमा । न । रिष्यति । सवनम् । यस्मिन् । आऽयता ।

अत्र । न । हार्दि । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतऽबन्धनी ॥९

इयमपि सौरी । "आसां स्तुतीनां “समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यम् “अग्रिमा अत्यन्तं श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः “अव “तस्थे अवगच्छति । यद्वा आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति संबन्धः । “सवनम्। सूयते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम् । “न “रिष्यति न हिंस्यते । किंतु प्रवर्धते इत्यर्थः । “यस्मिनायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । “आत्र अस्मिन् यजमानगृहे “क्रवणस्य स्तुतिकर्तुः “हार्दि हृदयसंबन्धि हृदयगतं काम्यं फलं “न “रेजते न विचलति । न मृषा भवति । “यत्र यस्मिन् स्तोतृगृहे “मतिः स्तुतिः “पूतबन्धनी पूतं सूर्यम् अनुबध्नती “विद्यते अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्ष॒त्रस्य॑ मन॒सस्य॒ चित्ति॑भिरेवाव॒दस्य॑ यज॒तस्य॒ सध्रेः॑ ।

अ॒व॒त्सा॒रस्य॑ स्पृणवा॒म रण्व॑भि॒ः शवि॑ष्ठं॒ वाजं॑ वि॒दुषा॑ चि॒दर्ध्य॑म् ॥१०

सः । हि । क्ष॒त्रस्य॑ । म॒न॒सस्य॑ । चित्ति॑ऽभिः । ए॒व॒ऽव॒दस्य॑ । य॒ज॒तस्य॑ । सध्रेः॑ ।

अ॒व॒ऽत्सा॒रस्य॑ । स्पृ॒ण॒वा॒म॒ । रण्व॑ऽभिः । शवि॑ष्ठम् । वाज॑म् । वि॒दुषा॑ । चि॒त् । अर्ध्य॑म् ॥१०

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिऽभिः । एवऽवदस्य । यजतस्य । सध्रेः ।

अवऽत्सारस्य । स्पृणवाम । रण्वऽभिः । शविष्ठम् । वाजम् । विदुषा । चित् । अर्ध्यम् ॥१०

इयमपि सौरी। "स "हि स खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः। सर्वकामपूरक इत्यर्थः । हिशब्दो लोकवेदयोः प्रसिद्धिद्योतकः । तस्मात् सकाशात् । अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गाः' इत्युक्तत्वात् क्षत्रादय ऋषयः। "क्षत्रस्य "मनसस्य "एवावदस्य "यजतस्य "सध्रेः "अवत्सारस्य चैषामृषीणामस्माकं "रण्वभिः रमणीयाभिः "चित्तिभिः स्पृणवाम पूरयाम । किम् । "शविष्ठं "वाजम् अतिशयेन बलवदन्नम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा १. ३. ६. ६) इति श्रुतेः । "विदुषा "चित् विपश्चिता "अर्घ्यं समर्धनीयं स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति संबन्धः ॥२४॥

श्ये॒न आ॑सा॒मदि॑तिः क॒क्ष्यो॒३॒॑ मदो॑ वि॒श्ववा॑रस्य यज॒तस्य॑ मा॒यिनः॑ ।

सम॒न्यम॑न्यमर्थय॒न्त्येत॑वे वि॒दुर्वि॒षाणं॑ परि॒पान॒मन्ति॒ ते ॥११

श्ये॒नः । आ॒सा॒म् । अदि॑तिः । क॒क्ष्यः॑ । मदः॑ । वि॒श्वऽवा॑रस्य । य॒ज॒तस्य॑ । मा॒यिनः॑ ।

सम् । अ॒न्यम्ऽअ॑न्यम् । अ॒र्थ॒य॒न्ति॒ । एत॑वे । वि॒दुः । वि॒ऽसान॑म् । प॒रि॒ऽपान॑म् । अन्ति॑ । ते ॥११

श्येनः । आसाम् । अदितिः । कक्ष्यः । मदः । विश्वऽवारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सम् । अन्यम्ऽअन्यम् । अर्थयन्ति । एतवे । विदुः । विऽसानम् । परिऽपानम् । अन्ति । ते ॥११

मददेवत्येयम् । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः "आसाम् अपां सोमरसलक्षणानां "मदः "श्येनः शंसनीयगमनः शीघ्रं पातृसकाशं गन्ता "अदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः "कक्ष्यः कक्ष्यपूरकश्च भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सत्रे प्रवृत्ताः "एतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानाय "अन्यमन्यं परस्परं "सम् "अर्थयन्ति याचन्तेऽनुज्ञाम् । "ते "विषाणं विशेषेण मदस्य दातारं "परिपानम् "अन्ति अन्तिके "विदुः जानन्ति लभन्ते वा ॥

स॒दा॒पृ॒णो य॑ज॒तो वि द्विषो॑ वधीद्बाहुवृ॒क्तः श्रु॒त॒वित्तर्यो॑ व॒ः सचा॑ ।

उ॒भा स वरा॒ प्रत्ये॑ति॒ भाति॑ च॒ यदीं॑ ग॒णं भज॑ते सुप्र॒याव॑भिः ॥१२

स॒दा॒ऽपृ॒णः । य॒ज॒तः । वि । द्विषः॑ । व॒धी॒त् । बा॒हु॒ऽवृ॒क्तः । श्रु॒त॒ऽवित् । तर्यः॑ । व॒ः । सचा॑ ।

उ॒भा । सः । वरा॑ । प्रति॑ । ए॒ति॒ । भाति॑ । च॒ । यत् । ई॒म् । ग॒णम् । भज॑ते । सु॒प्र॒याव॑ऽभिः ॥१२

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुऽवृक्तः । श्रुतऽवित् । तर्यः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च । यत् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावऽभिः ॥१२

“सदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा “यजतः यष्टा च “बाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च “श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च “तर्यः च । एतेषां पञ्चानां परस्परापेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः सः ऋषिः “द्विषः शत्रून् “वि “वधीत् हिंस्यात् “वः युष्माकं "सचा सहितः । युष्माभिः सहित इत्यर्थः । “सः ऋषिः “वरा श्रेष्ठौ “उभा उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामौ “प्रत्येति अभिगच्छति । “भाति “च । “यत् यस्मात् “ईम् एनं “गणं देवसंघं "सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः स्तोत्रैः "भजते तस्मादेवं भवतीति ॥

सु॒त॒म्भ॒रो यज॑मानस्य॒ सत्प॑ति॒र्विश्वा॑सा॒मूध॒ः स धि॒यामु॒दञ्च॑नः ।

भर॑द्धे॒नू रस॑वच्छिश्रिये॒ पयो॑ऽनुब्रुवा॒णो अध्ये॑ति॒ न स्व॒पन् ॥१३

सु॒त॒म्ऽभ॒रः । यज॑मानस्य । सत्ऽप॑तिः । विश्वा॑साम् । ऊधः॑ । सः । धि॒याम् । उ॒त्ऽअञ्च॑नः ।

भर॑त् । धे॒नुः । रस॑ऽवत् । शि॒श्रि॒ये॒ । पयः॑ । अ॒नु॒ऽब्रु॒वा॒णः । अधि॑ । ए॒ति॒ । न । स्व॒पन् ॥१३

सुतम्ऽभरः । यजमानस्य । सत्ऽपतिः । विश्वासाम् । ऊधः । सः । धियाम् । उत्ऽअञ्चनः ।

भरत् । धेनुः । रसऽवत् । शिश्रिये । पयः । अनुऽब्रुवाणः । अधि । एति । न । स्वपन् ॥१३

“यजमानस्य अवत्सारस्य मम "सुतंभरः यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः “सत्पतिः सतां विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । “सः च “विश्वासां “धियां सर्वेषां कर्मणाम् “ऊधः उद्धततरं फलम् “उदञ्चनः ऊर्ध्वमुद्गमयिता फलप्रापक इत्यर्थः । “धेनुः गौः “रसवत् सारवत् “पयः “भरत् अहरत् । तत्र पयः “शिश्रिये श्रयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वम् “अनुब्रुवाणः अनुक्रमेण संकीर्तयन् “न "स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम् “अध्येति स्मरत्यवत्सारः। सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जा॒गा॒र॒ तमृचः॑ कामयन्ते॒ यो जा॒गा॒र॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।

यो जा॒गा॒र॒ तम॒यं सोम॑ आह॒ तवा॒हम॑स्मि स॒ख्ये न्यो॑काः ॥१४

यः । जा॒गार॑ । तम् । ऋचः॑ । का॒म॒य॒न्ते॒ । यः । जा॒गार॑ । तम् । ऊं॒ इति॑ । सामा॑नि । य॒न्ति॒ ।

यः । जा॒गार॑ । तम् । अ॒यम् । सोमः॑ । आ॒ह॒ । तव॑ । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥१४

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊं इति । सामानि । यन्ति ।

यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥१४

"यः देवः "जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते "तम् "ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः "कामयन्ते । "यः च "जागार "तमु तमेव "सामानि स्तोत्ररूपाणि "यन्ति प्राप्नुवन्ति । "यो "जागार "तमयम् अभिषुतः "सोमः "आह वक्ति मां स्वीकुर्विति । हे अग्ने तादृशस्य "तव "सख्ये समानख्याने हितकरणे "न्योकाः नियतस्थानः "अहम् "अस्मि भवामि ॥

अ॒ग्निर्जा॑गार॒ तमृच॑ः कामयन्ते॒ऽग्निर्जा॑गार॒ तमु॒ सामा॑नि यन्ति ।

अ॒ग्निर्जा॑गार॒ तम॒यं सोम॑ आह॒ तवा॒हम॑स्मि स॒ख्ये न्यो॑काः ॥१५

अ॒ग्निः । जा॒गा॒र॒ । तम् । ऋच॑ः । का॒म॒य॒न्ते॒ । अ॒ग्निः । जा॒गा॒र॒ । तम् । ऊ॒ इति॑ । सामा॑नि । य॒न्ति॒ ।

अ॒ग्निः । जा॒गा॒र॒ । तम् । अ॒यम् । सोम॑ः । आ॒ह॒ । तव॑ । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । स॒ख्ये । निऽओ॑काः ॥१५

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ऊं इति । सामानि । यन्ति ।

अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥१५

पूर्वयैव निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः ॥ ॥२५॥ ॥३॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४५

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्, ९ पुरस्ताज्ज्योतिः।

विदा दिवो विष्यन्नद्रिमुक्थैरायत्या उषसो अर्चिनो गुः ।

अपावृत व्रजिनीरुत्स्वर्गाद्वि दुरो मानुषीर्देव आवः ॥१॥

वि सूर्यो अमतिं न श्रियं सादोर्वाद्गवां माता जानती गात् ।

धन्वर्णसो नद्यः खादोअर्णा स्थूणेव सुमिता दृंहत द्यौः ॥२॥

अस्मा उक्थाय पर्वतस्य गर्भो महीनां जनुषे पूर्व्याय ।

वि पर्वतो जिहीत साधत द्यौराविवासन्तो दसयन्त भूम ॥३॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥४॥

एतो न्वद्य सुध्यो भवाम प्र दुच्छुना मिनवामा वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥५॥

एता धियं कृणवामा सखायोऽप या माताँ ऋणुत व्रजं गोः ।

यया मनुर्विशिशिप्रं जिगाय यया वणिग्वङ्कुरापा पुरीषम् ॥६॥

अनूनोदत्र हस्तयतो अद्रिरार्चन्येन दश मासो नवग्वाः ।

ऋतं यती सरमा गा अविन्दद्विश्वानि सत्याङ्गिराश्चकार ॥७॥

विश्वे अस्या व्युषि माहिनायाः सं यद्गोभिरङ्गिरसो नवन्त ।

उत्स आसां परमे सधस्थ ऋतस्य पथा सरमा विदद्गाः ॥८॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।

रघुः श्येनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दीदयद्गोषु गच्छन् ॥९॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णोऽयुक्त यद्धरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्ना न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥१०॥

धियं वो अप्सु दधिषे स्वर्षां ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥११॥

सायणभाष्यम्

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘ विदा दिवः ' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । सदापृणो नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । ' वै तत् ' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । विदा एकादश सदापृणः । इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्नद्रि॑मु॒क्थैरा॑य॒त्या उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।

अपा॑वृत व्र॒जिनी॒रुत्स्व॑र्गा॒द्वि दुरो॒ मानु॑षीर्दे॒व आ॑वः ॥१

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अद्रि॑म् । उ॒क्थैः । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः॑ । अ॒र्चिनः॑ । गु॒ः ।

अप॑ । अ॒वृ॒त॒ । व्र॒जिनीः॑ । उत् । स्वः॑ । गा॒त् । वि । दुरः॑ । मानु॑षीः । दे॒वः । आ॒व॒रित्या॑वः ॥१

विदाः । दिवः । विऽस्यन् । अद्रिम् । उक्थैः । आऽयत्याः । उषसः । अर्चिनः । गुः ।

अप । अवृत । व्रजिनीः । उत् । स्वः । गात् । वि । दुरः । मानुषीः । देवः । आवरित्यावः ॥१

अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहृत्य गिरेरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोकः प्रतिपाद्यते । “विदाः अवेदयदिन्द्रः । किम् । गा निगूढा इति संबन्धः । किं कुर्वन् । “उक्थैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः “अद्रिं वज्रं “विष्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् । “आयत्याः आगामिन्याः “उषसः संबन्धिनः “अर्चिनः रश्मयः "गुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । “अपावृत अपावृणोत् “व्रजिनीः तमःपुञ्जवतीर्निशाः । “स्वः स्वरणशील: आदित्यः “उत् "गात् उदगात् । तथा कृत्वा “मानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीः "दुरः द्वाराणि “देवः सूर्यः “वि “आवः व्यवृणोत् । अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो॑ अ॒मतिं॒ न श्रियं॑ सा॒दोर्वाद्गवां॑ मा॒ता जा॑न॒ती गा॑त् ।

धन्व॑र्णसो न॒द्य१॒ः खादो॑अर्णा॒ः स्थूणे॑व॒ सुमि॑ता दृंहत॒ द्यौः ॥२

वि । सूर्यः॑ । अ॒मति॑म् । न । श्रियं॑म् । सा॒त् । आ । ऊ॒र्वात् । गवा॑म् । मा॒ता । जा॒न॒ती । गा॒त् ।

धन्व॑ऽअर्णसः । न॒द्यः॑ । खाद॑ःऽअर्णाः । स्थूणा॑ऽइव । सुऽमि॑ता । दृं॒ह॒त॒ । द्यौः ॥२

वि । सूर्यः । अमतिम् । न । श्रियम् । सात् । आ । ऊर्वात् । गवाम् । माता । जानती । गात् ।

धन्वऽअर्णसः । नद्यः । खादःऽअर्णाः । स्थूणाऽइव । सुऽमिता । दृंहत । द्यौः ॥२

“सूर्यः देवः “श्रियं दीप्तिं “वि “सात् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः । “अमतिं “न । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा “गवां रश्मीनां “माता उषाः "जानती सूर्यं उदेष्यति मया च व्युच्छनं कर्तव्यमिति जानती “ऊर्वात् महतोऽन्तरिक्षात् “आ “गात् आगच्छति । तथा “नद्यः च “धन्वर्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णांसि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ “खादोअर्णाः भक्षितकूलोदकाः । कूलंकषा इत्यर्थः । नद्यश्चैवंरूपा भवन्ति । किंच “द्यौः च "सुमिता सुष्ठु गृहे स्थापिता “स्थूणेव गृहाधारस्तम्भ इव “दृंहत दृढाभवत् । एतत्सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः ॥

अ॒स्मा उ॒क्थाय॒ पर्व॑तस्य॒ गर्भो॑ म॒हीनां॑ ज॒नुषे॑ पू॒र्व्याय॑ ।

वि पर्व॑तो॒ जिही॑त॒ साध॑त॒ द्यौरा॒विवा॑सन्तो दसयन्त॒ भूम॑ ॥३

अ॒स्मै । उ॒क्थाय॑ । पर्व॑तस्य । गर्भः॑ । म॒हीना॑म् । ज॒नुषे॑ । पू॒र्व्याय॑ ।

वि । पर्व॑तः । जिही॑त । साध॑त । द्यौः । आ॒ऽविवा॑सन्तः । द॒स॒य॒न्त॒ । भूम॑ ॥३

अस्मै । उक्थाय । पर्वतस्य । गर्भः । महीनाम् । जनुषे । पूर्व्याय ।

वि । पर्वतः । जिहीत । साधत । द्यौः । आऽविवासन्तः । दसयन्त । भूम ॥३

“अस्मै मह्यम् “उक्थाय स्तोत्रे "पर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य “गर्भः गर्भस्थानीयमुदकं “जिहीत चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । “महीनां महतीनां स्तुतीनां “जनुषे उत्पादयित्रे “पूर्व्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । “पर्वतः मेघः “वि जिहीत । “द्यौः च “साधत साधयति वृष्टिम् । “आविवासन्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः “भूम अत्यधिकं “दसयन्त उपक्षपयन्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्व१ग्नी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥४

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥४

सुऽउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुऽयज्ञाः । आऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥४

हे “इन्द्रा हे “अग्नी । परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी “वः युवाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ “देवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः "सूक्तेभिः सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः “वचोभिः “अवसे अस्मद्रक्षणाय “हुवध्यै आह्वयामि । “नु क्षिप्रं युवाम् “उक्थेभिः स्तोत्रैः “कवयः अनूचानाः पूर्वे ऋषयः “सुयज्ञाः शोभनयागाः "आविवासन्तः स्तुत्यादिना परिचरन्तः "मरुतः मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्राः “यजन्ति पूजयन्ति । “हि “स्म इति पूरणौ ।।।

एतो न्व१द्य सुध्यो३ भवाम प्र दुच्छुना मिनवामा वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्दधामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥५

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥५

एतो इति । नु । अद्य । सुऽध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥५

अयमङ्गिरसां वादः । “अद्य अस्मिन् यागदिने “नु क्षिप्रम् “एतो एत गच्छत । “सुध्यः शोभनकर्माणः “भवाम । “दुच्छुनाः द्विषः “प्र “मिनवाम प्रकर्षेण हिंसाम “वरीयः अत्यन्तमित्यर्थः । तदेवोच्यते । “सनुतः संभक्तॄन् "द्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टॄन् "आरे दूरे “दधाम स्थापयाम । यद्वा । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं “यजमानं प्राञ्चः सदापृणमवत्सारं च "अच्छ अभिमुखम् “अयाम गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

एता॒ धियं॑ कृ॒णवा॑मा सखा॒योऽप॒ या मा॒ताँ ऋ॑णु॒त व्र॒जं गोः ।

यया॒ मनु॑र्विशिशि॒प्रं जि॒गाय॒ यया॑ व॒णिग्व॒ङ्कुरापा॒ पुरी॑षम् ॥६

आ । इ॒त॒ । धियं॑म् । कृ॒णवा॑म । स॒खा॒य॒: । अप॑ । या । मा॒ता । ऋ॒णु॒त । व्र॒जम् । गोः ।

यया॑ । मनुः॑ । वि॒शि॒ऽशि॒प्रम् । जि॒गाय॑ । यया॑ । व॒णिक् । व॒ङ्कुः । आप॑ । पुरी॑षम् ॥६

आ । इत । धियम् । कृणवाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः ।

यया । मनुः । विशिऽशिप्रम् । जिगाय । यया । वणिक् । वङ्कुः । आप । पुरीषम् ॥६

इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । “एत आगच्छत । आगत्य च “धियं स्तुतिं “कृणवाम करवाम । हे "सखायः परस्परं सखिभूता अङ्गिरस इत्यङ्गिरसां वचनम् । “या धीः "माता गवां निर्मात्री “गोः गवां “व्रजं पणिभिरपहृतम् “अप “ऋणुत अपावृणोत् । “यया च “मनुः “विशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं “जिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोमलक्षणया धिया जिगाय । “यया च “वणिक् वणिगिवाल्पेन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षीवान् “वङ्कुः जलेच्छया वनगामी “पुरीषं पूरकमुदकम् “आप । ' याभिः सुदानू औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः ' (ऋ. सं. १. ११२. ११) इति हि श्रुतम् ॥

अनू॑नो॒दत्र॒ हस्त॑यतो॒ अद्रि॒रार्च॒न्येन॒ दश॑ मा॒सो नव॑ग्वाः ।

ऋ॒तं य॒ती स॒रमा॒ गा अ॑विन्द॒द्विश्वा॑नि स॒त्याङ्गि॑राश्चकार ॥७

अनू॑नोत् । अत्र॑ । हस्त॑ऽयतः । अद्रिः॑ । आर्च॑न् । येन॑ । दश॑ । मा॒सः । नव॑ऽग्वाः ।

ऋ॒तम् । य॒ती । स॒रमा॑ । गाः । अ॒वि॒न्द॒त् । विश्वा॑नि । स॒त्या । अङ्गि॑राः । च॒का॒र॒ ॥७

अनूनोत् । अत्र । हस्तऽयतः । अद्रिः । आर्चन् । येन । दश । मासः । नवऽग्वाः ।

ऋतम् । यती । सरमा । गाः । अविन्दत् । विश्वानि । सत्या । अङ्गिराः । चकार ॥७

“अत्र अस्मिन् यज्ञे “अद्रिः अभिषवग्रावा “हस्तयतः हस्तेन संहतः सन् "अनूनोत् । नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । “येन ग्राव्णा तदभिषवेण “दश “मासः मासान् दशमासपर्यन्तं “नवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वा "आर्चन् अपूजयन्निन्द्रम् । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसः अपरे नवग्वाश्चैते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम् ' (ऋ. सं. ५. २९. १२) इति हि निगमः। “ऋतं सत्यं यज्ञं वा “यती प्राप्नुवती “सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा “गा "अविन्दत् पणिभिरपहृताः। “विश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि “सत्या सत्यानि “चकार “अङ्गिराः ॥

विश्वें अ॒स्या व्यु॒षि॒ माहिंनाया॒ः सं यद्गोभि॒रङ्गिंरसो॒ नवं॑न्त ।

उत्सं आसां प॒र॒मे स॒धस्थं ऋ॒तस्यं प॒था स॒रमां विद॒द्गाः ॥८

विश्वें । अ॒स्याः । वि॒ऽउषिं । माहिंनायाः । सम् । यत् । गोभिः॑ । अङ्गिंरसः । नवं॑न्त ।

उत्सः॑ । आ॒सा॒म् । प॒र॒मे । स॒धऽस्थें । ऋ॒तस्यं । प॒था । स॒रमां । वि॒द॒त् । गाः ॥८

विश्वे । अस्याः । विऽउषि । माहिनायाः । सम् । यत् । गोभिः । अङ्गिरसः । नवन्त ।

उत्सः । आसाम् । परमे । सधऽस्थे । ऋतस्य । पथा । सरमा । विदत् । गाः ॥८

“विश्वे सर्वे “अङ्गिरसः “माहिनायाः मंहनीयायाः “अस्याः उषसः “व्युषि व्युच्छने सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति “यत् यदा “गोभिः “सं “नवन्त संजग्मिरे तदा “आसां गवाम् “उत्सः क्षीराद्युत्स्रावः “परमे उत्कृष्टे “सधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः। “ऋतस्य सत्यस्य “पथा मार्गेण “सरमा वाक् देवशुनी वा “गाः निगूढाः “विदत् अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्थे सहस्थाने व्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । बिलमित्यर्थः । तेन ऋतस्य उदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ सूर्यो॑ यातु स॒प्ताश्व॒ः क्षेत्र॒ं यदं॑स्योर्वि॒या दीर्घया॒थे ।

र॒घुः श्ये॒नः पंतय॒दन्धो॒ अच्छा॒ युवां क॒विर्दीदय॒द्गोषु॒ गच्छंन् ॥९

आ । सूर्यः॑ । या॒तु॒ । स॒प्तऽअंश्वः । क्षेत्रंम् । यत् । अ॒स्य॒ । उ॒र्वि॒या । दी॒र्घ॒ऽया॒थे ।

र॒घुः । श्ये॒नः । प॒त॒य॒त् । अन्धः॑ । अच्छं । युवां । क॒विः । दी॒द॒य॒त् । गोषुं । गच्छंन् ॥९

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घऽयाथे ।

रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवा । कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥९

“सूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः “सप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वो वा “आ “यातु अस्मदभिमुखमागच्छतु । “यत् यस्मात् “अस्य सूर्यस्य “दीर्घयाथे दीर्घगमने “क्षेत्रं 'गन्तव्यप्रदेशः “उर्विया उरु अतिप्रभूतायामः । स एव देवः “रघुः लघुगमनः सन् “श्येनः शंसनीयगमनः “अन्धः दीयमानं हविः “अच्छ अभिलक्ष्य "पतयत् आगच्छति । “युवा सर्वत्र मिश्रयिता “कविः क्रान्तदर्शी सन् “गोषु रश्मिषु “गच्छन् मध्ये वर्तयन् “दीदयत् दीप्यते । यद्वा । श्येनः सुपर्णोऽन्धोऽच्छ पतयत्। द्युलोकस्थं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्मद्योगार्थमानेतुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं समानम् ॥

आ सूर्यो॑ अरुहच्छु॒क्रमर्णोऽयु॑क्त॒ यद्ध॒रितो॑ वी॒तपृ॑ष्ठाः ।

उ॒द्ना न नाव॑मनयन्त॒ धीरा॑ आशृ॒ण्व॒तीरापो॑ अ॒र्वाग॑तिष्ठन् ॥१०

आ । सूर्यः॑ । अ॒रु॒ह॒त् । शु॒क्रम् । अर्णः॑ । अयु॑क्त । यत् । ह॒रितः॑ । वी॒तऽपृ॑ष्ठाः ।

उ॒द्ना । न । नाव॑म् । अ॒न॒य॒न्त॒ । धीराः॑ । आ॒ऽशृ॒ण्व॒तीः । आपः॑ । अ॒र्वाक् । अ॒ति॒ष्ठ॒न् ॥१०

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम् । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उद्ना । न । नावम् । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥१०

“सूर्यः देवः "शुक्रं दीप्तम् “अर्णः उदकं प्रति “आ “अरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति । “यत् यस्मात् यदा वा “हरितः अश्वान् "वीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठान् “अयुक्त रथे अयोजयत् तदा तं सूर्यं “धीराः धीमन्तो यजमानादयः “उद्ना उदकेन “नावं “न नावमिव “अनयन्त । तदा “आशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः "आपः "अर्वाक् अवाङ्मुखाः “अतिष्ठन् अभवन् ॥

धियं॑ वो अ॒प्सु द॑धिषे स्व॒र्षां ययात॑र॒न्दश॑ मा॒सो नव॑ग्वाः ।

अ॒या धि॒या स्या॑म दे॒वगो॑पा अ॒या धि॒या तु॑तुर्या॒मात्यंह॑ः ॥११

धिय॑म् । व॒ः । अ॒प्ऽसु । द॒धि॒षे॒ । स्व॒ःऽसाम् । यया॑ । अत॑रन् । दश॑ । मा॒सः । नव॑ऽग्वाः ।

अ॒या । धि॒या । स्या॒म॒ । दे॒वऽगो॑पाः । अ॒या । धि॒या । तु॒तु॒र्या॒म॒ । अति॑ । अंहः॑ ॥११

धियम् । वः । अप्ऽसु । दधिषे । स्वःऽसाम् । यया । अतरन् । दश । मासः । नवऽग्वाः ।

अया । धिया । स्याम । देवऽगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम । अति । अंहः ॥११

हे देवाः “वः युष्माकं “धियं स्तुतिम् “अप्सु अब्निमित्तां “स्वर्षां सर्वस्य दात्रीं “दधिषे धारयामि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ “यया धिया कर्मणा “नवग्वाः अङ्गिरसः “दश “मासः “अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः “अया अनया “धिया “देवगोपाः देवैर्गुप्ताः “स्याम भवेम । “अया “धिया “अंहः पापम् “अति “तुतुर्याम अतितरेम ॥ ॥ २७ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४६

दे. विश्वे देवाः, ७-८ देवपत्न्यः। जगती, २,८ त्रिष्टुप्।

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।
नास्या वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नेषति ॥१॥
अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो ।
उभा नासत्या रुद्रो अध ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥२॥
इन्द्राग्नी मित्रावरुणादितिं स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ अपः ।
हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमूतये ॥३॥
उत नो विष्णुरुत वातो अस्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।
उत ऋभव उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥४॥
उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमद्दिविक्षयं यजतं बर्हिरासदे ।
बृहस्पतिः शर्म पूषोत नो यमद्वरूथ्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥५॥

उत त्ये नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्त्रामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥६॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥७॥

उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘हयो न' इत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यार्षम् । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्यः । आदितः षड्वैश्वदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं - हयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽन्त्यो द्वृचो देवपत्नीस्तवोऽन्त्या त्रिष्टुप् द्वितीया च' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

हयो॒ न वि॒द्वाँ अ॑युजि स्व॒यं धु॒रि तां व॑हामि प्र॒तर॑णीमव॒स्युव॑म् ।

नास्या॑ वश्मि वि॒मुचं॒ नावृतं॒ पुन॑र्वि॒द्वान्प॒थः पु॑रए॒त ऋ॒जु नें॑षति ॥१

हय॑ः । न । वि॒द्वान् । अ॒यु॒जि॒ । स्व॒यम् । धु॒रि । ताम् । व॒हा॒मि॒ । प्र॒तर॑णीम् । अ॒व॒स्युव॑म् ।

न । अ॒स्याः॒ । व॒श्मि॒ । वि॒ऽमुच॑म् । न । आ॒ऽवृत॑म् । पुन॑ः । वि॒द्वान् । प॒थः । पु॒रः॒ऽए॒ता । ऋ॒जु । ने॒षि॒ति॒ ॥१

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । वहामि । प्रतरणीम् । अवस्युवम् ।

न । अस्याः । वश्मि । विऽमुचम् । न । आऽवृतम् । पुनः । विद्वान् । पथः । पुरःऽएता । ऋजु । नेषति ॥१

“हयो "न अश्व इव "विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः “स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् “धुरि यज्ञात्मिकायाम् “अयुजि युक्तोऽभवत् । "तां धुरं "प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीम् “अवस्युवं रक्षयित्रीं “वहामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । “अस्याः धुरः “विमुचं विमोचनं परित्यागं “न “वश्मि न कामये । "नावृतं “पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वश्मि । मम को भार इति तदेवोच्यते । “विद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः “पुरएता पुरतो गन्ता सन् "पथः यज्ञमार्गान् “ऋजु अकुटिलं “नेषति प्रापयति ॥

अग्न॒ इन्द्र॒ वरु॑ण॒ मित्र॒ देवा॒ः शर्ध॒ः प्र यं॑न्त॒ मारु॑तो॒त विं॑ष्णो ।

उ॒भा नास॑त्या रु॒द्रो अध॒ ग्नाः पू॒षा भग॒ः सर॑स्वती जुषन्त ॥२

अग्ने॑ । इन्द्र॑ । वरु॑ण । मित्र॑ । देवा॑ः । शर्धः॑ । प्र । य॒न्त॒ । मारु॑त । उ॒त । वि॒ष्णो॒ इति॑ ।

उ॒भा । नास॑त्या । रु॒द्रः । अधः॑ । ग्नाः । पू॒षा । भगः॑ । सर॑स्वती । जु॒ष॒न्त॒ ॥२

अग्ने । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । ग्नाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥२

हे “अग्ने “इन्द्र “वरुण “मित्र हे “देवाः यूयं “शर्धः बलमस्माकं “प्र “यन्तं प्रापयत ॥ अत्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वम् ।। “उत अपि च हे “मारुत मारुतानि मरुतां बलानि हे “विष्णो यूयं शर्धः प्र यन्त । विष्णो इत्यस्य उत् इत्यनेन व्यवधानान्निघातः ॥ किंच “उभा उभौ “नासत्या सत्यभूतौ “रुद्रः “अध अथ “ग्नाः एतेषां देवानां स्त्रियश्च “पूषा “भगः “सरस्वती च “जुषन्त सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुतिं वा ॥

इ॒न्द्रा॒ग्नी मि॒त्रावरु॒णादि॑तिं॒ स्व॑ः पृथि॒वीं द्यां म॒रुत॒ः पर्व॑ताँ अ॒पः ।

हु॒वे विष्णुं॑ पू॒षणं॒ ब्रह्मं॑ण॒स्पतिं॒ भगं॒ नु शंसं॑ सवि॒तार॑मू॒तयें॑ ॥३

इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । मि॒त्रावरु॑णा । अदि॑तिम् । स्व१॒रिति॑ स्वः॑ । पृ॒थि॒वीम् । द्याम् । म॒रुतः॑ । पर्व॑तान् । अ॒पः ।

हु॒वे । विष्णु॑म् । पू॒षण॑म् । ब्रह्म॑णः । पति॑म् । भग॑म् । नु । शंस॑म् । स॒वि॒तार॑म् । ऊ॒तये॑ ॥३

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्वरिति स्वः । पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ।

हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । ऊतये ॥३

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् “ऊतये अस्मद्रक्षणाय “हुवे आह्वयामि स्तौमि वा ॥ स्वरित्यादित्य उच्यते स्वरणात् ।।

उ॒त नो॒ विष्णु॑रु॒त वातो॑ अ॒स्रिधो॑ द्रविणो॒दा उ॒त सोमो॒ मय॑स्करत् ।

उ॒त ऋ॒भव॑ उ॒त रा॒ये नो॑ अ॒श्विनो॒त त्वष्टो॒त विभ्वानु॑ मंसते ॥४

उ॒त । न॒ः । विष्णु॑ः । उ॒त । वात॑ः । अ॒स्रिध॑ः । द्र॒वि॒ण॒ःऽदाः । उ॒त । सोम॑ः । मय॑ः । क॒र॒त् ।

उ॒त । ऋ॒भवः॑ । उ॒त । रा॒ये । नः॒ । अ॒श्विना॑ । उ॒त । त्वष्टा॑ । उ॒त । विऽभ्वा॑ । अनु॑ । मं॒स॒ते॒ ॥४

उत । नः । विष्णुः । उत । वातः । अस्रिधः । द्रविणःऽदाः । उत । सोमः । मयः । करत् ।

उत । ऋभवः । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विऽभ्वा । अनु । मंसते ॥४

"उत अपि च "नः अस्माकं "विष्णुः व्यापको देवः "मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । "उत अपि च "वातः वायुः "अस्रिधः अहिंसकः सन् मयस्करत् । किंच "द्रविणोदाः धनस्य दाता "सोमः अपि मयस्करत् । "उत अपि च "ऋभवः "नः अस्मभ्यं "राये धनाय "अनु "मंसते अनुमन्यन्ताम् । "उत "अश्विना अश्विनौ च "उत "त्वष्टा देवः "उत "विभ्वा ऋभूणामन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंस्त इति प्रत्येकं संबन्धनीयम् ॥

उ॒त त्यन्नो॒ मारु॑तं॒ शर्ध॒ आ ग॑मद्दिविक्ष॒यं य॑ज॒तं ब॒र्हिरा॒सदे॑ ।

बृह॒स्पति॒ः शर्म॑ पू॒षोत नो॑ यमद्वरू॒थ्यं१॒॑ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ॥५

उ॒त । त्यम् । नः॒ । मारु॑तम् । शर्धः॑ । आ । ग॒म॒त् । दि॒वि॒ऽक्ष॒यम् । य॒ज॒तम् । ब॒र्हिः । आ॒ऽसदे॑ ।

बृह॒स्पतिः॑ । शर्म॑ । पू॒षा । उ॒त । नः॒ । य॒म॒त् । व॒रू॒थ्य॑म् । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ॥५

उत । त्यम् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरूथ्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥५

"उत अपि च "त्यत् तत् "मारुतं "शर्धः मरुतां बलं संघः "नः अस्मान् "आ "गमत् आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । "दिविक्षयं द्युलोके वर्तमानं "यजतं पूज्यम् । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । "बर्हिः बर्हिषि "आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारायेत्यर्थः । किंच "बृहस्पतिः देवः "शर्म सुखं "यमत् यच्छतु । "उत "नः अस्मभ्यं "पूषा अपि यमत् । कीदृशं शर्म। "वरूथ्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहम् । तदर्हं वरूथ्यम् । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु ॥

उ॒त त्ये न॒ः पर्व॑तासः सुश॒स्तय॒ः सुदी॒तयो॑ न॒द्य१॒॑स्त्राम॑णे भुवन् ।

भगो॑ विभ॒क्ता शव॒साव॒सा ग॑मदुरु॒व्यचा॒ अदि॑तिः श्रोतु मे॒ हव॑म् ॥६

उ॒त । त्ये । नः॒ । पर्व॑तासः । सु॒ऽश॒स्तयः॑ । सु॒ऽदी॒तयः॑ । न॒द्यः॑ । त्राम॑णे । भु॒व॒न् ।

भगः॑ । वि॒ऽभ॒क्ता । शव॑सा । अव॑सा । आ । ग॒म॒त् । उ॒रु॒ऽव्यचाः॑ । अदि॑तिः । श्रो॒तु॒ । मे॒ । हव॑म् ॥६

उत । त्ये । नः । पर्वतासः । सुऽशस्तयः । सुऽदीतयः । नद्यः । त्रामणे । भुवन् ।

भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु । मे । हवम् ॥६

“उत अपि च “त्ये ते “पर्वतासः पर्ववन्तः अद्रयः “सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच “सुदीतयः सुदानाः “नद्यः च “त्रामणे पालने “नः अस्माकं “भुवन् भवन्तु । “भगः देवः “विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् “शवसा अन्नेन “अवसा रक्षणेन च सह “आ “गमत् आगच्छतु । “उरुव्यचाः प्रभूतव्याप्तिः "अदितिः अदीना देवमाता “मे “हवं स्तुतिमाह्वानं वा “श्रोतु शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां देवानां पत्नीः' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च -- ‘ देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ आग्निमारुतशस्त्रेऽप्येते । ‘ देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

दे॒वानां॒ पत्नी॑रुश॒तीर॑वन्तु न॒ः प्राव॑न्तु नस्तु॒जये॒ वाज॑सातये ।

याः पार्थि॑वासो॒ या अ॒पामपि॑ व्र॒ते ता नो॑ देवीः सुहवा॒ः शर्म॑ यच्छत ॥७

दे॒वाना॑म् । पत्नीः॑ । उ॒श॒तीः । अ॒व॒न्तु॒ । न॒ः । प्र । अ॒व॒न्तु॒ । न॒ः । तु॒जये॑ । वाज॑ऽसातये ।

याः । पार्थि॑वासः । याः । अ॒पाम् । अपि॑ । व्र॒ते । ताः । न॒ः । दे॒वी॒ः । सु॒ऽह॒वा॒ः । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ ॥७

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजऽसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुऽहवाः । शर्म । यच्छत ॥७

“देवानाम् इन्द्रादीनां “पत्नीः पत्न्यः “उशतीः उशत्योऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमानाः “नः अस्मान् “अवन्तु रक्षन्तु । तथा “नः अस्माकं “तुजये बलवते पुत्राय “वाजसातये अन्नलाभाय संग्रामाय वा “प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । "याः “पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यः “याः च “अपाम् उदकानां “व्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते “ताः हे “देवीः देव्यो हे "सुहवाः शोभनाह्वाना यूयं “नः अस्मभ्यं “शर्म “यच्छत ॥

उ॒त ग्ना व्य॑न्तु दे॒वप॑त्नीरिन्द्रा॒ण्य१॒॑ग्नाय्य॒श्विनी॒ राट् ।

आ रोद॑सी वरुणा॒नी शृ॑णोतु॒ व्यन्तु॑ दे॒वीर्य ऋ॒तुर्जनी॑नाम् ॥८

उ॒त । ग्नाः । व्य॒न्तु॒ । दे॒वऽप॑त्नीः । इ॒न्द्रा॒णी । अ॒ग्नायी॑ । अ॒श्विनी॑ । राट् ।

आ । रोद॑सी॒ इति॑ । व॒रु॒णा॒नी । शृ॒णो॒तु॒ । व्यन्तु॑ । दे॒वीः । यः । ऋ॒तुः । जनी॑नाम् ॥८

उत । ग्नाः । व्यन्तु । देवऽपत्नीः । इन्द्राणी । अग्नायी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥८

“उत अपि च “ग्नाः स्त्रियः “देवपत्नीः देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यः “व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । “इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी “अग्नायी अग्नेः पत्नी “अश्विनी अश्विनोः पत्नी "राट् राजमाना। किंच "रोदसी। रुद्रस्य पत्नी' (निरु. ११. ४९) इति यास्केनोक्तम् । एवं सति ‘ विषितस्तुका रोदसी ' (ऋ. सं. १. १६७. ५) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगृह्यते न स्तः तद्वदत्रापि भाव्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यम् । “वरुणानी वरुणस्य पत्नी “आ सर्वतः प्रत्येकं “शृणोतु । किंच “देवीः पत्नीसंयाजदेव्यः “व्यन्तु खादन्तु हविः। “यः "जनीनां देवजायानाम् “ऋतुः कालस्तदभिमानी देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्र ‘ अपि च ग्ना व्यन्तु देवपत्न्यः ' (निरु. १२. ४६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणमात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.४६&oldid=199507" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

Last edited २ years ago by Puranastudy

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४७

दे. विश्वे देवाः । त्रिष्टुप्

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।
आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सदने जोहुवाना ॥१॥
अजिरासस्तदप ईयमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।
अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥२॥
उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।
मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥३॥
चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।
त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥४॥
इदं वपुर्निवचनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।
द्वे यदीं बिभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्या सबन्धू ॥५॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरो वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥६॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।

अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सादनाय ॥७॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ।।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ‘ प्रयुञ्जती ' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्यार्षं त्रैष्टुभम् । पूर्वत्र वैश्वदेवं वै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । ‘ प्रयुञ्जती सप्त प्रतिरथः ' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र॒यु॒ञ्ज॒ती दि॒व ए॑ति ब्रुवा॒णा म॒ही मा॒ता दु॑हि॒तुर्बो॒धय॑न्ती ।

आ॒विवा॑सन्ती युव॒तिर्म॑नी॒षा पि॒तृभ्य॒ आ सद॑ने॒ जोहु॑वाना ॥१

प्र॒यु॒ञ्ज॒ती । दि॒वः । ए॒ति॒ । ब्रु॒वा॒णा । म॒ही । मा॒ता । दु॒हि॒तुः । बो॒धय॑न्ती ।

आ॒ऽविवा॑सन्ती । यु॒व॒तिः । म॒नी॒षा । पि॒तृऽभ्यः॑ । आ । सद॑ने । जोहु॑वाना ॥१

प्रयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।

आऽविवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृऽभ्यः । आ । सदने । जोहुवाना ॥१

एषोषस्या । 'प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु “दिवः द्युलोकात् “एति आगच्छति “ब्रुवाणा स्तूयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ “मही महती “माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री "दुहितुः भूम्याः “बोधयन्ती बोधं कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वम् उपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबन्धः । उषसो दिवो दुहितृत्वं ' व्युच्छा दुहितर्दिवः ' (ऋ. सं. १.४८.१) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च ‘ दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (क्र. सं. ७. ७५. ४) इत्युषसः द्युदुहितृत्वम् आम्नातम् । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्यौन्रुषसो जायत उषाश्च दिव इति । प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्य आहुरुषसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा.३. ३३) इति हि श्रूयते । लिङ्गं च

दृश्यते कार्यकारणभावव्यत्यये ‘ अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः ' (ऋ. सं १०. ७२. ४) इति ॥ किंच विवासन्ती परिचरन्ती “युवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्र नित्यतरूणी वा “मनीषा स्तुतिमती “पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पञ्चमी॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह “सदने यागगृहे “आ सर्वतः "जोहुवाना आहूयमाना । यद्वा । पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अ॒जि॒रासु॒स्तद॑प॒ ईय॑माना आतस्थि॒वांसो॑ अ॒मृत॑स्य॒ नाभि॑म् ।

अ॒न॒न्तास॑ उ॒रवो॑ वि॒श्वत॑ः सीं॒ परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी य॑न्ति॒ पन्था॑ः ॥२

अ॒जि॒रास॑ः । तत्ऽअ॑पः । ईय॑मानाः । आ॒त॒स्थि॒ऽवांस॑ः । अ॒मृत॑स्य । नाभि॑म् ।

अ॒न॒न्तास॑ः । उ॒रव॑ः । वि॒श्वत॑ः । सी॒म् । परि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । य॒न्ति॒ । पन्था॑ः ॥२

अजिरासः । तत्ऽअपः । ईयमानाः । आतस्थिऽवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।

अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥२

“अजिरासः गमनशीलाः । अजिः इस्च्प्रत्ययान्तः ‘अजिरशिशिर' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना निपातितः ॥ “तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहः “ईयमानाः गच्छन्तः “अमृतस्य सूर्यस्य “नाभिं संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् “आतस्थिवांसः आतिष्ठन्तः “अनान्तासः अपरिमिताः “उरवः व्याप्ताः “पन्थाः पतनशीला रश्मयः “द्यावापृथिवी “परि दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च “विश्वतः परितः "यन्ति गच्छन्ति । “सीम् इति पूरणः ॥

उ॒क्षा स॑मु॒द्रो अ॑रु॒षः सु॑प॒र्णः पूर्व॑स्य॒ योनिं॑ पि॒तुरा वि॑वेश ।

मध्ये॑ दि॒वो निहि॑त॒ः पृश्नि॒रश्मा॒ वि च॑क्रमे॒ रज॑सस्पा॒त्यन्तौ॑ ॥३

उ॒क्षा । स॒मु॒द्रः । अ॒रु॒षः । सु॒ऽप॒र्णः । पूर्व॑स्य । योनि॑म् । पि॒तुः । आ । वि॒वे॒श॒ ।

मध्ये॑ । दि॒वः । निऽहि॑तः । पृश्नि॑ः । अश्मा॑ । वि । च॒क्र॒मे॒ । रज॑सः । पा॒ति॒ । अन्तौ॑ ॥३

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुऽपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥३

सौर्योऽयं तृचः । “उक्षा उदकस्य कामानां वा सेक्ता “समुद्रः समुन्दनः । यद्वा । संमोदन्ते अस्मिन् देवा इति समुद्रः । “अरुषः आरोचमानः “सुपर्णः सुगमनः “पूर्वस्य । अवयवलक्षणेयम् । पूर्वदिगवयवस्य “पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य “योनिम्

उत्पादकमवयवम् "आ "विवेश आविष्टवान् पश्चात् "दिवः "मध्ये "निहितः "पृश्निः । प्राश्नुत एनं वर्णं इति पृश्निरादित्यः । "अश्मा सर्वत्र व्याप्तः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशः "रजसः अन्तरिक्षस्य "अन्तौ पूर्वापरभागौ "वि "चक्रमे विक्रमते । "पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमते इत्यर्थः ॥

च॒त्वार॑ ईं बिभ्रति क्षेम॒यन्तो॒ दश॒ गर्भं॑ च॒रसे॑ धापयन्ते ।

त्रि॒धात॑वः पर॒मा अ॑स्य॒ गावो॑ दि॒वश्च॑रन्ति॒ परि॑ स॒द्यो अन्ता॑न् ॥४

च॒त्वारः॑ । ई॒म् । बि॒भ्र॒ति॒ । क्षे॒म॒ऽयन्तः॑ । दश॑ । गर्भ॑म् । च॒रसे॑ । धा॒प॒य॒न्ते॒ ।

त्रि॒ऽधात॑वः । प॒र॒माः । अ॒स्य॒ । गावः॑ । दि॒वः । च॒र॒न्ति॒ । परि॑ । स॒द्यः । अन्ता॑न् ॥४

चत्वारः । ईम् । बिभ्रति । क्षेमऽयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥४

"चत्वारः ऋत्विजः "ईम् एनमादित्यं "क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः "बिभ्रति धारयन्ति हविर्भिः स्तुतिभिश्च । किंच "दश दिशः "गर्भं गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेनं "चरसे चरणाय उदयास्तमय व्यवहाराय "धापयन्ते गमयन्ति । "त्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः "अस्य आदित्यस्य "परमाः उत्कृष्टाः "गावः रश्मयः "दिवः अन्तरिक्षस्य "अन्तान् "परि परितः "सद्यः उदयानन्तरमेव "चरन्ति गच्छन्ति ।।

इ॒दं वपु॑र्नि॒वच॑नं जनास॒श्चर॑न्ति॒ यन्न॒द्य॑स्त॒स्थुराप॑ः ।

द्वे यदीं॑ बिभृ॒तो मा॒तुर॒न्ये इ॒हेह॑ जा॒ते य॒म्या॒३ सब॑न्धू ॥५

इ॒दम् । वपुः॑ । नि॒ऽवच॑नम् । ज॒ना॒स॒ः । चर॑न्ति । यत् । न॒द्यः॑ । त॒स्थुः । आपः॑ ।

द्वे इति॑ । यत् । ई॒म् । बि॒भृ॒तः । मा॒तुः । अ॒न्ये इति॑ । इ॒हऽइ॑ह । जा॒ते इति॑ । य॒म्या॑ । सब॑न्धू॒ इति॒ सऽब॑न्धू ॥५

इदम् । वपुः । निऽवचनम् । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।

द्वे इति । यत् । ईम् । बिभृतः । मातुः । अन्ये इति । इहऽइह । जाते इति । यम्या । सबन्धू इति सऽबन्धू ॥५

"जनासः हे जना ऋत्विजः "इदं पुरतः दृश्यमानं "वपुः शरीरं मण्डलं "निवचनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यन्मण्डलमुपजीव्य "नद्यः "चरन्ति प्रवहन्ति । "आपः च "यत् मण्डलमधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् । "ईम् एतदुक्तलक्षणं यन्मण्डलं "द्वे अहोरात्रे "मातुः

निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्तरिक्षात् “अन्ये “इहेह “जाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने “यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा “सबन्धू समानबले समान बन्धने उभयोरप्येक एव सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोस्तादृश्यौ “बिभृतः धारयतः ॥

वि तंन्वते धियों अस्मा अपांसि वस्त्रां पुत्रायं मातरों वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषंणो मोदंमाना दिवस्पथा वध्वों यन्त्यच्छं ॥६

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रां । पुत्रायं । मातरः । वयन्ति ।

उपऽप्रक्षे । वृषंणः । मोदंमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यन्ति । अच्छं ॥६

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयन्ति ।

उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यन्ति । अच्छ ॥६

“अस्मै सूर्याय “धियः स्तुतीः “अपांसि कर्माणि च “वि “तन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः । “पुत्राय पुत्रस्थानीयाय “मातरः निर्मात्र्य उषसो दिशो वा “वस्त्रा वस्त्राणि “वयन्ति निष्पादयन्ति । वस्त्रसदृशानि तेजांसि निबिडानि संपादयन्तीत्यर्थः । “वृषणः सेक्तुः सूर्यस्य “उपप्रक्षे उपपर्चने संपर्के सति “मोदमानाः हृष्यन्तः “वध्वः वधूस्थानीया रश्मयः “दिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेण “अच्छ अस्मदभिमुखं “यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥

तदंस्तु मित्रावरुणा तदंग्ने शं योरस्मभ्यंमिदमंस्तु शस्तम् ।

अशीमहिं गाधमुत प्रंतिष्ठां नमों दिवे बृंहते सादंनाय ॥७

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यंम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।

अशीमहिं । गाधम् । उत । प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सदंनाय ॥७

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।

अशीमहि । गाधम् । उत । प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सदनाय ॥७

अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः । हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ “तत् “इदं सूक्तं “शस्तं स्तुतम् “अस्तु भवतु । हे "अग्ने “तत् सूक्तं शस्तम् “अस्तु । “अस्मभ्यं “शं सुखाय "योः दुःखानाममिश्रणायेदं शस्तमस्तु । वयं च "अशीमहि प्राप्नुयाम “गाधं स्थितिम्' । “उत अपि च “प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छित्तिं चाशीमहि । “नमः नमस्करोमि “दिवे द्योतमानाय सूर्याय “बृहते महते “सादनाय आश्रयाय विश्वस्य ॥ ॥ १ ॥

टिप्पणी

अप्रतिरथोपरि टिप्पणी (http://puranastudy.angelfire.com/pur_index2/apratiratha.htm)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४८

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.४७ | सूक्तं ५.४८ | सूक्तं ५.४९ →
प्रतिभानुरात्रेयः

दे. विश्वे देवाः। जगती ।

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम् ।
आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥१॥
ता अत्नत वयुनं वीरवक्षणं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।
अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥२॥
आ ग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।
शतं वा यस्य प्रचरन्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नहा ॥३॥
तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्पसः ।
सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥४॥
स जिह्वया चतुरनीक ऋञ्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरिम् ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ कदु प्रियाय ' इति पञ्चर्चं चतुर्थ सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका -- कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम्' इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च - ‘ कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

कदु॑ प्रि॒याय॒ धाम्ने॑ मनामहे॒ स्वक्ष॑त्राय॒ स्वय॑शसे म॒हे व॒यम् ।

आ॒मे॒न्यस्य॒ रज॑सो॒ यद॒भ्र आँ अ॒पो वृ॑णा॒ना वि॑त॒नोति॑ मा॒यिनी॑ ॥१

कत् । ऊँ॒ इति॑ । प्रि॒याय॑ । धाम्ने॑ । म॒ना॒म॒हे॒ । स्वऽक्ष॑त्राय । स्वऽय॑शसे । म॒हे । व॒यम् ।

आ॒ऽमे॒न्यस्य॑ । रज॑सः । यत् । अ॒भ्रे । आ । अ॒पः । वृ॒णा॒ना । वि॒ऽत॒नोति॑ । मा॒यिनी॑ ॥१

कत् । ऊं इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वऽक्षत्राय । स्वऽयशसे । महे । वयम् ।

आऽमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । विऽतनोति । मायिनी ॥१

अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः । "कदु कदा। उ इति पूरणः । "प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तादृशाय “धाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्ये अभ्रे अपः वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय। "स्वक्षत्राय स्वभूतबलाय किंच “स्वयशसे स्वभूतान्नाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् । “महे महते पूज्याय “वयं कदा "मनामहे स्तवाम । “यत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् या इति विपरिणमयितव्यम् । या आग्नेयी शक्तिः "आमेन्यस्य समन्तान्मातव्यस्य "रजसः अन्तरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इयदिति सर्वैर्मीयते । संबन्धिनि "अभ्रे मेघे “आ अधि मेघस्योपरि “अपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि “वितनोति विस्तारयति “वृणाना आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा "मायिनी । मायेति प्रज्ञानाम । प्रज्ञावती सती । यत् यस्य संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् ॥

ता अ॑त्नत व॒युनं॑ वी॒रव॑क्षणं समा॒न्या वृ॒तया॒ विश्व॒मा रजः॑ ।

अपो॒ अपा॑ची॒रप॑रा॒ अपे॑जते॒ प्र पूर्वा॑भिस्तिरते देव॒युर्जनः॑ ॥२

ताः । अत्नत । वयुनम् । वीरऽवक्षणम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवऽयुः । जनः ॥२

ताः । अत्नत । वयुनम् । वीरऽवक्षणम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवऽयुः । जनः ॥२

इयमुषस्या । “ताः उषसः "अत्नत वितन्वन्ति । किम् । "वयुनं प्रज्ञानम् । कीदृशम् । “वीरवक्षणम् । वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम् । यद्वा । वक्षणाः कार्यवोढारो येन प्रेर्यन्ते तत्तादृशम् । किंच “समान्या एकरूपया "वृतया आवरकया दीप्त्या “विश्वम् "आ सर्वमपि "रजः जगत् अत्नत । एवं सति "देवयुः देवकामः "जनः "अपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुखीः "अपराः अन्या आगामिनीः उषसः "अपेजते अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । "पूर्वाभिः ताभिः "प्र "तिरते। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयम् ॥

आ ग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्नहा ॥३

आ । ग्रावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतम् । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । सम्ऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥३

आ । ग्रावऽभिः । अहन्येभिः । अक्तुऽभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतम् । वा । यस्य । प्रऽचरन् । स्वे । दमे । सम्ऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥३

अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः । "आ हूयत इति शेषः । कैः । "अहन्येभिः अहनि संपादितैः "अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैः “ग्रावभिः । साध्ये साधनशब्दः । ग्रावसाध्यैरभिषवैर्निमित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी सन् "मायिनि वृत्रे निमित्ते सति “वरिष्ठम् उरुतरं "वज्रम् “आ सर्वतः “जिघर्ति दीपयति । “वा किंच । वाशब्दश्चार्थे । "यस्य इन्द्रात्मकस्यादित्यस्य “शतं शतसंख्याका रश्मयः “स्वे "दमे स्वकीये गृहे आकाशे "प्रचरन् प्रचरन्ति । किं कुर्वन्तः । “संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहा अहानि दिवसान् संवर्तयन्तः सम्यक् प्रवर्तयन्तः “वि “च "वर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात् प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ।।

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्पसः ।

सचा॒ यदिं॑ पितु॒मन्तं॑मिव॒ क्षयं॒ रत्नं॒ दधा॑ति॒ भरं॑हूतये वि॒शे ॥४

ताम् । अ॒स्य॒ । री॒तिम् । प॒र॒शोः॒ऽइं॑व । प्रतिं॑ । अनीं॑कम् । अ॒ख्य॒म् । भु॒जे । अ॒स्य॒ । वर्पं॑सः ।

सचा॑ । यदिं॑ । पि॒तु॒मन्तं॑म्ऽइव । क्षयं॑म् । रत्नं॑म् । दधा॑ति । भरं॑ऽहूतये । वि॒शे ॥४

ताम् । अस्य । रीतिम् । परशोःऽइव । प्रति । अनीकम् । अख्यम् । भुजे । अस्य । वर्पसः ।

सचा । यदि । पितुमन्तम्ऽइव । क्षयम् । रत्नम् । दधाति । भरऽहूतये । विशे ॥४

इदमाग्नेयी । “तां प्रसिद्धाम् "अस्य अग्नेः "रीतिं स्वभावं गतिं वा “परशोरिव "प्रति परशोः प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमतं साधयति तद्वदित्यर्थः । "अस्य “वर्पसः रूपवतोऽस्यादित्यस्य "अनीकं रश्मिसमूहं “भुजे भोगाय "अख्यं कथयाम्यहम् । "यदि यस्मात् स च देवः "सचा अस्मत्सहायः सन् "पितुमन्तम् अन्नवन्तं "क्षयम् “इव निवासमिव "भरहूतये संग्रामे यज्ञे वा आह्वानयुक्ताय "विशे यजमानाय "रत्नं रमणीयं धनं "दधाति धारयति । उभयमपि ददातीत्यर्थः ॥

स जि॒ह्वया॒ चतु॑रनीक ऋञ्जते॒ चारु॒ वसा॑नो॒ वरु॑णो॒ यतं॑न्न॒रिम् ।

न तस्यं॑ विद्म पुरुष॒त्वता॑ व॒यं यतो॒ भगः॑ सवि॒ता दाति॒ वार्यं॑म् ॥५

सः । जि॒ह्वया॑ । चतुः॑ऽअनीकः । ऋ॒ञ्ज॒ते॒ । चारुं॑ । वसा॑नः । वरुं॑णः । यतं॑न् । अ॒रिम् ।

न । तस्यं॑ । वि॒द्म॒ । पु॒रु॒ष॒त्वता॑ । व॒यम् । यतः॑ । भगः॑ । स॒वि॒ता । दातिं॑ । वार्यं॑म् ॥५

सः । जिह्वया । चतुःऽअनीकः । ऋञ्जते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरिम् ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥५

"सः अग्निः "चतुरनीकः चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् "जिह्वया "ऋञ्जते गच्छति घृतादिकम् । यद्वा । जिह्वया चतुरनीकः सन् ऋञ्जते अलंकरोति स्वात्मानम् । किं कुर्वन् । “चारु रमणीयं तेजः “वसानः आच्छादयन् "वरुणः तमोवारकः सन् “अरिम् अमित्रं "यतन् उद्धरन् । "तस्य । तमित्यर्थः । तं "न “विद्म न जानीमः “वयं "पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां पूरकत्वेन वा युक्तम् ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ "यतः अयं “भगः महान् भजनीयः "सविता प्रेरको देवः “दाति यच्छति “वार्यं वरणीयं धनम् ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.४९

प्रतिप्रभ आत्रेयः (५ तृणपाणिः)।

दे. विश्वे देवाः। त्रिष्टुप्

देवं वो अद्य सवितारमेषे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वां नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥१॥

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उप ब्रुवीत नमसा विजानञ्ज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥२॥

अदत्रया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्त उस्रः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥३॥

तन्नो अनर्वा सविता वरूथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनु ग्मन् ।

उप यद्वोचे अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजरत्नाः ॥४॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्ये मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अवैत्वभ्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥५॥

सायणभाष्यम्

“ देवं वः' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्षम् । त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । “ देवं वः प्रतिप्रभोऽन्त्या तृणपाणिः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

दे॒वं वो॑ अ॒द्य स॑वि॒तार॒मेषे॒ भगं॑ च॒ रत्नं॑ वि॒भज॑न्तमा॒योः ।

आ वां॑ नरा पुरुभुजा ववृत्यां दि॒वेदि॑वे चिदश्विना सखी॒यन् ॥१

दे॒वम् । व॒ः । अ॒द्य । स॒वि॒तार॑म् । आ । ई॒षे॒ । भग॑म् । च॒ । रत्न॑म् । वि॒ऽभज॑न्तम् । आ॒योः ।

आ । वा॒म् । न॒रा॒ । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । व॒वृ॒त्या॒म् । दि॒वेऽदि॑वे । चि॒त् । अ॒श्वि॒ना॒ । स॒खि॒ऽयन् ॥१

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । ईषे । भगम् । च । रत्नम् । विऽभजन्तम् । आयोः ।

आ । वाम् । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्याम् । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥१

“देवं द्योतमानं "सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं "वः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् । वः यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय "अद्य इदानीम् "एषे उपगच्छामि । "भगं "च भजनीयं देवम् "आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य "रत्नं रमणीयं हविः “विभजन्तम् । ‘भगो वां विभजतु ' इति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । ‘रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः' (ऋ. सं. ४. १७. ११), ‘ भगो विभक्ता शवसा ' (ऋ. सं. ५. ४६. ६) इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् । हे "नरा नेतारौ हे "पुरुभुजा । पुरु भुञ्जाते इति पुरुभुजौ। हे “अश्विना अश्विनौ "वां युवां "दिवेदिवे प्रतिदिनम् “आ “ववृत्याम् आवर्तयाम्यस्मदभिमुखम् । “सखीयन् युवयोः सखित्वमिच्छन् । “चित् इति पूरणः ॥

प्रति॑ प्र॒याण॒मसु॑रस्य वि॒द्वान्सू॒क्तैर्दे॒वं स॑वि॒तारं॑ दुवस्य ।

उप॑ ब्रुवीत॒ नम॑सा विजा॒नञ्ज्येष्ठं॑ च॒ रत्नं॑ वि॒भज॑न्तमा॒योः ॥२

प्रति॑ । प्र॒ऽयान॑म् । असु॑रस्य । वि॒द्वान् । सु॒ऽउ॒क्तैः । दे॒वम् । स॒वि॒तार॑म् । दु॒व॒स्य॒ ।

उप॑ । ब्रु॒वी॒त॒ । नम॑सा । वि॒ऽजा॒नन् । ज्येष्ठ॑म् । च॒ । रत्न॑म् । वि॒ऽभज॑न्तम् । आ॒योः ॥२

प्रति । प्रऽयानम् । असुरस्य । विद्वान् । सुऽउक्तैः । देवम् । सवितारम् । दुवस्य ।

उप । ब्रुवीत । नमसा । विऽजानन् । ज्येष्ठम् । च । रत्नम् । विऽभजन्तम् । आयोः ॥२

“असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः "प्रति "प्रयाणं प्रत्यागतिं "विद्वान् जानन् "सूक्तैः “सवितारं "देवं "दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् । किंच "आयोः मनुष्याय “ज्येष्ठं "रत्नं धनं "च “विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । "नमसा नमस्कारेण हविषा वा “विजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः ॥ यद्वान्तर्णीतण्यर्थोऽयम् ॥ ज्ञापयन् "उप "ब्रुवीत स्तौतु भवान् ॥

अ॒द॒त्रया दय॑ते॒ वार्या॑णि पू॒षा भगो॒ अदि॑ति॒र्वस्त॑ उ॒स्रः ।

इन्द्रो॒ विष्णु॒र्वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निरहा॑नि भ॒द्रा ज॑नयन्त द॒स्माः ॥३

अ॒द॒त्रऽया । द॒य॒ते॒ । वार्या॑णि । पू॒षा । भगः॑ । अदि॑तिः । वस्ते॑ । उ॒स्रः ।

इन्द्रः॑ । विष्णुः॑ । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒ग्निः । अहा॑नि । भ॒द्रा । ज॒न॒य॒न्त॒ । द॒स्माः ॥३

अदत्रऽया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उस्रः ।

इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्त । दस्माः ॥३

अयमग्निः "अदत्रया अदनीयानि ॥ अदेरौणादिकोऽत्रप्रत्ययः । सुपां सुलुक् ' इति याजादेशः । अथवा अत्तीत्यदत्रा जिह्वा । तया “वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि “दयते । दयतिरनेककर्मात्र दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि वरणीयान्यन्नानि दयते ।। ददाति यजमानाय ॥ ‘दय दानगतिहिंसाबलाख्यानेषु ' ॥ कीदृशोऽग्निः । "पूषा पोषकः "भगः भजनीयः "अदितिः अखण्डनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चान्नानि दयते । “उस्रः सूर्यः “वस्ते आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः "दस्माः दर्शनीयाः "अहानि सर्वाण्यागन्तॄणि "भद्रा शोभनानि “जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥

तन्नो॑ अन॒र्वा स॑वि॒ता वरू॑थं॒ तत्सिन्ध॑व इ॒षय॑न्तो॒ अनु॑ ग्मन् ।

उप॒ यद्वोचे॑ अध्व॒रस्य॒ होता॑ रा॒यः स्या॑म॒ पत॑यो॒ वाज॑रत्नाः ॥४

तत् । नः॒ । अ॒न॒र्वा । स॒वि॒ता । वरू॑थम् । तत् । सिन्ध॑वः । इ॒षय॑न्तः । अनु॑ । ग्म॒न् ।

उप॑ । यत् । वोचे॑ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । होता॑ । रा॒यः । स्या॒म॒ । पत॑यः । वाज॑ऽरत्नाः ॥४

तत् । नः । अनर्वा । सविता । वरूथम् । तत् । सिन्धवः । इषयन्तः । अनु । ग्मन् ।

उप । यत् । वोचे । अध्वरस्य । होता । रायः । स्याम । पतयः । वाजऽरत्नाः ॥४

"तत् प्रसिद्धं "वरूथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं “नः अस्मभ्यम् "अनर्वा अप्रत्यृतः केनाप्यतिरस्कृतः "सविता देवः प्रयच्छत्विति शेषः । “तत् : धनं "सिन्धवः स्यन्दनशीलाः "इषयन्तः गच्छन्त्यो नद्यः "अनु अनुसृत्य “ग्मन् गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्त्वित्यर्थः । "यत् यस्मात् "अध्वरस्य यागस्य “होता होमनिष्पादकोऽहम् "उप “वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्तत्प्रयच्छन्त्विति शेषः । वयं चात्रयः "रायः धनस्य बहुविधस्य “पतयः स्वामिनः "स्याम भवेम । “वाजरत्नाः अन्नेन बलेन वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे स्तौमि तस्मात् सविता नो वरूथमागच्छतु । तस्मान्नद्यश्च नो वरूथं यज्ञमनु ग्मन् अनुगच्छन्त्विति वा योज्यम् ॥

प्र ये वसु॑भ्य॒ ईव॒दा नमो॒ दुर्ये मि॒त्रे वरु॑णे सू॒क्तवा॑चः ।

अवै॒त्वभ्वँ कृणु॒ता वरी॑यो दि॒वस्पृ॑थि॒व्योरव॑सा मदेम ॥५

प्र । ये । वसु॑ऽभ्यः । ईव॑त् । आ । नमः॑ । दुः । ये । मि॒त्रे । वरु॑णे । सू॒क्तऽवा॑चः ।

अव॑ । ए॒तु॒ । अभ्व॑म् । कृ॒णु॒त । वरी॑यः । दि॒वःपृ॑थि॒व्योः । अव॑सा । म॒दे॒म॒ ॥५

प्र । ये । वसुऽभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तऽवाचः ।

अव । एतु । अभ्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥५

"ये यजमानाः “वसुभ्यः यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः “ईवत् गमनवत् "नमः अन्नं पश्वात्मकं "प्र “दुः प्रादुः । "ये च "मित्रे देवे "वरुणे च "सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् "अभ्वं महद्धनं तेजो वा "अवैतु अवगच्छतु । हे देवाः "कृणुत कुरुत चैतेभ्यः "वरीयः उरुतरं सुखम् । "दिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः “अवसा रक्षणेन "मदेम हृष्येम ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५०

दे. विश्वे देवाः। अनुष्टुप्, ५ पङ्क्तिः।

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥१॥

ते ते देव नेतर्ये चेमाँ अनुशसे ।

ते राया ते ह्यापृचे सचेमहि सचथ्यैः ॥२॥

अतो न आ नॄनतिथीनतः पत्नीर्दशस्यत ।

आरे विश्वं पथेष्ठां द्विषो युयोतु यूयुविः ॥३॥

यत्र वह्निरभिहितो दुद्रवद्द्रोण्यः पशुः ।

नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥४॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्तय इषस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ विश्वो देवस्य ' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेरार्षं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्तिः आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमण्याम् -' विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पङ्क्त्यन्तम् ' इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो देवस्येति प्रतिपत्तृचस्याद्यः । सूत्रितं च- ‘ विश्वो देवस्य नेतुरित्येका ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेष्वहःस्वेषैव वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य प्रतिपत् ।' युग्मेष्वेवमभिप्लवे ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रितत्वात् ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्तो॑ वुरीत स॒ख्यम् ।

विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॑ ॥१

विश्वः॑ । दे॒वस्य॑ । ने॒तुः । मर्तः॑ । वु॒री॒त॒ । स॒ख्यम् ।

विश्वः॑ । रा॒ये । इ॒षु॒ध्य॒ति॒ । द्यु॒म्नम् । वृ॒णी॒त॒ । पु॒ष्यसे॑ ॥१

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।

विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥१

"विश्वः सर्वः “मर्तः “नेतुः "देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य “सख्यं “वुरीत वृणीत । “विश्वः जनः “राये धनस्य “इषुध्यति ॥ पञ्चमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वां जनः “द्युम्नं धनं “वृणीत "पुष्यसे पुष्ट्यै पर्याप्तं धनम् ॥

ते ते॑ देव नेत॒र्ये चे॒माँ अ॑नु॒शसे॑ ।

ते रा॒या ते ह्या॒३॑पृचे॒ सचे॑महि सच॒थ्यैः॑ ॥२

ते । ते॒ । दे॒व॒ । ने॒त॒ः । ये । च॒ । इ॒मान् । अ॒नु॒ऽशसे॑ ।

ते । रा॒या । ते । हि । आ॒ऽपृचे॑ । सचे॑महि । स॒च॒थ्यैः॑ ॥२

ते । ते । देव । नेतः । ये । च । इमान् । अनुऽशसे ।

ते । राया । ते । हि । आऽपृचे । सचेमहि । सचथ्यैः ॥२

हे “नेतः “देव “ते तव स्वभूताः “ते वयं यजमानाः “ये “च अन्ये “इमान् । विभक्तिव्यत्ययः । इमे होत्रादयः “अनुशसे शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमान् अन्यान् इन्द्रादीन् अनुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । “ एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्वभूतात्मा' इत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदन्तर्भावादिति भावः। न केवलं त्वच्छंसका एवेत्यर्थः । “ते उभये वयं

“राया धनेन सचेमहि इति संबन्धः । “ते “हि ते खलु “आपृचे आपर्चनीयाः ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । ‘ कृन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेरदर्शनम् ॥ "सचथ्यैः सर्वैः कामैः “सचेमहि संगच्छेमहि ॥

अतों न॒ आ नॄनति॑थी॒नत॒ः पत्नी॑र्दशस्यत ।

आ॒रे विश्वं॑ पथे॒ष्ठां द्वि॒षो यु॑योतु॒ यूयु॑विः ॥३

अतः॑ । नः॒ । आ । नॄन् । अति॑थीन् । अतः॑ । पत्नीः॑ । द॒श॒स्य॒त॒ ।

आ॒रे । विश्व॑म् । प॒थे॒ऽस्थाम् । द्वि॒षः । यु॒यो॒तु॒ । युयु॑विः ॥३

अतः । नः । आ । नॄन् । अतिथीन् । अतः । पत्नीः । दशस्यत ।

आरे । विश्वम् । पथेऽस्थाम् । द्विषः । युयोतु । युयुविः ॥३

“अतः अस्मिन् यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ "नः अस्माकमृत्विजां "नॄन् नेतॄन् “अतिथीन् तद्वत् पूज्यन् देवान् “आ “दशस्यत सर्वतः परिचरत । “अतः अस्मिन् यज्ञे “पत्नीः देवानां पत्नीरपि दशस्यत हविष्प्रदानादिना । यद्वा । नः अस्मभ्यं नॄन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चैतत्त्रयमत्र दशस्यत । हे देवाः प्रयच्छत। “आरे दूरे “विश्वं सर्वं “पथेष्ठां मार्गे वर्तमानं वैरिणं “द्विषः अन्यानपि द्विषो द्वेष्टॄन् "युयोतु पृथक्करोतु देवसंघः सविता वा "यूयुविः। सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता ॥

यत्र॒ वह्नि॑र॒भिहि॑तो दु॒द्रव॒द्द्रोण्य॑ः प॒शुः ।

नृ॒मणा॑ वी॒रप॒स्त्योऽर्णा॒ धीरे॑व॒ सनि॑ता ॥४

यत्र॑ । वह्निः॑ । अ॒भिऽहि॑तः । दु॒द्रव॑त् । द्रोण्यः॑ । प॒शुः ।

नृ॒ऽमनाः॑ । वी॒रऽप॑स्त्यः । अर्णा॑ । धीरा॑ऽइव । सनि॑ता ॥४

यत्र । वह्निः । अभिऽहितः । दुद्रवत् । द्रोण्यः । पशुः ।

नृऽमनाः । वीरऽपस्त्यः । अर्णा । धीराऽइव । सनिता ॥४

“यत्र यस्मिन्यज्ञे “वह्निः यज्ञस्य वोढा “अभिहितः यूपं प्रापितः “द्रोण्यः यूपार्हः “पशुः “दुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तत्र “नृमणाः यजमानमनाः सविता “वीरपस्त्यः । वीरा ऋत्विग्यजमानाः पुत्रभृत्यादयो वा तद्वत्पस्त्यं गृहं यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा । पुत्राद्युपेतगृहप्रदः इत्यर्थः । “सनिता संभक्ता भवति । “अर्णा अरणकुशला “धीरेव योषिदिव । यद्वा । अर्णानि हवींष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

ए॒ष तें देव नेता॒ रथ॒स्पति॒ः शं र॒यिः ।

शं रा॒ये शं स्व॒स्तयं इष॒ःस्तुतों मनामहे देव॒स्तुतों मनामहे ॥५

ए॒षः । ते॒ । दे॒व॒ । ने॒त॒रिति॑ । रथ॒ःपतिः॑ । शम् । र॒यिः ।

शम् । रा॒ये । शम् । स्व॒स्तयें । इ॒ष॒ःऽस्तुतः॑ । म॒ना॒म॒हे॒ । दे॒व॒ऽस्तुतः॑ । म॒ना॒म॒हे॒ ॥५

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । राये । शम् । स्वस्तये । इषःऽस्तुतः । मनामहे । देवऽस्तुतः । मनामहे ॥५

हे “नेतः “देव सवितः “ते तव “एषः “रथःपतिः सर्वस्य पालकः “रयिः दातव्यधनवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ “शं करोत्विति शेषः । वयं च “राये धनस्य “शं सुखाय । यद्वा । राये धनाय “शं सुखाय च “स्वस्तये अविनाशाय “इषःस्तुतः एषणीयस्य सवितुः स्तोतारो वयं “मनामहे स्तुमः । “देवस्तुतः देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारः “मनामहे स्तुमः ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५१

दे. विश्वे देवाः, ४, ६-७ इन्द्रवायू, ५ वायुः। १-४ गायत्री, ५-१० उष्णिक्, ११-१३ जगती त्रिष्टुपब्वा, १४-१५ अनुष्टुप्।

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरूमेभिरा गहि ।

देवेभिर्हव्यदातये ॥१॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरम् ।

अग्नेः पिबत जिह्वया ॥२॥

विप्रेभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि ।

देवेभिः सोमपीतये ॥३॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमत्रे परि षिच्यते ।

प्रिय इन्द्राय वायवे ॥४॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये ।

पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥५॥

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः ।

ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥६॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।

निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥७॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसा सजूः ।

आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥८॥

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना ।

आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥९॥

सजूरादित्यैर्वसुभिः सजूरिन्द्रेण वायुना ।

आ याह्यग्ने अत्रिवत्सुते रण ॥१०॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥११॥

स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै सोमं स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तय आदित्यासो भवन्तु नः ॥१२॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥१३॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥१४॥

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताघ्नता जानता सं गमेमहि ॥१५॥

सायणभाष्यम्

' अग्ने सुतस्य ' इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका- अग्ने पञ्चोना चतस्रो गायत्र्यः षळुष्णिहस्तिस्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ ' इति ।' ऋषिश्चान्यस्मात् ' इति परिभाषया स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पञ्चम्याद्याः षडुष्णिह एकादश्याद्यास्तिस्रो जगत्यस्त्रिष्टुभो वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुष्टुभौ विश्वे देवा देवता ॥ (स्मार्ते प्रत्यवरोहणे

इदं सूक्तं जप्यम् । चतुर्थं संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वेति सूत्रितम् । गुरुणा प्रसक्ष्यमाणः सर्वतोभये होमे कृते स्वस्ति नो मिमीतामिति सूक्तशेषं जपेत् । तथा च सूत्रम् - स्वस्त्यात्रेयं जपति यतैन्द्रं भयामह इति सूक्तशेषमिति । स्मार्ते शान्तिकर्मण्यपि एतत्सूक्तं जप्यम् । गुरुणाभिमृता इति खण्डे उदिते आदित्ये सौर्याणि च स्वस्त्ययनानि च जपेदिति सूत्रात् ।।)

अग्नें सुतस्यं पीतये विश्वैरूमेंभिरा गंहि ।

देवेभिंर्हव्यदांतये ॥१

अग्नें । सुतस्यं । पीतयें । विश्वैः । ऊमेंभिः । आ । गहि ।

देवेभिः । हव्यऽदांतये ॥१

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । ऊमेभिः । आ । गहि ।

देवेभिः । हव्यऽदातये ॥१

हे "अग्ने त्वं “सुतस्य “पीतये सोमपानाय "विश्वैरूमेभिः ऊमैः सर्वैरपि रक्षकैः “देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः सह “हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय तद्दात्रे यजमानाय वा “आ “गहि आगच्छ ॥

ऋतंधीतय आ गंत सत्यंधर्माणो अध्वरम् ।

अग्नेः पिंबत जिह्वयां ॥२

ऋतंऽधीतयः । आ । गत । सत्यंऽधर्माणः । अध्वरम् ।

अग्नेः । पिबत । जिह्वयां ॥२

ऋतऽधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरम् ।

अग्नेः । पिबत । जिह्वया ॥२

हे “ऋतधीतयः सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवाः “अध्वरम् अस्मद्यज्ञम् “आ “गत आगच्छत । आगत्य च हे “सत्यधर्माणः सत्यस्य धारयितारो यूयम् “अग्नेः "जिह्वया "पिबत आज्यसोमादिकम् ॥

विप्रेंभिर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावंभिरा गंहि ।

दे॒वेभि॒ः सोम॑पीतये ॥३

विप्रे॑भिः । वि॒प्र॒ । स॒न्त्य॒ । प्रा॒त॒र्याव॑ऽभिः । आ । ग॒हि॒ ।

दे॒वेभिः॑ । सोम॑ऽपीतये ॥३

विप्रेभिः । विप्र । सन्त्य । प्रातर्यावऽभिः । आ । गहि ।

देवेभिः । सोमऽपीतये ॥३

हे "विप्र मेधाविन् विविधकामानां वा पूरक हे "सन्त्य संभजनीयाग्ने "विप्रेभिः उक्तलक्षणैः "प्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तृभिः "देवेभिः देवैः सार्धम् "आ "गहि आगच्छ । किमर्थम् । "सोमपीतये सोमपानाय ॥

अ॒यं सोम॑श्च॒मू सु॒तोऽम॑त्रे॒ परि॑ षिच्यते ।

प्रि॒य इन्द्रा॑य वा॒यवे॑ ॥४

अ॒यम् । सोमः॑ । च॒मू इति॑ । सु॒तः । अम॑त्रे । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ ।

प्रि॒यः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ ॥४

अयम् । सोमः । चमू इति । सुतः । अमत्रे । परि । सिच्यते ।

प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥४

"अयं पुरतो वर्तमानः "सोमः "चमू चम्वोरत्र्योः अधिषवणफलकयोः "सुतः अभिषुतः सन् "अमत्रे पात्रे "परि "षिच्यते पूर्यते । स च "इन्द्राय "वायवे च "प्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू आगच्छतमिति शेषः ॥

' वायवा याहि' इत्येषा पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्याद्या । सूत्रितं च - ' वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वाय॒वा या॑हि वी॒तये॑ जुषा॒णो ह॒व्यदा॑तये ।

पिबा॑ सु॒तस्यान्ध॑सो अ॒भि प्रय॒ः ॥५

वायो॒ इति॑ । आ । या॒हि॒ । वी॒तये॑ । जु॒षा॒णः । ह॒व्यऽदा॑तये ।

पिब॑ । सु॒तस्य॑ । अन्ध॑सः । अ॒भि । प्रयः॑ ॥५

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यऽदातये ।

पिब । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ॥५

हे “वायो “प्रयः अन्नं सोमाख्यम् "अभि अभिलक्ष्य “आ “याहि “वीतये भक्षणाय "जुषाणः श्रीयमाणः “हव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम् । आगत्य च "सुतस्यान्धसः अभिषुतमन्धोऽन्नं सोमलक्षणं “पिब ॥ ॥ ५ ॥

पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचे • इन्द्रश्च ' इत्यादिके द्वे ऋचौ शंसेत् । तयोः प्रथमां द्वितीयां वावर्त्य तृचं संपादयेत् । तथा च सूत्रितम्- ' इन्द्रश्च वायवेषां सुतानामिति द्वयोरन्यतरां द्विः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

इन्द्र॑श्च वायवेषां सु॒ताना॑ पी॒तिम॑र्हथः ।

ताञ्जु॑षेथामरे॒पसा॑व॒भि प्रय॑ः ॥६

इन्द्रः॑ । च॒ । वायो॒ इति॑ । ए॒षा॒म् । सु॒ताना॑म् । पी॒तिम् । अ॒र्ह॒थ॒ः ।

तान् । जु॒षे॒था॒म् । अ॒रे॒पसौ । अ॒भि । प्रयः॑ ॥६

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

तान् । जुषेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥६

हे "वायो त्वं च “इन्द्रश्च “एषां पुरतो गृहीतानां “सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां “पीतिं पानम् “अर्हथः । यस्मादेवं तस्मात् “तान् सोमरसान् "जुषेथां सेवेथाम् "अरेपसौ अहिंसकौ । तदर्थं “प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयः अन्नरूपान् ॥

सु॒ता इन्द्रा॑य वा॒यवे॒ सोमा॑सो॒ दध्या॑शिरः ।

नि॒म्नं न य॑न्ति॒ सिन्ध॑वो॒ऽभि प्रय॑ः ॥७

सु॒ताः । इन्द्रा॑य । वा॒यवे॑ । सोमा॑सः । दधि॑ऽआशिरः ।

नि॒म्नम् । न । य॒न्ति॒ । सिन्ध॑वः । अ॒भि । प्रयः॑ ॥७

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥७

“इन्द्राय “वायवे च “सोमासः सोमाः “दध्याशिरः दध्याश्रयणाः "सुताः अभिषुताः संपादिताः । ते च “निम्नं गर्तं “सिन्धवः "न नद्य इव हे इन्द्रवायू युवाम् “अभि "यन्ति “प्रयः अन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'सजूर्विश्वेभिः' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च - सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

स॒जूर्विश्वे॑भिर्दे॒वेभि॑र॒श्विभ्या॑मु॒षसा॑ स॒जूः ।

आ या॑ह्यग्ने अत्रि॒वत्सु॒ते र॑ण ॥८

स॒ऽजूः । विश्वे॑भिः । दे॒वेभि॑ः । अ॒श्विऽभ्या॑म् । उ॒षसा॑ । स॒ऽजूः ।

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण॒ ॥८

सऽजूः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विऽभ्याम् । उषसा । सऽजूः ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥८

हे "अग्ने “विश्वेभिः सर्वैः "देवेभिः देवैः “सजूः संगतः सन् “अश्विभ्यामुषसा च “सजूः समानप्रीतिः सन् “आ “याहि आगहि। “अत्रिवत् अत्रिरिव । अत्रेर्यज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अत्रिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत् “सुते अभिषुते सोमे “रण रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

स॒जूर्मि॒त्रावरु॑णाभ्यां स॒जूः सोमे॑न॒ विष्णु॑ना ।

आ या॑ह्यग्ने अत्रि॒वत्सु॒ते र॑ण ॥९

स॒ऽजूः । मि॒त्रावरु॑णाभ्याम् । स॒ऽजूः । सोमे॑न । विष्णु॑ना ।

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण॒ ॥९

सऽजूः । मित्रावरुणाभ्याम् । सऽजूः । सोमेन । विष्णुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥९

स॒जूरा॑दि॒त्यैर्वसु॑भिः स॒जूरिन्द्रे॑ण वा॒युना॑ ।

आ या॑ह्यग्ने अत्रि॒वत्सु॒ते र॑ण ॥१०

स॒ऽजूः । आ॒दि॒त्यैः । वसु॑ऽभिः । स॒ऽजूः । इन्द्रे॑ण । वा॒युना॑ ।

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒त्रि॒ऽवत् । सु॒ते । र॒ण॒ ॥१०

सऽजूः । आदित्यैः । वसुऽभिः । सऽजूः । इन्द्रेण । वायुना ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिऽवत् । सुते । रण ॥१०

पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे • स्वस्ति नः' इति तृचः । सूत्रितं च - स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८.१) इति । तथा बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्धानार्थोऽयं तृचः । ‘ स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति सूत्रितत्वात् ॥

स्व॒स्ति नो॑ मिमीताम॒श्विना॒ भग॑ः स्व॒स्ति दे॒व्यदि॑तिरन॒र्वण॑ः ।

स्व॒स्ति पू॒षा असु॑रो दधातु नः स्व॒स्ति द्यावा॑पृथि॒वी सु॑चे॒तुना॑ ॥११

स्व॒स्ति । न॒ः । मि॒मी॒ता॒म् । अ॒श्विना॑ । भगः॑ । स्व॒स्ति । दे॒वी । अदि॑तिः । अ॒न॒र्वणः॑ ।

स्व॒स्ति । पू॒षा । असु॑रः । द॒धा॒तु॒ । न॒ः । स्व॒स्ति । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । सु॒ऽचे॒तुना॑ ॥११

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनर्वणः ।

स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुऽचेतुना ॥११

“नः अस्मभ्यम् “अश्विना अश्विनौ "स्वस्ति अविनाशं क्षेमं “मिमीतां कुरुताम् । “भगः च “स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा “देव्यदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । "अनर्वणः अप्रत्यृतः “पूषा “असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः “स्वस्ति दधातु । “नः अस्मभ्यं “द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि “सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे “स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्व॒स्तये॑ वा॒युमुप॑ ब्रवामहै॒ सोमं॑ स्व॒स्ति भुव॑नस्य॒ यस्पति॑ः ।

बृह॒स्पतिं॒ सर्व॑गणं स्व॒स्तये॑ स्व॒स्तय॑ आदि॒त्यासो॑ भवन्तु नः ॥१२

स्व॒स्तये॑ । वा॒युम् । उप॑ । ब्र॒वा॒म॒है॒ । सोम॑म् । स्व॒स्ति । भुव॑नस्य । यः । पतिः॑ ।

बृह॒स्पति॑म् । सर्व॑ऽगणम् । स्व॒स्तये॑ । स्व॒स्तये॑ । आ॒दि॒त्यासः॑ । भ॒व॒न्तु॒ । नः॒ ॥१२

स्वस्तये । वायुम् । उप । ब्रवामहै । सोमम् । स्वस्ति । भुवनस्य । यः । पतिः ।

बृहस्पतिम् । सर्वऽगणम् । स्वस्तये । स्वस्तये । आदित्यासः । भवन्तु । नः ॥१२

"स्वस्तये क्षेमाय "वायुमुप "ब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । "सोमं चोप ब्रवामहै । "यः च सोमः "भुवनस्य "पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा "सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं "बृहस्पतिं बृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं "स्वस्तये स्तुमः। "आदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा "नः अस्माकं "स्वस्तये "भवन्तु ॥

सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं च- ' स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात्' (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे॑ दे॒वा नो॑ अ॒द्या स्व॒स्तये॑ वैश्वान॒रो वसु॑र॒ग्निः स्व॒स्तये॑ ।

दे॒वा अ॑वन्त्वृ॒भवः॑ स्व॒स्तये॑ स्व॒स्ति नो॑ रु॒द्रः पा॒त्वंह॑सः ॥१३

विश्वे॑ । दे॒वाः । न॒ः । अ॒द्य । स्व॒स्तये॑ । वै॒श्वा॒न॒रः । वसुः॑ । अ॒ग्निः । स्व॒स्तये॑ ।

दे॒वाः । अ॒व॒न्तु॒ । ऋ॒भवः॑ । स्व॒स्तये॑ । स्व॒स्ति । न॒ः । रु॒द्रः । पा॒तु॒ । अंह॑सः ॥१३

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । ऋभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥१३

"विश्वे सर्वेऽपि "देवाः "नः अस्मान् "अद्य अस्मिन् यागदिने "स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । "वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । "वसुः सर्वस्य वासयिता "अग्निः देवः । ' अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः ' (निरु. ७, २३) इति यास्कः । सोऽपि "स्वस्तये अवतु । "देवाः "ऋभवः अपि "स्वस्तये "अवन्तु । "रुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि "अंहसः पापात् "स्वस्ति "पातु "नः अस्मान् ॥

स्व॒स्ति मि॑त्रावरुणा स्व॒स्ति प॑थ्ये रेवति ।

स्व॒स्ति न॒ इन्द्र॑श्चा॒ग्निश्च॑ स्व॒स्ति नो॑ अदिते कृधि ॥१४

स्व॒स्ति । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । स्व॒स्ति । प॒थ्ये॒ । रे॒व॒ति॒ ।

स्व॒स्ति । न॒ः । इन्द्रः॑ । च॒ । अ॒ग्निः । च॒ । स्व॒स्ति । न॒ः । अ॒दि॒ते॒ । कृ॒धि॒ ॥१४

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥१४

हे "मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवौ "स्वस्ति कुरुतम् । हे "पथ्ये। पन्थाः अन्तरिक्षमार्गः । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि "रेवति धनवति देवि "स्वस्ति कृधि । "इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं "नः अस्मभ्यं "स्वस्ति कृधि । हे "अदिते देवि "नः "स्वस्ति "कृधि कुरु ॥

स्व॒स्ति पन्था॒मनु॑ चरेम सूर्याचन्द्र॒मसा॑विव ।

पुन॒र्दद॒ताघ्न॑ता जान॒ता सं ग॑मेमहि ॥१५

स्व॒स्ति । पन्था॑म् । अनु॑ । च॒रे॒म॒ । सू॒र्या॒च॒न्द्र॒मसौ॑ऽइव ।

पुनः॑ । दद॑ता । अघ्न॑ता । जा॒न॒ता । सम् । ग॒मे॒म॒हि॒ ॥१५

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽइव ।

पुनः । ददता । अघ्नता । जानता । सम् । गमेमहि ॥१५

"पन्थां पन्थानं "स्वस्ति क्षेमेण "अनु "चरेम "सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसन्तः "पुनर्ददता अभिमतम् "अघ्नता चिरकालविलम्बकोपेन अहिंसता "जानता अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन "सं "गमेमहि संगच्छेमहि । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमतमुपार्जितं यच्छताघ्नता प्रवासकोपेन अहिंसता जानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ॥ ७ ॥ '

टिप्पणी

स्वस्त्युपरि पौराणिकाः संदर्भाः (http://puraana.tripod.com/pur_index30/pva9.htm)

स्वस्त्युपरि वैदिकाः संदर्भाः (http://puraana.tripod.com/pur_index30/swasti.htm)

स्वस्तिकोपरि पुरातत्त्वअनुसन्धानम् (https://www.academia.edu/38580496/Proving_that_Svastika_is_NOT_a_syllable_but_hypertext_of_logo-semantic_Indus_Script._History_of_svastika_and_its_use_on_metalwork_wealth-accounting_ledgers)

तार्क्ष्य साम Eagle chant

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५२

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.५१ सूक्तं ५.५२ सूक्तं ५.५३ →
श्यावाश्व आत्रेयः ।

दे. मरुतः। अनुष्टुप्, ६, १६-१७ पंक्तिः ।

प्र श्यावाश्व धृष्णुयार्चा मरुद्भिरृक्वभिः ।
ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥१॥
ते हि स्थिरस्य शवसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।
ते यामन्ना धृषद्विनस्त्मना पान्ति शश्वतः ॥२॥
ते स्यन्द्रासो नोक्षणोऽति ष्कन्दन्ति शर्वरीः ।
मरुतामधा महो दिवि क्षमा च मन्महे ॥३॥
मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।
विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिषः ॥४॥
अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।
प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥५॥

आ रुक्मैरा युधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्त त्मना दिवः ॥६॥

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्ष आ ।

वृजने वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥७॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशवसमृभ्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्यन्द्रा युजत त्मना ॥८॥

उत स्म ते परुष्ण्यामूर्णा वसत शुन्ध्यवः ।

उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥९॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥१०॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुत ओहते ।

अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दर्श्या ॥११॥

छन्दस्तुभः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चिन्न तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥१२॥

य ऋष्वा ऋष्टिविद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गणं नमस्या रमया गिरा ॥१३॥

अच्छ ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥१४॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।

दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥१५॥

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्निं वोचन्त मातरम् ।

अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिक्वसः ॥१६॥

सप्त मे सप्त शाकिन एकमेका शता ददुः ।

यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥१७॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र श्यावाश्व ' इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका –' प्र श्यावाश्व त्र्यूना श्यावाश्वो मारुतं ह तत्पङ्क्तिः षष्ठ्यन्त्या च ' इति । आत्रेयः श्यावाश्व ऋषिः । ‘ह तत्' इति प्रयोगात् इदमादीनि दश सूक्तानि मरुद्देवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । गतो विनियोगः ॥

प्र श्यावाश्व धृष्णुयार्चा मरुद्भिरृक्वभिः ।

ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥१

प्र । श्यावऽअश्व । धृष्णुऽया । अर्च । मरुत्ऽभिः । ऋक्वऽभिः ।

ये । अद्रोघम् । अनुऽस्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥ १

प्र । श्यावऽअश्व । धृष्णुऽया । अर्च । मरुत्ऽभिः । ऋक्वऽभिः ।

ये । अद्रोघम् । अनुऽस्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥१

हे “श्यावाश्व एतन्नामक ऋषे “धृष्णुया धृष्णुस्त्वम् “ऋक्वभिः स्तुत्यान् "मरुद्भिः मरुतः “प्र “अर्च । द्वितीयार्थे तृतीया । एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं श्यावाश्वं ब्रूते । यद्वा । मरुद्भिर्मरुत्सदृशैर्ऋक्वभिः स्तोतृभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्च स्तुहीत्यर्थः । “ये मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हाः “अनुष्वधं प्रत्यहम्। हविर्लक्षणान्नप्रदानं स्वधा । अनु पश्चाद्वा । "अद्रोघम् अहिंसकं “श्रवः अन्नं लब्ध्वा "मदन्ति हृष्यन्ति ।।

ते हि स्थिरस्य शवसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विनस्त्मना पान्ति शश्वतः ॥२

ते । हि । स्थिरस्य । शवसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुऽया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । त्मना । पान्ति । शश्वतः ॥२

ते । हि । स्थिरस्य । शवसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुऽया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्ऽविनः । त्मना । पान्ति । शश्वतः ॥२

“ते “हि ते खलु “स्थिरस्य अविचलितस्य “शवसः बलस्य “सखायः “सन्ति भवन्ति मह्यम् । “धृष्णुया धृष्णवः । “ते च "यामन्ना । आ इति चार्थे । गमनेऽपि “धृषद्विनः धर्षणवन्तः “त्मना आत्मना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारमनपेक्ष्यैव “शश्वतः बहूनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् "पान्ति रक्षन्ति ॥

ते स्य॒न्द्रासो॒ नोक्षणोऽतिं ष्कन्दन्ति॒ शर्वंरीः ।

म॒रुता॒मधा॒ महों दि॒वि क्ष॒मा चं मन्महे ॥३

ते । स्य॒न्द्रासः॑ । न । उ॒क्षणः॑ । अतिं । स्क॒न्द॒न्ति॒ । शर्वंरीः ।

म॒रुतां॑म् । अधं । महः॑ । दि॒वि । क्ष॒मा । च॒ । म॒न्म॒हे॒ ॥३

ते । स्यन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।

मरुताम् । अध । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥३

"ते मरुतः “स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः “उक्षणः जलस्य सेक्तारश्च । “न इति चार्थे । यस्मात् स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् “शर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः । तान् “अति “स्कन्दन्ति अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवंविधास्तस्मात् "मरुताम् “अध अधुना “महः तेजः “दिवि द्युलोके “क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं "मन्महे स्तुमः ॥

म॒रुत्सुं वो दधीमहि॒ स्तोमं॑ य॒ज्ञं चं धृष्णु॒या ।

विश्वे॒ ये मानुं॑षा यु॒गा पान्ति॒ मर्त्यं॑ रि॒षः ॥४

म॒रुत्ऽसुं । व॒ः । द॒धी॒म॒हि॒ । स्तोमं॑म् । य॒ज्ञम् । च॒ । धृ॒ष्णु॒ऽया ।

विश्वें । ये । मानुं॑षा । यु॒गा । पान्तिं । मर्त्यं॑म् । रि॒षः ॥४

मरुत्ऽसु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया ।

विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥४

हे अध्वर्युहोत्रादयः “वः यूयं “मरुत्सु “धृष्णुया धर्षकेषु “दधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ धत्त । किम् । “स्तोमं स्तोत्रं “यज्ञं “च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । “ये मरुतः “विश्वे सर्वेऽपि “मानुषा मानुषाणि "युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः। "मर्त्यं मरणधर्माणं यजमानं “रिषः हिंसकात् सकाशात् “पान्ति रक्षन्ति ॥

अर्ह॑न्तो॒ ये सु॒दान॑वो॒ नरो॒ असा॑मिशवसः ।

प्र य॒ज्ञं य॒ज्ञिये॑भ्यो दि॒वो अ॑र्चा म॒रुद्भ्य॑ः ॥५

अर्ह॑न्तः । ये । सु॒ऽदान॑वः । नरः॑ । असा॑मिऽशवसः ।

प्र । य॒ज्ञम् । य॒ज्ञिये॑भ्यः । दि॒वः । अ॒र्च॒ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ॥५

अर्हन्तः । ये । सुऽदानवः । नरः । असामिऽशवसः ।

प्र । यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुत्ऽभ्यः ॥५

हे होतः हे आत्मन् वा "ये “अर्हन्तः पूज्याः “सुदानवः शोभनदानाः “नरः नेतारः कर्मणाम् “असामिशवसः अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः "यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः "दिवः द्योतमानेभ्यः “मरुद्भ्यः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ दीप्तं “यज्ञ यज्ञसाधनं हविः “प्र “अर्च पूजय प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागतेभ्य इति संबन्धः ॥ ॥ ८ ॥

आ रु॒क्मैरा यु॒धा नर॑ ऋ॒ष्वा ऋ॒ष्टीर॑सृक्षत ।

अन्वे॑ना॒ँ अह॑ वि॒द्युतो॑ म॒रुतो॒ जज्झ॑तीरिव भा॒नुर॑र्त॒ त्मना॑ दि॒वः ॥६

आ । रु॒क्मैः । आ । यु॒धा । नरः॑ । ऋ॒ष्वाः । ऋ॒ष्टीः । अ॒सृ॒क्ष॒त॒ ।

अनु॑ । ए॒ना॒न् । अह॑ । वि॒ऽद्युतः॑ । म॒रुतः॑ । जज्झ॑तीःऽइव । भा॒नुः । अ॒र्त॒ । त्मना॑ । दि॒वः ॥६

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । ऋष्वाः । ऋष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एनान् । अह । विऽद्युतः । मरुतः । जज्झतीःऽइव । भानुः । अर्त । त्मना । दिवः ॥६

“नरः वृष्टेर्नेतारः “ऋष्वाः महान्तो मरुतः “रुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः “आ रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा “युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन “आ रोचन्ते । एते मरुतः “ऋष्टीः आयुधविशेषान् "असृक्षत। प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम् । “एनान् "मरुतः “विद्युतः अपि “जज्झतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । “जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः' (निरु. ६. १६) इति निरुक्तम् । “अनु "अह अनुगच्छन्त्येव । “दिवः द्योतमानस्य मरुद्गणस्य “भानुः दीप्तिः “त्मना स्वयमेव “अर्त निरगात् ॥

ये वा॑वृ॒धन्त॒ पार्थि॑वा॒ य उ॒राव॒न्तरि॑क्ष॒ आ ।

वृ॒जने॑ वा न॒दीनां॑ स॒धस्थे॑ वा म॒हो दि॒वः ॥७

ये । व॒वृ॒धन्त॑ । पार्थि॑वाः । ये । उ॒रौ । अ॒न्तरि॑क्षे । आ ।

वृ॒जने॑ । वा॒ । न॒दीना॑म् । स॒धऽस्थे॑ । वा॒ । म॒हः । दि॒वः ॥७

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ ।

वृजने । वा । नदीनाम् । सधऽस्थे । वा । महः । दिवः ॥७

"ये मरुतः “पार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाः सन्तः “ववृधन्त वर्धन्ते। "ये च "उरौ महति “अन्तरिक्षे च ववृधन्त । “आ इति चार्थे । “नदीनां नदनवतीनां “वृजने “वा बले ववृधन्त । “महः महतः “दिवः द्युलोकस्य “सधस्थे सहस्थाने च ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दार्थे । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो वृष्ट्यर्थमृष्टीः असृक्षतेति पूर्वत्र संबन्धः ॥

शर्धो॒ मारु॑त॒मुच्छं॑स स॒त्यश॑वस॒मृभ्व॑सम् ।

उ॒त स्म॒ ते शु॒भे नर॒ः प्र स्य॒न्द्रा यु॑जत॒ त्मना॑ ॥८

शर्धः॑ । मारु॑तम् । उत् । शं॒स॒ । स॒त्यऽश॑वसम् । ऋभ्व॑सम् ।

उ॒त । स्म॒ । ते । शु॒भे । नरः॑ । प्र । स्य॒न्द्राः । यु॒ज॒त॒ । त्मना॑ ॥८

शर्धः । मारुतम् । उत् । शंस । सत्यऽशवसम् । ऋभ्वसम् ।

उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्यन्द्राः । युजत । त्मना ॥८

हे स्तोतः “मारुतं “शर्धः बलम् “उत् उत्कृष्टं “शंस स्तुहि । कीदृशं शर्धः। “सत्यशवसं सत्यवेगम् "ऋभ्वसं महदतिप्रवृद्धम् । "उत “स्म अपि च “नरः वृष्टेर्नेतारः “ते मरुतः “शुभे उदकार्थं “प्र “युजत प्रायुञ्जत समयोजयन् “त्मना आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्ध्यैव “स्पन्द्राः चलनस्वभावाः पृषतीरित्यर्थः । ।

उ॒त स्म॒ ते परु॑ष्ण्या॒मूर्णा॑ वसत शु॒न्ध्यव॑ः ।

उ॒त प॒व्या रथा॑ना॒मद्रिं॑ भिन्द॒न्त्योज॑सा ॥९

उ॒त । स्म॒ । ते॒ । परु॑ष्ण्याम् । ऊर्णाः॑ । व॒स॒त॒ । शु॒न्ध्यवः॑ ।

उ॒त । प॒व्या । रथा॑नाम् । अद्रि॑म् । भि॒न्द॒न्ति॒ । ओज॑सा ॥९

उत । स्म । ते । परुष्ण्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।

उत । पव्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥९

“उत "स्म अपि च “ते मरुतः “परुष्ण्याम् एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । ये "ऊर्णाः दीप्तीः “शुन्ध्यवः शोधिकाः “वसत अच्छादयन्ति ते। “उत अपि च "पथ्या नेम्या “रथानां स्वकीयानां रथचक्रेण "ओजसा बलेन च "अद्रिं "भिन्दन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्ति ।।

आप॑थयो॒ विप॑थ॒योऽन्त॑स्पथा॒ अनु॑पथाः ।

ए॒तेभि॒र्मह्यं॒ नाम॑भिर्य॒ज्ञं वि॑ष्टा॒र ओ॑हते ॥१०

आप॑थयः । विऽप॑थयः । अन्तः॑ऽपथाः । अनु॑ऽपथाः ।

ए॒तेभिः॑ । मह्य॑म् । नाम॑ऽभिः । य॒ज्ञम् । वि॒ऽस्ता॒रः । ओ॒ह॒ते॒ ॥१०

आपथयः । विऽपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः ।

एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । यज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥१०

“आपथयः । अस्मदभिसुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । “विपथयः विष्वग्मार्गाः "अन्तस्पथाः दरीसुचिरादिमार्गाः “अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते "एतेभिः एतैश्चतुर्विधैः “नामभिः नामकैः स्वरूपैः "मह्यं मदर्थं “यज्ञं “विस्तारः विस्तृताः सन्तः "ओहते वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामभिरुदकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ॥ ९ ॥

अधा॒ नरो॒ न्यो॑ह॒तेऽधा॑ नि॒युत॑ ओहते ।

अधा॒ पारा॑वता॒ इति॑ चि॒त्रा रू॒पाणि॒ दर्श्या॑ ॥११

अध॑ । नरः॑ । नि । ओ॒ह॒ते॒ । अध॑ । नि॒ऽयुतः॑ । ओ॒ह॒ते॒ ।

अध॑ । पारा॑वताः । इति॑ । चि॒त्रा । रू॒पाणि॑ । दर्श्या॑ ॥११

अध । नरः । नि । ओहते । अध । निऽयुतः । ओहते ।

अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दर्श्या ॥११

“अध अथ “नरः अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः “न्योहते नितरां वहन्ति जगत् । “अध “नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः “ओहते। “अध अथ “पारावताः । परावद्दूरदेशः। तत्संबन्धिनश्चान्तरिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेघादिधारकाः सन्त ओहत इत्यर्थः । “इति उक्तप्रकारेण तेषां “रूपाणि “चित्रा नानाविधानि चायनीयानि वा “दर्श्या स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि भवन्त्विति शेषः ॥

छ॒न्द॒ःस्तुभ॑ः कुभ॒न्यव॒ उत्स॒मा की॒रिणो॑ नृतुः ।

ते मे॒ के चि॒न्न ता॒यव॒ ऊमा॑ आसन्दृ॒शि त्वि॒षे ॥१२

छ॒न्दः॒ऽस्तुभः॑ । कु॒भ॒न्यवः॑ । उत्स॑म् । आ । की॒रिणः॑ । नृ॒तु॒ः ।

ते । मे॒ । के । चि॒त् । न । ता॒यवः॑ । ऊमाः॑ । आ॒स॒न् । दृ॒शि । त्वि॒षे ॥१२

छन्दःऽस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सम् । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित् । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥१२

“छन्दस्तुभः छन्दोभिः स्तोतारः "कुभन्यवः उदकेच्छवः “कीरिणः स्तोतारः “उत्सं कूपमपेक्ष्य तृषिताय गोतमाय यान्मरुतः “आ "नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा । ये छन्दःस्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेक्तारो वृष्ट्युदकस्य । कुभिरुन्दनकर्मा । कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थम् उत्सं कूपम् आ नृतुः अनीतवन्तः । 'असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय तृष्णजे ' (ऋ. सं. १. ८५. ११) इति ह्युक्तम् ॥ 'नृ नये' इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेपमात्रार्थस्येदं रूपम् ॥ “ते मरुतः "के “चित् "मे मह्यं “तायवः "न कदाचिदप्यन्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिताः “ऊमाः रक्षकाः “दृशि दर्शने “आसन् विषयभूता अभवन् । केचित् “त्विषे शरीरदीप्त्यै बलाय वा आसन् । प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋ॒ष्वा ऋ॒ष्टिवि॑द्युतः क॒वय॒ः सन्ति॑ वे॒धस॑ः ।

तमृ॑षे॒ मारु॑तं ग॒णं न॑म॒स्या र॒मया॑ गि॒रा ॥१३

यः । ऋ॒ष्वाः । ऋ॒ष्टिऽवि॑द्युतः । क॒वयः॑ । सन्ति॑ । वे॒धसः॑ ।

तम् । ऋ॒षे॒ । मारु॑तम् । ग॒णम् । न॒म॒स्य । र॒मय॑ । गि॒रा ॥१३

यः । ऋष्वाः । ऋष्टिऽविद्युतः । कवयः । सन्ति । वेधसः ।

तम् । ऋषे । मारुतम् । गणम् । नमस्य । रमय । गिरा ॥१३

"ये मरुतः “ऋष्वाः दर्शनीयाः “ऋष्टिविद्युतः आयुधैर्विद्योतमानाः “कवयः मेधाविनः “वेधसः सर्वस्य विधातारः “सन्ति "तं तेषां “मारुतं “गणं “रमया रमणीयया “गिरा स्तुत्या हे “ऋषे श्यावाश्व “नमस्य परिचर स्तुहि ॥

अच्छ॑ ऋषे॒ मारु॑तं ग॒णं दा॒ना मि॒त्रं न यो॒षणा॑ ।

दि॒वो वा॑ धृष्णव॒ ओज॑सा स्तु॒ता धी॒भिरि॑षण्यत ॥१४

अच्छ॑ । ऋ॒षे॒ । मारु॑तम् । ग॒णम् । दा॒ना । मि॒त्रम् । न । यो॒षणा॑ ।

दि॒वः । वा॒ । धृ॒ष्ण॒वः॒ । ओज॑सा । स्तु॒ताः । धी॒भिः । इ॒ष॒ण्य॒त॒ ॥१४

अच्छ । ऋषे । मारुतम् । गणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥१४

हे "ऋषे “मारुतं “गणं मरुत्संघं “मित्रं “न आदित्यमिव “दाना हविर्दानेन “योषणा । यौतेरिदं रूपम् । यौतीति योषा स्तुतिः । तया च “अच्छ अभिगच्छेति शेषः । ऋषेरुत्तरार्धः प्रत्यक्षवादः । “ओजसा बलेन हे “धृष्णवः धर्षका मरुतः “दिवो “वा द्युलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेः इतरलोकद्वयाद्वा । “धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः “स्तुताः “इषण्यत गच्छत यज्ञम् ॥

नू म॑न्वा॒न ए॑षां दे॒वाँ अच्छा॒ न व॒क्षणा॑ ।

दा॒ना स॑चेत सू॒रिभि॒र्याम॑श्रुतेभिर॒ञ्जिभि॑ः ॥१५

नु । म॒न्वा॒नः । ए॒षा॒म् । दे॒वान् । अच्छ॑ । न । व॒क्षणा॑ ।

दा॒ना । स॒चे॒त॒ । सू॒रिऽभिः॑ । याम॑ऽश्रुतेभिः । अ॒ञ्जिऽभिः॑ ॥१५

नु । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा ।

दाना । सचेत । सूरिऽभिः । यामऽश्रुतेभिः । अञ्जिऽभिः ॥१५

“नु क्षिप्रम् “एषां मरुताम् । एतान् मरुत इत्यर्थः । “मन्वानः स्तुवन् “देवान् मरुद्व्यतिरिक्तान् “वक्षणा वहनेन निमित्तेन "अच्छ अभिप्राप्तुं “न मनुते । स स्तोता “सूरिभिः मेधाविभिः “यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतैः “अञ्जिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः ॥ उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्यःप् “दाना अभिमतदानानि “सचेत संगच्छते ।।

प्र ये मे॑ बन्ध्वे॒षे गां वोच॑न्त सू॒रय॒ः पृश्निं॑ वोचन्त मा॒तर॑म् ।

अधा॑ पि॒तर॑मि॒ष्मिणं॑ रु॒द्रं वो॑चन्त॒ शिक्व॑सः ॥१६

प्र । ये । मे॒ । ब॒न्धु॒ऽए॒षे । गाम् । वोच॑न्त । सू॒रयः॑ । पृश्नि॑म् । वो॒च॒न्त॒ । मा॒तर॑म् ।

अध॑ । पि॒तर॑म् । इ॒ष्मिण॑म् । रु॒द्रम् । वो॒च॒न्त॒ । शिक्व॑सः ॥१६

प्र । ये । मे । बन्धुऽएषे । गाम् । वोचन्त । सूरयः । पृश्निम् । वोचन्त । मातरम् ।

अध । पितरम् । इष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिक्वसः ॥१६

“ये मरुतः “मे मह्यं “बन्ध्वेषे स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति "सूरयः प्रेरकाः “गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा “प्र “वोचन्त प्रावोचन् । अविशिष्टमृषेर्वाक्यम् । ऋषिः मरुद्वाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोः आख्यातयोः यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते “पृश्निं द्युदेवतां पृश्निवर्णां गां वा “मातरं “वोचन्त अब्रुवन् ।' पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११.४) इति श्रुतेः । “अध अथ “पितरं स्वकीयम् “इष्मिणं गमनवन्तमन्नवन्तं वा "रुद्रं “वोचन्त “शिक्वसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत्व उपपादितः ॥

स॒प्त मे॑ स॒प्त शा॒किन॒ एक॑मेका श॒ता द॑दुः ।

य॒मुना॑या॒मधि॑ श्रु॒तमुद्राधो॒ गव्यं॑ मृजे॒ नि राधो॒ अश्व्यं॑ मृजे ॥१७

स॒प्त । मे॒ । स॒प्त । शा॒किनः॑ । एक॑म्ऽएका । श॒ता । द॒दुः॒ ।

य॒मुना॑याम् । अधि॑ । श्रु॒तम् । उत् । राधः॑ । गव्य॑म् । मृ॒जे॒ । नि । राधः॑ । अश्व्य॑म् । मृ॒जे॒ ॥१७

सप्त । मे । सप्त । शाकिनः । एकम्ऽएका । शता । ददुः ।

यमुनायाम् । अधि । श्रुतम् । उत् । राधः । गव्यम् । मृजे । नि । राधः । अश्व्यम् । मृजे ॥१७

“सप्त सप्तसंख्याकाः संघाः । सप्तगणा वै मरुतः ' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् ते एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसंख्याकाः "शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते च “एकमेका एकैको गणः “मे मह्यं “शता शतसंख्याकानि गवाश्वयूथानि “ददुः दत्तवन्तः। प्रयच्छन्त्विति वा आशीः । तैर्दत्तं “यमुनायां नद्याम् “अधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी । तत्र “श्रुतं प्रसिद्धं “गव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा “राधः धनम् “उत् "मृजे उन्मार्जयामि । तथा तैर्दत्तम् “अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा “राधः धनं “नि “मृजे निमार्ज्मि ॥ ॥ १० ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५३

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.५२ सूक्तं ५.५३ सूक्तं ५.५४ →
श्यावाश्व आत्रेयः।

दे. मरुतः। १, ५, १०-११, १५ ककुप्, २ बृहती, ३ अनुष्टुप्, ४ पुरउष्णिक्, ६-७, ९, १३-१४, १६ सतोबृहती, ८, १२ गायत्री ।

को वेद जानमेषां को वा पुरा सुम्नेष्वास मरुताम् ।

यद्युयुज्रे किलास्यः ॥१॥

ऐतान्रथेषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै सस्रुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥२॥

ते म आहुर्य आययुरुप द्युभिर्विभिर्मदे ।

नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यन्निति ष्टुहि ॥३॥

ये अञ्जिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्षु रुक्मेषु खादिषु ।

श्राया रथेषु धन्वसु ॥४॥

युष्माकं स्मा रथाँ अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।

वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥५॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।
वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥६॥
ततृदानाः सिन्धवः क्षोदसा रजः प्र सस्रुर्धेनवो यथा ।
स्यन्ना अश्वा इवाध्वनो विमोचने वि यद्वर्तन्त एन्यः ॥७॥
आ यात मरुतो दिव आन्तरिक्षादमादुत ।
माव स्थात परावतः ॥८॥
मा वो रसानितभा कुभा क्रुमुर्मा वः सिन्धुर्नि रीरमत् ।
मा वः परि ष्ठात्सरयुः पुरीषिण्यस्मे इत्सुम्नमस्तु वः ॥९॥
तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।
अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥१०॥
शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः ।
अनु क्रामेम धीतिभिः ॥११॥
कस्मा अद्य सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः ।
एना यामेन मरुतः ॥१२॥
येन तोकाय तनयाय धान्यं बीजं वहध्वे अक्षितम् ।
अस्मभ्यं तद्धत्तन यद्व ईमहे राधो विश्वायु सौभगम् ॥१३॥
अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।
वृष्ट्वी शं योराप उस्रि भेषजं स्याम मरुतः सह ॥१४॥
सुदेवः समहासति सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः ।
यं त्रायध्वे स्याम ते ॥१५॥
स्तुहि भोजान्स्तुवतो अस्य यामनि रणन्गावो न यवसे ।
यतः पूर्वाँ इव सखीँरनु ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥१६॥

सायणभाष्यम्

' को वेद जानम् ' इति षोडशर्चं नवमं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकाशीपञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरउष्णिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तं - ' को वेद षोळश ककुब्बृहत्यनुष्टुप् पुरउष्णिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभौ गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतोबृहती ' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को वे॑द॒ जान॑मेषां॒ को वा॑ पु॒रा सु॒म्नेष्वा॑स म॒रुता॑म् ।

यद्यु॑यु॒ज्रे कि॑ला॒स्य॑ः ॥१

कः । वे॒द॒ । जान॑म् । ए॒षा॒म् । कः । वा॒ । पु॒रा । सु॒म्नेषु॑ । आ॒स॒ । म॒रुता॑म् ।

यत् । यु॒यु॒ज्रे । कि॒ला॒स्यः॑ ॥१

कः । वेद । जानम् । एषाम् । कः । वा । पुरा । सुम्नेषु । आस । मरुताम् ।

यत् । युयुज्रे । किलास्यः ॥१

“एषाम् ॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वादत्रान्वादेशविषयत्वादेषामित्यस्य निघातता ॥ "जानम् उत्पत्तिं को "वेद जानाति कः पुमान् । "को "वा “पुरा पूर्वमप्येषां “मरुतां “सुम्नेषु सुखेषु "आस भवति । “यत् यदा एते किलास्यः किलासीः । पृषतीः इत्यर्थः । ताः “युयुज्रे रथे योजितवन्तः तदैषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये सर्वत्र वायोरुपमास्पदत्वादिति भावः ॥

ऐतान्रथे॑षु त॒स्थुष॑ः कः शु॑श्राव क॒था य॑युः ।

कस्मै॑ सस्रुः सु॒दासे॒ अन्वा॒पय॒ इळा॑भिर्वृ॒ष्टय॑ः स॒ह ॥२

आ । ए॒तान् । रथे॑षु । त॒स्थुषः॑ । कः । शु॒श्रा॒व॒ । क॒था । य॒युः॒ ।

कस्मै॑ । स॒स्रुः॒ । सु॒ऽदासे॑ । अनु॑ । आ॒पयः॑ । इळा॑भिः । वृ॒ष्टयः॑ । स॒ह ॥२

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।

कस्मै । सस्रुः । सुऽदासे । अनु । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥२

“एतान् मरुतः “रथेषु “तस्थुषः स्थितवतः “कः “आ “शुश्राव श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । “कथा कथं “ययुः गच्छन्ति तदपि को जानाति । यद्वा । तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । “कस्मै “सुदासे सुदानाय "आपयः बन्धुभूता व्याप्ताः “वृष्टयः वर्षकाः । अयं कर्तरि क्तिच् ॥ “इळाभिः बहुविधैरन्नैः “सह सहिताः “अनु “सस्रुः अनुक्रमेण अवतरेयुः ॥

ते मं आहुर्य आंययुरुप द्युभिर्विभिर्मदें ।

नरो मर्या अरेपसं इमान्पश्यन्निति ष्टुहि ॥३

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उपं । द्युऽभिः । विऽभिः । मदें ।

नरः । मर्याः । अरेपसः । इमान् । पश्यंन् । इतिं । स्तुहि ॥३

ते । मे । आहुः । ये । आऽययुः । उप । द्युऽभिः । विऽभिः । मदे ।

नरः । मर्याः । अरेपसः । इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥३

ऋषिर्ऋग्द्वयाभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन् अनया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह । “ते मरुतः इत्थं लपते “मे मह्यम् “आहुः “ये “उप “आययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनैः। “द्युभिः द्योतमानैः “विभिः गन्तृभिरश्वैः । किमर्थम् । “मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुब्रूते । “नरः नेतारः “मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः “अरेपसः अलेपास्ते । हे ऋषे “इमान् अस्मान् “पश्यन् तथा स्थितान् चक्षुषावलोकयन् “स्तुहि "इति आहुः । यद्वा । इति इत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अञ्जिषु ये वाशींषु स्वभांनवः स्रक्षु रुक्मेषुं खादिषुं ।

श्राया रथेंषु धन्वंसु ॥४

ये । अञ्जिषुं । ये । वाशींषु । स्वऽभांनवः । स्रक्षु । रुक्मेषुं । खादिषुं ।

श्रायाः । रथेंषु । धन्वंऽसु ॥४

ये । अञ्जिषु । ये । वाशीषु । स्वऽभानवः । स्रक्षु । रुक्मेषु । खादिषु ।

श्रायाः । रथेषु । धन्वऽसु ॥४

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं “ये प्रसिद्धाः “स्वभानवः स्वदीप्तयः “अञ्जिषु आभरणेषु “श्रायाः आश्रयभूताः सन्ति । “ये च "वाशीषु आयुधेषु । ये च “स्रक्षु माल्येषु । ये “रुक्मेषु उरोभूषणेषु । ये च “खादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च (ऋ. सं. १, १६८. ३), ' पत्सु खादयः' (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति हि श्रुती भवतः

। “रथेषु “धन्वसु च ये च स्वभानवः श्रायाः सन्ति । ‘ सुधन्वान इषुमन्तः ', ' सुरथाः पृश्निमातरः ' (ऋ. सं. ५. ५७. २) इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा । ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽञ्जिष्वाभरणेषु निमित्तेषु श्राया आश्रया भविष्यामः । ये च वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबन्धः । तेषामेव इदं वाक्यम् ॥

यु॒ष्माकं॑ स्मा॒ रथाँ॒ अनु॑ मु॒दे द॑धे मरुतो जीरदानवः ।

वृ॒ष्टी द्यावो॑ य॒तीरि॑व ॥५

यु॒ष्माक॑म् । स्म॒ । रथा॑न् । अनु॑ । मु॒दे । द॒धे॒ । म॒रु॒तः॒ । जी॒र॒ऽदा॒न॒वः॒ ।

वृ॒ष्टी । द्याव॑ः । य॒तीःऽइ॑व ॥५

युष्माकम् । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरऽदानवः ।

वृष्टी । द्यावः । यतीःऽइव ॥५

हे “जीरदानवः शीघ्रदाना हे "मरुतः "युष्माकं “रथान् “अनु उद्दिश्य "मुदे मोदाय "दधे धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लक्ष्यते । स्म' इति पूरणः। “वृष्टी वृष्ट्या “यतीः सर्वत्र गच्छन्तीः “द्यावः दीप्तीरिव दृश्यमानान् रथानिति संबन्धः ॥ ॥ ११ ॥

कारीर्यां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र द्वितीयायाः ‘आ यं नरः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च - आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवः' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

आ यं नर॑ः सु॒दान॑वो ददा॒शुषे॑ दि॒वः कोश॒मचु॑च्यवुः ।

वि प॒र्जन्यं॑ सृजन्ति॒ रोद॑सी॒ अनु॒ धन्व॑ना यन्ति वृ॒ष्टय॑ः ॥६

आ । यम् । नरः॑ । सु॒ऽदान॑वः । द॒दा॒शुषे॑ । दि॒वः । कोश॑म् । अचु॑च्यवुः ।

वि । प॒र्जन्य॑म् । सृ॒ज॒न्ति॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । अनु॑ । धन्व॑ना । य॒न्ति॒ । वृ॒ष्टयः॑ ॥६

आ । यम् । नरः । सुऽदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचुच्यवुः ।

वि । पर्जन्यम् । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥६

“नरः नेतारः “सुदानवः शोभनदाना मरुतः "यं “कोशम् । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्धारकं मेघं “ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “दिवः अन्तरिक्षात् “आ अचुच्यवुः आच्यावयन्ति “पर्जन्यं मेघं “रोदसी “अनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य “वि “सृजन्ति विमोक्षयन्ति ।

पश्चात् “धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह “वृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः “यन्ति सर्वत्र व्याप्नुवन्ति ॥

त॒तृ॒दा॒नाः सिन्ध॑व॒ः क्षोद॑सा॒ रज॒ः प्र स॑स्रुर्धे॒नवो॑ यथा ।

स्य॒न्ना अश्वा॑ इ॒वाध्व॑नो वि॒मोच॑ने॒ वि यद्वर्त॑न्त ए॒न्य॑ः ॥७

त॒तृ॒दा॒नाः । सिन्ध॑वः । क्षोद॑सा । रज॑ः । प्र । स॒स्रु॒ः । धे॒नव॑ः । य॒था॒ ।

स्य॒न्नाः । अश्वा॑ःऽइव । अध्व॑नः । वि॒ऽमोच॑ने । वि । यत् । वर्त॑न्ते । ए॒न्य॑ः ॥७

ततृदानाः । सिन्धवः । क्षोदसा । रजः । प्र । सस्रुः । धेनवः । यथा ।

स्यन्नाः । अश्वाःऽइव । अध्वनः । विऽमोचने । वि । यत् । वर्तन्ते । एन्यः ॥७

“सिन्धवः स्यन्दमाना अपः “ततृदानाः निर्भिन्दन्तः मेघान् मरुतः “क्षोदसा उदकेन सह “रजः अन्तरिक्षं “प्र “सस्रुः प्रसरन्ति । “धेनवो “यथा पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूताः गाव इव । किंच दृष्टान्तान्तरम् । “स्यन्नाः आशुगतयः “अश्वाइव अश्वाः यथा “अध्वनः “विमोचने मनुष्याणामध्वविमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । “यत् यदा “एन्यः । नदीनामैतत् । नद्यः “वि “वर्तन्ते विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदैवं कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥

आ या॑त मरुतो दि॒व आन्तरि॑क्षाद॒मादु॒त ।

माव॑ स्थात परा॒वत॑ः ॥८

आ । या॒त॒ । म॒रु॒त॒ः । दि॒वः । आ । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒मात् । उ॒त ।

मा । अव॑ । स्था॒त॒ । प॒रा॒ऽवत॑ः ॥८

आ । यात । मरुतः । दिवः । आ । अन्तरिक्षात् । अमात् । उत ।

मा । अव । स्थात । पराऽवतः ॥८

हे "मरुतः “परावतः अत्यन्तदूरदेशात् “दिवः द्युलोकात् “आ “यात । तथा “अन्तरिक्षात् “आ यात । "उत अपि च "अमात् अस्माल्लोकादा यात । परावत इत्यत्रापि वा योज्यम् । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र द्युलोकादौ "माव “स्थात अवस्थितिं मा कुरुत ॥

मा वो॑ र॒सानि॑तभा॒ कुभा॒ क्रुमु॒र्मा व॒ः सिन्धु॒र्नि री॑रमत् ।

मा व॒ः परिं ष्ठात्स॒रयु॑ः पुरी॒षिण्य॒स्मे इत्सु॒म्नमं॑स्तु वः ॥९

मा । व॒ः । र॒सा । अनिं॑तभा । कुभा॑ । क्रुमु॑ः । मा । व॒ः । सिन्धु॑ः । नि । री॒र॒म॒त् ।

मा । व॒ः । परिं । स्था॒त् । स॒रयु॑ः । पु॒री॒षिणीं॑ । अ॒स्मे इतिं । इत् । सु॒म्नम् । अ॒स्तु॒ । व॒ः ॥९

मा । वः । रसा । अनितभा । कुभा । क्रुमुः । मा । वः । सिन्धुः । नि । रीरमत् ।

मा । वः । परि । स्थात् । सरयुः । पुरीषिणी । अस्मे इति । इत् । सुम्नम् । अस्तु । वः ॥९

हे मरुतः "वः युष्मान् "रसा । नदीनामैतत् । रसा नदी भवति ' (निरु. ११. २५) इति निरुक्तम् । रसनवती शब्दवती । "अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्यनितभा । "कुभा कुत्सितदीप्तिश्च "मा "नि "रीरमत् मा निकृष्टं रमतु । "क्रुमुः सर्वत्रक्रमणः "सिन्धुः समुद्रश्च "मा नि रीरमत् । तथा "पुरीषिणी । पुरीषमुदकम् । तद्वती "सरयुः अपि "मा "परि "ष्ठात् परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्धु । "अस्मे "इत् अस्मास्वेव "अस्तु "सुम्नं त्वदागमनजनितं सुखं "वः युष्माकं संबन्धि युष्मत्स्वभूतम् ।

तं व॒ः शर्धं॒ रथा॑नां त्वे॒षं ग॒णं मारु॑तं॒ नव्यं॑सीनाम् ।

अनु॒ प्र यं॑न्ति वृ॒ष्टयं॑ः ॥१०

तम् । व॒ः । शर्धं॑म् । रथा॑नाम् । त्वे॒षम् । ग॒णम् । मारु॑तम् । नव्यं॑सीनाम् ।

अनुं॑ । प्र । य॒न्ति॒ । वृ॒ष्टयः॑ ॥१०

तम् । वः । शर्धम् । रथानाम् । त्वेषम् । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयः ॥१०

"तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । "वः युष्माकं प्रेरकं "नव्यसीनां नूतनानां "रथानां "शर्धं बलं "त्वेषं दीप्तं तं "मारुतं "गणं च स्तौमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभिभावुकं गणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् । अथ परोक्षकृतः । "वृष्टयः युष्मान् "अनु "प्र "यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धं॑शर्धं व एषां॒ व्रातं॑व्रातं ग॒णंग॑णं सुश॒स्तिभि॑ः ।

अनुं॑ क्रामेम धी॒तिभि॑ः ॥११

शर्धं॑म्ऽशर्धम् । व॒ः । ए॒षा॒म् । व्राते॑म्ऽव्रातम् । ग॒णम्ऽग॑णम् । सु॒श॒स्तिऽभिः॑ ।

अनु॑ । क्रा॒मे॒म॒ । धी॒तिऽभि॑ः ॥११

शर्धम्ऽशर्धम् । वः । एषाम् । व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिऽभिः ।

अनु । क्रामेम । धीतिऽभिः ॥११

हे मरुतः "एषां "वः युष्माकं "शर्धशर्धं तत्तद्बलं व्रातंव्रातम् । अविवक्षितगणः व्रातः । तं तं व्रातं वः "गणंगणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गणंगणं च "सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः "धीतिभिः कर्मभिर्हविष्प्रदानादिलक्षणैः "अनु क्रामेम अनुगच्छेम ॥

कस्मा॑ अ॒द्य सुजा॑ताय रा॒तह॑व्याय॒ प्र य॑युः ।

ए॒ना यामे॑न म॒रुत॑ः ॥१२

कस्मै॑ । अ॒द्य । सुऽजा॑ताय । रा॒तऽह॑व्याय । प्र । य॒यु॒ः ।

ए॒ना । यामे॑न । म॒रुत॑ः ॥१२

कस्मै । अद्य । सुऽजाताय । रातऽहव्याय । प्र । ययुः ।

एना । यामेन । मरुतः ॥१२

"अद्य अस्मिन् दिने "कस्मै "सुजाताय "रातहव्याय दत्तहविष्काय "प्र "ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुः "एना अनेन "यामेन रथेन "मरुतः ॥

येन॑ तो॒काय॒ तन॑याय धा॒न्यं१॒ बीजं॒ वह॑ध्वे॒ अक्षि॑तम् ।

अ॒स्मभ्यं॒ तद्ध॑त्तन॒ यद्व॒ ईम॑हे॒ राधो॑ वि॒श्वायु॒ सौभ॑गम् ॥१३

येन॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । धा॒न्य॑म् । बीज॑म् । वह॑ध्वे । अक्षि॑तम् ।

अ॒स्मभ्य॑म् । तत् । ध॒त्त॒न॒ । यत् । व॒ः । ईम॑हे । राध॑ः । वि॒श्वऽआ॑यु । सौभ॑गम् ॥१३

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यम् । बीजम् । वहध्वे । अक्षितम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । धत्तन । यत् । वः । ईमहे । राधः । विश्वऽआयु । सौभगम् ॥१३

हे मरुतः “येन सदयेन मनसा “तोकाय पुत्राय “तनयाय तहपुत्राय धनाय वा “धान्यं “बीजम् “अक्षितम् अक्षीणं “वहध्वे धारयध्वे तेन चित्तेन “अस्मभ्यं “तत् धान्यं बीजं “धत्तन । “यत् च “वः युष्मान् “ईमहे याचामहे “राधः धनं “विश्वायु सर्वान्नोपेतं कृत्स्नायुष्योपेतं वा "सौभगं सौभाग्यं च तद्धत्तनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।

वृष्ट्वी शं योराप उस्रि भेषजं स्याम मरुतः सह ॥१४

अति । इयाम । निदः । तिरः । स्वस्तिऽभिः । हित्वा । अवद्यम् । अरातीः ।

वृष्ट्वी । सम् । योः । आपः । उस्रि । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥१४

अति । इयाम । निदः । तिरः । स्वस्तिऽभिः । हित्वा । अवद्यम् । अरातीः ।

वृष्ट्वी । सम् । योः । आपः । उस्रि । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥१४

हे मरुतो वयं “स्वस्तिभिः क्षेमैः "अवद्यं पापं “हित्वा परित्यज्य “निदः निन्दकान् “अरातीः शत्रून् “तिरः प्राप्तान् । यद्वा तिरः अन्तर्हितम् । “अतीयाम अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कुर्म इत्यर्थः । अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणेष्टप्राप्तिरुच्यते । "वृष्ट्वी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु “शं सुखं "योः पापानां यावनं च "आपः उदकानि ॥ शसः स्थाने जस् ॥ “उस्रि गोयुक्तं "भेषजम् । यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्धेतुकार्यमन्नमुच्यते । तत् सर्वं “सह "स्याम लभेमहि हे "मरुतः वयम् । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम भवेम युष्मत्स्वभूताः ॥

सुदेवः समहासति सुवीरो नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥१५

सुऽदेवः । समह । असति । सुऽवीरः । नरः । मरुतः । सः । मर्त्यः ।

यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥१५

सुऽदेवः । समह । असति । सुऽवीरः । नरः । मरुतः । सः । मर्त्यः ।

यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥१५

हे "समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण “सः “मर्त्यः च “सुदेवः कल्याणमरुत्संज्ञकदेवोपेतः "असति भवति । हे “नरः नेतारो हे “मरुतः सः “सुवीरः शोभनपुत्राद्युपेतश्च असति भवति । “यं मर्त्यं “त्रायध्वे पालयध्वे । एवं भवति “ते वयं “स्याम

युष्मदीयाः ।।

स्तु॒हि भो॒जान्त्स्तु॑व॒तो अ॑स्य॒ याम॑नि॒ रण॒न्गावो॒ न यव॑से ।

य॒तः पूर्वाँ॑ इव॒ सखीँ॒रनु॑ ह्वय गि॒रा गृ॑णीहि का॒मिन॑ः ॥१६

स्तु॒हि । भो॒जान् । स्तु॒व॒तः । अ॒स्य॒ । याम॑नि । रण॑म् । गाव॑ः । न । यव॑से ।

य॒तः । पूर्वा॑न्ऽइव । सखी॑न् । अनु॑ । ह्व॒य॒ । गि॒रा । गृ॒णी॒हि॒ । का॒मिन॑ः ॥१६

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणम् । गावः । न । यवसे ।

यतः । पूर्वान्ऽइव । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा । गृणीहि । कामिनः ॥१६

हे ऋषे “स्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः “अस्य यजमानस्य “यामनि यज्ञे “भोजान् दातॄन् मरुतः “स्तुहि । “गावो न “यवसे । तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यः गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि “रणन् रमन्ताम् । “यतः गच्छतो मरुतः “पूर्वान् पुरातनान् “सखीन् “इव “अनु "ह्वय आह्वय । “कामिनः स्तुतीच्छावतो मरुतः “गिरा स्तुत्या “गृणीहि स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५४

दे. मरुतः। जगती, १४ त्रिष्टुप् ।

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वाचमनजा पर्वतच्युते ।
घर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युम्नश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥१॥
प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।
सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥२॥
विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।
अब्दया चिन्मुहुरा ह्रादुनीवृत स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥३॥
व्यक्तून्रुद्रा व्यहानि शिक्वसो व्यन्तरिक्षं वि रजांसि धूतयः ।
वि यदज्राँ अजथ नाव ईं यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥४॥
तद्वीर्यं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं ततान सूर्यो न योजनम् ।
एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्वदां यन्न्ययातना गिरिम् ॥५॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् ॥६॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्रेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥७॥

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥८॥

प्रवत्वतीयं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्वतीः पथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्वन्तः पर्वता जीरदानवः ॥९॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उदिते मदथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिस्रतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्नुथ ॥१०॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षस्सु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गभस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥११॥

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातित्विषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥१२॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्यो वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्यो यथा दिवोऽस्मे रारन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥१३॥

यूयं रयिं मरुत स्पार्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥१४॥

तद्वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्ण ततनाम नॄँरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः ॥१५॥

सायणभाष्यम्

‘प्र शर्धाय' इति पञ्चदशर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मरुद्देवताकम् । चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘ प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपान्त्या त्रिष्टुप् ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यैन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च - प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमनूच्य मारुत्या यजेत् ' (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

प्र शर्धा॑य॒ मारु॑ताय॒ स्वभा॑नव इ॒मां वाच॑मनजा पर्वत॒च्युते॑ ।

घ॒र्म॒स्तुभे॑ दि॒व आ पृ॑ष्ठ॒यज्व॑ने द्यु॒म्नश्र॑वसे॒ महि॑ नृ॒म्णम॑र्चत ॥१

प्र । शर्धा॑य । मारु॑ताय । स्वऽभा॑नवः । इ॒माम् । वाच॑म् । अ॒न॒ज॒ । प॒र्व॒त॒ऽच्युते॑ ।

घ॒र्म॒ऽस्तुभे॑ । दि॒वः । आ । पृ॒ष्ठ॒ऽयज्व॑ने । द्यु॒म्नऽश्र॑वसे । महि॑ । नृ॒म्णम् । अ॒र्च॒त॒ ॥१

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवः । इमाम् । वाचम् । अनज । पर्वतऽच्युते ।

घर्मऽस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठऽयज्वने । द्युम्नऽश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥१

प्र अनजेति संबन्धः । “मारुताय मरुत्संबन्धिने “शर्धाय बलाय “इमां क्रियमाणां “वाचं स्तुतिं “प्र “अनज प्रापय । “स्वभानवे स्वायत्ततेजसे "पर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे “घर्मस्तुभे घर्मस्य स्तोभयित्रे दिव “आ द्युलोकादागच्छते “पृष्ठयज्वने षट् पृष्ठैः रथन्तरबृहदादिभिरीजानाय “द्युम्नश्रवसे द्योतमानान्नाय "महि महत् प्रभूतं “नृम्णं धनं हविर्लक्षणम् “अर्चत ददतेत्यर्थः ॥

कारीर्यां प्रथमस्याः पिण्ड्याः ‘ प्र वो मरुतः' इति याज्या । सूत्रितं च - प्र वो मरुतस्तविषा आ यं नरः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्र वो॑ मरुतस्तवि॒षा उ॑द॒न्यवो॑ वयो॒वृधो॑ अश्व॒युज॒ः परि॑ज्रयः ।

सं वि॒द्युता॒ दध॑ति॒ वाश॑ति त्रि॒तः स्वर॒न्त्यापो॒ऽवना॒ परि॑ज्रयः ॥२

प्र । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । त॒वि॒षाः । उ॒द॒न्यव॑ः । व॒य॒ःऽवृध॑ः । अ॒श्व॒ऽयुज॑ः । परि॑ऽज्रयः ।

सम् । वि॒ऽद्युता॑ । दध॑ति । वाश॑ति । त्रि॒तः । स्वर॑न्ति । आप॑ः । अ॒वना॑ । परि॑ऽज्रयः ॥२

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःऽवृधः । अश्वऽयुजः । परिऽज्रयः ।

सम् । विऽद्युता । दधति । वाशति । त्रितः । स्वरन्ति । आपः । अवना । परिऽज्रयः ॥२

हे “मरुतः “वः युष्माकं गणाः “प्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । “तविषाः दीप्ता महान्तो वा “उदन्यवः उदकेच्छवो जगद्रक्षणार्थं “वयोवृधः अन्नस्य वर्धयितारः “अश्वयुजः गमनाय रथेऽश्वानां योक्तारः “परिज्रयः परितो गन्तारः “विद्युता “सं “दधति संगच्छन्ते ।

तदानीं “त्रितः त्रिषु स्थानेषु तायमानो मेघो मरुद्गणो वा “वाशति शब्दयति । अस्मिन् पक्षे संघवादः अयम् । तदा “आपः “परिज्रयः परितो गन्त्र्य आपः “अवना अवनौ भूमौ “स्वरन्ति अधः पतन्ति ॥

“विद्युन्महसः' इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्याः पिण्ड्या याज्या । सूत्रितं च -विद्युन्महसो नरोऽश्मदिद्यवः कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

वि॒द्युन्म॑हसो॒ नरो॒ अश्म॑दिद्यवो॒ वात॑त्विषो म॒रुत॑ः पर्वत॒च्युत॑ः ।

अ॒ब्द॒या चि॒न्मुहु॒रा ह्रा॑दुनी॒वृत॑ः स्त॒नय॑दमा रभ॒सा उदो॑जसः ॥३

वि॒द्युत्ऽम॑हसः । नरः॑ । अश्म॑ऽदिद्यवः । वात॑ऽत्विषः । म॒रुतः॑ । प॒र्व॒त॒ऽच्युतः॑ ।

अ॒ब्द॒ऽया । चि॒त् । मुहुः॑ । आ । ह्रा॒दु॒नि॒ऽवृतः॑ । स्त॒नय॑त्ऽअमाः । र॒भ॒साः । उत्ऽओ॑जसः ॥३

विद्युत्ऽमहसः । नरः । अश्मऽदिद्यवः । वातऽत्विषः । मरुतः । पर्वतऽच्युतः ।

अब्दऽया । चित् । मुहुः । आ । ह्रादुनिऽवृतः । स्तनयत्ऽअमाः । रभसाः । उत्ऽओजसः ॥३

“विद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः “नरः वृष्ट्यादेर्नेतारः “अश्मदिद्यवः व्याप्तायुधा अश्मसारमयायुधा वा “वातत्विषः प्राप्तदीप्तयः “पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारः “अब्दया “मुहुः उदकानां दातारः ॥ जसः याजादेशः । चिदिति पूरणः ॥ “ह्रादुनीवृतः ह्रादुन्याः अशनेः प्रवर्तकाः “स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । “रभसाः वृष्ट्यर्थमुद्युञ्जानाः “उदोजसः उद्धतबलाः “मरुतः वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ।।

व्य१॒क्तून्रु॑द्रा॒ व्यहा॑नि शिक्वसो॒ व्य१॒न्तरि॑क्षं॒ वि रजां॑सि धूतयः ।

वि यदज्राँ॒ अज॑थ॒ नाव॑ ईं यथा॒ वि दु॒र्गाणि॑ मरुतो॒ नाह॑ रिष्यथ ॥४

वि । अ॒क्तून् । रु॒द्रा॒ः । वि । अहा॑नि । शि॒क्व॒स॒ः । वि । अ॒न्तरि॑क्षम् । वि । रजां॑सि । धू॒त॒य॒ः ।

वि । यत् । अज्रा॑न् । अज॑थ । नावः॑ । ई॒म् । य॒था॒ । वि । दु॒ःऽगानि॑ । म॒रु॒त॒ः । न । अह॑ । रि॒ष्य॒थ॒ ॥४

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्वसः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजांसि । धूतयः ।

वि । यत् । अज्रान् । अजथ । नावः । ईम् । यथा । वि । दुःऽगानि । मरुतः । न । अह । रिष्यथ ॥४

हे "रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः "अक्तून् रात्रीः "वि अजथ इत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं सर्वत्रेति । क्षिपथेति तस्यार्थः । "अहानि अपि "वि अजथ । हे शिक्वसः शक्ताः सर्वमपि कर्तुम् "अन्तरिक्षं "वि अजथ । तथा "रजांसि "वि अजथ। हे "धूतयः कम्पकाः "यत् यदा "अज्रान् मेघान् "वि "अजथ गमयथ "नाव "ईं ताः "यथा समुद्रं तद्वत् "दुर्गाणि शत्रुनगराणि "वि अजथ हे "मरुतो "नाह "रिष्यथ नैव हिंसथ ॥

तद्वी॒र्यं॑ वो मरुतो महित्व॒नं दी॒र्घं त॑तान॒ सूर्यो॒ न योज॑नम् ।

एता॒ न याम॒े अगृ॑भीतशोचि॒षोऽन॑श्वदां॒ यन्न्यया॑तना गि॒रिम् ॥५

तत् । वी॒र्य॑म् । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । म॒हि॒ऽत्व॒नम् । दी॒र्घम् । त॒ता॒न॒ । सूर्यः॑ । न । योज॑नम् ।

एताः॑ । न । याम॑े । अगृ॑भीतऽशोचिषः । अन॑श्वऽदाम् । यत् । नि । अया॑तन । गि॒रिम् ॥५

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । ततान । सूर्यः । न । योजनम् ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्वऽदाम् । यत् । नि । अयातन । गिरिम् ॥५

हे "मरुतः "वः युष्माकं "तद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं "महित्वनं महत्त्वं "दीर्घम् । अत्यन्तमायतं "ततान तनोति । लोके "सूर्यो "न "योजनं सूर्यस्तेज इव । "एता "न एतवर्णा देवानामश्वा इव । ते यथा "यामे गमने योजनं दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः । ते च "अगृभीतशोचिषः अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः "यत् यदा "अनश्वदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहृतानामश्वानामप्रदातारं वा "गिरिं मेघं पर्वतं वा "न्ययातन निहतवन्तः स्थ॥ ॥ १४ ॥

अभ्रा॑जि॒ शर्धो॑ मरुतो॒ यद॑र्ण॒सं मोष॑था वृ॒क्षं क॑प॒नेव॑ वेधसः ।

अध॑ स्मा नो अ॒रम॑तिं सजोषस॒श्चक्षु॑रिव॒ यन्त॒मनु॑ नेषथा सु॒गम् ॥६

अभ्रा॑जि । शर्धः॑ । म॒रु॒त॒ः । यत् । अ॒र्ण॒सम् । मोष॑थ । वृ॒क्षम् । क॒प॒नाऽइ॑व । वे॒ध॒स॒ः ।

अध॑ । स्म॒ । न॒ः । अ॒रम॑तिम् । स॒ऽजो॒ष॒स॒ः । चक्षुः॑ऽइव । यन्त॑म् । अनु॑ । ने॒ष॒थ॒ । सु॒ऽगम् ॥६

अभ्राजि । शर्धः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोषथ । वृक्षम् । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिम् । सऽजोषसः । चक्षुःऽइव । यन्तम् । अनु । नेषथ । सुऽगम् ॥६

हे "वेधसः वृष्टेर्विधातारो हे "मरुतः "शर्धः भवतां गणम् "अभ्राजि भ्राजते । "यत् यस्मात् "अर्णसम् उदकवन्तं "वृक्षम् । वृश्च्यते विदार्यत इति वृक्षो मेघः । तं "मोषथ ताडयथेत्यर्थः । "कपनेव। इवेत्यनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यद्वा । कपनाः कृमयो वृक्षं

घुणादयः । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत् । “अध अपि च । "स्म इति पूरणः । “नः अस्मान् । मामित्यर्थः । हे "सजोषसः युष्मासु परस्परं समानप्रीतयो यूयम् “अरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति “यन्तं 'गच्छन्तम् “अनु “नेषथ अनुक्रमेण नयथ "सुगं सुगमनं मार्गम् । तत्र दृष्टान्तः । “चक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन नायकं भवति तद्वत् ॥

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्रेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥७

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्रेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । ऊतयः । ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुसूदथ ॥७

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्रेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । ऊतयः । ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुसूदथ ॥७

हे “मरुतः यूयं “यम् “ऋषिं मन्त्रद्रष्टारं ब्राह्मणं "राजानं “वा "सुषूदथ क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु “सः ऋषी राजा वा “न “जीयते । अन्यैर्न पराभाव्यते ॥ ‘ जि जये ' ‘ ज्या वयोहानौ ' इत्यस्य वा रूपम् ॥ हे मरुतः “न “हन्यते । न हिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्न वियुज्यते । “न “स्रेधति न क्षीयते । “न “व्यथते न पीड्यते । “न “रिष्यति न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् । “अस्य “रायः धनानि “न “उप “दस्यन्ति नोपक्षीयन्ते । तथा "नोतयः रक्षा अप्युप दस्यन्ति ।

कारीर्यामेव तृतीयस्याः पिण्ड्या याज्या ‘ नियुत्वन्तः' इत्येषा । सूत्रितं च -- नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥८

नियुत्वन्तः । ग्रामऽजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवन्धिनः ।

पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः । अस्वरन् । वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥८

नियुत्वन्तः । ग्रामऽजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कबन्धिनः ।

पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः । अस्वरन् । वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥८

“नियुत्वन्तः नियुत्संज्ञकैरश्वैस्तद्वन्तो मरुतः “ग्रामजितः संघात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः। “नरः नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः । अयं शब्दोऽत्राश्वसामान्ये वर्तते । नितरां यवनवन्तोऽश्ववन्तो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । “अर्यमणो “न अर्यमप्रभृतय आदित्या इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशाः "मरुतः “कवन्धिनः उदकवन्तो भवन्ति । “यत् यदा “इनासः ईश्वराः “उत्सं कूपादिनिम्नप्रदेशं मेघ वा “पिन्वन्ति प्याययन्त्युदकेन । यदा “अस्वरन् शब्दयन्ति यदा “व्युन्दन्ति “पृथिवीं “मध्वः मधुरस्योदकस्य “अन्धसा सारेण तदैवं भवति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्दन्तीति ।।

प्र॒वत्व॑ती॒यं पृ॑थि॒वी म॒रुद्भ्य॑ः प्र॒वत्व॑ती॒ द्यौर्भ॑वति प्र॒यद्भ्य॑ः ।

प्र॒वत्व॑तीः प॒थ्या॑ अ॒न्तरि॑क्ष्याः प्र॒वत्व॑न्त॒ः पर्व॑ता जी॒रदा॑नवः ॥९

प्र॒वत्व॑ती । इ॒यम् । पृ॒थि॒वी । म॒रुत्ऽभ्यः॑ । प्र॒वत्व॑ती । द्यौः । भ॒व॒ति॒ । प्र॒यत्ऽभ्यः॑ ।

प्र॒वत्व॑तीः । प॒थ्याः॑ । अ॒न्तरि॑क्ष्याः । प्र॒वत्व॑न्तः । पर्व॑ताः । जी॒रऽदा॑नवः ॥९

प्रवत्वती । इयम् । पृथिवी । मरुत्ऽभ्यः । प्रवत्वती । द्यौः । भवति । प्रयत्ऽभ्यः ।

प्रवत्वतीः । पथ्याः । अन्तरिक्ष्याः । प्रवत्वन्तः । पर्वताः । जीरऽदानवः ॥९

“इयं “पृथिवी “मरुद्यः मरुतामर्थाय “प्रवत्वती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्वती । तादृशी “भवति । कृत्स्नापि भूमिः मरुत्परा भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्याप्नुवन्तीति यावत् । तथा “द्यौः अपि “प्रयद्यःती प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः “प्रवत्वती भवति । सापि मरुतां संचाराय । तथा “अन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः “पथ्याः स्नुगतयोऽपि “प्रवत्वतीः प्रवत्वत्यो मरुद्भ्यो भवन्ति । “पर्वताः अद्रयो मेघा वा “प्रवत्वन्तः भवन्ति “जीरदानवः क्षिप्रदाना मरुद्यः। ॥

यन्म॑रुतः सभरसः स्वर्णर॒ः सूर्य॒ उदि॑ते॒ मद॑था दिवो नरः ।

न वोऽश्वा॑ः श्रथय॒न्ताह॒ सिस्र॑तः स॒द्यो अ॒स्याध्व॑नः पा॒रम॑श्नुथ ॥१०

यत् । म॒रु॒तः॒ । स॒ऽभ॒र॒सः॒ । स्व॒ःऽन॒रः॒ । सूर्ये॑ । उत्ऽइ॑ते । मद॑थ । दि॒वः॒ । न॒रः॒ ।

न । व॒ः । अश्वाः॑ । श्र॒थ॒य॒न्त॒ । अह॑ । सिस्र॑तः । स॒द्यः । अ॒स्य । अध्व॑नः । पा॒रम् । अ॒श्नु॒थ॒ ॥१०

यत् । मरुतः । सऽभरसः । स्वःऽनरः । सूर्ये । उत्ऽइते । मदथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । श्रथयन्त । अह । सिस्रतः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारम् । अश्नुथ ॥१०

हे “मरुतः “सभरसः सहबलाः “स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं “यत् यदा सूर्ये "उदिते उद्गते मध्याह्ने “मदथ सोमेन हे “दिवः द्युलोकस्य “नरः नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः । तदा “वोऽश्वाः “सिस्रतः सरन्तः “न “अह “श्रथयन्त नैव श्लथयन्ति । “सद्यः तदानीमेव “अस्याध्वनः देवयजनमार्गस्य “पारमश्नुथ व्याप्नुथ । यद्वा । यदा सोमेन मदथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला भवन्ति । यूयं च कृत्स्नस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्नुथ ॥ ॥ १५ ॥

अंसे॑षु व ऋ॒ष्टय॑ः प॒त्सु खा॒दयो॒ वक्ष॑स्सु रु॒क्मा म॑रुतो॒ रथे॒ शुभ॑ः ।

अ॒ग्निभ्रा॑जसो वि॒द्युतो॒ गभ॑स्त्यो॒ः शिप्रा॑ः शी॒र्षसु॒ वित॑ता हिर॒ण्ययी॑ः ॥११

अंसे॑षु । व॒ः । ऋ॒ष्टयः॑ । प॒त्ऽसु । खा॒दयः॑ । वक्षः॑ऽसु । रु॒क्माः । म॒रु॒त॒ः । रथे॑ । शुभः॑ ।

अ॒ग्निऽभ्रा॑जसः । वि॒ऽद्युतः॑ । गभ॑स्त्योः । शिप्राः॑ । शी॒र्षऽसु॑ । विऽत॑ताः । हि॒र॒ण्ययीः॑ ॥११

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्ऽसु । खादयः । वक्षःऽसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निऽभ्राजसः । विऽद्युतः । गभस्त्योः । शिप्राः । शीर्षऽसु । विऽतताः । हिरण्ययीः ॥११

हे “मरुतः “वः युष्माकम् "अंसेषु “ऋष्टयः आयुधानि भासन्त इति शेषः । “पत्सु “खादयः कटकाः । “वक्षःसु “रुक्माः हाराः । “रथे “शुभः मधुराप्रुषा आपः । “अग्निभ्राजसः अग्निदीप्ताः “विद्युतो “गभस्त्योः हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः। “शीर्षसु शिरःसु “हिरण्ययीः' हिरण्यमय्यः “शिप्राः उष्णीषमय्यः “वितताः विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबन्धनीयम् ॥

तं नाक॑म॒र्यो अगृ॑भीतशोचिषं॒ रुश॒त्पिप्प॑लं मरुतो॒ वि धू॑नुथ ।

सम॑च्यन्त वृ॒जनाति॑त्विषन्त॒ यत्स्वर॑न्ति॒ घोषं॒ वित॑तमृता॒यव॑ः ॥१२

तम् । नाक॑म् । अ॒र्यः । अगृ॑भीतऽशोचिषम् । रुश॑त् । पिप्प॑लम् । म॒रु॒त॒ः । वि । धू॒नु॒थ॒ ।

सम् । अ॒च्य॒न्त॒ । वृ॒जना॑ । अति॑त्विषन्त । यत् । स्वर॑न्ति । घोष॑म् । विऽत॑तम् । ऋ॒त॒ऽयवः॑ ॥१२

तम् । नाकम् । अर्यः । अगृभीतऽशोचिषम् । रुशत् । पिप्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ ।

सम् । अच्यन्त । वृजना । अतित्विषन्त । यत् । स्वरन्ति । घोषम् । विऽततम् । ऋतऽयवः ॥१२

हे “मरुतः “अर्यः गन्तारो यूयं “तं प्रसिद्धं “नाकम् आदित्यम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः । “अगृभीतशोचिषम् असुरैरनपहृततेजस्कं तं “रुशत् शुभ्रवर्णं “पिप्पलम् उदकं “वि “धूनुथ विविधं चालयथ । अयं द्विकर्मकः ।। “यत् यदा “वृजना बलानि “समच्यन्त संगता बलिनो भवथ । हविर्भिः अस्मद्दत्तैरिति भावः । पश्चात् "अतित्विषन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र

पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा वृजना बलैः समच्यन्त अतित्विषन्त तदा “घोषं भयजनकं शब्दं “विततं विस्तृतं "स्वरन्ति कुरुतेत्यर्थः। “ऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा ऋतायवः यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यन्त संगताः वृजना बलान्यतित्विषन्त च स्वरन्ति घोषं स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबन्धः ॥

यु॒ष्माद॑त्तस्य मरुतो विचेतसो रा॒यः स्या॑म र॒थ्यो॒३॑ वय॑स्वतः ।

न यो युच्छ॑ति ति॒ष्यो॒३॑ यथा॑ दि॒वो॒३॑ऽस्मे रा॑रन्त मरुतः सह॒स्रिण॑म् ॥१३

यु॒ष्माऽद॑त्तस्य । म॒रु॒तः॒ । वि॒ऽचे॒त॒सः॒ । रा॒यः । स्या॒म॒ । र॒थ्यः॑ । वय॑स्वतः ।

न । यः । युच्छ॑ति । ति॒ष्यः॑ । यथा॑ । दि॒वः । अ॒स्मे इति॑ । र॒र॒न्त॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒ह॒स्रिण॑म् ॥१३

युष्माऽदत्तस्य । मरुतः । विऽचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥१३

हे “विचेतसः विविधप्रज्ञा हे "मरुतः "युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य "वयस्वतः अन्नवतः “रायः धनस्य "स्याम भवेम स्वामिनः । के। “रथ्यः रथस्वामिनो वयम् । “यः युष्माभिर्दत्तो राः “न “युच्छति न च्यवते । “यथा “दिवः सकाशात् “तिष्यः आदित्यो न युच्छति । तथा “अस्मे अस्मासु “सहस्रिणम् अपरिमितं "रारन्त रमयत हे "मरुतः ॥

यू॒यं र॒यिं म॑रुतः स्पा॒र्हवी॑रं यू॒यमृषि॑मवथ॒ साम॑विप्रम् ।

यू॒यमर्व॑न्तं भर॒ताय॒ वाजं॑ यू॒यं ध॑त्थ॒ राजा॑नं श्रु॒ष्टिमन्त॑म् ॥१४

यू॒यम् । र॒यिम् । म॒रु॒तः॒ । स्पा॒र्हऽवी॑रम् । यू॒यम् । ऋषि॑म् । अ॒व॒थ॒ । साम॑ऽविप्रम् ।

यू॒यम् । अर्व॑न्तम् । भ॒र॒ताय॑ । वाज॑म् । यू॒यम् । ध॒त्थ॒ । राजा॑नम् । श्रु॒ष्टिऽमन्त॑म् ॥१४

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पार्हऽवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अवथ । सामऽविप्रम् ।

यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिऽमन्तम् ॥१४

हे “मरुतः “यूयं “रयिं धनं “स्पार्हवीरं स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं “धत्थ दत्थ । हे मरुतः "यूयं “सामविप्रं साम्नां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् “ऋषिमवथ रक्षथ । हे “यूयम् “अर्वन्तम् अश्वं "वाजम् अन्नं च "भरताय देवान् बिभ्रते श्यावाश्वाय धत्थ । हे मरुतः “यूयं “राजानं दीप्तं स्वामिनं वा “श्रुष्टिमन्तं सुखवन्तम् । पुत्रमित्यर्थः । धत्थ ॥

तद्वो॑ यामि॒ द्रवि॑णं सद्यऊतयो॒ येना॒ स्व१॒॑र्ण त॒तना॑म॒ नॄँर॒भि ।

इ॒दं सु मे॑ मरुतो हर्यता॒ वचो॒ यस्य॒ तरे॑म॒ तर॑सा श॒तं हिमा॑ः ॥१५

तत् । व॒ः । या॒मि॒ । द्रवि॑णम् । स॒द्य॒ः॒ऽऊ॒त॒य॒ः । येन॑ । स्व१॒॑रिति॑ स्वः॑ । न । त॒तना॑म । नॄन् । अ॒भि ।

इ॒दम् । सु । मे॒ । म॒रु॒त॒ः । ह॒र्य॒त॒ । वच॑ः । यस्य॑ । तरे॑म । तर॑सा । श॒तम् । हिमा॑ः ॥१५

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यःऽऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नॄन् । अभि ।

इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरेम । तरसा । शतम् । हिमाः ॥१५

हे “सद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः। सद्योगमना वा “वः युष्मान् “तत् “द्रविणं धनं “यामि याचामहे । “येन धनेन "नॄन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् “अभि “ततनाम “स्वर्ण आदित्य इव रश्मीन् । हे "मरुतः “मे मम स्वभूतम् “इदम् इदानीं क्रियमाणं “वचः स्तोत्रं “सु सुष्ठु “हर्यत कामयध्वम् । 'यस्य स्तोत्रवचसः “तरसा बलेन “शतं शतसंख्याकान् “हिमाः हेमन्तान् “तरेम शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५५

दे. मरुतः। जगती, १० त्रिष्टुप्।

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

ईयन्ते अश्वैः सुयमेभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥१॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।

उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥२॥

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुर्नरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥३॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।

उतो अस्माँ अमृतत्वे दधातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥४॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥५॥

यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥६॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥७॥

यत्पूर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥८॥

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥९॥

यूयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरंहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।

जुषध्वं नो हव्यदातिं यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

'प्रयज्यवः' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः। ' प्रयज्यवो दशान्त्या त्रिष्टुप् ' इत्यनुक्रमणिका । आभिप्लविके षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च - ' प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्रयं॑ज्यवो म॒रुतो॒ भ्राजं॑दृष्टयो बृ॒हद्वयो॑ दधिरे रु॒क्मवं॑क्षसः ।

ईयं॑न्ते॒ अश्वैं॑ः सु॒यमें॑भिरा॒शुभि॒ः शुभं॑ या॒तामनु॒ रथां॑ अवृत्सत ॥१

प्रऽयं॑ज्यवः । म॒रुतः॑ । भ्राजं॑त्ऽऋष्टयः । बृ॒हत् । वयः॑ । द॒धि॒रे॒ । रु॒क्मऽवं॑क्षसः ।

ईयं॑न्ते । अश्वैः॑ । सु॒ऽयमें॑भिः । आ॒शुऽभिः॑ । शुभं॑म् । या॒ताम् । अनुं॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥१

प्रऽयज्यवः । मरुतः । भ्राजत्ऽऋष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मऽवक्षसः ।

ईयन्ते । अश्वैः । सुऽयमेभिः । आशुऽभिः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥१

“प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः “भ्राजदृष्टयः दीप्तायुधाः “मरुतः “बृहत् प्रभूतं “वयः यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा “दधिरे धारयन्ति । “रुक्मवक्षसः हारयतवक्षस्काः । ते मरुतः “सुयमेभिः सुखेन नियमितुं शक्यैः "आशुभिः शीघ्रगैः “अश्वैः “ईयन्ते प्राप्यन्ते । “शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य “यातां गच्छतां मरुतां “रथाः अपि “अनु “अवृत्सत अनुवर्तन्ते ॥

स्व॒यं द॑धिध्वे॒ तवि॑षीं॒ यथा॑ वि॒द बृ॒हन्म॑हान्त उर्वि॒या वि रा॑जथ ।

उ॒तान्तरि॑क्षं ममिरे॒ व्योज॑सा॒ शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥२

स्व॒यम् । द॒धि॒ध्वे॒ । तवि॑षीम् । यथा॑ । वि॒द । बृ॒हत् । म॒हा॒न्तः॒ । उ॒र्वि॒या । वि । रा॒ज॒थ॒ ।

उ॒त । अ॒न्तरि॑क्षम् । म॒मि॒रे॒ । वि । ओज॑सा । शुभ॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥२

स्वयम् । दधिध्वे । तविषीम् । यथा । विद । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । ओजसा । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥२

हे मरुतो यूयं “स्वयम् असहायेनैव “दधिध्वे धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः । किम् । “तविषीं बलं सामर्थ्यम् । “यथा “विद जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे 'महान्तः यूयम् "उर्विया उरवः सन्तः “वि राजथ। “उत अपि च "अन्तरिक्षम् “ओजसा बलेन “वि “ममिरे व्याप्नुथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

सा॒कं जा॒ताः सु॒भ्व॑ः सा॒कमु॑क्षि॒ताः श्रि॒ये चि॒दा प्र॑त॒रं वा॑वृधु॒र्नर॑ः ।

वि॒रो॒किण॒ः सूर्य॑स्येव र॒श्मय॒ः शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥३

सा॒कम् । जा॒ताः । सु॒ऽभ्वः॑ । सा॒कम् । उ॒क्षि॒ताः । श्रि॒ये । चि॒त् । आ । प्र॒ऽत॒रम् । व॒वृ॒धुः॒ । नरः॑ ।

वि॒ऽरो॒किणः॑ । सूर्य॑स्यऽइव । र॒श्मयः॑ । शुभ॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥३

साकम् । जाताः । सुऽभ्वः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रऽतरम् । ववृधुः । नरः ।

विऽरोकिणः । सूर्यस्यऽइव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥३

“साकं सहैव “जाताः उत्पन्नाः "सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव "साकं सहैव "उक्षिताः सेक्तारो वर्षकाः “श्रिये “चित् शोभाया एव “प्रतरं प्रकृष्टतरम् “आ सर्वतः “ववृधुः अवर्धयन् । “नरः कर्मणां नेतारः “विरोकिणः विरोचमानाः “सूर्यस्येव “रश्मयः

सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतम् ॥

आ॒भू॒षेण्यं॑ वो मरुतो महित्व॒नं दि॑दृ॒क्षेण्यं॒ सूर्य॑स्येव॒ चक्ष॑णम् ।

उ॒तो अ॒स्माँ अ॑मृत॒त्वे द॑धातन॒ शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥४

आ॒ऽभू॒षेण्य॑म् । व॒: । म॒रु॒त॒: । म॒हि॒ऽत्व॒नम् । दि॒दृ॒क्षेण्य॑म् । सूर्य॑स्यऽइव । चक्ष॑णम् ।

उ॒तो इति॑ । अ॒स्मान् । अ॒मृ॒त॒ऽत्वे । द॒धा॒त॒न॒ । शुभ॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथा॑: । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥४

आऽभूषेण्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दिदृक्षेण्यम् । सूर्यस्यऽइव । चक्षणम् ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतऽत्वे । दधातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥४

हे "मरुतः “वः युष्माकं “महित्वनं महत्त्वम् “आभूषेण्यं स्तुत्यम् । किंच "सूर्यस्येव “चक्षणं रूपमिव “दिदृक्षेण्यं दर्शनीयम् । "उतो अपि च “अस्मान् अमृतत्वे मोक्षे स्वर्ग इत्यर्थः । तत्र “दधातन धारयत । शिष्टं गतम् ॥

कारीर्यां प्रथमस्याः पिण्ड्याः ‘ उदीरयथा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च - उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

उदी॑रयथा मरुतः समुद्र॒तो यू॒यं वृ॒ष्टिं व॑र्षयथा पुरीषिणः ।

न वो॑ दस्रा॒ उप॑ दस्यन्ति धे॒नव॒ः शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥५

उत् । ई॒र॒य॒थ॒ । म॒रु॒त॒: । स॒मु॒द्र॒तः । यू॒यम् । वृ॒ष्टिम् । व॒र्ष॒य॒थ॒ । पु॒री॒षि॒ण॒: ।

न । व॒: । द॒स्रा॒: । उप॑ । द॒स्य॒न्ति॒ । धे॒नव॑: । शुभ॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथा॑: । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥५

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्राः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥५

हे “मरुतः “यूयं “समुद्रतः समुद्द्रवणसाधनादन्तरिक्षात् "उदीरयथ प्रेरयथ “वृष्टिम् । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे “पुरीषिणः । पृणतेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तो यूयं वृष्टिं “वर्षयथ । हे “दस्राः दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षपयितारो वा “वः युष्माकं “धेनवः प्रीणयितारो मेघाः “न “उप "दस्यन्ति न शुष्यन्ति ॥ ॥ १७ ॥

यदश्वा॑न्धू॒र्षु पृष॑ती॒रयु॑ग्ध्वं हिर॒ण्यया॒न्प्रत्यत्काँ॒ अमु॑ग्ध्वम् ।

विश्वा॒ इत्स्पृधो॑ मरुतो॒ व्य॑स्यथ॒ शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥६

यत् । अश्वा॑न् । धूः॒ऽसु । पृष॑तीः । अयु॑ग्ध्वम् । हि॒र॒ण्यया॑न् । प्रति॑ । अत्का॑न् । अमु॑ग्ध्वम् ।

विश्वाः॑ । इत् । स्पृधः॑ । म॒रु॒तः॒ । वि । अ॒स्य॒थ॒ । शु॒भं॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥६

यत् । अश्वान् । धूःऽसु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्ध्वम् ।

विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥६

हे मरुतो यूयं “यत् यदा “अश्वान् “धूर्षु रथसंबन्धिनीषु “अयुग्ध्वं योजितवन्तः स्थ । कीदृशानश्वान् । "पृषतीः । पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वात्राश्वशब्दवाच्या । “हिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् “अत्कान् कवचान “प्रति "अमुग्ध्वं प्रत्यमुञ्चत । एवं कृत्वा “विश्वा “इत् “स्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे “मरुतः “व्यस्यथ विक्षिपथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

न पर्व॑ता॒ न न॒द्यो॑ वरन्त वो॒ यत्राचि॑ध्वं मरुतो॒ गच्छ॒थेदु॒ तत् ।

उ॒त द्यावा॑पृथि॒वी या॑थना॒ परि॒ शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥७

न । पर्व॑ताः । न । न॒द्यः॑ । व॒र॒न्त॒ । व॒ः । यत्र॑ । अचि॑ध्वम् । म॒रु॒तः॒ । गच्छ॑थ । इत् । ऊं॒ इति॑ । तत् ।

उ॒त । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । या॒थ॒न॒ । परि॑ । शु॒भं॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥७

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः । यत्र । अचिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊं इति । तत् ।

उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥७

हे “मरुतः “वः युष्मान् “पर्वताः शिलोच्चयाः “न “वरन्त न वारयन्तु तथा “नद्यः च “न वारयन्तु । किंतु “यत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने “अचिध्वं जानीथ संकल्पयथ “तत् स्थानं “गच्छथेदु गच्छथैव । "उत अपि च “द्यावापृथिवी च "परि परितः “याथन याथ वृष्ट्यर्थमिति ॥

यत्पू॒र्व्यं म॑रुतो॒ यच्च॒ नूत॑नं॒ यदु॒द्यते॑ वसवो॒ यच्च॑ श॒स्यते॑ ।

विश्व॑स्य॒ तस्य॑ भवथा॒ नवे॑दस॒ः शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥८

यत् । पू॒र्व्यम् । म॒रु॒तः॒ । यत् । च॒ । नूत॑नम् । यत् । उ॒द्यते॑ । व॒स॒वः॒ । यत् । च॒ । श॒स्यते॑ ।

विश्व॑स्य । तस्य॑ । भ॒व॒थ॒ । नवे॑दसः । शुभ॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥८

यत् । पूर्व्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥८

हे "मरुतः यूयं “यत् "पूर्व्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं “यत् कर्मास्ति तदित्यर्थः । “यच्च “नूतनं कर्मास्ति । “यत् च “उद्यते ऊर्ध्वं प्राप्यते स्तूयते इत्यर्थः । हे “वसवः वासका: “यच्च “शस्यते शंसनं क्रियते “तस्य “विश्वस्य उक्तस्य “नवेदसः जानन्तः “भवथ ॥

मृ॒ळत॑ नो मरुतो॒ मा व॑धिष्टना॒स्मभ्यं॒ शर्म॑ बहु॒लं वि य॑न्तन ।

अधि॑ स्तो॒त्रस्य॑ स॒ख्यस्य॑ गातन॒ शुभं॑ या॒तामनु॒ रथा॑ अवृत्सत ॥९

मृ॒ळत॑ । नः॒ । म॒रु॒तः॒ । मा । व॒धि॒ष्ट॒न॒ । अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । ब॒हु॒लम् । वि । य॒न्त॒न॒ ।

अधि॑ । स्तो॒त्रस्य॑ । स॒ख्यस्य॑ । गा॒त॒न॒ । शुभ॑म् । या॒ताम् । अनु॑ । रथाः॑ । अ॒वृ॒त्स॒त॒ ॥९

मृळत । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥९

हे “मरुतः “नः अस्मान् “मृळत सुखयत । “मा “वधिष्टन । असम्यक्करणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम् । किंतु “अस्मभ्यं “शर्म सुखं “बहुलम् अत्यधिकं “वि “यन्तन कुरुत । किंच “स्तोत्रस्य स्तोत्रं “सख्यस्य सख्यम् “अधि “गातन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥

यू॒यम॒स्मान्न॑यत॒ वस्यो॒ अच्छा॒ निरं॑ह॒तिभ्यो॑ मरुतो गृणा॒नाः ।

जु॒षध्वं॑ नो ह॒व्यदा॑तिं यजत्रा व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥१०

यू॒यम् । अ॒स्मान् । न॒य॒त॒ । वस्यः॑ । अच्छ॑ । निः । अं॒ह॒तिऽभ्यः॑ । म॒रु॒तः॒ । गृ॒णा॒नाः ।

जु॒षध्व॑म् । नः॒ । ह॒व्यऽदा॑तिम् । य॒ज॒त्राः॒ । व॒यम् । स्या॒म॒ । पत॑यः । र॒यी॒णाम् ॥१०

यूयम् । अस्मान् । नयत । वस्यः । अच्छ । निः । अंहतिऽभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।

जुषध्वम् । नः । हव्यऽदातिम् । यजत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥१०

हे "मरुतः “यूयमस्मान् “वस्यः वसीयो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा "अच्छ अभिलक्ष्य “नयत प्रापयत । किंच “अंहतिभ्यः पापेभ्यः “निः नयत निर्गमयत “गृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ "जुषध्वं सेवध्वं “नः अस्माकं "हव्यदातिं हविर्दानवन्तं यज्ञं हे “यजत्राः यष्टव्या यूयम् । “वयं च “रयीणां बहुविधानां धनानां “पतयः “स्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.५५&oldid=199633" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५६

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.५५ सूक्तं ५.५६ सूक्तं ५.५७ →
श्यावाश्व आत्रेयः

दे. मरुतः। बृहती, ३, ७ सतोबृहती।

अग्ने शर्धन्तमा गणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।

विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥१॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुराशसः ।

ये ते नेदिष्ठं हवनान्यागमन्तान्वर्ध भीमसंदृशः ॥२॥

मीळ्हुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥३॥

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥४॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतममपूर्व्यं गवां सर्गमिव ह्वये ॥५॥

युङ्ग्ध्वं ह्यरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥६॥

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिरिह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं करत्प्र तं रथेषु चोदत ॥७॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥८॥

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळ्हुषी ॥९॥

सायणभाष्यम्

“अग्ने शर्धन्तम् ' इति नवर्चं द्वादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ शिष्टा बृहत्यः । ‘ अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ ' इत्यनुक्रमणिका ॥

अग्ने॒ शर्ध॑न्त॒मा ग॒णं पि॒ष्टं रु॒क्मेभि॑र॒ञ्जिभि॑ः ।

विशो॑ अ॒द्य म॒रुता॒मव॑ ह्वये दि॒वश्चि॑द्रोच॒नादधि॑ ॥१

अग्ने॑ । शर्ध॑न्तम् । आ । ग॒णम् । पि॒ष्टम् । रु॒क्मेभिः॑ । अ॒ञ्जिऽभिः॑ ।

विशः॑ । अ॒द्य । म॒रुता॑म् । अव॑ । ह्व॒ये॒ । दि॒वः । चि॒त् । रो॒च॒नात् । अधि॑ ॥१

अग्ने । शर्धन्तम् । आ । गणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अञ्जिऽभिः ।

विशः । अद्य । मरुताम् । अव । ह्वये । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥१

हे अग्ने “शर्धन्तं शत्रूनभिभवन्तं यज्ञायोत्सहमानं वा "गणं मरुतां गणम् "आ ह्वयेति शेषः । कीदृशं गणम् । “रुक्मेभिः रुक्मैः रोचमानैः "अञ्जिभिः आभरणैश्च “पिष्टम् अवयवितं युक्तमित्यर्थः । “अद्य अस्मिन् यागदिने "मरुतां “विशः प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान् “रोचनात् रोचमानात् "दिवः द्युलोकात्। “अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी। “चित् पूरणः। “अव अवस्तादस्मदभिमुखं "ह्वये आह्वयामि ॥

यथा॑ चि॒न्मन्य॑से हृ॒दा तदिन्मे॑ जग्मुरा॒शसः॑ ।

ये ते॒ नेदि॑ष्ठं॒ हव॑नान्या॒गम॒न्तान्व॑र्ध भी॒मसं॑दृशः ॥२

यथा॑ । चि॒त् । मन्य॑से । हृ॒दा । तत् । इत् । मे॒ । ज॒ग्मुः॒ । आ॒ऽशसः॑ ।

ये । ते॒ । नेदि॑ष्ठम् । हव॑नानि । आ॒ऽगम॑न् । तान् । व॒र्ध॒ । भी॒मऽसं॑न्दृशः ॥२

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा । तत् । इत् । मे । जग्मुः । आऽशसः ।

ये । ते । नेदिष्ठम् । हवनानि । आऽगमन् । तान् । वर्ध । भीमऽसन्दृशः ॥२

हे अग्ने त्वं “हृदा हृदयेन मरुतः “यथा “चिन्मन्यसे । चिदिति पूजायाम् । येन प्रकारेण अतिपूजितं जानासि । तेष्वादरं करोषीत्यर्थः । “तदित् तथैव "मे मदर्थं “जग्मुः गच्छन्तु “आशसः आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा । अनन्तरं "ये मरुतः “नेदिष्ठम् अत्यन्तान्तिकं संनिधावेव “ते तव “हवनानि आह्वानानि श्रुत्वा “आगमन् आगच्छन्ति “तान् “भीमसंदृशः कालविलम्बासहनेन भयंकरदर्शनान् “वर्ध वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

मी॒ळ्हुष्म॑तीव पृथि॒वी परा॑हता॒ मद॑न्त्येत्य॒स्मदा ।

ऋक्षो॒ न वो॑ मरु॒तः॒ शिमी॑वाँ॒ अमो॑ दु॒ध्रो गौरि॑व भीम॒युः ॥३

मी॒ळ्हुष्म॑तीऽइव । पृ॒थि॒वी । परा॑ऽहता । मद॑न्ती । ए॒ति॒ । अ॒स्मत् । आ ।

ऋक्षः॑ । न । व॒ः । म॒रु॒तः॒ । शिमी॑ऽवान् । अमः॑ । दु॒ध्रः । गौः॒ऽइ॑व । भी॒म॒ऽयुः ॥३

मीळ्हुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मदन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीऽवान् । अमः । दुध्रः । गौःऽइव । भीमऽयुः ॥३

“मीळ्हुष्मती प्रबलस्वामिका “पराहता अन्यैरभिभूता “पृथिवी “इव । अत्र पृथिवीशब्दः तदधिष्ठितां प्रजां लक्षयति । स यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः । एवं “मदन्ती हृष्यन्ती मरुत्सेना “अस्मत् अस्मानित्यर्थः। “आ “एति आगच्छति । हे “मरुतः “वः युष्माकम् “अमः बलं गणः “ऋक्षो “न अग्निरिव “शिमीवान् कर्मवान् “दुध्रः दुर्धरः “गौरिव "भीमयुः भीमैर्वृषभैः युक्तः गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रि॒णन्त्योज॑सा॒ वृथा॒ गावो॒ न दु॒र्धुरः॑ ।

अश्मा॑नं चित्स्व॒र्यं१॒ पर्व॑तं गि॒रिं प्र च्या॑वयन्ति॒ याम॑भिः ॥४

नि । ये । रि॒णन्ति॑ । ओज॑सा । वृथा॑ । गावः॑ । न । दु॒ःऽधुरः॑ ।

अश्मा॑नम् । चि॒त् । स्व॒र्य॑म् । पर्व॑तम् । गि॒रिम् । प्र । च्य॒व॒य॒न्ति॒ । याम॑ऽभिः ॥४

नि । ये । रिणन्ति । ओजसा । वृथा । गावः । न । दुःऽधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यवयन्ति । यामऽभिः ॥४

"ये मरुतः “ओजसा स्वीयेन बलेन “नि “रिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् "वृथा अनायासेन स्वसंचारमात्रेण “गावो “न “दुर्धुरः दुःखेन हिंस्या अश्वा इव । ते मरुतः “स्वर्यं शब्दयन्तम् "अश्मानं व्याप्तं "पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम् । पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणतेर्वा ' (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । तादृशं “गिरिं मेघम् । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् निगिरत्युदकमिति गिरिः । तं "यामभिः गमनैः “प्र “च्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥

उत्ति॑ष्ठ नू॒नमे॑षां॒ स्तोमै॒ः समु॑क्षितानाम् ।

म॒रुतां॑ पुरु॒तम॒मपू॑र्व्यं॒ गवां॒ सर्ग॑मिव ह्वये ॥५

उत् । ति॒ष्ठ॒ । नू॒नम् । ए॒षा॒म् । स्तोमैः॑ । सम्ऽउ॑क्षितानाम् ।

म॒रुता॑म् । पु॒रु॒ऽतम॑म् । अपू॑र्व्यम् । गवा॑म् । सर्ग॑म्ऽइव । ह्व॒ये॒ ॥५

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । सम्ऽउक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुऽतमम् । अपूर्व्यम् । गवाम् । सर्गम्ऽइव । ह्वये ॥५

हे मरुतो यूयम् “उत्तिष्ठ उत्तिष्ठत ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ “नूनं निश्चयम् “एषां “स्तोमैः स्तोत्रैः “समुक्षितानां वर्धितानां “मरुताम् । यद्वा । स्तोमैरुपह्वय इति संबन्धः । तादृशां मरुतां “पुरुतमं प्रभूततमम् “अपूर्व्यम् । न विद्यते पूर्वः येभ्यस्तमपूर्व्यं “सर्गं संघं “गवाम् उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघम् “इव "ह्वये आह्वये ॥ ॥ १९ ॥

यु॒ङ्ग्ध्वं ह्यरु॑षी॒ रथे॑ यु॒ङ्ग्ध्वं रथे॑षु रो॒हित॑ः ।

यु॒ङ्ग्ध्वं हरी॑ अजि॒रा धु॒रि वोळ्ह॑वे॒ वहि॑ष्ठा धु॒रि वोळ्ह॑वे ॥६

यु॒ङ्ग्ध्वम् । हि । अरु॑षीः । रथे॑ । यु॒ङ्ग्ध्वम् । रथे॑षु । रो॒हितः॑ ।

यु॒ङ्ग्ध्वम् । हरी॒ इति॑ । अ॒जि॒रा । धु॒रि । वोळ्ह॑वे । वहि॑ष्ठा । धु॒रि । वोळ्ह॑वे ॥६

युङ्ग्ध्वम् । हि । अरुषीः । रथे । युङ्ग्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्ग्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥६

हे मरुतो यूयं “रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूते "अरुषीः आरोचमाना वडवाः “युङ्ग्ध्वं योजयध्वम् । तथा “रथेषु युष्मदीयेषु “रोहितः रोहितवर्णाः “युङ्ग्ध्वं । “हरी अश्वौ “अजिरा अजिरावाशुगमनौ “धुरि "वोळहवे वहनाय "युङ्ग्ध्वम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । “वहिष्ठा वोढृतमौ अश्वौ “धुरि “वोळ्हवे ॥

उ॒त स्य वा॒ज्य॑रु॒षस्तु॑वि॒ष्वणि॑रि॒ह स्म॑ धायि दर्श॒तः ।

मा वो॒ यामे॑षु मरुतश्चि॒रं क॑र॒त्प्र तं रथे॑षु चोदत ॥७

उ॒त । स्यः । वा॒जी । अ॒रु॒षः । तु॒वि॒ऽस्वनिः॑ । इ॒ह । स्म॒ । धा॒यि॒ । द॒र्श॒तः ।

मा । व॒: । यामे॑षु । म॒रु॒त॒: । चि॒रम् । क॒र॒त् । प्र । तम् । रथे॑षु । चो॒द॒त॒ ॥७

उत । स्यः । वाजी । अरुषः । तुविऽस्वनिः । इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । करत् । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥७

“उत अपि च “स्यः सः “वाजी वेजनवान् “अरुषः आरोचमानः “तुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरश्वः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । ‘ प्रष्टिर्वहति रोहितः ' (ऋ. सं. १. ३९. ६) इति ह्युक्तम् । “इह इदानीं “दर्शतः दर्शनीयः सन् “धायि रथे नियोजितः । “स्म इति पूरणः । हे “मरुतः “वो “यामेषु गमनेषु सोऽश्वः "चिरं विलम्बं “मा “करत् मा करोतु । “तं “रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । “प्र “चोदत प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं॒ नु मारु॑तं व॒यं श्र॑व॒स्युमा हु॑वामहे ।

आ यस्मि॑न्त॒स्थौ सु॒रणा॑नि॒ बिभ्र॑ती॒ सचा॑ म॒रुत्सु॑ रोद॒सी ॥८

रथ॑म् । नु । मारु॑तम् । व॒यम् । श्र॒व॒स्युम् । आ । हु॒वा॒म॒हे॒ ।

आ । यस्मि॑न् । त॒स्थौ । सु॒रणा॑नि । बिभ्र॑ती । सचा॑ । म॒रुत्ऽसु॑ । रो॒द॒सी ॥८

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुरणानि । बिभ्रती । सचा । मरुत्ऽसु । रोदसी ॥८

“वयम् आत्रेयाः “रथं रंहणस्वभावं “मारुतं मरुतां संबन्धिनं रथं “श्रवस्युम् अन्नेच्छुं “नु अद्य “आ “हुवामहे आह्वयामः । “यस्मिन् रथे “सुरणानि जलानि "बिभ्रती धारयन्ती “रोदसी रुद्रस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी “मरुत्सु “सचा सहिता “आ “तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे ।।

तं व॒ः शर्धं॒ रथे॒शुभं॒ त्वे॒षं प॑न॒स्युमा हु॑वे ।

यस्मि॒न्सुजा॑ता सु॒भगा॑ मही॒यते॒ सचा॑ म॒रुत्सु॑ मीळ्हु॒षी ॥९

तम् । व॒ः । शर्ध॑म् । र॒थे॒ऽशुभ॑म् । त्वे॒षम् । प॒न॒स्युम् । आ । हु॒वे॒ ।

यस्मि॑न् । सुऽजा॑ता । सु॒ऽभगा॑ । म॒ही॒यते॑ । सचा॑ । म॒रुत्ऽसु॑ । मी॒ळ्हु॒षी ॥९

तम् । वः । शर्धम् । रथेऽशुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभगा । महीयते । सचा । मरुत्ऽसु । मीळ्हुषी ॥९

हे मरुतः “वः “शर्धं युष्मदीयं बलं गणं “रथेशुभं रथे शोभनं “त्वेषं दीप्तं “पनस्युं स्तुत्यम् “आ “हुवे आह्वये। “यस्मिन् शर्धे "सुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा "सुभगा शोभनभाग्यातिमहती “मीळ्हुषी । ‘ मीळ्हुष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनात् मीढ्वान् रुद्रः। तत्पत्नी मीळ्हुषी । “मरुत्सु "सचा सह “महीयते पूज्यते "तं शर्धमा हुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीळ्हुषीसंज्ञया व्यवजहार - उत्तरया दक्षिणस्यामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळ्हुषीं मध्ये जयन्तम् ' (आप. गृ. २०. १-३) इति ॥ ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५७

दे. मरुतः। जगती, ७-८ त्रिष्टुप्

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।
इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥१॥
वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः ।
स्वश्वा स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥२॥
धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।
कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥३॥
वातत्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमा इव सुसदृशः सुपेशसः ।
पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥४॥
पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।
सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥५॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ।

नृम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥६॥

गोमदश्वावद्रथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥७॥

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥८॥

सायणभाष्यम्

पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र ' आ रुद्रासः' इत्यष्टर्चं प्रथमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्यः । ' आरुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुबन्तम् ' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।

इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥१

आ । रुद्रासः । इन्द्रऽवन्तः । सऽजोषसः । हिरण्यऽरथाः । सुविताय । गन्तन ।

इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मतिः । तृष्णऽजे । न । दिवः । उत्साः । उदन्यवे ॥१

आ । रुद्रासः । इन्द्रऽवन्तः । सऽजोषसः । हिरण्यऽरथाः । सुविताय । गन्तन ।

इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मतिः । तृष्णऽजे । न । दिवः । उत्साः । उदन्यवे ॥१

हे "रुद्रासः रुद्रपुत्राः "इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः "सजोषसः परस्परं समानप्रीतयः "हिरण्यरथाः हिरण्मयरथाः सन्तः "सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय यज्ञाय तदर्थम् "आ "गन्तन अगच्छत । किमत्र विद्यते इति तदुच्यते । "इयम् "अस्मत् अस्मदीया "मतिः स्तुतिः "वः युष्मान् "प्रति "हर्यते कामयते । तस्मादागच्छत । "उदन्यवे उदकेच्छवे "तृष्णजे गोतमाय "दिवः द्युलोकसकाशात् "उत्साः उदकनिष्यन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमपि आगत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान इषुमन्तो निषङ्गिणः ।

स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥२

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।

सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥२

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुऽधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।

सुऽअश्वाः । स्थ । सुऽरथाः । पृश्निऽमातरः । सुऽआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥२

हे “मरुतः यूयं “वाशीमन्तः । वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्थ । “ऋष्टिमन्तः । ऋष्टिर्नाम छुरिका । तद्वन्तः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यम् । “मनीषिणः मनस ईश्वरा मनस्विनः “सुधन्वानः शोभनधनुष्काः “इषुमन्तः बाणवन्तः “निषङ्गिणः निषङ्गवन्तः “स्वश्वाः “स्थ शोभनाश्वाः भवथ । “सुरथाः शोभनरथाः “पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः “स्वायुधाः खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः “शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन “याथन गच्छथः ॥

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥३

धूनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥३

धूनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥३

हे मरुतः “द्याम् । दिवीत्यर्थः । “पर्वतान् मेघान् “दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय “वसु धनानि च “धूनुथ प्रापयथ । “वः युष्माकं “यामनः गमनस्य “भिया भीत्या “वना वनानि वृक्षादिसमूहाः “नि “जिहते नितरां कम्पन्ते । अवनता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे “पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः । “पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ' (तै. सं. २. २.११.४) इति हि श्रुतिः । हे मरुतः “पृथिवीं "कोपयथ अभिवृष्ट्या क्षोभयथ । हे “उग्राः उद्गूर्णबला यूयं “यत् यदा “शुभे उदकार्थं "पृषतीः युष्मदीयाः अश्वाः "अयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥

वात॑त्विषो म॒रुतो॑ व॒र्षनि॑र्णिजो य॒मा इ॑व॒ सुस॑दृशः सु॒पेश॑सः ।

पि॒शङ्गा॑श्वा अरु॒णाश्वा॑ अरे॒पस॒ः प्रत्व॑क्षसो महि॒ना द्यौरि॑वो॒रव॑ः ॥४

वात॑ऽत्विषः । म॒रुतः॑ । व॒र्षऽनि॑र्निजः । य॒माःऽइ॑व । सु॒ऽस॑दृशः । सु॒ऽपेश॑सः ।

पि॒शङ्ग॑ऽअश्वाः । अ॒रु॒णऽअ॑श्वाः । अ॒रे॒पसः॑ । प्रऽत्व॑क्षसः । म॒हि॒ना । द्यौःऽइ॑व । उ॒रवः॑ ॥४

वातऽत्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्निजः । यमाःऽइव । सुऽसदृशः । सुऽपेशसः ।

पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौःऽइव । उरवः ॥४

“वातत्विषः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयः “वर्षनिर्णिजः वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । "यमाइव युगलोत्पन्ना इव “सुसंदृशः परस्परं बलरूपादिभिरत्यन्तं सरूपाः "सुपेशसः शोभनरूपाः “पिशङ्गाश्वाः पिशङ्गवर्णाश्वोपेतास्तथा “अरुणाश्वाः “अरेपसः अपापाः “प्रत्वक्षसः प्रकृष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टॄणां “महिना महत्त्वेन “द्यौरिव अन्तरिक्षमिव “उरवः विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

पु॒रु॒द्र॒प्सा अ॑ञ्जि॒मन्त॑ः सु॒दान॑वस्त्वे॒षस॑दृशो अनव॒भ्ररा॑धसः ।

सु॒जा॒तासो॑ ज॒नुषा॑ रु॒क्मव॑क्षसो दि॒वो अ॒र्का अ॒मृतं॒ नाम॑ भेजिरे ॥५

पु॒रु॒ऽद्र॒प्साः । अ॒ञ्जि॒ऽमन्तः॑ । सु॒ऽदान॑वः । त्वे॒षऽस॑न्दृशः । अ॒न॒व॒भ्रऽरा॑धसः ।

सु॒ऽजा॒तासः॑ । ज॒नुषा॑ । रु॒क्मऽव॑क्षसः । दि॒वः । अ॒र्काः । अ॒मृत॑म् । नाम॑ । भे॒जि॒रे॒ ॥५

पुरुऽद्रप्साः । अञ्जिऽमन्तः । सुऽदानवः । त्वेषऽसन्दृशः । अनवभ्रऽराधसः ।

सुऽजातासः । जनुषा । रुक्मऽवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥५

“पुरुद्रप्साः प्रभूतोदकाः “अञ्जिमन्तः आभरणवन्तः “सुदानवः शोभनदानाः “त्वेषसंदृशः दीप्तरूपाः "अनवभ्रराधसः अनवभ्रष्टधनाः "सुजातासः शोभनजननाः “जनुषा जन्मनैवोक्तरूपाः “रुक्मवक्षसः हारवक्षस्काः “अर्काः पूज्या मरुतः "दिवः द्युलोकादागत्य “अमृतम् अमरणसाधनं “नाम उदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा भेजिरे लब्धवन्तः ॥ ॥ २१ ॥

ऋ॒ष्टयो॑ वो मरुतो॒ अंस॑यो॒रधि॒ सह॒ ओजो॑ बा॒ह्वोर्वो॒ बलं॑ हि॒तम् ।

नृ॒म्णा शी॒र्षस्वायु॑धा॒ रथे॑षु वो॒ विश्वा॑ व॒ः श्रीरधि॑ त॒नूषु॑ पिपिशे ॥६

ऋ॒ष्टय॑ः । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । अंस॑योः । अधि॑ । सह॑ः । ओज॑ः । बा॒ह्वोः । व॒ः । बल॑म् । हि॒तम् ।

नृ॒म्णा । शी॒र्षऽसु॑ । आयु॑धा । रथे॑षु । व॒ः । विश्वा॑ । व॒ः । श्रीः । अधि॑ । त॒नूषु॑ । पि॒पि॒शे॒ ॥६

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहः । ओजः । बाह्वोः । वः । बलम् । हितम् ।

नृम्णा । शीर्षऽसु । आयुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिशे ॥६

हे “मरुतः “वः युष्माकम् "अंसयोरधि “ऋष्टयः आयुधविशेषा हिताः आश्रिताः। वक्षमाणहितशब्दो विपरिणन्तव्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा “वः “बाह्वोः अधि “सहः शत्रूणामभिभावुकम् “ओजः । ओजो नामाष्टमो धातुः । तद्रूपं “बलं “हितं निहितम् । “शीर्षसु शिरःसु “नृम्णा नृम्णानि हिरण्यमयानि पट्टोष्णीषादीनि निहितानि । “रथेषु “आयुधा आयुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । "वः "श्रीः युष्माकं कान्तिः “तनूषु युष्मदीयेषु “अधि “पिपिशे अधिष्ठिता आश्रिता ॥

गोम॒दश्वा॑व॒द्रथ॑वत्सु॒वीरं॑ च॒न्द्रव॒द्राधो॑ मरुतो ददा नः ।

प्रश॑स्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षी॒य वोऽव॑सो॒ दैव्य॑स्य ॥७

गोऽम॑त् । अश्व॑ऽवत् । रथ॑ऽवत् । सु॒ऽवीर॑म् । च॒न्द्रऽव॑त् । राध॑ः । म॒रु॒त॒ः । द॒द॒ । न॒ः ।

प्रऽश॑स्तिम् । न॒ः । कृ॒णु॒त॒ । रु॒द्रि॒या॒स॒ः । भ॒क्षी॒य । व॒ः । अव॑सः । दैव्य॑स्य ॥७

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।

प्रऽशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥७

हे “मरुतः “नः अस्मभ्यं “गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतम् “अश्वावत् बहुभिरश्वैरुपेतं “रथवत् रथोपेतं "सुवीरं सुष्ठु पुत्रोपेतं “चन्द्रवत् हिरण्योपेतं "राधः अन्नं "दद ददत ॥ व्यत्ययेन एकवचनम् । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् ॥ हे “रुद्रियासः रुद्रपुत्रा मरुतः “नः अस्मदीयां “प्रशस्तिम् । समृद्धिमित्यर्थः । तां “कृणुत कुरुत । “वः युष्माकं स्वभूतम् “अवसः अवः रक्षणं "दैव्यस्य दैव्यं देवार्हं “भक्षीय भजेय ॥

ह॒ये नरो॒ मरु॑तो मृ॒ळता॑ न॒स्तुवी॑मघासो॒ अमृ॑ता॒ ऋत॑ज्ञाः ।

सत्य॑श्रुत॒ः कव॑यो॒ युवा॑नो॒ बृह॑द्गिरयो बृ॒हदु॒क्षमा॑णाः ॥८

ह॒ये । नरः॑ । मरु॑तः । मृ॒ळत॑ । न॒ः । तुवि॑ऽमघासः । अमृ॑ताः । ऋत॑ऽज्ञाः ।

सत्य॑ऽश्रुतः । कव॑यः । युवा॑नः । बृह॑त्ऽगिरयः । बृ॒हत् । उ॒क्षमा॑णाः ॥८

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥८

"हये हे “नरः नेतारः “मरुतः “नः अस्मान् “मृळत सुखयत अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे “तुवीमघासः प्रभूतधनाः “अमृताः अमरणस्वभावाः “ऋतज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । "सत्यश्रुतः सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः “कवयः मेधाविनः। “युवानः नित्यतरुणाः “बृहद्गिरयः प्रभूतस्तुतयः “बृहत् अत्यधिकम् “उक्षमाणाः हविर्भिः सेविताः उदकं वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत ॥ ॥ २२ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.५७&oldid=199646" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५८

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.५७ सूक्तं ५.५८ सूक्तं ५.५९ →
श्यावाश्व आत्रेयः

दे. मरुतः। त्रिष्टुप्।

तमु नूनं तविषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्वा अमवद्वहन्त उतेशिरे अमृतस्य स्वराजः ॥१॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविराधसो नॄन् ॥२॥

आ वो यन्तूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥३॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभ्वतष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदेति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥४॥

अरा इवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥५॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथेभिः ।

क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥६॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तेव गर्भं स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्ह्यश्वान्धुर्यायुयुज्रे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥७॥

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥८॥

सायणभाष्यम्

' तमु नूनम्' इत्यष्टर्चं द्वितीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं त्रैष्टुभं मारुतम् । 'तमु ' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तमुं नूनं तविंषीमन्तमेषां स्तुषे गणं मारुंतं नव्यंसीनाम् ।

य आश्वंश्वा अमंवद्वहंन्त उतेशिंरे अमृतंस्य स्वराजंः ॥१

तम् । ऊं इतिं । नूनम् । तविंषीऽमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुंतम् । नव्यंसीनाम् ।

ये । आशुऽअंश्वाः । अमंऽवत् । वहंन्ते । उत । ईशिरे । अमृतंस्य । स्वऽराजः ॥१

तम् । ऊं इति । नूनम् । तविषीऽमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

ये । आशुऽअश्वाः । अमऽवत् । वहन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वऽराजः ॥१

“तमु तमेव पूर्वं स्तुतमेव “मारुतं मरुतां संबन्धिनं तं “गणं “तविषीमन्तं दीप्तिमन्तं "नूनम् अद्य “स्तुषे । कीदृशां मरुताम् । “नव्यसीनाम् ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । “एषां मारुतं गणम् । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । “ये मरुतः आश्वश्वाः शीघ्रगाम्यश्वोपेताः “अमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा “वहन्ते गच्छन्ति। “उत अपि च "ईशिरे ईश्वरा भवन्ति "अमृतस्य उदकस्य "स्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिंहस्तं धुनिंव्रतं मायिनं दातिंवारम् ।

म॒यो॒भुवो॒ ये अमि॑ता महि॒त्वा वन्द॑स्व विप्र तुवि॒राध॑सो॒ नॄन् ॥२

त्वे॒षम् । ग॒णम् । त॒वस॑म् । खादि॑ऽहस्तम् । धुनि॑ऽव्रतम् । मा॒यिन॑म् । दाति॑ऽवारम् ।

म॒यः॒ऽभुवः॑ । ये । अमि॑ताः । म॒हि॒ऽत्वा । वन्द॑स्व । वि॒प्र॒ । तु॒वि॒ऽराध॑सः । नॄन् ॥२

त्वेषम् । गणम् । तवसम् । खादिऽहस्तम् । धुनिऽव्रतम् । मायिनम् । दातिऽवारम् ।

मयःऽभुवः । ये । अमिताः । महिऽत्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविऽराधसः । नॄन् ॥२

त्वेषं दीप्तं “गणं मारुतं “तवसं बलवन्तं “खादिहस्तं कटकहस्तं “धुनिव्रतं कम्पयितृकर्माणं “मायिनं प्रज्ञावन्तं “दातिवारं दत्तधनं हे “विप्र होतः “वन्दस्व स्तुहीति संबन्धः । "ये मरुतः “मयोभुवः सुखस्य भावयितारः “महित्वा महत्त्वेन “अमिताः अपरिच्छिन्नाः ।। तान् “तुविराधसः प्रभूतधनान् “नॄन् नेतॄन् वन्दस्व ॥

आ वो॑ यन्तूदवा॒हासो॑ अ॒द्य वृ॒ष्टिं ये विश्वे॑ म॒रुतो॑ जु॒नन्ति॑ ।

अ॒यं यो अ॒ग्निर्म॑रुत॒ः समि॑द्ध ए॒तं जु॑षध्वं कवयो युवानः ॥३

आ । व॒ः । य॒न्तु॒ । उ॒द॒ऽवा॒हासः॑ । अ॒द्य । वृ॒ष्टिम् । ये । विश्वे॑ । म॒रुतः॑ । जु॒नन्ति॑ ।

अ॒यम् । यः । अ॒ग्निः । म॒रु॒तः॒ । सम्ऽइ॑द्धः । ए॒तम् । जु॒षु॒ध्व॒म् । क॒व॒यः॒ । यु॒वा॒नः॒ ॥३

आ । वः । यन्तु । उदऽवाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । सम्ऽइद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥३

“ये “विश्वे व्याप्ताः “मरुतः “वृष्टिं “जुनन्ति प्रेरयन्ति ते “उदवाहासः उदकस्य वोढारो मरुतः “अद्य इदानीं “वः युष्मान् “आ "यन्तु आगच्छन्तु हे ऋत्विग्यजमानाः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे "मरुतः “यः प्रसिद्धः “अयम् “अग्निः “समिद्धः सम्यक् दीपितः “एतम् अग्निं “जुषध्वं सेवध्वं हे “कवयः मेधाविनः हे "युवानः नित्यतरुणाः सर्वत्र व्याप्ता वा ॥

यू॒यं राजा॑न॒मिर्यं॑ जना॑य विभ्वत॒ष्टं जं॑नयथा यजत्राः ।

यु॒ष्मदे॑ति मुष्टि॒हा बा॒हुजू॑तो यु॒ष्मत्सद॑श्वो मरुतः सु॒वीर॑ः ॥४

यू॒यम् । राजा॑नम् । इर्य॑म् । जना॑य । वि॒भ्व॒ऽत॒ष्टम् । ज॒न॒य॒थ॒ । य॒ज॒त्राः॒ ।

यु॒ष्मत् । ए॒ति॒ । मु॒ष्टि॒ऽहा । बा॒हु॒ऽजू॑तः । यु॒ष्मत् । सत्ऽअ॑श्वः । म॒रु॒तः॒ । सु॒ऽवीरः॑ ॥४

यूयम् । राजानम् । इर्यम् । जनाय । विभ्वऽतष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिऽहा । बाहुऽजूतः । युष्मत् । सत्ऽअश्वः । मरुतः । सुऽवीरः ॥४

हे मरुतः “यूयं “जनाय यजमानाय "राजानं स्वामिनं राजमानं वा “इर्यं शत्रूणां प्रेरकं च्यावयितारं “विभ्वतष्टम् । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं “जनयथ उत्पादयथ हे “यजत्राः यष्टव्याः । हे “मरुतः "युष्मत् युष्मत्तः “एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । मुष्टिहा । मुष्टिशब्दो बाहूपलक्षकः । स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् । तदेवोच्यते । “बाहुजूतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा “युष्मत् युष्मत्तः “सदश्वः विद्यमानाश्वः । बह्वश्वः इत्यर्थः । “सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायते इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या अमिक्षायाः ‘ अराइव ' इति याज्या । सूत्रितं च -- ‘ अराइवेदचरमा अहेवेमं मे वरुण श्रुधि' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । एकादशिने मारुते पशावेषैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च - अराइवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति । (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अ॒रा इ॒वेदच॑रमा॒ अहे॑व॒ प्रप्र॑ जायन्ते॒ अक॑वा॒ महो॑भिः ।

पृश्नेः॑ पु॒त्रा उ॑प॒मासो॒ रभि॑ष्ठा॒ः स्वया॑ म॒त्या म॒रुत॒ः सं मि॑मिक्षुः ॥५

अ॒राःऽइ॑व । इत् । अच॑रमाः । अहा॑ऽइव । प्रऽप्र॑ । जा॒य॒न्ते॒ । अक॑वाः । महः॑ऽभिः ।

पृश्नेः॑ । पु॒त्राः । उ॒प॒ऽमासः॑ । रभि॑ष्ठाः । स्वया॑ । म॒त्या । म॒रुतः॑ । सम् । मि॒मि॒क्षुः॒ ॥५

अराःऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रऽप्र । जायन्ते । अकवाः । महःऽभिः ।

पृश्नेः । पुत्राः । उपऽमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥५

“अराइवेत् रथशङ्कव इव "अचरमाः अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सहैवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । “अहेव अहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादृश्याभावः२ प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणाः “महोभिः तेजोभिः “प्रप्र “जायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः ‘ प्रसमुपोदः पादपूरणे ' (पा. सू. ८. १. ६) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते च "अकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । “पृश्नेः माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः “उपमासः प्रत्येकं समानाः “रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावाः “मरुतः “स्वया “मत्या स्वकीययैवानुग्रहबुद्ध्या "सं “मिमिक्षुः वृष्ट्या सम्यक् सिञ्चन्ति ॥

यत्प्राया॑सिष्ट॒ पृष॑तीभि॒रश्वै॑र्वीळुप॒विभि॑र्मरुतो॒ रथे॑भिः ।

क्षोदं॑न्त॒ आपो॑ रिण॒ते वना॒न्यवो॒स्रियो॑ वृष॒भः क्रं॑न्दतु॒ द्यौः ॥६

यत् । प्र । अयां॑सिष्ट । पृष॑तीभिः । अश्वैः॑ । वी॒ळु॒प॒वि॒ऽभिः॑ । म॒रु॒तः॒ । रथे॑भिः ।

क्षोदं॑न्ते । आपः॑ । रि॒ण॒ते । वनां॑नि । अवं॑ । उ॒स्रियः॑ । वृ॒ष॒भः । क्र॒न्द॒तु॒ । द्यौः ॥६

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविऽभिः । मरुतः । रथेभिः ।

क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उस्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥६

हे “मरुतः “यत् यदा “प्रायासिष्ट प्रगच्छथ "पृषतीभिः पृषत्संज्ञकैः “अश्वैः वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुँल्लिङ्गता । तथान्यत्र - यदश्वान्धुर्षु पृषतीरयुग्ध्वम् । (ऋ. सं. ५. ५५. ६) । रोहिदश्वोऽजाश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवंभूताश्वयुक्तैः "वीळुपविभिः दृढरथनेमिभिः “रथेभिः प्रायासिष्ट । यद्वा । अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा “आपः “क्षोदन्ते क्षरन्ति । “वनानि वृक्षसमूहाः “रिणते हिस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते । “उस्रियः उस्राः सूर्यरश्मयः। तत्संबन्धी पर्जन्यः “वृषभः अपां वर्षिता “द्यौः द्योतमानः “अव “क्रन्दतु अवाङ्मुखं शब्दयतु वृष्ट्यर्थम् ॥

प्रथिं॑ष्ट॒ याम॑न्पृथि॒वी चि॑देषां॒ भर्ते॑व॒ गर्भं॒ स्वमिच्छवो॑ धुः ।

वाता॒न्ह्यश्वा॑न्धु॒र्या॑युयु॒ज्रे व॒र्षं स्वेदं॑ चक्रिरे रु॒द्रियां॑सः ॥७

प्रथिं॑ष्ट । याम॑न् । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । ए॒षा॒म् । भर्ता॑ऽइव । गर्भ॑म् । स्वम् । इत् । शवः॑ । धुः॒ ।

वाता॑न् । हि । अश्वा॑न् । धु॒रि । आ॒ऽयु॒यु॒ज्रे । व॒र्षम् । स्वेदं॑म् । च॒क्रि॒रे॒ । रु॒द्रियां॑सः ॥७

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ताऽइव । गर्भम् । स्वम् । इत् । शवः । धुः ।

वातान् । हि । अश्वान् । धुरि । आऽयुयुज्रे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥७

“एषां मरुतां “यामन् यामनि गमने “पृथिवी “चित् भूमिः । चिदिति पूरणः । “प्रथिष्ट प्रख्याताभवत् । गर्भयोग्याभवदित्यर्थः । ते च मरुतः “भर्ता लौकिकः पतिः “गर्भम् “इव भार्यायाः तथा भूम्याः “स्वमित् स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयं “शवः उदकं “धुः स्थापितवन्तः । “हि यस्मात् “वातान् गन्तॄन् “अश्वान् “धुरि रथसंबन्धिन्याम् “आयुयुज्रे आयोजितवन्तः तस्मात् “वर्षं “स्वेदं स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्त्यायं “चक्रिरे कुर्वन्ति "रुद्रियासः रुद्रपुत्राः ॥

ह॒ये नरो॒ मरु॑तो मृ॒ळता॑ न॒स्तुवी॑मघासो॒ अमृ॑ता॒ ऋत॑ज्ञाः ।

सत्यं॑श्रुत॒ः कवं॑यो॒ युवा॑नो॒ बृह॑द्गिरयो बृ॒हदु॒क्षमा॑णाः ॥८

ह॒ये । नर॑ः । मरु॑तः । मृ॒ळत॑ । न॒ः । तुवि॑ऽमघासः । अमृ॑ताः । ऋत॑ऽज्ञाः ।

सत्य॑ऽश्रुतः । कव॑यः । युवा॑नः । बृह॑त्ऽगिरयः । बृ॒हत् । उ॒क्षमा॑णाः ॥८

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥८

'हये नरः' इत्यष्टमी गताः ॥ ॥ २३ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.५९

दे. मरुतः। जगती, ८ त्रिष्टुप्।

प्र व स्पळक्रन्सुविताय दावनेऽर्चा दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।
उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अर्णवैः ॥१॥
अमादेषां भियसा भूमिरेजति नौर्न पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।
दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥२॥
गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षू रजसो विसर्जने ।
अत्या इव सुभ्वश्चारव स्थन मर्या इव श्रियसे चेतथा नरः ॥३॥
को वो महान्ति महतामुदश्नवत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।
यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥४॥
अश्वा इवेदरुषासः सबन्धवः शूरा इव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।
मर्या इव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥५॥

ते अज्येष्ठा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।
सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥६॥
वयो न ये श्रेणीः पप्तुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।
अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूँरचुच्यवुः ॥७॥
मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।
आचुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र वः स्पट्' इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टाः सप्त जगत्यः । ‘ प्र वः स्पट् त्रिष्टुबन्तम् ' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र व॒ः स्पळक्र॑न्सुवि॒ताय॑ दा॒वनेऽर्चा॑ दि॒वे प्र पृ॑थि॒व्या ऋ॒तं भ॑रे ।

उ॒क्षन्ते॒ अश्वा॒न्तरु॑षन्त॒ आ रजोऽनु॒ स्वं भा॒नुं श्र॑थयन्ते अर्ण॒वैः ॥१

प्र । व॒ः । स्पट् । अ॒क्र॒न् । सु॒वि॒ताय॑ । दा॒वने॑ । अर्च॑ । दि॒वे । प्र । पृ॒थि॒व्यै । ऋ॒तम् । भ॒रे॒ ।

उ॒क्षन्ते॑ । अश्वा॑न् । तरु॑षन्ते । आ । रज॑ः । अनु॑ । स्वम् । भा॒नुम् । श्र॒थ॒य॒न्ते॒ । अ॒र्ण॒वैः ॥१

प्र । वः । स्पट् । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्च । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतम् । भरे ।

उक्षन्ते । अश्वान् । तरुषन्ते । आ । रजः । अनु । स्वम् । भानुम् । श्रथयन्ते । अर्णवैः ॥१

हे मरुतः “वः युष्मभ्यं “सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय "दावने हविष्प्रदानाय “स्पट् स्प्रष्टा होता “प्र प्रकर्षेण “अक्रन् क्रन्दति स्तौति । वः युष्मान् वा सुष्ठु प्राप्तव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रन्दतेः शब्दकर्मणो लडर्थे लङि तिपि रूपम् ॥ हे होतः “दिवे द्योतमानाय द्युदेवाय “प्र “अर्च प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् । तथा “पृथिव्यै पृथिव्याश्च “ऋतं स्तोत्रं “भरे संपादयामि । द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वादत्र निपातभाजौ भवतः । किंच ते मरुतः “अश्वान् व्यापकानुदकसंघान् “उक्षन्ते सिञ्चन्ति । “रजः “आ अन्तरिक्षमा सर्वतः “तरुषन्ते तरन्ति संचरन्ति । “स्वं “भानुं स्वकीयं तेजः “अर्णवैः मेघैः सह “अनु “श्रथयन्ते अनुश्लेषयन्ति अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमा॑देषां भि॒यसा॒ भूमि॑रेजति॒ नौर्न पू॒र्णा क्ष॑रति॒ व्यथि॑र्य॒ती ।

दू॒रे॒दृशो॒ ये चि॒तय॑न्त॒ एम॑भिर॒न्तर्म॒हे वि॒दथे॑ येतिरे॒ नर॑ः ॥२

अमा॑त् । ए॒षा॒म् । भि॒यसा॑ । भूमि॑ः । ए॒ज॒ति॒ । नौः । न । पू॒र्णा । क्ष॒र॒ति॒ । व्यथि॑ः । य॒ती ।

दू॒रे॒ऽदृश॑ः । ये । चि॒तय॑न्ते । एम॑ऽभिः । अ॒न्तः । म॒हे । वि॒दथे॑ । ये॒ति॒रे॒ । नर॑ः ॥२

अमात् । एषाम् । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।

दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमऽभिः । अन्तः । महे । विदथे । येतिरे । नरः ॥२

“एषाम् ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां “भियसा भयेन “भूमिः “एजति कम्पते “नौर्न “पूर्णा प्राणिभिः । सा यथोदकमध्ये “क्षरति चलति “व्यथिः व्यथिता “यती गच्छन्ती । एतदुभयं नौविशेषणम् । “दूरेदृशः दूरे दृश्यमाना अपि “ये मरुतः “एमभिः गमनैः “चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतः “विदथे यज्ञे “महे महते हविषे हविर्भक्षणाय “अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये ”येतिरे यतन्ते । “नरः नेतारो मरुतः ॥

गवा॑मिव श्रि॒यसे॒ शृङ्ग॑मुत्त॒मं सूर्यो॒ न चक्षू॒ रज॑सो वि॒सर्ज॑ने ।

अत्या॑ इव सु॒भ्व१॒॑श्चार॑वः स्थन॒ मर्या॑ इव श्रि॒यसे॑ चेतथा नरः ॥३

गवा॑म्ऽइव । श्रि॒यसे॑ । शृङ्ग॑म् । उ॒त्ऽत॒मम् । सूर्य॑ः । न । चक्षु॑ः । रज॑सः । वि॒ऽसर्ज॑ने ।

अत्या॑ःऽइव । सु॒ऽभ्व॑ः । चार॑वः । स्थ॒न॒ । मर्या॑ःऽइव । श्रि॒यसे॑ । चे॒त॒थ॒ । न॒र॒ः ॥३

गवाम्ऽइव । श्रियसे । शृङ्गम् । उत्ऽतमम् । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विऽसर्जने ।

अत्याःऽइव । सुऽभ्वः । चारवः । स्थन । मर्याःऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥३

हे मरुतो यूयं “गवां “शृङ्गम् “इव “उत्तमम् उत्कृष्टमुष्णीषपट्टादिकं “श्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । “सूर्यो “न सूर्य इव । स यथा “रजसः तेजसः “विसर्जने “चक्षुः दर्शनसाधनं मण्डलं धत्ते तद्वद्रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । “अत्याइव अश्वाइव “सुभ्वः सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः “चारवः दर्शनीयाः “स्थन भवथ। “मर्याः मर्त्याः यजमानाः "इव । ते यथा "श्रियसे जानन्ति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये "चेतथ हे “नरः नेतारो मरुतः ॥

को वो॑ म॒हान्ति॑ मह॒तामुद॑श्नव॒त्कस्काव्या॑ मरुत॒ः को ह॒ पौंस्या॑ ।

यू॒यं ह॒ भूमिं॑ कि॒रणं॒ न रे॑जथ॒ प्र यद्भर॑ध्वे सुवि॒ताय॑ दा॒वने॑ ॥४

कः । व॒ः । म॒हान्ति॑ । म॒ह॒ताम् । उत् । अ॒श्न॒व॒त् । कः । काव्या॑ । म॒रु॒त॒ः । कः । ह॒ । पौंस्या॑ ।

यू॒यम् । ह॒ । भूमि॑म् । कि॒रण॑म् । न । रे॒ज॒थ॒ । प्र । यत् । भर॑ध्वे । सु॒वि॒ताय॑ । दा॒वने॑ ॥४

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत् । अश्नवत् । कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।

यूयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥४

हे “मरुतः “वः युष्माकं “महतां पूज्यानां “कः यजमानः “महान्ति श्रेयांसि “उदश्नवत् उत्कृष्टं प्राप्नुयात् । “कः च तदर्थं “काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राणि उदश्नवत् । “को "ह कश्च “पौंस्या पौंस्यानि पराक्रमान् उदश्नवत् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । “यूयं “ह यूयं खलु “भूमिं “किरणं “न किरणमिव “रेजथः । किरणं यथा वृष्ट्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । “यत् यस्मात् “सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्ट्युदकस्य वा “दावने दानाय “प्र “भरध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिम् । यस्माद्यूयमेवं कुरुथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वा॑ इ॒वेद॑रु॒षास॒ः सब॑न्धव॒ः शूरा॑ इव प्र॒युध॒ः प्रोत यु॑युधुः ।

मर्या॑ इव सु॒वृधो॑ वावृधु॒र्नर॒ः सूर्य॑स्य॒ चक्षु॒ः प्र मि॑नन्ति वृ॒ष्टिभि॑ः ॥५

अश्वाः॑ऽइव । इत् । अ॒रु॒षासः॑ । सऽब॑न्धवः । शूराः॑ऽइव । प्र॒ऽयुधः॑ । प्र । उ॒त । यु॒यु॒धु॒ः ।

मर्याः॑ऽइव । सु॒ऽवृधः॑ । व॒वृ॒धु॒ः । नरः॑ । सूर्य॑स्य । चक्षुः॑ । प्र । मि॒न॒न्ति॒ । वृ॒ष्टिऽभिः॑ ॥५

अश्वाःऽइव । इत् । अरुषासः । सऽबन्धवः । शूराःऽइव । प्रऽयुधः । प्र । उत । युयुधुः ।

मर्याःऽइव । सुऽवृधः । ववृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिऽभिः ॥५

मरुत एते "अश्वाइव शीघ्रगन्तारः "अरुषासः आरोचमानाः "सबन्धवः । समान एक एव बन्धुर्बन्धको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बन्धवः स्नेहयुक्ता वा “शूराः भटाः “इव “प्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः “उत अपि च “प्र “युयुधुः प्रकर्षेण युध्यन्ते । “मर्याइव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा “सुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा “नरः नेतारः “ववृधुः वर्धन्ते । एवं महात्मानः "सूर्यस्य “चक्षुः तेजःसमूहं मण्डलं वा "वृष्टिभिः “प्र “मिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

ते अ॑ज्ये॒ष्ठा अक॑निष्ठास उ॒द्भिदोऽम॑ध्यमासो॒ मह॑सा॒ वि वा॑वृधुः ।

सु॒जा॒तासो॑ ज॒नुषा॒ पृश्नि॑मातरो दि॒वो मर्या॒ आ नो॒ अच्छा॑ जिगातन ॥६

ते । अ॒ज्ये॒ष्ठाः । अक॑निष्ठासः । उ॒त्ऽभिदः॑ । अम॑ध्यमासः । मह॑सा । वि । व॒वृ॒धुः॒ ।

सु॒ऽजा॒तासः॑ । ज॒नुषा॑ । पृश्नि॑ऽमातरः । दि॒वः । मर्याः॑ । आ । नः॒ । अच्छ॑ । जि॒गा॒त॒न॒ ॥६

ते । अज्येष्ठाः । अकनिष्ठासः । उत्ऽभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । ववृधुः ।

सुऽजातासः । जनुषा । पृश्निऽमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥६

"ते मरुतः "अज्येष्ठाः "अकनिष्ठासः अकनिष्ठाः "उद्भिदः उद्भेदयितारः शत्रूणाम् "अमध्यमासः अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः "महसा तेजसा "वि "ववृधुः विवर्धन्ते । "सुजातासः सुष्ठु संभूताः "जनुषा जन्मना "पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः "मर्याः मनुष्येभ्यो हिता यूयं "दिवः सकाशात् "नः अस्मान् "अच्छ अभिमुखम् "आ "जिगातन सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् ॥

वयो॒ न ये श्रेणीः॑ प॒प्तुरोज॒सान्ता॑न्दि॒वो बृ॑ह॒तः सानु॑न॒स्परि॑ ।

अश्वा॑स एषामु॒भये॒ यथा॑ वि॒दुः प्र पर्व॑तस्य नभ॒नूँर॑चुच्यवुः ॥७

वयः॑ । न । ये । श्रेणीः॑ । प॒प्तुः । ओज॑सा । अन्ता॑न् । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । सानु॑नः । परि॑ ।

अश्वा॑सः । ए॒षा॒म् । उ॒भये॑ । यथा॑ । वि॒दुः । प्र । पर्व॑तस्य । न॒भ॒नून् । अ॒चु॒च्य॒वुः॒ ॥७

वयः । न । ये । श्रेणीः । पप्तुः । ओजसा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।

अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नभनून् । अचुच्यवुः ॥७

"ये मरुतः "वयो "न पक्षिण इव "श्रेणीः पङ्क्तयः सन्तः "ओजसा बलेन "दिवः अन्तरिक्षस्यादित्यस्य वा "अन्तान् पर्यन्तान "बृहतः महतः "सानुनः समुन्नतस्याकाशवलयस्य "परि परितः "पप्तुः पतन्ति "एषाम् "अश्वासः अश्वाः "पर्वतस्य मेघस्य नभनून् ॥ भनतेः शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभनवः ॥ उदकानि "प्र "अचुच्यवुः च्यावयन्ति । "उभये देवा मनुष्याश्च "यथा "विदुः जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च वृष्टौ सत्यामाग्रयणादौ हविष्प्रदानेन जानन्ति । देवानां वृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्वलायनेनोक्तम्- यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत ' इत्युपक्रम्य ' अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजते ' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

मिमा॑तु द्यौरदि॑तिर्वी॒तये॑ नः॒ सं दानु॑चित्रा उ॒षसो॑ यतन्ताम् ।

आचुंच्यवुर्दि॒व्यं कोशं॑मे॒त ऋषे॑ रु॒द्रस्यं म॒रुतों गृणा॒नाः ॥८

मिमां॑तु । द्यौः । अदिंतिः । वी॒तयें । न॒ः । सम् । दानुं॑ऽचित्राः । उ॒षसः॑ । य॒त॒न्ता॒म् ।

आ । अ॒चु॒च्य॒वु॒ः । दि॒व्यम् । कोशं॑म् । ए॒ते । ऋषें । रु॒द्रस्यं । म॒रुतः॑ । गृ॒णा॒नाः ॥८

मिमातु । द्यौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुऽचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।

आ । अचुच्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥८

“नः अस्मदर्थं "द्यौः अन्तरिक्षं “मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी। “अदितिः अदीना । यद्वा । द्यौर्मिमात्वदितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् । किमर्थम् । “वीतये उत्पत्तये प्रजननाय वा । "दानुचित्राः विचित्रप्रकाशादिदानाः "उषसः “सं “यतन्ताम् । हे “ऋषे त्वया “गृणानाः स्तूयमानाः “मरुतः “रुद्रस्य । पुत्रा इति शेषः । “एते “दिव्यं "कोशं मेघमुदकम् “आचुच्यवुः आच्यावयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६०

दे. मरुतोऽग्नमरुतौ वा। त्रिष्टुप्, ७-८ जगती।

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसत्तो वि चयत्कृतं नः ।
रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोममृध्याम् ॥१॥
आ ये तस्थुः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।
वना चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वतश्चित् ॥२॥
पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानु रेजत स्वने वः ।
यत्क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आप इव सध्र्यञ्चो धवध्वे ॥३॥
वरा इवेद्रैवतासो हिरण्यैरभि स्वधाभिस्तन्वः पिपिश्रे ।
श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥४॥
अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।
युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भ्यः ॥५॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ठ ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वस्याग्ने वित्ताद्धविषो यद्यजाम ॥६॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि ष्णुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥७॥

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरृक्वभिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ ईळे अग्निं स्ववसम्' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षम् । सप्तम्यष्टम्यौ जगत्यौ शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । मरुद्देवताकमग्निमरुद्देवताकं वा । ईळे द्विजगत्यन्तमाग्नेयं च वा ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या कारीर्यां सामिधेनीषु याज्या । सूत्रितं च--- ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति धाय्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

ईळे॑ अ॒ग्निं स्वव॑सं॒ नमो॑भिरि॒ह प्र॑स॒त्तो वि च॑यत्कृ॒तं न॑ः ।

रथै॑रिव॒ प्र भ॑रे वाज॒यद्भि॑ः प्रदक्षि॒णिन्म॒रुतां॒ स्तोम॑मृध्याम् ॥१

ईळे॑ । अ॒ग्निम् । सु॒ऽअव॑सम् । नमः॑ऽभिः । इ॒ह । प्र॒ऽस॒त्तः । वि । च॒य॒त् । कृ॒तम् । नः॒ ।

रथैः॑ऽइव । प्र । भ॒रे॒ । वा॒ज॒यत्ऽभिः॑ । प्र॒ऽद॒क्षि॒णित् । म॒रुता॑म् । स्तोम॑म् । ऋ॒ध्या॒म् ॥१

ईळे । अग्निम् । सुऽअवसम् । नमःऽभिः । इह । प्रऽसत्तः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।

रथैःऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणित् । मरुताम् । स्तोमम् । ऋध्याम् ॥१

अहं श्यावाश्वः “अग्निं “स्ववसं स्वायत्तरक्षणं “नमोभिः स्तोत्रैः “ईळे स्तौमि । तत्स्तोत्रं “कृतम् “इह इदानीं “प्रसत्तः प्रसन्नः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् “नः अस्मदर्थं “वि “चयत् विजानातु । "वाजयद्भिः अन्नमिच्छद्भिः स्तोत्रैः “रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद्वद्वंहणसाधनैः “प्र “भरे प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतम् । प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् “मरुतां “स्तोमं स्तोत्रम् “ऋध्यां वर्धयेयम् ॥

आ ये त॒स्थुः पृष॑तीषु श्रु॒तासु॑ सु॒खेषु॑ रु॒द्रा म॒रुतो॒ रथे॑षु ।

वना॑ चिदुग्रा जिहते॒ नि वो॑ भि॒या पृ॑थि॒वी चि॑द्रेजते॒ पर्व॑तश्चित् ॥२

आ । ये । त॒स्थुः । पृष॑तीषु । श्रु॒तासु॑ । सु॒ऽखेषु॑ । रु॒द्राः । म॒रुतः॑ । रथे॑षु ।

वना॑ । चि॒त् । उ॒ग्राः॒ । जि॒ह॒ते॒ । नि । वः॒ । भि॒या । पृ॒थि॒वी । चि॒त् । रे॒ज॒ते॒ । पर्व॑तः । चि॒त् ॥२

आ । ये । तस्थुः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुऽखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।

वना । चित् । उग्राः । जिहते । नि । वः । भिया । पृथिवी । चित् । रेजते । पर्वतः । चित् ॥२

"ये “मरुतः "रुद्राः रुद्रपुत्राः “आ “तस्थुः आतिष्ठन्ति “पृषतीषु मरुतां वाहनेषु “श्रुतासु श्रान्तासु प्रसिद्धासु वा "सुखेषु । खमाकाशं छिद्रम् । शोभनरथाक्षद्वारेषु “रथेषु रथान् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । हे “उग्राः उद्गूर्णबला मरुतो यूयं यदा रथमारूढाः स्थ तदानीं “वना “चित् वनान्यपि “नि “जिहते न्यग्गच्छन्ति “वः युष्माकं “भिया भीत्या । “पृथिवी “चित् पृथिव्यपि “रेजते । “पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते कम्पते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे य एवमकुर्वन् तेषां स्तोममृध्यामिति पूर्वत्रान्वयः ॥

कारीर्यां मारुतस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च - पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ।।

पर्व॑तश्चि॒न्महि॑ वृ॒द्धो बि॑भाय दि॒वश्चि॒त्सानु॑ रेजत स्व॒ने वः॑ ।

यत्क्रीळ॑थ मरुत ऋष्टि॒मन्त॒ आप॑ इव स॒ध्र्य॑ञ्चो धवध्वे ॥३

पर्व॑तः । चि॒त् । महि॑ । वृ॒द्धः । बि॒भा॒य॒ । दि॒वः । चि॒त् । सानु॑ । रे॒ज॒त॒ । स्व॒ने । वः॒ ।

यत् । क्रीळ॑थ । म॒रु॒तः॒ । ऋ॒ष्टि॒ऽमन्तः॑ । आपः॑ऽइव । स॒ध्र्य॑ञ्चः । धु॒व॒ध्वे॒ ॥३

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानु । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिऽमन्तः । आपःऽइव । सध्र्यञ्चः । धवध्वे ॥३

हे मरुतः “वः युष्माकं “स्वने भयंकरशब्दे सति “पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि "महि महान् “वृद्धः सन्नपि “बिभाय बिभेति । "दिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि “सानु समुच्छ्रितः प्रदेशः “रेजत कम्पते । “यत् यदा “क्रीळथ हे “मरुतः यूयम् “ऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा “आपइव उदकानीव “सध्र्यञ्चः सहाञ्चनाः “धवध्वे धावध्वे गच्छथ ।।

व॒रा इ॒वेद्रै॑व॒तासो॒ हिर॑ण्यैर॒भि स्व॒धाभि॑स्त॒न्व॑ः पिपिश्रे ।

श्रि॒ये श्रेयां॑सस्त॒वसो॒ रथे॑षु स॒त्रा महां॑सि चक्रिरे त॒नूषु॑ ॥४

व॒राःऽइ॑व । इत् । रै॒व॒तासः॑ । हिर॑ण्यैः । अ॒भि । स्व॒धाभिः॑ । त॒न्वः॑ । पि॒पि॒श्रे॒ ।

श्रि॒ये । श्रेयां॑सः । त॒वसः॑ । रथे॑षु । स॒त्रा । महां॑सि । च॒क्रि॒रे॒ । त॒नूषु॑ ॥४

वराःऽइव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधाभिः । तन्वः । पिपिश्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥४

“वराइव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा “रैवतासः धनवन्तः “हिरण्यैः हिरण्यमयैराभरणविशेषैः “स्वधाभिः उदकैश्च “तन्वः स्वीयानि शरीराणि "अभि “पिपिश्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्वदेते मरुतोऽपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विद्युदाख्यैराभरणैः स्वधाभिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे । "श्रिये शोभायै “श्रेयांसः श्रेष्ठाः “तवसः बलवन्तो मरुतः “रथेषु “सत्रा सत्यं सह वा “तनूषु “महांसि “चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेताः रथानधिष्ठाय शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः ।।

अ॒ज्ये॒ष्ठासो॒ अक॑निष्ठास ए॒ते सं भ्रात॑रो वावृधुः सौभ॑गाय ।

युवा॑ पि॒ता स्वपा॑ रु॒द्र ए॑षां सु॒दुघा॒ पृश्नि॑ः सु॒दिना॑ म॒रुद्भ्य॑ः ॥५

अ॒ज्ये॒ष्ठासः॑ । अक॑निष्ठासः । ए॒ते । सम् । भ्रात॑रः । व॒वृ॒धुः॒ । सौभ॑गाय ।

युवा॑ । पि॒ता । सु॒ऽअपाः॑ । रु॒द्रः । ए॒षा॒म् । सु॒ऽदुघा॑ । पृश्निः॑ । सु॒ऽदिना॑ । म॒रुत्ऽभ्यः॑ ॥५

अज्येष्ठासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥५

"अज्येष्ठासः “अकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबलाः “एते मरुतः “भ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः सन्तः “सौभगाय सुभगत्वाय "सं “ववृधुः वर्धन्ते । “युवा नित्यतरुणः “स्वपाः शोभनकर्मा “एषां मरुतां "रुद्रः “पिता “सुदुघा सुष्ठु दोग्ध्री “पृश्निः गोदेवता मातृभूता "मरुद्भ्यः मरुदर्थं “सुदिना शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः ॥

यदु॑त्त॒मे म॑रुतो मध्य॒मे वा॒ यद्वा॑व॒मे सु॑भगासो दि॒वि ष्ठ ।

अतो॑ नो रुद्रा उ॒त वा॒ न्व१॒॑स्याग्ने॑ वि॒त्ताद्ध॒विषो॒ यद्यजा॑म ॥६

यत् । उ॒त्ऽत॒मे । म॒रु॒तः॒ । म॒ध्य॒मे । वा॒ । यत् । वा॒ । अ॒व॒मे । सु॒ऽभ॒गा॒सः॒ । दि॒वि । स्थ ।

अतः॑ । न॒ः । रु॒द्रा॒ः । उ॒त । वा॒ । नु । अ॒स्य॒ । अग्ने॑ । वि॒त्तात् । ह॒विषः॑ । यत् । यजा॑म ॥६

यत् । उत्ऽतमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुऽभगासः । दिवि । स्थ ।

अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्ने । वित्तात् । हविषः । यत् । यजाम ॥६

हे “मरुतः यूयं “यदुत्तमे उत्कृष्टे उत्तम चरमे वा “दिवि द्युलोके “मध्यमे “वा दिवि “यद्वावमे दिवि हे “सुभगासः “स्थ भवथ । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवी ' इत्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । “अतः अस्मात् स्थानत्रयात् “नः अस्मदर्थं हे “रुद्राः आगच्छतेति शेषः । “उत “वा अथवा "नु अद्य “यद्यजाम यद्धविः प्रक्षिपाम हे “अग्ने त्वम् “अस्य “हविषः एतद्धविः “वित्तात् विद्धि ।

अ॒ग्निश्च॒ यन्म॑रुतो विश्ववेदसो दि॒वो वह॑ध्व॒ उत्त॑रा॒दधि॒ ष्णुभिः॑ ।

ते म॑न्दसा॒ना धुन॑यो रिशादसो वा॒मं ध॑त्त॒ यज॑मानाय सुन्व॒ते ॥७

अ॒ग्निः । च॒ । यत् । म॒रु॒तः॒ । वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सः॒ । दि॒वः । वह॑ध्वे । उत्ऽत॑रात् । अधि॑ । स्नुऽभिः॑ ।

ते । म॒न्द॒सा॒नाः । धुन॑यः । रि॒शा॒द॒सः॒ । वा॒मम् । ध॒त्त॒ । यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते ॥७

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्वऽवेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्ऽतरात् । अधि । स्नुऽभिः ।

ते । मन्दसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥७

हे "विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे “मरुतः “यत् यूयं “अग्निश्च “दिवः द्युलोकात् “उत्तरात उत्कृष्टतात् “अधि उपरि “स्नुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे “वहध्वे उह्यध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थः । यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशा अश्वा उच्यन्ते । तैर्वोह्यध्वे । “ते यूयं “मन्दसानाः मोदमाना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च “धुनयः शत्रूणां कप्पयितारः “रिशादसः अस्मद्धिंसकानामत्तारः सन्तः “वामं वननीयं धनं “धत्त दत्त “यजमानाय “सुन्वते अभिषवं कुर्वते ।।

अग्ने॑ म॒रुद्भिः॑ शु॒भय॑द्भि॒रृक्व॑भिः॒ सोम॑ं पिब मन्दसा॒नो ग॑ण॒श्रिभिः॑ ।

पा॒व॒केभि॑र्विश्वमि॒न्वेभि॑रा॒युभि॒र्वैश्वा॑नर प्र॒दिवा॑ के॒तुना॑ स॒जूः ॥८

अग्ने॑ । म॒रुत्ऽभिः॑ । शु॒भय॑त्ऽभिः । ऋक्व॑ऽभिः । सोम॑म् । पि॒ब॒ । म॒न्द॒सा॒नः । ग॒ण॒श्रिऽभिः॑ ।

पा॒व॒केभिः॑ । वि॒श्व॒म्ऽइ॒न्वेभिः॑ । आ॒युऽभिः॑ । वैश्वा॑नर । प्र॒ऽदिवा॑ । के॒तुना॑ । स॒ऽजूः ॥८

अग्ने । मरुत्ऽभिः । शुभयत्ऽभिः । ऋक्वऽभिः । सोमम् । पिब । मन्दसानः । गणश्रिऽभिः ।

पावकेभिः । विश्वम्ऽइन्वेभिः । आयुऽभिः । वैश्वानर । प्रऽदिवा । केतुना । सऽजूः ॥८

हे “अग्ने “मरुद्भिः सह "मन्दसानः सन् "सोमं “पिब । कीदृशैः मरुद्भिः। “शुभयद्भिः शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा “ऋक्वभिः स्तुत्यैः “गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः “पावकेभिः शोधकैः “विश्वमिन्वेभिः विश्वं वृष्ट्या प्रणयद्भिः "आयुभिः आयुष्मद्भिः। हे "वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने “प्रदिवा पुराणेन “केतुना ज्वालापुञ्जेन “सजूः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६१

दे. १-४, ११-१६ मरुतः,५-८ तरन्तमहिषी शशीयसी, ९ वैददश्विः पुरुमीळ्हः, १० वैददश्विस्तरन्तः, १७-१९ दार्भ्यो रथवीतिः । गायत्री, ३ निचृत्, ५ अनुष्टुप्, ९ सतोबृहती ।

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय ।

परमस्याः परावतः ॥१॥

क्व वोऽश्वाः क्वाभीशवः कथं शेक कथा यय ।

पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥२॥

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः ।

पुत्रकृथे न जनयः ॥३॥

परा वीरास एतन मर्यासो भद्रजानयः ।

अग्नितपो यथासथ ॥४॥

सनत्साश्व्यं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपबर्बृहत् ॥५॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी ।

अदेवत्रादराधसः ॥६॥

वि या जानाति जसुरिं वि तृष्यन्तं वि कामिनम् ।

देवत्रा कृणुते मनः ॥७॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमाँ इति ब्रुवे पणिः ।

स वैरदेय इत्समः ॥८॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।

वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥९॥

यो मे धेनूनां शतं वैददश्विर्यथा ददत् ।

तरन्त इव मंहना ॥१०॥

य ईं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु ।

अत्र श्रवांसि दधिरे ॥११॥

येषां श्रियाधि रोदसी विभ्राजन्ते रथेष्वा ।

दिवि रुक्म इवोपरि ॥१२॥

युवा स मारुतो गणस्त्वेषरथो अनेद्यः ।

शुभंयावाप्रतिष्कुतः ॥१३॥

को वेद नूनमेषां यत्रा मदन्ति धूतयः ।

ऋतजाता अरेपसः ॥१४॥

यूयं मर्तं विपन्यवः प्रणेतार इत्था धिया ।

श्रोतारो यामहूतिषु ॥१५॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः ।

आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥१६॥

एतं मे स्तोममूर्म्ये दार्भ्याय परा वह ।

गिरो देवि रथीरिव ॥१७॥

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ ।

न कामो अप वेति मे ॥१८॥

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु ।

पर्वतेष्वपश्रितः ॥१९॥

सायणभाष्यम्

‘ के ष्ठा नरः' इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका- के ष्ठैकोना गायत्रं श्यावाश्वोऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरमीळ्हौ दार्भ्यं रथवीतिं मरुतश्च दानतुष्टः प्रशशंस बुद्ध्वा च तरन्तमहिषीं शशीयसीं पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती ' इति । श्यावाश्व ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोबृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुद्देवताकाः । ' सनत्सा ' इत्यादीनां चतसृणां शशीयसी नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता । ‘ उत मेऽरपत्' इत्यस्या वैददश्विः पुरुमीळ्हो देवता ।' यो मे धेनूनाम्' इत्यस्या वैददश्विस्तरन्तो राजा देवता । ‘य ईं वहन्ते ' इत्याद्याः षण्मारुत्यः । एतं मे' इत्यस्य तृचस्य दार्भ्यो रथवीतिर्नाम राजा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारगाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दार्भ्येण रथवीतिना ॥ आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ॥ ययाचे स्वकुमाराय श्यावाश्वाय च तां सुताम् । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ।। इति पृष्टा पुनः प्राह कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् ॥ तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्याचष्टार्चनानसम् । श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः । तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणम् । ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥ तरन्तमहिषीं साध्वीं बिभिक्षेऽसौ शशीयसीम् । सा संप्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैनं प्रपूजय ।। सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥ तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् । दत्वा च पुरुमीळ्हस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति । तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन्: शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ॥ विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसंघः । तुष्टाव हृष्टान्मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥ संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवद्भ्यः ॥ तदाभवदृषिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः । पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ॥ दार्भ्यो मन्त्रदृशे राज्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीळ्हस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी ॥ दार्भ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते तस्मै यत् ददुस्तुष्टास्तत्के ष्ठेत्यत्र वर्ण्यते ।

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकएक आयय ।

प॒र॒मस्याः॑ परा॒वतः॑ ॥१

के । स्थ॒ । न॒रः॒ । श्रेष्ठ॑ऽतमाः । ये । एकः॑ऽएकः । आ॒ऽय॒य ।

प॒र॒मस्याः॑ । प॒रा॒ऽवतः॑ ॥१

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठऽतमाः । ये । एकःऽएकः । आऽयय ।

परमस्याः । पराऽवतः ॥१

हे “नरः नेतारो मरुतः “श्रेष्ठतमाः अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयं “के “ष्ठ के स्थ के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात् संदिह्य ब्रवीति । “ये यूयम् “एकएकः प्रत्येकम् “आयय आगच्छथ । कस्मादित्युच्यते । “परमस्याः “परावतः अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥

क्व१॒ वोऽश्वाः॑ क्वा॒३॒भीश॑वः क॒थं शे॑क क॒था य॑य ।

पृ॒ष्ठे सदो॑ न॒सोर्यमः॑ ॥२

क्व॑ । वः॒ । अश्वाः॑ । क्व॑ । अ॒भीश॑वः । क॒थम् । शे॒क॒ । क॒था । य॒य॒ ।

पृ॒ष्ठे । सदः॑ । न॒सोः । यमः॑ ॥२

क्व । वः । अश्वाः । क्व । अभीशवः । कथम् । शेक । कथा । यय ।

पृष्ठे । सदः । नसोः । यमः ॥२

हे मरुतः “वः युष्माकम् “अश्वाः “क्व कुत्रत्याः । “क्व च “अभीशवः बन्धनरज्जवः । “कथं च “शेक शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । “कथा कथं “यय याताः स् । “पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे “सदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणम् । तच्च दृश्यते । तथा “नसोः नासिकयोः “यमः नियमिता पलायनप्रतिबन्धकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिलिङ्गैः कुत्रापि त्वरितगमना इव प्रतिभान्ति के यूयमिति देवत्वमनवधार्याह ॥

ज॒घने॒ चोद॑ एषां॒ वि स॒क्थानि॒ नरो॑ यमुः ।

पु॒त्र॒कृ॒थे न जन॑यः ॥३

ज॒घने॑ । चोदः॑ । ए॒षा॒म् । वि । स॒क्थानि॑ । नरः॑ । य॒मु॒ः ।

पु॒त्र॒ऽकृ॒थे । न । जन॑यः ॥३

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः ।

पुत्रऽकृथे । न । जनयः ॥३

“एषाम् अश्वानां “जघने हन्तव्यप्रदेशे “चोदः प्रेरिका कशा अराग्रकाष्ठविशेषो वा वर्तते ।। शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः । “सक्थानि ऊरुप्रदेशान् “नरः नेतारो मरुतः “वि विविच्य “यमुः नियच्छन्ति । आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृतौ दृष्टान्तः । “पुत्रकृथे पुत्रकरणे उत्पादने “जनयः “न अपत्योत्पादयित्र्यो योषित इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः संगमसमये ऊरू विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः॥

परा॑ वीरास एतन॒ मर्या॑सो॒ भद्र॑जानयः ।

अ॒ग्नि॒तपो॒ यथास॑थ ॥४

परा॑ । वी॒रा॒सः॒ । इ॒त॒न॒ । मर्या॑सः । भद्र॑ऽजानयः ।

अ॒ग्नि॒ऽतपः॑ । यथा॑ । अस॑थ ॥४

परा । वीरासः । इतन । मर्यासः । भद्रऽजानयः ।

अग्निऽतपः । यथा । असथ ॥४

कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा ब्रूते । हे “वीरासः वीराः अमित्राणामीरयितारो हे “मर्यासः मर्त्येभ्यो हिता हे “भद्रजानयः । भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्राः इत्यर्थः । “अग्नितपः अग्निना तप्तास्ताम्रादयः “यथा दीप्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः "असथ भवथ । अथवाग्नितप्ता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भवथेति ॥

सन॒त्साश्व्यं॑ प॒शुमु॒त गव्यं॑ श॒तावं॑यम् ।

श्या॒वाश्वं॑स्तुताय॒ या दोर्वी॒रायो॑प॒बर्बृं॑हत् ॥५

सनं॑त् । सा । अश्व्यं॑म् । प॒शुम् । उ॒त । गव्यं॑म् । श॒तऽअं॑वयम् ।

श्या॒वाश्वं॑ऽस्तुताय । या । दोः । वी॒राय॑ । उ॒प॒ऽबर्बृं॑हत् ॥५

सनत् । सा । अश्व्यम् । पशुम् । उत । गव्यम् । शतऽअवयम् ।

श्यावाश्वऽस्तुताय । या । दोः । वीराय । उपऽबर्बृहत् ॥५

“सा तरन्तमहिषी मह्यं “सनत् प्रादात् । किम्। "अश्व्यम् अश्वात्मकं तत्समूहात्मकं वा “पशुम् । जातावेकवचनम् । "उत अपि च “गव्यं गोसमूहात्मकं पशुं “शतावयम् अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति । सेत्युक्तं केत्याह । "या “श्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन मया स्तुताय “वीराय तरन्ताय “दोः स्वकीयं भुजम् "उपबर्बृहत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतः भर्तृप्रेमास्पदा तस्मादेव बहु धनं दाते शक्तेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उ॒त त्वा॒ स्त्री शशी॑यसी पुं॒सो भ॑वति॒ वस्य॑सी ।

अदे॑वत्रादरा॒धस॑ः ॥६

उ॒त । त्वा॒ । स्त्री । शशी॑यसी । पुं॒सः । भ॒व॒ति॒ । वस्य॑सी ।

अदे॑वऽत्रात् । अ॒रा॒धसः॑ ॥६

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी ।

अदेवऽत्रात् । अराधसः ॥६

“उत अपि च “त्वा एका “शशीयसी। शशीयसी इस्येतन्महिष्या नाम। सैव "स्त्री । यद्वा । उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः । त्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि ' इति वचनात् त्वेति निघातः ॥ सैव “पुंसः पुरुषात् “वस्यसी वसीयसी “भवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । “अदेवत्रात् । देवाः अनेन त्रायन्ते स्तुत्यादिना सः देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः। तस्मात् “अराधसः । राधो धनम् । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

वि या जा॒नाति॒ जसु॑रिं॒ वि तृष्य॑न्तं॒ वि का॒मिन॑म् ।

दे॒व॒त्रा कृ॑णु॒ते मन॑ः ॥७

वि । या । जा॒नाति॑ । जसु॑रिम् । वि । तृष्य॑न्तम् । वि । का॒मिन॑म् ।

दे॒व॒ऽत्रा । कृ॒णु॒ते । मनः॑ ॥७

वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् ।

देवऽत्रा । कृणुते । मनः ॥७

“या शशीयसी “जसुरिं व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा वा । तं “वि “जानाति । तथा “तृष्यन्तं "वि जानाति । "कामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं “वि जानाति । अनुकम्पया अभिमतं दत्तवतीत्यर्थः । “देवत्रा देवेषु “मनः “कृणुते कुरुते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं

करोति या सैव स्त्रीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

उ॒त घा॒ नेमो॒ अस्तु॑तः॒ पुमाँ॒ इति॑ ब्रुवे प॒णिः ।

स वैर॑देय॒ इत्स॒मः ॥८

उ॒त । घ॒ । नेमः॑ । अस्तु॑तः । पुमा॑न् । इति॑ । ब्रु॒वे॒ । प॒णिः ।

सः । वैर॑ऽदेये । इत् । स॒मः ॥८

उत । घ । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः ।

सः । वैरऽदेये । इत् । समः ॥८

“उत “घ अपि च । घेति पूरणः । "नेमः । ‘त्वो नेम इत्यर्धस्य ' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । ‘ अर्धं शरीरस्य भार्या । इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरन्तः “पुमान् “अस्तुतः इति “ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे “पणिः स्तोताहम् । “सः च तरन्तः "वैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने “समः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । “इत् इति पूरणः ।।

उ॒त मे॑ऽरपद्यु॒व॒तिर्म॑म॒न्दुषी॒ प्रति॑ श्या॒वाय॑ वर्त॒निम् ।

वि रोहि॑ता पुरुमी॒ळ्हाय॑ येमतु॒र्विप्रा॑य दी॒र्घय॑शसे ॥९

उ॒त । मे॒ । अ॒र॒प॒त् । यु॒व॒तिः । म॒म॒न्दुषी॑ । प्रति॑ । श्या॒वाय॑ । व॒र्त॒निम् ।

वि । रोहि॑ता । पु॒रु॒ऽमी॒ळ्हाय॑ । ये॒म॒तु॒ः । विप्रा॑य । दी॒र्घऽय॑शसे ॥९

उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।

वि । रोहिता । पुरुऽमीळ्हाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घऽयशसे ॥९

“उत अपि च “श्यावाय श्यावाश्वाय "मे मह्यम् “अरपत् अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किम् । "वर्तनिं मार्गम् । कीदृशी सा । “युवतिः प्रवृत्तयौवना “प्रति “ममन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै । “दीर्घयशसे प्रभूतान्नाय प्रभूतकीर्तये वा “पुरुमीळ्हाय एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय “विप्राय ॥ ‘ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी ॥ पुरुमीळ्हं प्राप्तुमित्यर्थः । तदर्थं “रोहिता रोहितवर्णावश्वौ शशीयस्या दत्तौ "वि “येमतुः । धृतवन्तावित्यर्थः । या अश्वाभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

यो मे॑ धे॒नूनां॑ श॒तं वैद॑दश्वि॒र्यथा॒ दद॑त् ।

त॒र॒न्त इ॑व मं॒हना॑ ॥१०

यः । मे॒ । धे॒नू॒नाम् । श॒तम् । वैद॑त्ऽअश्विः । यथा॑ । दद॑त् ।

त॒र॒न्तःऽइ॑व । मं॒हना॑ ॥१०

यः । मे । धेनूनाम् । शतम् । वैदत्ऽअश्विः । यथा । ददत् ।

तरन्तःऽइव । मंहना ॥१०

इयं पुरुमीळ्हस्तुतिः । “वैददश्विः पुरुमीळ्होऽपि "यो “मे मह्यं “धेनूनां “शतं “यथा येन प्रकारेण “ददत् दत्तवान् । तथा “मंहना मंहनीयानि धनान्यपि ददत “तरन्तइव । स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्विः पुरुमीळ्होऽपि ददत् । तं स्तुवे इति शेषः ॥ ॥ २७ ॥

य ई॒ं वह॑न्त आ॒शुभि॒ः पिब॑न्तो मदि॒रं मधु॑ ।

अत्र॒ श्रवाँ॑सि दधिरे ॥११

ये । ई॒म् । वह॑न्ते । आ॒शुऽभिः॑ । पिब॑न्तः । म॒दि॒रम् । मधु॑ ।

अत्र॑ । श्रवाँ॑सि । द॒धि॒रे॒ ॥११

ये । ईम् । वहन्ते । आशुऽभिः । पिबन्तः । मदिरम् । मधु ।

अत्र । श्रवांसि । दधिरे ॥११

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैः माहात्म्यैः स्तौति । “ये मरुतः "ईम् इदानीम् “आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः "वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । “मदिरं मदकरं “मधु सोमरसं “पिबन्तः । पाथेयत्वेन धृतं सोममित्यर्थः । ते मरुतः "अत्र अस्मिन् देशे “श्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि “दधिरे धारयन्ति ॥

येषां॑ श्रि॒याधि॒ रोद॑सी वि॒भ्राज॑न्ते॒ रथे॒ष्वा ।

दि॒वि रु॒क्म इ॑वो॒परि॑ ॥१२

येषां॑म् । श्रि॒या । अधि॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । वि॒ऽभ्राज॑न्ते । रथे॑षु । आ ।

दि॒वि । रु॒क्मःऽइ॑व । उ॒परि॑ ॥१२

येषाम् । श्रिया । अधि । रोदसी इति । विऽभ्राजन्ते । रथेषु । आ ।

दिवि । रुक्मःऽइव । उपरि ॥१२

"येषां मरुतां “श्रिया कान्त्या "रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मादेते मरुतः “रथेषु “विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । "आ इति चार्थे । तत्र दृष्टान्तः । “उपरि उपरिभूते “दिवि द्युलोके “रुक्मः रोचमानः आदित्यः “इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यम् ॥

युवा॒ स मारु॑तो ग॒णस्त्वे॒षर॑थो॒ अने॑द्यः ।

शु॒भं॒यावाप्र॑तिष्कुतः ॥१३

युवा॑ । सः । मारु॑तः । ग॒णः । त्वे॒षऽर॑थः । अने॑द्यः ।

शु॒भ॒म्ऽयावा॑ । अप्र॑तिऽस्कुतः ॥१३

युवा । सः । मारुतः । गणः । त्वेषऽरथः । अनेद्यः ।

शुभम्ऽयावा । अप्रतिऽस्कुतः ॥१३

“स “मारुतो “गणः “युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा “त्वेषरथः दीप्तरथः “अनेद्यः अनिन्द्यः “शुभंयावा शोभनं गन्ता “अप्रतिष्कुतः अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वे॑द नू॒नमे॑षां॒ यत्रा॒ मद॑न्ति॒ धूत॑यः ।

ऋ॒तजा॑ता अरे॒पस॑ः ॥१४

कः । वे॒द॒ । नू॒नम् । ए॒षा॒म् । यत्र॑ । मद॑न्ति । धूत॑यः ।

ऋ॒तऽजा॑ताः । अ॒रे॒पसः॑ ॥१४

कः । वेद । नूनम् । एषाम् । यत्र । मदन्ति । धूतयः ।

ऋतऽजाताः । अरेपसः ॥१४

“एषां मरुतां स्थानं "को “वेद को जानाति । “नूनम् इदानीं “यत्र स्थाने “धूतयः शत्रूणां कम्पकाः “मदन्ति हृष्यन्ति “ऋतजाताः जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः "अरेपसः अपापाः॥

यूयं मर्तं विपन्यवः प्रणेतार इत्था धिया ।

श्रोतारो यामहूतिषु ॥१५

यूयम् । मर्तम् । विपन्यवः । प्रऽनेतारः । इत्था । धिया ।

श्रोतारः । यामऽहूतिषु ॥१५

यूयम् । मर्तम् । विपन्यवः । प्रऽनेतारः । इत्था । धिया ।

श्रोतारः । यामऽहूतिषु ॥१५

हे “विपन्यवः स्तुतिकामा मरुतः “यूयं “मर्तं मरणस्वभावं यजमानम् “इत्था अनया “धिया इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन “प्रणेतारः प्रकर्षेण प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकम् । "यामहूतिषु । यामो गमनम् । तदर्था हूतयो यस्मिन्निति यामहूतयो यज्ञाः । तेषु "श्रोतारः आह्वानानाम् ॥ ॥ २८ ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिशादसः ।

आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥१६

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुऽचन्द्राः । रिशादसः ।

आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥१६

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुऽचन्द्राः । रिशादसः ।

आ । यज्ञियासः । ववृत्तन ॥१६

हे “रिशादसः हिंसकानां शत्रूणामत्तारो हे "यज्ञियासः यज्ञार्हाः “पुरुश्चन्द्राः प्रभूताह्लादकधनाः “ते यूयं “नः अस्मभ्यं “वसूनि निवासयोग्यानि धनानि “काम्या स्पृहणीयानि “आ “ववृत्तन आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वान्न प्रार्थनोचिता ।।

ए॒तं मे॒ स्तोमं॑मूर्म्ये दा॒र्भ्याय॒ परा॑ वह ।

गिरो॑ देवि र॒थीरि॑व ॥१७

ए॒तम् । मे॒ । स्तोम॑म् । ऊ॒र्म्ये॒ । दा॒र्भ्याय॑ । परा॑ । व॒ह॒ ।

गिरः॑ । दे॒वि॒ । र॒थीःऽइ॑व ॥१७

एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्म्ये । दार्भ्याय । परा । वह ।

गिरः । देवि । रथीःऽइव ॥१७

संपन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ॥ कथम् । मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्षमात्मानं ज्ञात्वात्रिकुलनन्दनः ॥ रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यन्रथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या रात्र्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातुमुपेयायार्चनानसम् । पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस सः । मया सयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा ॥ तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म भगवन् क्रुधः ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवन्नृषेः । हन्त प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येनमब्रवीत् ॥ तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्नुषार्थम् । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां दुहितुः सहस्रम् ॥ गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तप्तुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे “ऊर्म्ये रात्रि देवि । ऊर्म्येति रात्रिनाम । “मे मदीयम् “एतं “स्तोमं मरुद्य:ः् कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रदृक् भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं “दार्भ्याय श्यावाश्वाय “परा पराङ्मुखी दार्भ्याभिमुखी सती “वह प्रापयेत्यर्थः । तदेवादार्थमुच्यते । हे रात्रि “देवि “गिरः स्तुतीर्मरुद्विषयाः परा वह “रथीरिव । रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वा अभिमतं देशं प्रापयति तद्वत् ॥

उ॒त मे॑ वोचता॒दिति॑ सु॒तसो॑मे॒ रथ॑वीतौ ।

न कामो॒ अप॑ वेति मे ॥१८

उ॒त । मे॒ । वो॒च॒ता॒त् । इति॑ । सु॒तऽसो॑मे । रथ॑ऽवीतौ ।

न । काम॑ः । अप॑ । वे॒ति॒ । मे॒ ॥१८

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ ।

न । कामः । अप । वेति । मे ॥१८

हे ऊर्म्ये "उत अपि च “मे मां “वोचतात ब्रूहि । किमित्युच्यते । “इति इत्थम् । कथमिति । “सुतसोमे कृतसोमयागे "रथवीतौ राज्ञि “मे “कामः तत्पुत्रीविषयः “न “अप “वेति नापगच्छति न विरमते इतीत्थं वोचतात ॥

ए॒ष क्षें॑ति॒ रथ॑वीतिर्म॒घवा॒ गोम॑ती॒रनु॑ ।

पर्व॑ते॒ष्वप॑श्रितः ॥१९

ए॒षः । क्षे॒ति॒ । रथ॑ऽवीतिः । म॒घऽवा॑ । गोऽम॑तीः । अनु॑ ।

पर्व॑तेषु । अप॑ऽश्रितः ॥१९

एषः । क्षेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु ।

पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥१९

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् । रथवीतिं तपस्यन्तं संप्रेक्ष्यार्षेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठ एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ “एषः “रथवीतिः “मघवा धनवान् “गोमतीरनु उदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे “क्षेति निवसति “पर्वतेषु हिमवत्पर्वतप्रान्तेषु “अपश्रितः आश्रितः ॥ ॥ २९ ॥

टिप्पणी

बृहद्देवतायां श्यावाश्वस्य कथानकम् ५.५०-८१ (https://sa.wikisource.org/s/292w)

श्यावशबलयोरुपरि टिप्पणी (http://vipin110012.tripod.com/pur_index28/shyavashabala.htm)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६२

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.६१ सूक्तं ५.६२ सूक्तं ५.६३ →
श्रुतविदात्रेयः

दे. मित्रावरुणौ। त्रिष्टुप्।

ऋतेन ऋतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् ।
दश शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥१॥
तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे ।
विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥२॥
अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।
वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३॥
आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।
घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥४॥
अनु श्रुताममतिं वर्धदुर्वीं बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणा ।
नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥५॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।

राजाना क्षत्रमहृणीयमाना सहस्रस्थूणं बिभृथः सह द्वौ ॥६॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यश्वाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा सनेम मध्वो अधिगर्त्यस्य ॥७॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमतश्चक्षाथे अदितिं दितिं च ॥८॥

यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू अच्छिद्रं शर्म भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणाववविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥९॥

सायणभाष्यम्

'ऋतेन ऋतम् ' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद आर्षं त्रैष्टुभं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते - ऋतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत् ' इति । 'वै तत्' इत्युभयोः प्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋ॒तेन॑ ऋ॒तमपि॑हितं ध्रु॒वं वां॒ सूर्य॑स्य॒ यत्र॑ विमु॒चन्त्यश्वा॑न् ।

दश॑ श॒ता स॒ह त॑स्थु॒स्तदेकं॑ दे॒वानां॒ श्रेष्ठं॒ वपु॑षामपश्यम् ॥१

ऋ॒तेन॑ । ऋ॒तम् । अपि॑ऽहितम् । ध्रु॒वम् । वा॒म् । सूर्य॑स्य । यत्र॑ । वि॒ऽमु॒चन्ति॑ । अश्वा॑न् ।

दश॑ । श॒ता । स॒ह । त॒स्थुः॒ । तत् । एक॑म् । दे॒वाना॑म् । श्रेष्ठ॑म् । वपु॑षाम् । अ॒प॒श्य॒म् ॥१

ऋतेन । ऋतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वाम् । सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचन्ति । अश्वान् ।

दश । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकम् । देवानाम् । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥१

"सूर्यस्य "ऋतं सत्यभूतं मण्डलम् "ऋतेन उदकेन अपिहितम् आच्छादितं "ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबन्धः । यत्र "वां युवाभ्यां स्थितिस्तत इत्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः 'चित्र देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ' (ऋ. सं. १. ११५.१

), उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः ' (ऋ. सं. ७. ६१. १) इति 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य ' (ऋ. सं. ७.६३. १) इत्यादिषु प्रसिद्धा । “यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् “अश्वान् “विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्देहादिभिर्निरुद्धानित्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मण्डले “दश “शता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः “तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं “देवानां “वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां “श्रेष्ठं प्रशस्यम् ॥ मत्वर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणषष्ठी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । “तत् मण्डलम् “अपश्यम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डलमपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादित्याशयेन ॥

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुह्रे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥२

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुह्रे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥२

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुह्रे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥२

हे “मित्रावरुणा “वां युवयोः “तत् “महित्वं महत्त्वं "सु सुष्ठु अतिप्रशस्तमित्यर्थः । किं तदित्युच्यते । “ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः “अहभिः अहोभिर्वर्षर्तुसंबन्धिभिः “तस्थुषीः स्थावरभूता अपः “दुदुह्रे दुग्धे। किंच “स्वसरस्य स्वयं सर्तुरादित्यस्य “विश्वाः सर्वाः “धेनाः लोकानां प्रीणयित्रीर्द्युतीः “पिन्वथः वर्धयथः । “वां युवयोः “एकः अप्रतियोगी “पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति ' (निरु ५. ५) इति यास्कवचनात् । तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयरेको रथः “अनु “आ “ववर्त अनुक्रमेण परिभ्रमति ।।

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदानू ॥३

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रऽराजाना । वरुणा । महःऽभिः ।

वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः । अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥३

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रऽराजाना । वरुणा । महःऽभिः ।

वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः । अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥३

हे “मित्रराजाना । मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः सकाशात् तौ मित्रराजानौ। हे “वरुणा । प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादित्वादाद्यं पदं न निहन्यते । वरुणेत्येतस्य तु आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादित्वादनिघातत्वं युक्तम् । नैवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमानाधिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादित्वाभावादुत्तरस्य निघातत्वं युक्तम् ॥ हे देवौ “महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः “पृथिवीमुत अपि च “द्याम् “अधारयतम् । हे देवौ युवाम् “ओषधीः “वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । “गाः “पिन्वतं गवाश्वादीन् वर्धयतम् । तदर्थं “वृष्टिम् “अव “सृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे "जीरदानू क्षिप्रदानौ ॥

आ वा॒मश्वा॑सः सु॒युजो॑ वहन्तु य॒तर॑श्मय॒ उप॑ यन्त्व॒र्वाक् ।

घृ॒तस्य॑ नि॒र्णिगनु॑ वर्तते वा॒मुप॒ सिन्ध॑वः प्र॒दिवि॑ क्षरन्ति ॥४

आ । वा॒म् । अश्वा॑सः । सु॒ऽयुजः॑ । व॒ह॒न्तु॒ । य॒तऽर॑श्मयः । उप॑ । य॒न्तु॒ । अ॒र्वाक् ।

घृ॒तस्य॑ । निः॒ऽनिक् । अनु॑ । व॒र्त॒ते॒ । वा॒म् । उप॑ । सिन्ध॑वः । प्र॒ऽदिवि॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ ॥४

आ । वाम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्तु । यतऽरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।

घृतस्य । निःऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥४

हे मित्रावरुणौ “वां युवाम् “अश्वासः अश्वाः “सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः “आ “वहन्तु । “यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते “अर्वाक् “उप “यन्तु । “घृतस्य उदकस्य “निर्णिक् रूपं "वाम् “अनु “वर्तते अनुगच्छति । किंच “प्रदिवि । पुराणनामैतत् । पुराणाः “सिन्धवः “उप “क्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु॑ श्रु॒ताम॒मतिं॒ वर्ध॑दु॒र्वीं ब॒र्हिरि॑व॒ यजु॑षा॒ रक्ष॑माणा ।

नम॑स्वन्ता धृतद॒क्षाधि॒ गर्ते॒ मित्रासा॑थे वरु॒णेळा॑स्व॒न्तः ॥५

अनु॑ । श्रु॒ताम् । अ॒मति॑म् । वर्ध॑त् । उ॒र्वीम् । ब॒र्हिःऽइ॑व । यजु॑षा । रक्ष॑माणा ।

नम॑स्वन्ता । धृ॒त॒ऽद॒क्षा॒ । अधि॑ । गर्ते॑ । मित्र॑ । आसा॑थे॒ इति॑ । व॒रु॒ण॒ । इळा॑सु । अ॒न्तरिति॑ ॥५

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् । बर्हिःऽइव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥५

“श्रुतां विश्रुताम् “अमतिम् । रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । ताम् “अनु “वर्धत् अनुवर्धयन्तौ । “बर्हिः यज्ञः । सः “इव स यथा “यजुषा मन्त्रेण रक्ष्यते तद्वत् "उर्वीं “रक्षमाणा पालयन्तौ “नमस्वन्ता अन्नवन्तौ हे “धृतदक्षा आत्तबलौ हे “मित्र हे “वरुण हे मित्रावरुणौ युवामुक्तलक्षणौ सन्तौ “इळासु यागभूमिषु “अन्तः मध्ये “गर्ते “अधि रथे “आसाथे उपविशथः । ‘ रथोऽपि गर्त उच्यते ' (निरु. ३. ५) इति यास्कः । ‘ आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ' (ऋ. सं. ५, ६२. ८) इति ॥ ॥ ३० ॥

अक्र॑विहस्ता सु॒कृते॑ पर॒स्पा यं त्रासा॑थे वरु॒णेळा॑स्व॒न्तः ।

राजा॑ना क्ष॒त्रमहृ॑णीयमाना स॒हस्र॑स्थूणं बिभृथः स॒ह द्वौ ॥६

अक्र॑विऽहस्ता । सु॒ऽकृते॑ । प॒रः॒ऽपा । यम् । त्रासा॑थे इति॑ । व॒रु॒णा॒ । इळा॑सु । अ॒न्तरिति॑ ।

राजा॑ना । क्ष॒त्रम् । अहृ॑णीयमाना । स॒हस्र॑ऽस्थूणम् । बि॒भृ॒थ॒ः । स॒ह । द्वौ ॥६

अक्रविऽहस्ता । सुऽकृते । परःऽपा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति ।

राजाना । क्षत्रम् । अहृणीयमाना । सहस्रऽस्थूणम् । बिभृथः । सह । द्वौ ॥६

“अक्रविहस्ता अकृपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कस्मै । "सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे “परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे “वरुणा मित्रावरुणौ युवां “यं यजमानम् “इळासु यागभूमिषु “अन्तः मध्ये “त्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबन्धः । किंच युवां “राजाना राजमानौ "अहृणीयमाना अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं "सह साहित्येन “क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणम् अनेकावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च “बिभृथः धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा । क्षत्रं बलमपरिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं सह धारयथः ॥

हिर॑ण्यनिर्णि॒गयो॑ अस्य॒ स्थूणा॒ वि भ्रा॑जते दि॒व्य१॒॑श्वाज॑नीव ।

भ॒द्रे क्षेत्रे॒ निमि॑ता॒ तिल्वि॑ले वा स॒नेम॒ मध्वो॒ अधि॑गर्त्यस्य ॥७

हिर॑ण्यऽनिर्निक् । अय॑ः । अ॒स्य॒ । स्थूणा॑ । वि । भ्रा॒ज॒ते॒ । दि॒वि । अ॒श्वाज॑नीऽइव ।

भ॒द्रे । क्षेत्रे॑ । निऽमि॑ता । तिल्वि॑ले । वा॒ । स॒नेम॑ । मध्व॑ः । अधि॑ऽगर्त्यस्य ॥७

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्त्यस्य ॥७

अनयो रथः “हिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । “अस्य रथस्य “स्थूणा कीलकादयः “अयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथः “दिवि अन्तरिक्षे “वि “भ्राजते । किमिव । “अश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी विद्युत् । सेव दिवि भ्राजते । किंच “भद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा “क्षेत्रे देवयजने “तिल्विले “वा ॥ ‘ तिल स्नेहने '। तिलुः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे भद्रे च क्षेत्रे “निमिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । “मध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य गर्तं रथं “सनेम संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु सोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः ॥

हिर॑ण्यरूपमु॒षसो॒ व्यु॑ष्टा॒वयः॑स्थूण॒मुदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।

आ रो॑हथो वरुण मित्र॒ गर्त॒मत॑श्चक्षाथे॒ अदि॑तिं॒ दितिं॑ च ॥८

हिर॑ण्यऽरूपम् । उ॒षसः॑ । विऽउ॑ष्टौ । अयः॑ऽस्थूणम् । उत्ऽइ॑ता । सूर्य॑स्य ।

आ । रो॒ह॒थ॒ः । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । गर्त॑म् । अतः॑ । च॒क्षा॒थे॒ इति॑ । अदि॑तिम् । दिति॑म् । च॒ ॥८

हिरण्यऽरूपम् । उषसः । विऽउष्टौ । अयःऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अतः । चक्षाथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥८

“उषसो “व्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । “सूर्यस्य “उदिता उदितावुदये । स एव कालः प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले “हिरण्यरूपम् “अयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुं “गर्तं रथं हे “वरुण हे “मित्र युवां गर्तम् “आ “रोहथः यज्ञं प्राप्तुम् । “अतः अस्माद्धेतोः “अदितिम् अखण्डनीयां भूमिं “दितिं (http://puranastudy.freevar.com/pur_index14/diti.htm) खण्डितां प्रजादिकां “च “चक्षाथे पश्यथः ॥

दाक्षायणयज्ञे ' यद्बंहिष्ठम्' इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो याज्या । सूत्रितं च-- ‘ आ नो मित्रावरुणा यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू ' (आश्व. श्रौ. २. १४) इति । मैत्रावरुणे पशौ हविष एषैव याज्या । सूत्रितं च यद्बंहिष्ठं नातिविधे सुदानू हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यद्बंहि॑ष्ठं॒ नाति॒विधे॑ सुदानू॒ अच्छि॑द्रं॒ शर्म॑ भुवनस्य गोपा ।

तेन॑ नो मित्रावरुणावविष्टं॒ सिषा॑सन्तो जिगी॒वांस॑ः स्याम ॥९

यत् । बंहि॑ष्ठम् । न । अ॒ति॒ऽविधे॑ । सु॒दा॒नू॒ इति॑ सुऽदानू । अच्छि॑द्रम् । शर्म॑ । भु॒व॒न॒स्य॒ । गो॒पा॒ ।

तेन॑ । न॒ः । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अ॒वि॒ष्ट॒म् । सिसा॑सन्तः । जि॒गी॒वांसः॑ । स्या॒म॒ ॥९

यत् । बंहिष्ठम् । न । अतिऽविधे । सुदानू इति सुऽदानू । अच्छिद्रम् । शर्म । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिसासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥९

हे “सुदानू शोभनदानौ हे “भुवनस्य “गोपा युवां “बंहिष्ठं बहुतमं “यत् “अच्छिद्रम् अनवच्छिन्नं “शर्म सुखं गृहं वा “नातिविधे अतिवेद्धुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् ॥ ‘ व्यध ताडने ' इत्यस्मादस्युपपदे कृत्यार्थे केन् संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्म धारयथः “तेन शर्मणा “नः अस्मान् "अविष्टं रक्षतम् । हे “मित्रावरुणौ “सिषासन्तः धनानि संभक्तुमिच्छन्तो वयं “जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः “स्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

टिप्पणी

५.६२.८ हिरण्यरूपमुषसो इति

द्र. शतपथब्राह्मणम् ५.४.१.१५ (https://sa.wikisource.org/s/enu)

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६३

ऋग्वेदः - मण्डल ५

← सूक्तं ५.६२ | सूक्तं ५.६३ | सूक्तं ५.६४ →

अर्चनाना आत्रेयः

दे. मित्रावरुणौ। जगती।

ऋतस्य गोपावधि तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥१॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दृशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥२॥

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पती पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥३॥

माया वां मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥४॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गविष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पयसा न उक्षतम् ॥५॥

वाचं सु मित्रावरुणाविरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥६॥

धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥७॥

सायणभाष्यम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ।।

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटम् । ।

अध्यायः सायणार्येण चतुर्थो व्याकरिष्यते ।।

‘ ऋतस्य गोपौ ' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका - ‘ ऋतस्य सप्तार्चनाना जागतम्' इति । आत्रेयोऽर्चनाना नाम ऋषिः । जगती छन्दः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणा परमे व्योमनि ।

यमत्रं मित्रावरुणावथो युवं तस्मैं वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥१

ऋतस्य । गोपौ । अधिं । तिष्ठथः । रथम् । सत्यऽधर्माणा । परमे । विऽओमनि ।

यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मैं । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥१

ऋतस्य । गोपौ । अधि । तिष्ठथः । रथम् । सत्यऽधर्माणा । परमे । विऽओमनि ।

यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥१

हे "ऋतस्य उदकस्य "गोपौ रक्षितारौ "सत्यधर्माणा सत्यधर्माणौ युवां "रथम् "अधि “तिष्ठथः । आरोहथोऽस्मद्यज्ञमागमनार्थम् । कुत्र । “परमे "व्योमनि निरतिशये आकाशे । हे मित्रावरुणौ "युवं युवाम् "अत्र अस्मिन् यज्ञे "यं यजमानम् "अवथः रक्षथः "तस्मै यजमानाय “वृष्टिः पर्जन्यः "मधुमत् उदकं "दिवः द्युलोकात् "पिन्वते सिञ्चति वर्धयति ॥

स॒म्राजा॑व॒स्य भुव॑नस्य राजथो॒ मित्रा॑वरुणा वि॒दथे॑ स्व॒र्दृशा॑ ।

वृ॒ष्टिं वा॒ं राधो॑ अमृत॒त्वमी॑महे॒ द्यावा॑पृथि॒वी वि च॑रन्ति त॒न्यव॑ः ॥२

स॒म्ऽराजौ॑ । अ॒स्य । भुव॑नस्य । रा॒ज॒थः॒ । मित्रा॑वरुणा । वि॒दथे॑ । स्व॒ःऽदृशा॑ ।

वृ॒ष्टिम् । वा॒म् । राधः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । ई॒म॒हे॒ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वि । च॒र॒न्ति॒ । त॒न्यवः॑ ॥२

सम्ऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वःऽदृशा ।

वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतऽत्वम् । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥२

हे "मित्रावरुणा मित्रावरुणौ "सम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् "अस्य "भुवनस्य "राजथः ईशाथे । "स्वर्दृशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां "विदथे अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबन्धः । "वां युवां “वृष्टिं “राधः धनं वृष्ट्याख्यं धनम् "अमृतत्वं स्वर्गं च "ईमहे प्रार्थयामहे । युवयोः "तन्यवः विसृता रश्मयः "द्यावापृथिवी “वि “चरन्ति विविधं प्राप्नुवन्ति । अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

स॒म्राजा॑ उ॒ग्रा वृ॑ष॒भा दि॒वस्पती॑ पृथि॒व्या मि॒त्रावरु॑णा॒ विच॑र्षणी ।

चि॒त्रेभि॑र॒भ्रैरुप॑ तिष्ठथो॒ रव॒ं द्यां व॑र्षयथो॒ असु॑रस्य मा॒यया॑ ॥३

स॒म्ऽराजौ॑ । उ॒ग्रा । वृ॒ष॒भा । दि॒वः । पती॒ इति॑ । पृ॒थि॒व्याः । मि॒त्रावरु॑णा । विच॑र्षणी॒ इति॒ विऽच॑र्षणी ।

चि॒त्रेभिः॑ । अ॒भ्रैः । उप॑ । ति॒ष्ठ॒थ॒ः । रव॑म् । द्याम् । व॒र्ष॒य॒थ॒ः । असु॑रस्य । मा॒यया॑ ॥३

सम्ऽराजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति । पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥३

“सम्राजौ सम्यक् राजमानौ “उग्रा उद्गूर्णबलौ “वृषभा वर्षितारौ “दिवः द्युलोकस्य “पती स्वामिनौ "पृथिव्याः च पती “विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ “चित्रेभिः चायनीयैः “अभ्रैः मेघैः सह “रवं स्तोत्रम् “उप “तिष्ठथः । पश्चात “द्यां च “वर्षयथः “असुरस्य उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य “मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ।।

मा॒या वां॑ मित्रावरुणा दि॒वि श्रि॒ता सूर्यो॒ ज्योति॑श्चरति चि॒त्रमायु॑धम् ।

तम॒भ्रेण॑ वृ॒ष्ट्या गू॑हथो दि॒वि पर्ज॑न्य द्र॒प्सा मधु॑मन्त ईरते ॥४

मा॒या । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । दि॒वि । श्रि॒ता । सूर्यः॑ । ज्योतिः॑ । च॒र॒ति॒ । चि॒त्रम् । आयु॑धम् ।

तम् । अ॒भ्रेण॑ । वृ॒ष्ट्या । गू॒ह॒थः॒ । दि॒वि । पर्ज॑न्य । द्र॒प्साः । मधु॑ऽमन्तः । ई॒र॒ते॒ ॥४

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।

तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । ईरते ॥४

हे "मित्रावरुणा “वां युवयोः “माया “दिवि “श्रिता आश्रिता । कैषा युवयोर्मायोच्यते । “सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः "ज्योतिः दीप्यमानः “चित्रं चायनीयम् “आयुधम् उक्तलक्षणायुधरूपः “चरति परिभ्रमत्यन्तरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । “तं सूर्यम् “अभ्रेण मेघेन “वृष्ट्या “दिवि “गूहथः गोपायथः । हे “पर्जन्य देव मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं प्रेरितेन त्वया "मधुमन्तः “द्रप्साः “ईरते ईर्यन्ते । त्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ।

रथं॑ युञ्जते म॒रुत॑ः शु॒भे सु॒खं शूरो॒ न मि॑त्रावरुणा॒ गवि॑ष्टिषु ।

रजां॑सि चि॒त्रा वि च॑रन्ति त॒न्यवो॑ दि॒वः स॑म्राजा॒ पय॑सा न उक्षतम् ॥५

रथ॑म् । यु॒ञ्ज॒ते॒ । म॒रुतः॑ । शु॒भे । सु॒ऽखम् । शूरः॑ । न । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । गोऽइ॑ष्टिषु ।

रजां॑सि । चि॒त्रा । वि । च॒र॒न्ति॒ । त॒न्यवः॑ । दि॒वः । स॒म्ऽरा॒जा॒ । पय॑सा । नः॒ । उ॒क्ष॒त॒म् ॥५

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुऽखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽइष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्ऽराजा । पयसा । नः । उक्षतम् ॥५

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् "मरुतः “शुभे उदकार्थं “सुखं शोभनाक्षद्वारं “रथं "युञ्जते अश्वैर्योजयन्ति । “शूरो “न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । “गविष्टिषु गवामुदकानाम् एषणेषु निमित्तेषु “चित्रा चायनीयानि “रजांसि लोकान् “तन्यवः ततास्ते मरुतः “वि “चरन्ति विविधं चरन्ति । तस्मात् तैः सहितौ हे “सम्राजा युवां “दिवः द्युलोकात् “पयसा उदकेन “नः अस्मान् “उक्षतं सिञ्चतम् ॥

वाचं॒ सु मि॑त्रावरुणा॒विरा॑वतीं प॒र्जन्य॑श्चि॒त्रां व॑दति॒ त्विषी॑मतीम् ।

अ॒भ्रा व॑सत म॒रुत॒ः सु मा॒यया॒ द्यां व॑र्षयतम॒रु॒णाम॑रे॒पस॑म् ॥६

वाच॑म् । सु । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । इरा॑ऽवतीम् । प॒र्जन्य॑ः । चि॒त्राम् । व॒द॒ति॒ । त्विषि॑ऽमतीम् ।

अ॒भ्रा । व॒स॒त॒ । म॒रुत॑ः । सु । मा॒यया॑ । द्याम् । व॒र्ष॒य॒त॒म् । अ॒रु॒णाम् । अ॒रे॒पस॑म् ॥६

वाचम् । सु । मित्रावरुणौ । इराऽवतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । वदति । त्विषिऽमतीम् ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥६

हे “मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् “पर्जन्यः मेघः "सु सुष्ठु “इरावतीम् अन्नवतीं अन्नसाधिकां “चित्रां चायनीयां “त्विषीमतीं दीप्तिमतीं “वाचं गर्जनशब्दं “वदति । शब्दयति वृष्ट्यर्थम् । "मरुतः च “अभ्रा अभ्राणि मेघान् “सु सुष्ठु “वसत आच्छादयन्ति “मायया स्वप्रज्ञया । युवां च पर्जन्येन मरुद्भिश्च सह “अरुणाम् अरुणवर्णाम् "अरेपसम् अपापां वृष्ट्यविघातिनीं “द्यां “वर्षयतम् ॥

धर्म॑णा मित्रावरुणा विपश्चिता व्र॒ता र॑क्षेथे॒ असु॑रस्य मा॒यया॑ ।

ऋ॒तेन॒ विश्वं॒ भुव॑नं॒ वि रा॑जथ॒ः सूर्य॒मा ध॑त्थो दि॒वि चित्र्यं॒ रथ॑म् ॥७

धर्म॑णा । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । वि॒प॒ःऽचि॒ता॒ । व्र॒ता । र॒क्षे॒थे॒ इति॑ । असु॑रस्य । मा॒यया॑ ।

ऋ॒तेन॑ । विश्व॑म् । भुव॑नम् । वि । रा॒ज॒थ॒ः । सूर्य॑म् । आ । ध॒त्थ॒ः । दि॒वि । चित्र्य॑म् । रथ॑म् ॥७

धर्मणा । मित्रावरुणा । विपःऽचिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजथः । सूर्यम् । आ । धत्थः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥७

हे “मित्रावरुणा “विपश्चिता प्राज्ञौ युवां “धर्मणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा “व्रता यज्ञादिकर्माणि "रक्षेथे पालयथः । “असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य "मायया प्रज्ञया च "ऋतेन उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन “विश्वं “भुवनं सर्वं भूतजातं "वि “राजथः विदीपयथः इत्यर्थः । “सूर्यमा सूर्यं च "चित्र्यं पूज्यं “रथं रंहणस्वभावं “दिवि द्युलोके “धत्थः धारयथो जगदुपकारार्थम् ॥ ॥ १ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६४

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.६३ सूक्तं ५.६४ सूक्तं ५.६५ →
अर्चनाना आत्रेयः

दे. मित्रावरुणौ। अनुष्टुप्, ७ पङ्क्तिः ।

वरुणं वो रिशादसमृचा मित्रं हवामहे ।

परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसा स्वर्णरम् ॥१॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्यं वां विश्वासु क्षासु जोगुवे ॥२॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सश्चिरे ॥३॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद्ध क्षये मघोनां स्तोतॄणां च स्पूर्धसे ॥४॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ ।

स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥५॥

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहच्च बिभृथः ।

उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥६॥

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्गवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पड्भिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥७॥

सायणभाष्यम्

‘ वरुणं वः' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तमर्चनानस आर्षं मैत्रावरुणम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः । ‘वरुणं पङ्क्त्यन्तं तु ' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

वरु॑णं वो रि॒शाद॑समृ॒चा मि॒त्रं ह॑वामहे ।

परि॑ व्र॒जेव॑ बा॒ह्वोर्ज॑ग॒न्वांसा॒ स्व॑र्णरम् ॥१

वरु॑णम् । वः॒ । रि॒शाद॑सम् । ऋ॒चा । मि॒त्रम् । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

परि॑ । व्र॒जाऽइ॑व । बा॒ह्वोः । ज॒ग॒न्वांसा॑ । स्वः॑ऽनरम् ॥१

वरुणम् । वः । रिशादसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।

परि । व्रजाऽइव । बाह्वोः । जगन्वांसा । स्वःऽनरम् ॥१

“वः युवयोर्मध्ये ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ "रिशादसम् । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेरकं “स्वर्णरं स्वर्गस्य नेतारम् । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं “वरुणम् उक्तलक्षणं “मित्रं च “ऋचा मन्त्रेण “हवामहे आह्वयामः । अथ अवयुत्योच्यते । “व्रजेव गोयूथानीव 'बाह्वोः बलेन “परि “जगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥

ता बा॒हवा॑ सुचे॒तुना॒ प्र य॑न्तमस्मा॒ अर्च॑ते ।

शेवं॒ हि जा॒र्यं॑ वां॒ विश्वा॑सु॒ क्षासु॒ जोगु॑वे ॥२

ता । बा॒हवा॑ । सु॒ऽचे॒तुना॑ । प्र । य॒न्त॒म् । अ॒स्मै॒ । अर्च॑ते ।

शेवं॑म् । हि । जा॒र्यंम् । वा॒म् । विश्वा॑सु । क्षासु॑ । जोगुं॑वे ॥२

ता । बाहवा । सुऽचेतुना । प्र । यन्तम् । अस्मै । अर्चते ।

शेवम् । हि । जार्यम् । वाम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥२

“ता तौ युवां “बाहवा बाहुना “सुचेतुना सुष्ठु प्रज्ञात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यपि आत्मैव ज्ञाता न हस्तः तथापि तद्धर्ममत्रारोप्य स्तूयते । यद्वा एतत् तौ इत्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानावित्यर्थः । शोभनहस्तेन “अस्मै "अर्चते स्तुवते मह्यं “प्र "यन्तम् अभिमतं सुखं प्रगमयतम्॥ अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिर्दानकर्मा वा द्रष्टव्यः ।। प्रयच्छतमित्यर्थः । जार्यं स्तुत्यं “शेवं सुखं “वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा “विश्वासु सर्वासु “क्षासु भूमिषु "जोगुवे गच्छति व्याप्नोति । ' अवते गवते ' (नि. २. १४, २८) इति गतिकर्मसु पाठात् अयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थः ॥

यन्नू॒नम॒श्यां गतिं॑ मि॒त्रस्य॑ यायां प॒था ।

अस्य॑ प्रि॒यस्य॒ शर्म॒ण्यहिं॑सानस्य सश्चिरे ॥३

यत् । नू॒नम् । अ॒श्याम् । गतिं॑म् । मि॒त्रस्यं॑ । या॒या॒म् । प॒था ।

अस्यं॑ । प्रि॒यस्यं॑ । शर्मं॑णि । अहिं॑सानस्य । स॒श्चि॒रे॒ ॥३

यत् । नूनम् । अश्याम् । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।

अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अहिंसानस्य । सश्चिरे ॥३

“यत् यदा "नूनम् इदानीं “गतिं गमनम् “अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा “मित्रस्य मित्रभूतस्य “पथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण “यायां गच्छेयम् । ‘ मित्रो नयतु विद्वान् । (ऋ. सं. १, ९०.१) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तथागमन्नित्याह । “अस्य “प्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः । "अहिंसानस्य अहिंसतः । यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य “शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा “सश्चिरे संगताः ॥

यु॒वाभ्यां॑ मित्रावरुणोप॒मं धे॑यामृ॒चा ।

यद्ध॒ क्षये॑ म॒घोनां॑ स्तोतॄ॒णां च॑ स्पू॒र्धसे॑ ॥४

यु॒वाभ्या॑म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । उ॒प॒ऽमम् । धे॒या॒म् । ऋ॒चा ।

यत् । ह॒ । क्षये॑ । म॒घोना॑म् । स्तो॒तॄ॒णाम् । च॒ । स्पू॒र्धसे॑ ॥४

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।

यत् । ह । क्षये । मघोनाम् । स्तोतॄणाम् । च । स्पूर्धसे ॥४

हे “मित्रावरुणा "युवाभ्यां दातव्यम् “उपमम् उप समीपे मीयमानं धनम् “ऋचा स्तुत्या साधनेन “धेयां धारयामि । “यद्ध यत् खलु युवाभ्यां सकाशादाप्तं धनं “मघोनां धनवतामदातॄणां “स्तोतॄणां च “क्षये गृहे “स्पूर्धसे स्पर्धनाय भवति । धनिकानां स्तोतॄणां च धनाधिक्यविषये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नों मित्र सुदी॒तिभि॒र्वरुंणश्च स॒धस्थ॒ आ ।

स्वे क्षयें म॒घोनां॒ सखींनां च वृ॒धसें ॥५

आ । न॒ः । मि॒त्र॒ । सु॒दी॒तिऽभिः॑ । वरुंणः । च॒ । स॒धऽस्थें । आ ।

स्वे । क्षयें । म॒घोनां॑म् । सखींनाम् । च॒ । वृ॒धसें ॥५

आ । नः । मित्र । सुदीतिऽभिः । वरुणः । च । सधऽस्थे । आ ।

स्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥५

हे “मित्र त्वं च “वरुणश्च “सुदीतिभिः सुदीप्तियुक्तौ युवां “नः अस्माकं “सधस्थे सहस्थाने यज्ञे "आ गच्छतम् । द्वितीय आकारोऽनर्थक आदरार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । “मघोनां धनवतां हविष्मतां “सखीनां “च युवयोः सखिभूतानामस्माकं “क्षये गृहे “स्वे स्वकीये "वृधसे वर्धनाय ।

यु॒वं नो॒ येषुं वरुण क्ष॒त्रं बृ॒हच्चं बिभृ॒थः ।

उ॒रु णो॒ वाजंसातये कृ॒तं रा॒ये स्व॒स्तयें ॥६

यु॒वम् । न॒ः । येषुं । व॒रु॒णा॒ । क्ष॒त्रम् । बृ॒हत् । च॒ । बि॒भृ॒थः ।

उ॒रु । न॒ः । वाजंऽसातये । कृ॒तम् । रा॒ये । स्व॒स्तयें ॥६

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । बिभृथः ।

उरु । नः । वाजऽसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥६

हे “वरुणा मित्रावरुणौ “युवं युवां “नः अस्माकं “क्षत्रं बलं "बृहत् ब्रह्म परिवृढमन्नं “च “येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु “बिभृथः धारयथः युवाभ्यां धृतम् अन्नं च “नः अस्मभ्यं “वाजसातये अन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा “राये धनाय “स्वस्तये क्षेमाय च “उरु विस्तीर्णं “कृतं कुरुतम् ॥

उ॒च्छन्त्यां॑ मे यज॒ता दे॒वक्ष॑त्रे॒ रुश॑द्गवि ।

सु॒तं सोमं॒ न ह॒स्तिभि॒रा प॒ड्भिर्धा॑वतं नरा॒ बिभ्र॑तावर्च॒नान॑सम् ॥७

उ॒च्छन्त्या॑म् । मे॒ । य॒ज॒ता । दे॒वऽक्ष॑त्रे । रुश॑त्ऽगवि ।

सु॒तम् । सोम॑म् । न । ह॒स्तिऽभिः॑ । आ । प॒ट्ऽभिः । धा॒व॒त॒म् । न॒रा॒ । बिभ्र॑तौ । अ॒र्च॒नान॑सम् ॥७

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवऽक्षत्रे । रुशत्ऽगवि ।

सुतम् । सोमम् । न । हस्तिऽभिः । आ । पट्ऽभिः । धावतम् । नरा । बिभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥७

“उच्छन्त्याम् उषसि । मे सोममिति संबन्धः । “यजता यष्टव्यौ “रुशद्गवि रोचमानरश्मौ प्रातःसवने "देवक्षत्रे देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् “मे मदीयं “सुतम् अभिषुतं “सोमं “न । नेति संप्रत्यर्थे । इदानीं “हस्तिभिः हस्तवद्भिः ॥ हन्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥ गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । “पड्भिः पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरश्वैः “आ “धावतम् आगच्छतं "नरा हे नेतारौ मित्रावरुणौ ॥ “अर्चनानसं “बिभ्रतौ अर्चनानसमृर्षिं धारयन्तौ युवाम् ॥ ॥ २ ॥

मण्डल ५

सूक्तं ५.१	सूक्तं ५.२१	सूक्तं ५.४१	सूक्तं ५.६१	
सूक्तं ५.२	सूक्तं ५.२२	सूक्तं ५.४२	सूक्तं ५.६२	
सूक्तं ५.३	सूक्तं ५.२३	सूक्तं ५.४३	सूक्तं ५.६३	
सूक्तं ५.४	सूक्तं ५.२४	सूक्तं ५.४४	सूक्तं ५.६४	
सूक्तं ५.५	सूक्तं ५.२५	सूक्तं ५.४५	सूक्तं ५.६५	
सूक्तं ५.६	सूक्तं ५.२६	सूक्तं ५.४६	सूक्तं ५.६६	
सूक्तं ५.७	सूक्तं ५.२७	सूक्तं ५.४७	सूक्तं ५.६७	
सूक्तं ५.८	सूक्तं ५.२८	सूक्तं ५.४८	सूक्तं ५.६८	सूक्तं ५.८१
सूक्तं ५.९	सूक्तं ५.२९	सूक्तं ५.४९	सूक्तं ५.६९	सूक्तं ५.८२
सूक्तं ५.१०	सूक्तं ५.३०	सूक्तं ५.५०	सूक्तं ५.७०	सूक्तं ५.८३
सूक्तं ५.११	सूक्तं ५.३१	सूक्तं ५.५१	सूक्तं ५.७१	सूक्तं ५.८४
सूक्तं ५.१२	सूक्तं ५.३२	सूक्तं ५.५२	सूक्तं ५.७२	सूक्तं ५.८५
सूक्तं ५.१३	सूक्तं ५.३३	सूक्तं ५.५३	सूक्तं ५.७३	सूक्तं ५.८६
सूक्तं ५.१४	सूक्तं ५.३४	सूक्तं ५.५४	सूक्तं ५.७४	सूक्तं ५.८७
सूक्तं ५.१५	सूक्तं ५.३५	सूक्तं ५.५५	सूक्तं ५.७५	
सूक्तं ५.१६	सूक्तं ५.३६	सूक्तं ५.५६	सूक्तं ५.७६	
सूक्तं ५.१७	सूक्तं ५.३७	सूक्तं ५.५७	सूक्तं ५.७७	
सूक्तं ५.१८	सूक्तं ५.३८	सूक्तं ५.५८	सूक्तं ५.७८	
सूक्तं ५.१९	सूक्तं ५.३९	सूक्तं ५.५९	सूक्तं ५.७९	
सूक्तं ५.२०	सूक्तं ५.४०	सूक्तं ५.६०	सूक्तं ५.८०	

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६५

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.६४
सूक्तं ५.६५
सूक्तं ५.६६ →
रातहव्य आत्रेयः

दे. मित्रावरुणौ। अनुष्टुप्, ६ पङ्क्तिः।

यश्चिकेत स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।
वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥१॥
ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।
ता सत्पती ऋतावृध ऋतावाना जनेजने ॥२॥
ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।
स्वश्वासः सु चेतुना वाजाँ अभि प्र दावने ॥३॥
मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।
मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधतः ॥४॥
वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे ।
अनेहसस्त्वोतयः सत्रा वरुणशेषसः ॥५॥

युवं मित्रेमं जनं यतथः सं च नयथः ।

मा मघोनः परि ख्यतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरुष्यतम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘यश्चिकेत ' इति षड्टचं नवमं सूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यार्षं मैत्रावरुणम् । “यश्चिकेत पड्रातहव्यः' इत्यनुक्रमणिका । “ पङ्क्त्यन्तं तु ' इत्युक्तत्वात् पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यश्चि॒केत॒ स सु॒क्रतु॑र्देव॒त्रा स ब्र॑वीतु नः ।

वरु॑णो॒ यस्य॑ दर्श॒तो मि॒त्रो वा॒ वन॑ते॒ गिर॑ः ॥१

यः । चि॒केत॑ । सः । सु॒ऽक्रतुः॑ । दे॒व॒ऽत्रा । सः । ब्र॒वी॒तु॒ । न॒ः ।

वरु॑णः । यस्य॑ । द॒र्श॒तः । मि॒त्रः । वा॒ । वन॑ते । गिरः॑ ॥१

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।

वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥१

“यः स्तोता “चिकेत जानाति स्तुतिं युवयोः “स "सुक्रतुः स एव शोभनकर्मा “देवत्रा देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा देवेषु मध्ये। युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । “सः सुकर्मा “नः अस्माकं “ब्रवीतु स्तुतिं परम् उपदिशतु । यश्च “दर्शतः दर्शनीयः “वरुणः दर्शनीयः “मित्रो “वा मित्रश्च । वाशब्दश्चार्थे । “गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः “वनते संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठ॑वर्चसा॒ राजा॑ना दीर्घ॒श्रुत्त॑मा ।

ता सत्प॑ती ऋता॒वृध॑ ऋ॒तावा॑ना॒ जने॑जने ॥२

ता । हि । श्रेष्ठ॑ऽवर्चसा । राजा॑ना । दी॒र्घ॒श्रुत्ऽत॑मा ।

ता । सत्प॑ती॒ इति॒ सत्ऽप॑ती । ऋ॒त॒ऽवृधा॑ । ऋ॒तऽवा॑ना । जने॑ऽजने ॥२

ता । हि । श्रेष्ठऽवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्ऽतमा ।

ता । सत्पती इति सत्ऽपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनेऽजने ॥२

“ता “हि तौ खलु मित्रावरुणौ “श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्कौ "राजाना ईश्वरौ “दीर्घश्रुत्तमा दूरदेशादाह्वानश्रोतृतमौ । “ता तौ “सत्पती सतां यजमानानां स्वामिनौ “ऋतावृधा यज्ञस्योदकस्य वा वर्धयितारौ "जनेजने सर्वेषु स्तोतृषु निमित्तेषु “ऋतावाना गमनवन्तौ ।।

ता वा॑मिया॒नोऽव॑से॒ पूर्वा॒ उप॑ ब्रुवे॒ सचा॑ ।

स्वश्वा॑स॒ः सु चे॒तुना॒ वाजाँ॑ अ॒भि प्र दा॒वने॑ ॥३

ता । वा॒म् । इ॒या॒नः । अव॑से । पूर्वौ॑ । उप॑ । ब्रु॒वे॒ । सचा॑ ।

सु॒ऽअश्वा॑सः । सु । चे॒तुना॑ । वाजा॑न् । अ॒भि । प्र । दा॒वने॑ ॥३

ता । वाम् । इयानः । अवसे । पूर्वौ । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥३

“ता तौ “पूर्वौ पुरातनौ "वां युवाम् “इयानः गच्छन् “अवसे रक्षणाय “सचा सह “उप “ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । “स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः । “सुचेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवां “वाजानभि अन्नान्यभिलक्ष्य “प्र प्रकर्षेण “दावने दानाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्वौ ॥ द्वितीयाद्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबन्धः ॥

मि॒त्रो अं॒होश्चि॒दादु॒रु क्षया॑य गा॒तुं व॑नते ।

मि॒त्रस्य॒ हि प्र॒तूर्व॑तः सुम॒तिरस्ति॑ विध॒तः ॥४

मि॒त्रः । अं॒होः । चि॒त् । आत् । उ॒रु । क्षया॑य । गा॒तुम् । व॒न॒ते॒ ।

मि॒त्रस्य॑ । हि । प्र॒ऽतूर्व॑तः । सु॒ऽम॒तिः । अस्ति॑ । वि॒ध॒तः ॥४

मित्रः । अंहोः । चित् । आत् । उरु । क्षयाय । गातुम् । वनते ।

मित्रस्य । हि । प्रऽतूर्वतः । सुऽमतिः । अस्ति । विधतः ॥४

“मित्रः देवः "अंहोश्चित् अंहस्वतोऽपि स्तोतुः “आत् अनन्तरमेव “उरु उरवे “क्षयाय गृहाय निवासाय वा "गातुम् उपायं “वनते प्रयच्छति । "मित्रस्य “हि मित्रस्य खलु देवस्य “सुमतिः शोभनबुद्धिः “प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि “विधतः परिचरतः शुश्रूषकस्य “अस्ति हि भवति खलु ॥

व॒यं मि॒त्रस्याव॑सि॒ स्याम॑ स॒प्रथ॑स्तमे ।

अ॒ने॒हस॒स्त्वोत॑यः स॒त्रा वरु॑णशेषसः ॥५

व॒यम् । मि॒त्रस्य॑ । अव॑सि । स्याम॑ । स॒प्रथः॑ऽतमे ।

अ॒ने॒हसः॑ । त्वाऽऊ॑तयः । स॒त्रा । वरु॑णऽशेषसः ॥५

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सप्रथःऽतमे ।

अनेहसः । त्वाऽऊतयः । सत्रा । वरुणऽशेषसः ॥५

“वयं यजमानाः "मित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य "सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे “अवसि रक्षणे वयं “स्याम भवेम । किंच “अनेहसः अपापाः “त्वोतयः त्वया रक्षिताः “वरुणशेषसः। शेष इत्यपत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः "सत्रा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

यु॒वं मि॑त्रे॒मं जन॒ं यत॑थ॒ः सं च॑ नयथः ।

मा म॒घोन॒ः परि॑ ख्यत॒ं मो अ॒स्माक॒मृषी॑णां गोपी॒थे न॑ उरुष्यतम् ॥६

यु॒वम् । मि॒त्रा॒ । इ॒मम् । जन॑म् । यत॑थः । सम् । च॒ । न॒य॒थ॒ः ।

मा । म॒घोनः॑ । परि॑ । ख्य॒त॒म् । मो इति॑ । अ॒स्माक॑म् । ऋषी॑णाम् । गो॒ऽपी॒थे । न॒ः । उ॒रु॒ष्य॒त॒म् ॥६

युवम् । मित्रा । इमम् । जनम् । यतथः । सम् । च । नयथः ।

मा । मघोनः । परि । ख्यतम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् । गोऽपीथे । नः । उरुष्यतम् ॥६

हे "मित्रा मित्रावरुणौ “युवं युवाम् "इमं “जनं स्तोतारं मां प्रति “यतथः गच्छथः । आगत्य च “सं च "नयथः संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यन्तर्णीतण्यर्थोऽयम् । अहनि यतथः व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । “मघोनः हविर्लक्षणान्नवतोऽस्मान् “मा “परि “ख्यतं मा परित्यजतम् । "मो मैव “ऋषीणाम् “अस्माकं पुत्रानपि परि ख्यतम् । किंतु 'गोपीथे । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् “नः “उरुष्यतं रक्षतम् ॥ ॥ ३ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६६

दे. मित्रावरुणौ। अनुष्टुप् ।

आ चिकितान सुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥१॥

ता हि क्षत्रमविह्रुतं सम्यगसुर्यमाशाते ।

अध व्रतेव मानुषं स्वर्ण धायि दर्शतम् ॥२॥

ता वामेषे रथानामुर्वीं गव्यूतिमेषाम् ।

रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥३॥

अधा हि काव्या युवं दक्षस्य पूर्भिरद्भुता ।

नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥४॥

तदृतं पृथिवि बृहच्छ्रवएष ऋषीणाम् ।

ज्रयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥५॥

आ यद्वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः ।

व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये ॥६॥

सायणभाष्यम्

‘आ चिकितान' इति षड्टृचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यार्षम् आनुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका - आ चिकितानानुष्टुभं तु ' इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च – ' आ चिकितान सुक्रतू त्यमु वो अप्रहणम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ चिंकितान सुक्रतूं देवौ मंर्त रिशादंसा ।

वरुंणाय ऋतपेंशसे दधीत प्रयंसे महे ॥१

आ । चिकितान । सुक्रतू इतिं सुऽक्रतूं । देवौ । मर्त । रिशादंसा ।

वरुंणाय । ऋतऽपेंशसे । दधीत । प्रयंसे । महे ॥१

आ । चिकितान । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा ।

वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥१

हे “चिकितान जानन् स्तुतिं हे “मर्त मनुष्य रातहव्य त्वमिति तस्यैव संबोधनम् । "सुक्रतू शोभनकर्माणौ “रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ "देवौ "आ आकारयेति शेषः । आहूय च "ऋतपेशसे । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकम् । उदकमेव रूपं यस्य तादृशाय “वरुणाय “प्रयसे । मत्वर्थो लुप्यते ॥ हविर्लक्षणान्नवते “महे महते पूज्याय “दधीत दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्धविर्दधीत । महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यम् ॥

ता हि क्षत्रमविंह्रुतं सम्यगंसुर्य१ंमाशांते ।

अधं व्रतेव मानुंषं स्व१र्ण धांयि दर्शतम् ॥२

ता । हि । क्षत्रम् । अविंऽह्रुतम् । सम्यक् । असुर्यंम् । आशांते इतिं ।

अधं । व्रताऽइंव । मानुंषम् । स्वः । न । धायि । दर्शतम् ॥२

ता । हि । क्षत्रम् । अविऽह्रुतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशाते इति ।

अध । व्रताऽइव । मानुषम् । स्वः । न । धायि । दर्शतम् ॥२

“ता “हि । हीति हेतौ । यस्मात् ता तौ "क्षत्रं बलम् “अविह्रुतम् अहिंस्यम् "असुर्यम् असुरविघाति महद्बलं “सम्यक् “आशाते व्याप्नुतः “अध अतो हेतोः “मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं "व्रतेव कर्मेव तद्यथा मनुष्येषु नियतं "स्वर्ण सूर्य इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् “दर्शतं दर्शनीयं बलं “धायि यज्ञे निहितम् ॥

ता वा॒मेषे॒ रथा॑नामु॒र्वीं गव्यू॑तिमेषाम् ।

रा॒तहं॑व्यस्य सुष्टु॒तिं द॒धृक्स्तोमै॑र्मनामहे ॥३

ता । वा॒म् । एषे॑ । रथा॑नाम् । उ॒र्वीम् । गव्यू॑तिम् । ए॒षा॒म् ।

रा॒तऽहं॑व्यस्य । सु॒ऽस्तु॒तिम् । द॒धृक् । स्तोमैः॑ । म॒ना॒म॒हे॒ ॥३

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।

रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥३

हे मित्रावरुणौ “ता तौ प्रसिद्धौ “वां युवां “रथानाम् अस्मदीयानाम् “एषां पुरतो वर्तमानानाम् “उर्वीं प्रभूतां “गव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् “एषे गन्तुम् । मार्गरक्षणायेत्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः । तदर्थं वां “मनामहे स्तुमः "रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्यसंबन्धिभिः “सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुतिसाधनैः “स्तोमैः “दधृक् धर्षकौ युवाम् ।।

अधा॒ हि काव्या॑ यु॒वं दक्ष॑स्य पू॒र्भिर॑द्भुता ।

नि के॒तुना॒ जना॑नां चि॒केथे॑ पूतदक्षसा ॥४

अध॑ । हि । काव्या॑ । यु॒वम् । दक्ष॑स्य । पूः॒ऽभिः । अ॒द्भु॒ता॒ ।

नि । के॒तुना॑ । जना॑नाम् । चि॒केथे॒ इति॑ । पू॒त॒ऽद॒क्ष॒सा॒ ॥४

अध । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पूःऽभिः । अद्भुता ।

नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥४

“अध अपि च । “हि प्रसिद्धौ । “काव्या स्तुत्यौ “युवं युवां “दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम “पूर्भिः पूरकैः स्तवैः हे “अद्भुता महान्तावाश्चर्यभूतौ सन्तौ “केतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा “जनानां यजमानानामित्यर्थः । स्तोत्रं “नि “चिकेथे नितरां जानीथः । हे “पूतदक्षसा शुद्धबलौ युवाम् ॥

तदृ॒तं पृ॑थिवि बृ॒हच्छ्र॑वए॒ष ऋषी॑णाम् ।

ज्र॒य॒सा॒नावरं॑ पृ॒थ्वति॑ क्षरन्ति॒ याम॑भिः ॥५

तत् । ऋ॒तम् । पृ॒थि॒वि॒ । बृ॒हत् । श्र॒वः॒ऽए॒षे । ऋषी॑णाम् ।

ज्र॒य॒सा॒नौ । अर॑म् । पृ॒थु । अति॑ । क्ष॒र॒न्ति॒ । याम॑ऽभिः ॥५

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवःऽएषे । ऋषीणाम् ।

ज्रयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामऽभिः ॥५

हे “पृथिवि देवि त्वयि “तत् सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं "बृहत् प्रभूतम् “ऋतम् उदकम् “ऋषीणां स्तोतॄणामस्माकं “श्रवएषे अन्नस्यैषणे सति ज्रयसानौ गच्छन्तौ ॥ ‘ छन्दस्यसानच् शुजॄभ्याम् ' (उ. सू. २. २४३) इत्यसानच् ज्रयतेरपि भवति। ‘ चितः' इत्यन्तोदात्तः ॥ "अरम् अलमस्यर्थं “पृथु यथा भवति तथा “यामभिः गमनैः “अति “क्षरन्ति अत्यर्थं वर्षतः ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

आ यद्वा॑मीयचक्षसा॒ मित्रं॑ व॒यं च॑ सू॒रय॑ः ।

व्यचि॑ष्ठे बहु॒पाय्ये॒ यते॑महि स्व॒राज्ये॑ ॥६

आ । यत् । वा॒म् । ई॒य॒ऽच॒क्ष॒सा॒ । मित्रा॑ । व॒यम् । च॒ । सू॒रयः॑ ।

व्यचि॑ष्ठे । ब॒हु॒ऽपाय्ये॑ । यते॑महि । स्व॒ऽराज्ये॑ ॥६

आ । यत् । वाम् । ईयऽचक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सूरयः ।

व्यचिष्ठे । बहुऽपाय्ये । यतेमहि । स्वऽराज्ये ॥६

हे “ईयचक्षसा व्याप्तदर्शनौ हे "मित्रा मित्रावरुणौ “वां युवां “यत् ये “वयं “च “सूरयः स्तोतारः “आ आह्वयामः । “व्यचिष्ठे अत्यन्तविस्तृते “बहुपाय्ये बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा “स्वराज्ये स्वराट्त्वाय एवंविधराज्यार्थं “यतेमहि गच्छेम ॥ ॥ ४ ॥

मण्डल ५

विकिस्रोतः

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६७

दे. मित्रावरुणौ। अनुष्टुप्

बळित्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥१॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदथः ।

धर्तारा चर्षणीनां यन्तं सुम्नं रिशादसा ॥२॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

व्रता पदेव सश्चिरे पान्ति मर्त्यं रिषः ॥३॥

ते हि सत्या ऋतस्पृश ऋतावानो जनेजने ।

सुनीथासः सुदानवोऽंहोश्चिदुरुचक्रयः ॥४॥

को नु वां मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।

तत्सु वामेषते मतिरत्रिभ्य एषते मतिः ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ बळित्था देव ' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका--' बळित्था पञ्च यजतः । इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । ‘ आनुष्टुभं तु ' इत्युक्तत्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरुणौ देवता ! विनियोगो लैङ्गिकः ।।

बळि॒त्था दे॑व निष्कृ॒तमादि॑त्या यज॒तं बृ॒हत् ।

वरु॑ण॒ मित्रार्य॑म॒न्वर्षि॑ष्ठं क्ष॒त्रमा॑शाथे ॥१

बट् । इ॒त्था । दे॒वा॒ । निः॒ऽकृ॒तम् । आदि॑त्या । य॒ज॒तम् । बृ॒हत् ।

वरु॑ण । मित्र॑ । अर्य॑मन् । वर्षि॑ष्ठम् । क्ष॒त्रम् । आ॒शा॒थे॒ इति॑ ॥१

बट् । इत्था । देवा । निःऽकृतम् । आदित्या । यजतम् । बृहत् ।

वरुण । मित्र । अर्यमन् । वर्षिष्ठम् । क्षत्रम् । आशाथे इति ॥१

हे “देवा द्योतमानौ हे “आदित्या अदितेः पुत्रौ हे “वरुण हे “अर्यमन् अरीणां नियमितः “मित्र देव युवां “बट् सत्यं “निष्कृतम्' अबाध्यम् “इत्था इत्थम् इदानीं वर्तमानप्रकारेण “यजतं यष्टव्यं "बृहत् अतिप्रवृद्धं “वर्षिष्ठं प्रवृद्धतमं “क्षत्रं बलम् "आशाथे अश्नुवाथे । यद्वा अर्यमा पृथगेव निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम् ।।

आ यद्योनिं॑ हिर॒ण्ययं॒ वरु॑ण॒ मित्र॒ सद॑थः ।

ध॒र्तारा॑ चर्षणी॒नां य॒न्तं सु॒म्नं रि॑शादसा ॥२

आ । यत् । योनि॑म् । हि॒र॒ण्यय॑म् । वरु॑ण । मित्र॑ । सद॑थः ।

ध॒र्तारा॑ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । य॒न्तम् । सु॒म्नम् । रि॒शा॒द॒सा॒ ॥२

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । वरुण । मित्र । सदथः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् । यन्तम् । सुम्नम् । रिशादसा ॥२

“यत् यस्मात् “हिरण्ययं हितरमणीयं “योनिं यज्ञभूमिं हे “वरुण हे "मित्र “आ “सदथः आगच्छथः तस्मात् “चर्षणीनां मनुष्याणां “धर्तारा धारकौ च हे "रिशादसा हिंसकानां क्षेप्तारौ युवाम् अस्मभ्यं “सुम्नं सुखं "यन्तं कुरुतमित्यर्थः ।।

विश्वे॒ हि वि॒श्ववे॑दसो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।

व्र॒ता प॒देव॑ सश्चि॒रे॒ पान्ति॒ मर्त्यं॑ रि॒षः ॥३

विश्वे॑ । हि । वि॒श्वऽवे॑दसः । वरु॑णः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ।

व्र॒ता । प॒दाऽइ॑व । स॒श्चि॒रे॒ । पान्ति॑ । मर्त्य॑म् । रि॒षः ॥३

विश्वे । हि । विश्वऽवेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

व्रता । पदाऽइव । सश्चिरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥३

"विश्वे "हि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । "विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा "बरुणो "मित्रो "अर्यमा चैते त्रयः सर्वे "व्रता अस्मदीयानि कर्माणि "पदेव पदानीव स्थानानीव "सश्चिरे संगता भवन्ति । आगत्य च मां "मर्त्यं "रिषः हिंसकात् "पान्ति रक्षन्ति ।।

ते हि स॒त्या ऋ॑त॒स्पृश॑ ऋ॒तावा॑नो॒ जने॑जने ।

सु॒नी॒थास॑ः सु॒दान॑वो॒ऽहोश्चि॑दु॒रु॒चक्र॑यः ॥४

ते । हि । स॒त्याः । ऋ॒त॒ऽस्पृश॑ः । ऋ॒तऽवा॑नः । जने॑ऽजने ।

सु॒ऽनी॒थास॑ः । सु॒ऽदान॑वः । अ॒ंहोः । चि॒त् । उ॒रु॒ऽचक्र॑यः ॥४

ते । हि । सत्याः । ऋतऽस्पृशः । ऋतऽवानः । जनेऽजने ।

सुऽनीथासः । सुऽदानवः । अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥४

"ते "हि खलु "सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा "ऋतस्पृशः उदकस्पर्शस्य कर्तारः "ऋतावानः यज्ञवन्तः "जनेजने सर्वेषु यजमानेषु "सुनीथासः सुनयनाः "सुदानवः सुदानाः । हीति प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबन्धनीयः । एवं महानुभावा वरुणादयः "अंहोश्चित् । चिदप्यर्थे । पापिनोऽपि स्वस्तोतुः "उरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ।।

को नु वां॑ मि॒त्रास्तु॑तो॒ वरु॑णो वा त॒नूना॑म् ।

तत्सु वा॒मेष॑ते म॒तिरत्रि॑भ्य॒ एष॑ते म॒तिः ॥५

कः । नु । वा॒म् । मि॒त्र॒ । अस्तु॑तः । वरु॑णः । वा॒ । त॒नूना॑म् ।

तत् । सु । वा॒म् । आ । ई॒ष॒ते॒ । म॒तिः । अत्रिं॑ऽभ्यः । आ । ई॒ष॒ते॒ । म॒तिः ॥५

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।

तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिऽभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥५

हे "मित्र "वां युवयोर्मध्ये त्वं च “वरुणो “वा “को नु “अस्तुतः । सर्वैरस्तूयमानः कोऽस्ति । उभावपि स्तुत्यावित्यर्थः । “तनूनाम् इति तृतीयार्थे षष्ठी । तनुभिः स्तुतिभिः अस्तुत इति संबन्धः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं ‘वरुणेळास्वन्तः ' (ऋ. सं. ५. ६२. ६) इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्य अनाम्नानात्। लोकेषु बहुषु संनिहितेषु एकमेव संबोध्य युवयोरिदं युष्माकमिदमिति प्रयुञ्जते ॥ “तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मात् । तनूनामित्येतत् व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यम् । तनूनाम् अल्पमतीनामस्माकं “मतिः स्तुतिः “वां युवां सुष्ठु “एषते अभिगच्छति । “अत्रिभ्यः अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् अस्मदीयमतिः “एषते । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६८

दे. मित्रावरुणौ। गायत्री ।

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा ।
महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥१॥
सम्राजा या घृतयोनी मित्रश्चोभा वरुणश्च ।
देवा देवेषु प्रशस्ता ॥२॥
ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य ।
महि वां क्षत्रं देवेषु ॥३॥
ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते ।
अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥४॥
वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्पती दानुमत्याः ।
बृहन्तं गर्तमाशाते ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र वो मित्राय ' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्यार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते-- ‘ प्र वो गायत्रम् ' इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च- प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरुणयोः ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अभिप्लवषडहे पृष्ठ्यषडहे च स्तोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं-- ‘ प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत् ' (आश्व.श्रौ.. ७. ५) इति ॥

प्र वों मि॒त्राय॑ गायत॒ वरु॑णाय वि॒पा गि॒रा ।

महि॑क्षत्रावृ॒तं बृ॒हत् ॥१

प्र । व॒ः । मि॒त्राय॑ । गा॒य॒त॒ । वरु॑णाय । वि॒पा । गि॒रा ।

महि॑ऽक्षत्रौ । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥१

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा ।

महिऽक्षत्रौ । ऋतम् । बृहत् ॥१

हे मदीया ऋत्विजः “वः । यूयमित्यर्थः । “मित्राय “वरुणाय च “विपा व्याप्तया “गिरा स्तुत्या “प्र “गायत स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत् पाकं पचतीतिवत् । हे “महिक्षत्रौ प्रभूतबलौ युवाम् “ऋतं यज्ञं “बृहत् महत् अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत प्रभूतम् ऋतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

स॒म्राजा॒ या घृ॒तयो॑नी मि॒त्रश्चो॒भा वरु॑णश्च ।

दे॒वा दे॒वेषु॑ प्रश॒स्ता ॥२

स॒म्ऽराजा॑ । या । घृ॒तयो॑नी॒ इति॑ घृ॒तऽयो॑नी । मि॒त्रः । च॒ । उ॒भा । वरु॑णः । च॒ ।

दे॒वा । दे॒वेषु॑ । प्र॒ऽश॒स्ता ॥२

सम्ऽराजा । या । घृतयोनी इति घृतऽयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।

देवा । देवेषु । प्रऽशस्ता ॥२

"या यौ “मित्रश्च “वरुणश्च । परस्परापेक्षया चशब्दः । “उभा उभौ “सम्राजा सर्वस्य स्वामिनौ “घृतयोनी उदकस्योत्पादकौ "देवा द्योतमानौ “देवेषु मध्ये “प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्यौ । तौ गायतेति पूर्वत्रान्वयः ॥

ता नं॒ः शक्तं॒ पार्थिवस्य म॒हो रा॒यो दि॒व्यस्यं ।

महिं वां क्ष॒त्रं दे॒वेषुं ॥३

ता । नः॒ । श॒क्त॒म् । पार्थिवस्य । म॒हः । रा॒यः । दि॒व्यस्यं ।

महिं । वा॒म् । क्ष॒त्रम् । दे॒वेषुं ॥३

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य ।

महि । वाम् । क्षत्रम् । देवेषु ॥३

“ता तौ देवौ “नः अस्मदर्थं “पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य "दिव्यस्य दिवि भवस्य च “महः। महतः “रायः धनस्य “शक्तं समर्थौ भवतम् । दातुमिति शेषः । हे देवौ “वां युवयोः “महि महत् पूज्यं “क्षत्रं बलं "देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥

ऋ॒तमृ॒तेन॒ सपंन्तेषि॒रं दक्षमाशाते ।

अ॒द्रुहां दे॒वौ वंर्धेते ॥४

ऋ॒तम् । ऋ॒तेनं । सपंन्ता । इ॒षि॒रम् । दक्षम् । आ॒शा॒ते॒ इतिं ।

अ॒द्रुहां । दे॒वौ । व॒र्धे॒ते॒ इतिं ॥४

ऋतम् । ऋतेन । सपन्ता । इषिरम् । दक्षम् । आशाते इति ।

अद्रुहा । देवौ । वर्धेते इति ॥४

“ऋतेन उदकेन निमित्तेन “ऋतं यज्ञं “सपन्ता स्पृशन्तौ “इषिरम् एषणवन्तं “दक्षं प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा “आशाते व्याप्नुतः । “अद्रुहा अद्रोग्धारौ “देवौ मित्रावरुणौ युवां “वर्धेते प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृ॒ष्टिद्यांवा री॒त्यांपे॒षस्पती॒ दानुंमत्याः ।

बृ॒हन्तं॒ गर्तमाशाते ॥५

वृ॒ष्टि॒ऽद्या॑वा । री॒ति॒ऽआ॑पा । इ॒षः । पती॒ इति॑ । दानुं॒ऽमत्याः ।

बृ॒हन्तं॑म् । गर्त॑म् । आ॒शा॒ते॒ इति॑ ॥५

वृष्टिऽद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुऽमत्याः ।

बृहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥५

"वृष्टिद्यावा । वृष्ट्यर्था द्यौः स्तुतिर्ययोस्तौ वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशौ । 'रीत्यापा ॥ री गतिरेषणयोः ॥ रीतिः प्राप्तिः । सैव आपा आप्तिः अभिमतप्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ । "इषः अन्नस्य "पती स्वामिनौ । वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम् । "दानुमत्याः दानवत्याः । दातुमुचितायाः इत्यर्थः । एतदिड्विशेषणम् । एवं महानुभावौ "बृहन्तं महान्तं "गर्तं रथम् "आशाते व्याप्नुतः । अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ॥ ६ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.६९

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.६८ | सूक्तं ५.६९ | सूक्तं ५.७० →
उरुचक्रिरात्रेयः।

दे. मित्रावरुणौ। त्रिष्टुप्

त्री रोचना वरुण त्रीँरुत द्यून्त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।
वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्यम् ॥१॥
इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुह्रे ।
त्रयस्तस्थुर्वृषभासस्तिसृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥२॥
प्रातर्देवीमदितिं जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।
राये मित्रावरुणा सर्वतातेळे तोकाय तनयाय शं योः ॥३॥
या धर्तारा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।
न वां देवा अमृता आ मिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘त्री रोचना ' इति चतुर्ऋचं त्रयोदशं सूक्तम् । उरुचक्रिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च - ‘ त्री रोचना चतुष्कमुरुचक्रिः' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्री रोचना वरुण त्रीँरुत द्यून्त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमतिं क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्यम् ॥१

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानौ । अमतिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुर्यम् ॥१

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानौ । अमतिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुर्यम् ॥१

हे वरुण हे "मित्र युवां "त्री त्रीणि “रोचना रोचनानि द्युलोकान् धारयथ इति संबन्धः । “उत अपि च “त्रीन् "द्यून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् “धारयथः । तथा “त्रीणि “रजांसि भूलोकान् । कीदृशौ युवाम् । “वावृधानौ वर्धमानौ “क्षत्रियस्य । क्षत्रं बलम् । तद्वत इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रियजातीयस्य यजमानस्य “अमतिम् । रूपनामैतत् । रूपं “व्रतं कर्म च "अजुर्यम् अजीर्णमविरतं वा “रक्षमाणौ ॥

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमद्वां सिन्धवो मित्र दुह्रे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभासस्तिसृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥२

इराऽवतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुऽमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुह्रे ।

त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिसृणाम् । धिषणानाम् । रेतःऽधाः । वि । द्युऽमन्तः ॥२

इराऽवतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुऽमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुह्रे ।

त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिसृणाम् । धिषणानाम् । रेतःऽधाः । वि । द्युऽमन्तः ॥२

हे “वरुण हे “मित्र “वां युवयोराज्ञया “धेनवः गावः “इरावतीः । इरा क्षीरलक्षणा। तद्वत्यो भवन्ति । तथा “सिन्धवः स्यन्दनशीला मेघा नद्यो वा “मधुमत् मधुररसमुदकं "दुहे दुहन्ति । तथा “त्रयः त्रिसंख्याकाः “वृषभासः वर्षितारः “रेतोधाः उदकस्य धारकाः

“द्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्निवाय्वादित्याः “तिसृणां त्रिसंख्याकानां “धिषणानां स्थानानां पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानां स्वामिनः सन्तः “वि विविधं प्रत्येकं “तस्थुः तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रा॒तर्दे॒वीमदि॑तिं जोहवीमि म॒ध्यंदि॑न॒ उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।

रा॒ये मि॑त्रावरुणा स॒र्वता॒तेळे॑ तो॒काय॒ तन॑याय॒ शं योः ॥३

प्रा॒तः । दे॒वीम् । अदि॑तिम् । जो॒ह॒वी॒मि॒ । म॒ध्यन्दि॑ने । उत्ऽइ॑ता । सूर्य॑स्य ।

रा॒ये । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । स॒र्वऽता॑ता । ईळे॑ । तो॒काय॑ । तन॑याय । शम् । योः ॥३

प्रातः । देवीम् । अदितिम् । जोहवीमि । मध्यन्दिने । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वऽताता । ईळे । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥३

अहमृषिः “प्रातः प्रातःकाले “अदितिम् अखण्डनीयां देवानां जननीं “देवीं द्योतमानां “जोहवीमि आह्वयामि । तथा “मध्यंदिने “सूर्यस्य “उदिता उदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने जोहवीमि । हे “मित्रावरुणा युवां “राये धनप्राप्तये सर्वतातौ यज्ञे “ईळे स्तौमि । पुनः किमर्थम् । “तोकाय पुत्राय “तनयाय तत्पुत्राय च "शम् अरिष्टशमनाय “योः सुखस्य मिश्रणाय चेळे इति ॥

या ध॒र्तारा॒ रज॑सो रोच॒नस्यो॒तादि॒त्या दि॒व्या पार्थि॑वस्य ।

न वां॑ दे॒वा अ॒मृता॒ आ मि॑नन्ति व्र॒तानि॑ मित्रावरुणा ध्रु॒वाणि॑ ॥४

या । ध॒र्तारा॑ । रज॑सः । रो॒च॒नस्य॑ । उ॒त । आ॒दि॒त्या । दि॒व्या । पार्थि॑वस्य ।

न । वा॒म् । दे॒वाः । अ॒मृताः॑ । आ । मि॒न॒न्ति॒ । व्र॒तानि॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । ध्रु॒वाणि॑ ॥४

या । धर्तारा । रजसः । रोचनस्य । उत । आदित्या । दिव्या । पार्थिवस्य ।

न । वाम् । देवाः । अमृताः । आ । मिनन्ति । व्रतानि । मित्रावरुणा । ध्रुवाणि ॥४

“या यौ “रोचनस्य रोचमानस्य “रजसः लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । “उत अपि च “पार्थिवस्थ रजसः या यौ धर्तारौ “आदित्या अदितेः पुत्रौ "दिव्या दिवि भवौ तौ युवामीळे इति पूर्वत्र संबन्धः । हे “मित्रावरुणा “वां युवयोः “ध्रुवाणि “व्रतानि कर्माणि “देवाः अन्ये इन्द्रादयः “अमृताः अमरणधर्माणोऽपि “न “आ “मिनन्ति न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥ ७ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.६९&oldid=199746" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७०

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.६९ सूक्तं ५.७० सूक्तं ५.७१ →
उरुचक्रिरात्रेयः

दे. मित्रावरुणौ। गायत्री।

पुरूरुणा चिद्ध्यस्त्यवो नूनं वां वरुण ।

मित्र वंसि वां सुमतिम् ॥१॥

ता वां सम्यगद्रुह्वाणेषमश्याम धायसे ।

वयं ते रुद्रा स्याम ॥२॥

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रायेथां सुत्रात्रा ।

तुर्याम दस्यून्तनूभिः ॥३॥

मा कस्याद्भुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः ।

मा शेषसा मा तनसा ॥४॥

सायणभाष्यम्

‘ पुरूरुणा' इति चतुर्ऋचं चतुर्दशं सूक्तमुरुचक्रेरार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम् । ‘पुरूरुणा गायत्रं तु ' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रातःसवने अवापार्थत्वेन इदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह । ‘ प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' इति ह्युक्तम् । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे आद्यस्तृचः षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । सूत्रितं च - पुरूरुणा चिद्ध्यस्ति प्रति वां सूर उदिते ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ।।

पु॒रू॒रुणा॑ चि॒द्ध्यस्त्यवो॑ नू॒नं वां॑ वरुण ।

मित्र॒ वंसि॑ वां सुम॒तिम् ॥१

पु॒रु॒ऽउ॒रुणा॑ । चि॒त् । हि । अस्ति॑ । अवः॑ । नू॒नम् । वा॒म् । व॒रु॒ण॒ ।

मित्र॑ । वंसि॑ । वा॒म् । सु॒ऽम॒तिम् ॥१

पुरुऽउरुणा । चित् । हि । अस्ति । अवः । नूनम् । वाम् । वरुण ।

मित्र । वंसि । वाम् । सुऽमतिम् ॥१

हे मित्रावरुणौ "वां युवयोः “पुरूरुणा “चित् । अत्र सोः ‘सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरूरु। अत्यन्तमुरुतरमित्यर्थः । तादृक् “अवः रक्षणं "नूनं निश्चयेन “अस्ति । “हि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे “वरुण हे “मित्र "वां युवयोः "सुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं “वंसि संभजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वंसीति भावः ॥

ता वां॑ स॒म्यग॑द्रुह्वा॒णेष॑मश्याम॒ धाय॑से ।

व॒यं ते रु॑द्रा स्याम ॥२

ता । वा॒म् । स॒म्यक् । अ॒द्रु॒ह्वा॒णा॒ । इष॑म् । अ॒श्या॒म॒ । धाय॑से ।

व॒यम् । ते । रु॒द्रा॒ । स्या॒म॒ ॥२

ता । वाम् । सम्यक् । अद्रुह्वाणा । इषम् । अश्याम । धायसे ।

वयम् । ते । रुद्रा । स्याम ॥२

हे “अद्रुह्वाणा हे अद्रोग्धारौ "ता तौ प्रसिद्धौ “वां युवां “सम्यक् । स्तुम इति शेषः । स्तोतारो वयम् “इषम् अन्नं “धायसे पानाय भोजनाय “अश्याम प्राप्नुयाम । हे “रुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ रुदद्भिः द्रवणीयौ वा “ते स्तोतारः “वयं “स्याम भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पा॒तं नो॑ रुद्रा पा॒युभि॑रु॒त त्रा॑येथां सुत्रा॒त्रा ।

तु॒र्याम॒ दस्यू॑न्त॒नूभि॑ः ॥३

पा॒तम् । न॒ः । रु॒द्रा॒ । पा॒युऽभि॑ः । उ॒त । त्रा॒ये॒था॒म् । सु॒ऽत्रा॒त्रा ।

तु॒र्याम॑ । दस्यू॑न् । त॒नूभि॑ः ॥३

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेथाम् । सुऽत्रात्रा ।

तुर्याम । दस्यून् । तनूभिः ॥३

हे "रुद्रा उक्तरूपौ देवौ युवां “नः अस्मान् “पायुभिः रक्षणैः “पातं रक्षतम् । "उत अपि च “सुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन “त्रायेथां पालयेथाम् । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च “तनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा "दस्यून् शत्रून् “तुर्याम हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्या॑द्भुतक्रतू य॒क्षं भुं॑जेमा त॒नूभि॑ः ।

मा शेष॑सा॒ मा तन॑सा ॥४

मा । कस्य॑ । अ॒द्भु॒त॒क्र॒तू॒ इत्य॑द्भुतऽक्रतू । य॒क्षम् । भु॒जे॒म॒ । त॒नूभि॑ः ।

मा । शेष॑सा । मा । तन॑सा ॥४

मा । कस्य । अद्भुतक्रतू इत्यद्भुतऽक्रतू । यक्षम् । भुजेम । तनूभिः ।

मा । शेषसा । मा । तनसा ॥४

हे “अद्भुतक्रतू आश्चर्यकर्माणौ वयं “कस्य अन्यस्य कस्यचन “यक्षं पूजितं धनं “मा “भुजेम मा भुञ्जीमहि “तनूभिः अस्मदीयैः अवयवैः । युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वयम् अन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा “शेषसा अपत्येन सहिताः “मा भुजेम । “तनसा पौत्रादिना सहिताः “मा भुजेम । अस्मत्कुले न केऽपि भुञ्जीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७१

दे. मित्रावरुणौ। गायत्री ।

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्र बर्हणा ।

उपेमं चारुमध्वरम् ॥१॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजथः ।

ईशाना पिप्यतं धियः ॥२॥

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्र दाशुषः ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘ आ नो गन्तम् ' इति तृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यार्षं गायत्रं मैत्रावरुणम् । । ' आ नस्तृचं बाहुवृक्तः ' इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयमनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च--- आ नो

मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आ नों गन्तं रिशादसा॒ वरु॑ण॒ मित्र॑ ब॒र्हणा॑ ।

उपे॒मं चारु॑मध्व॒रम् ॥१

आ । न॒ः । ग॒न्त॒म् । रि॒शा॒द॒सा॒ । वरु॑ण । मित्र॑ । ब॒र्हणा॑ ।

उप॑ । इ॒मम् । चारु॑म् । अ॒ध्व॒रम् ॥१

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्र । बर्हणा ।

उप । इमम् । चारुम् । अध्वरम् ॥१

हे “वरुण हे “मित्र हे “रिशादसा शत्रूणां प्रेरकौ युवां “नः अस्माकम् “इमं "चारुं चरणीयम् “अध्वरम् अहिंसकं यज्ञम् "उप “आ “गन्तम् उपागच्छतम् । कीदृशौ । “बर्हणा परिबर्हणौ निबर्हणौ हन्तारौ शत्रूणाम् ॥

विश्व॑स्य॒ हि प्र॑चेतसा॒ वरु॑ण॒ मित्र॒ राज॑थः ।

ई॒शा॒ना पि॑प्यतं॒ धियः॑ ॥२

विश्व॑स्य । हि । प्र॒ऽचे॒त॒सा॒ । वरु॑ण । मित्र॑ । राज॑थः ।

ई॒शा॒ना । पि॒प्य॒त॒म् । धियः॑ ॥२

विश्वस्य । हि । प्रऽचेतसा । वरुण । मित्र । राजथः ।

ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥२

हे “मित्र हे “वरुण “प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ युवां “विश्वस्य “राजथः सर्वस्य स्वामिनौ भवथः । “हि इति प्रसिद्धौ । हे “ईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां “धियः अस्मदीयानि कर्माणि “पिप्यतं प्याययतं फलैः॥

उप॑ नः सु॒तमा ग॑तं॒ वरु॑ण॒ मित्र॑ दा॒शुषः॑ ।

अ॒स्य सोम॑स्य पी॒तये॑ ॥३

उप॑ । न॒ः । सु॒तम् । आ । ग॒त॒म् । वरु॑ण । मित्र॑ । दा॒शुषः॑ ।

अ॒स्य । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ॥३

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्र । दाशुषः ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥३

“नः अस्माकं “सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति हे “वरुण हे "मित्र युवाम् “उप “आ “गतम् उपागच्छतम् । “दाशुषः हविर्दातुर्मम “अस्य “सोमस्य “पीतये पानाय ।। ॥ ९ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७२

ऋग्वेदः - मण्डल ५		
← सूक्तं ५.७१	सूक्तं ५.७२	सूक्तं ५.७३ →
	बाहुवृक्त आत्रेयः ।	

दे. मित्रावरुणौ। उष्णिक् ।

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् ।

नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥१॥

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना ।

नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥२॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।

नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥३॥

सायणभाष्यम्

‘ आ मित्रे वरुणे ' इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यार्षमौष्णिहं मैत्रावरुणम् । आ मित्र औष्णिहम् ' इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः । सूत्रितं च -- आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम् (आश्व. श्रौ. ७. १०)

इति ॥

आ मि॒त्रे वरु॑णे व॒यं गी॒र्भिर्जु॑हुमो अ॒त्रिवत् ।

नि ब॒र्हिषि॑ सदतं॒ सोम॑पीतये ॥१

आ । मि॒त्रे । वरु॑णे । व॒यम् । गीः॒ऽभिः । जु॒हु॒मः॒ । अ॒त्रि॒ऽवत् ।

नि । ब॒र्हिषि॑ । स॒द॒त॒म् । सोम॑ऽपीतये ॥१

आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । गीःऽभिः । जुहुमः । अत्रिऽवत् ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥१

“वयम् आत्रेयाः “मित्रे "वरुणे मित्रावरुणयोः अर्थाय “गीर्भिः मन्त्रैः “आ “जुहुमः “अत्रिवत् अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे मित्रावरुणौ सोमपीतये “बर्हिषि “नि “सदतं निषीदतम् ॥

व्र॒तेन॑ स्थो ध्रु॒वक्षे॑मा॒ धर्म॑णा यात॒यज्ज॑ना ।

नि ब॒र्हिषि॑ सदतं॒ सोम॑पीतये ॥२

व्र॒तेन॑ । स्थः॒ । ध्रु॒वऽक्षे॑मा । धर्म॑णा । या॒त॒यत्ऽज॑ना ।

नि । ब॒र्हिषि॑ । स॒द॒त॒म् । सोम॑ऽपीतये ॥२

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽजना ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥२

हे मित्रावरुणौ युवां “धर्मणा जगद्धारकेण “व्रतेन कर्मणा योगेन “ध्रुवक्षेमा “स्थः अविचलितस्थानौ भवथः । “यातयज्जना । यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ यातयज्जनौ । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ । शिष्टं गतम् ॥

मि॒त्रश्च॑ नो॒ वरु॑णश्च जु॒षेतां॑ य॒ज्ञमि॒ष्टये॑ ।

नि ब॒र्हिषि॑ सदतां॒ सोम॑पीतये ॥३

मि॒त्रः । च॒ । नः॒ । वरु॑णः । च॒ । जु॒षेता॑म् । य॒ज्ञम् । इ॒ष्टये॑ ।

नि । ब॒र्हिषि॑ । स॒द॒त॒म् । सोम॑ऽपीतये ॥३

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥३

“मित्रश्च वरुणश्च उभौ “नः अस्माकं “यज्ञम् “इष्टये अभीष्टाय “जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च “बर्हिषि “नि “सदतां निषीदतां सोमपानाय ।। ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७३

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.७२ सूक्तं ५.७३ सूक्तं ५.७४ →
पौर आत्रेयः

दे. अश्विनौ। अनुष्टुप्।

यदद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना ।

यद्वा पुरू पुरुभुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥१॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरू दंसांसि बिभ्रता ।

वरस्या याम्यध्रिगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥२॥

ईर्मान्यद्वपुषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा मह्ना रजांसि दीयथः ॥३॥

तदू षु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनु ष्टवे ।

नाना जातावरेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥४॥

आ यद्वां सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा ।

परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥५॥

युवोरत्रिश्चिकेतति नरा सुम्नेन चेतसा ।

घर्मं यद्वामरेपसं नासत्यास्ना भुरण्यति ॥६॥

उग्रो वां ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद्वां दंसोभिरश्विनात्रिर्नरावववर्तति ॥७॥

मध्व ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषी ।

यत्समुद्राति पर्षथः पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥८॥

सत्यमिद्वा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥९॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शंतमा ।

या तक्षाम रथाँ इवावोचाम बृहन्नमः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' यदद्य स्थः' इति दशर्चं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्नः आर्षमानुष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रान्तं च -- यदद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु ' इति । तत् ' इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि ।' आनुष्टुभं तु ' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे अनुष्टुभे । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । यदद्य स्थ इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

यद॒द्य स्थः प॑रा॒वति॒ यद॑र्वा॒वत्य॑श्विना ।

यद्वा॑ पु॒रू पु॑रुभुजा॒ यद॒न्तरि॑क्ष॒ आ ग॑तं ॥१

यत् । अ॒द्य । स्थः । प॒रा॒ऽवति॑ । यत् । अ॒र्वा॒ऽवति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ ।

यत् । वा॒ । पु॒रु । पु॒रु॒ऽभु॒जा॒ । यत् । अ॒न्तरि॑क्षे । आ । ग॒त॒म् ॥१

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।

यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥१

हे “पुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारौ अधिकं रक्षितारौ वा हे “अश्विना “यत् यदि “अद्य अस्मिन् काले “परावति अत्यन्तं दूरदेशे द्युलोके “स्थः भवथः । “यत् वा “अर्वावति अरणवति गन्तुं शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः । “यत् यदि “वा अथवा “पुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । “यत् यदि “अन्तरिक्षे स्थः तस्मात्सर्वस्मात् अद्य “आ “गतम् आगच्छतम् ॥

इ॒ह त्या पु॑रु॒भूत॑मा पु॒रू दंसाँ॑सि॒ बिभ्र॑ता ।

व॒र॒स्या या॒म्यध्रि॑गू हु॒वे तु॒विष्ट॑मा भु॒जे ॥२

इ॒ह । त्या । पु॒रु॒ऽभूत॑मा । पु॒रु । दंसाँ॑सि । बिभ्र॑ता ।

व॒र॒स्या । या॒मि॒ । अध्रि॑गू इत्यध्रि॑ऽगू । हु॒वे । तु॒विः॒ऽत॑मा । भु॒जे ॥२

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । बिभ्रता ।

वरस्या । यामि । अध्रिगू इत्यध्रिऽगू । हुवे । तुविःऽतमा । भुजे ॥२

“इह अस्मिन् यज्ञे “त्या तौ “पुरुभूतमा पुरूणां बहूनां यजमानानां भावयितृतमौ “पुरु पुरूणि “दंसांसि कर्माणि “बिभ्रता धारयन्तौ "वरस्या वरणीयौ “अध्रिगू अन्यैः अधृतगमनकर्माणौ “यामि उपागच्छामि । “तुविष्टमा प्रभूततमौ “भुजे भोगाय पालनाय वा “हुवे आह्वयामि ॥

ई॒र्मान्यद्वपु॑षे॒ वपु॑श्च॒क्रं रथ॑स्य येमथुः ।

पर्य॒न्या नाहु॑षा यु॒गा म॒ह्ना रजाँ॑सि दीयथः ॥३

ई॒र्मा । अ॒न्यत् । वपु॑षे । वपुः॑ । च॒क्रम् । रथ॑स्य । ये॒म॒थुः॒ ।

परिं । अ॒न्या । नाहु॑षा । यु॒गा । म॒ह्ना । रजाँ॑सि । दी॒य॒थः॒ ॥३

ईर्मा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । अन्या । नाहुषा । युगा । मह्ना । रजांसि । दीयथः ॥३

हे अश्विनौ युवां “रथस्य युष्मदीयस्य “अन्यत् "चक्रम् “ईर्मा ॥ अर्तेः ईर्मा इति रूपम् । गन्तर्यादित्ये "वपुषे तस्य शोभायै “वपुः वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं “येमथुः नियमितवन्तौ स्थः । “अन्या अन्येन चक्रेण “मह्ना महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन “नाहुषा "युगा । नहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान् वा “रजांसि लोकांश्च “परि “दीयथः परिगच्छथः । ‘न्य१घ्न्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः ' (ऋ. सं १. ३०. १९) इत्युक्तम् ॥

तद्‌ू षु वा॑मे॒ना कृ॒तं विश्वा॒ यद्वा॒मनु॒ ष्टवे॑ ।

नाना॑ जा॒ताव॑रे॒पसा॒ सम॒स्मे बं॑धुमेय॑थुः ॥४

तत् । ऊँ॒ इति॑ । सु । वा॒म् । ए॒ना । कृ॒तम् । विश्वा॑ । यत् । वा॒म् । अनु॑ । स्तवे॑ ।

नाना॑ । जा॒तौ । अ॒रे॒पसा॑ । सम् । अ॒स्मे इति॑ । बन्धु॑म् । आ । ई॒य॒थुः॒ ॥४

तत् । ऊं इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवे ।

नाना । जातौ । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥४

हे "विश्वा व्याप्तौ "यत् येन स्तोत्रेण "वां युवाम् "अनु "ष्टवे अनुस्तुवे "तदु । उ इति पूरणः । "एना अनेन पौरेण "सु सुष्टु "वां युवाभ्यां "कृतं संपादितं भवतु । "नाना पृथगेव "जातौ समृद्धौ "अरेपसा अपापौ "अस्मे अस्मभ्यं "बन्धुम् अन्नं धनं वा "सम् "आ "ईयथुः सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वां॑ सू॒र्या रथं॒ तिष्ठ॑द्रघु॒ष्यदं॒ सदा॑ ।

परि॑ वामरु॒षा वयो॑ घृ॒णा व॑रंत आ॒तपः॑ ॥५

आ । यत् । वा॒म् । सू॒र्या । रथ॑म् । तिष्ठ॑त् । र॒घु॒ऽस्यद॑म् । सदा॑ ।

परि॑ । वा॒म् । अ॒रु॒षाः । वयः॑ । घृ॒णा । व॒र॒न्ते॒ । आ॒ऽतपः॑ ॥५

आ । यत् । वाम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ।

परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥५

हे अश्विनौ "वां युवयोः "सदा सर्वदा "रघुष्यदं शीघ्रगं "रथं "सूर्या युवयोः पत्नी "यत् यदा "आ "तिष्ठत् अस्थितवती तदा "वां "परि "वरन्ते परितो वृण्वन्ति । के। "अरुषाः आरोचमानाः "घृणा दीप्ताः "आतपः आतापनाः शत्रूणां "वयः अश्वाः । अथवा आतपः इति विशेष्यम् । वयो गन्तार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतस्तापयित्र्यो दीप्तयः परि वरन्ते ॥ ॥ ११ ॥

यु॒वोरत्रि॑श्चिकेतति॒ नरा॑ सु॒म्नेन॒ चेत॑सा ।

घ॒र्मं यद्वा॑मरे॒पसं॒ नास॑त्या॒स्ना भु॑र॒ण्यति॑ ॥६

यु॒वोः । अत्रिः॑ । चि॒के॒त॒ति॒ । नरा॑ । सु॒म्नेन॑ । चेत॑सा ।

घ॒र्मम् । यत् । वा॒म् । अ॒रे॒पस॑म् । नास॑त्या । आ॒स्ना । भु॒र॒ण्यति॑ ॥६

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुम्नेन । चेतसा ।

घर्मम् । यत् । वाम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्ना । भुरण्यति ॥६

हे “नरा नेतारावश्विनौ “युवोः युवयोः । युवामित्यर्थः । “अत्रिः अस्मत्पिता ऋषिः “सुम्नेन सुखेन अग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना “चेतसा आदरयुक्तेन मनसा “चिकेतति जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमपेक्षते । दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह । “यत् यस्मात् हे नासत्यौ “वां युवयोः “आस्ना आस्येन तन्निष्पनेन स्तोत्रेण "घर्मं दीप्तं दहन्तमग्निमसुरैः स्वदाहाय प्रक्षिप्तम् "अरेपसम् अपापं सुखकरं "भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अत्रेरनेः सकाशात् रक्षणं ' हिमेनाग्निं घ्रंसम् ' (ऋ. सं १. ११६. ८), ' युवमृबीसमुत तप्तमत्रये ' (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ।।

उ॒ग्रो वां॑ ककु॒हो य॒यिः शृ॒ण्वे यामे॑षु सं॒त॒निः ।

यद्वां॒ दंसो॑भिरश्वि॒नात्रि॒र्नरा॑व॒वर्ति॑ति ॥७

उ॒ग्रः । वा॒म् । क॒कु॒हः । य॒यिः । शृ॒ण्वे । यामे॑षु । स॒म्ऽत॒निः ।

यत् । वा॒म् । दंसः॑ऽभिः । अ॒श्वि॒ना॒ । अत्रिः॑ । न॒रा॒ । आ॒ऽव॒वर्ति॑ति ॥७

उग्रः । वाम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । सम्ऽतनिः ।

यत् । वाम् । दंसःऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽववर्तति ॥७

“उग्रः उद्गूर्णबलः “वां युवयोः “ककुहः उच्छ्रितो महान् “ययिः गन्ता “संतनिः सततं गच्छन् रथः “यामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा “शृण्वे श्रूयते । हे “अश्विना हे नरा “यत् यस्मात् “वां युवां “दंसोभिः कर्मभिः "अत्रिः अस्मत्पिता “आववर्तति आवर्तयति ॥

मध्व॑ ऊ॒ षु म॑धूयुवा॒ रुद्रा॒ सिष॑क्ति पि॒प्युषी॑ ।

यत्स॑मु॒द्राति॒ पर्ष॑थः प॒क्वाः पृक्षो॑ भरंत वां ॥८

मध्वः॑ । ऊँ॒ इति॑ । सु । म॒धु॒ऽयु॒वा॒ । रुद्रा॑ । सिस॑क्ति । पि॒प्युषी॑ ।

यत् । स॒मु॒द्रा । अति॑ । पर्ष॑थः । प॒क्वाः । पृक्षः॑ । भ॒र॒न्त॒ । वा॒म् ॥८

मध्वः । ऊं इति । सु । मधुऽयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषी ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्वाः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥८

हे “मधूयुवा मधुरस्य सोमादेर्मिश्रयितारौ हे "रुद्रा। रुत् स्तुतिः । तया द्रवणीयौ रुद्रपुत्रौ वा वां “मध्वः मधुररसेन “सु पिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता “सिषक्ति सेवते । “यत् यदा “समुद्रा समुद्द्रवणसाधनानि अन्तरिक्षाणि "अति “पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्राप्नुथः इत्यर्थः । “पक्वाः “पृक्षः अन्नानि हविर्लक्षणानि “वां “भरन्त भ्रियन्ते यजमानैः ॥

स॒त्यमिद्वा उ॑ अश्विना यु॒वामा॑हुर्मयो॒भुवा॑ ।

ता याम॑न्याम॒हूत॑मा॒ याम॒न्ना मृ॑ळ॒यत्त॑मा ॥९

स॒त्यम् । इत् । वै । ऊ॒ इति॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वाम् । आ॒हु॒ः । म॒य॒ःऽभुवा॑ ।

ता । याम॑न् । या॒म॒ऽहूत॑मा । याम॑न् । आ । मृ॒ळ॒यत्ऽत॑मा ॥९

सत्यम् । इत् । वै । ऊं इति । अश्विना । युवाम् । आहुः । मयःऽभुवा ।

ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥९

हे “अश्विना “युवां “सत्यमित् सत्यमेव । “वै इति पादपूरणः । “मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ “आहुः पुराविदः । “ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां “यामन् यज्ञे “यामहूतमा गमनार्थं भृशमाह्वातव्यौ भवतमिति शेषः । “यामन् अस्मद्यज्ञे अस्मदर्थागमने वा "मृळयत्तमा चातिशयेन सुखयितारौ भवतम् । आकारश्चार्थे ॥

इ॒मा ब्रह्मा॑णि॒ वर्ध॑ना॒श्विभ्यां॑ संतु॒ शंत॑मा ।

या तक्षा॑म॒ रथाँ॑ इ॒वावो॑चाम बृ॒हन्नमः॑ ॥१०

इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । वर्ध॑ना । अ॒श्विऽभ्या॑म् । स॒न्तु॒ । शम्ऽत॑मा ।

या । तक्षा॑म । रथा॑न्ऽइव । अवो॑चाम । बृ॒हत् । नमः॑ ॥१०

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विऽभ्याम् । सन्तु । शम्ऽतमा ।

या । तक्षाम । रथान्ऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥१०

अथ स्तुतिं निगमयति । “इमा इमानि इदानीं कृतानि “ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि “अश्विभ्यां "वर्धना वर्धनानि समर्धकानि “शंतमा सुखतमानि “सन्तु । "या यानि “तक्षाम संपादयाम “रथानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि सन्तु । वयं “बृहत् प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं “नमः नमस्कारोक्तिम् “अवोचाम ॥ ॥ १२ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७४

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.७३ सूक्तं ५.७४ सूक्तं ५.७५ →
पौर आत्रेयः

दे. अश्विनौ। अनुष्टुप्, ८ निचृत् ।

कूष्ठो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू ।

तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥१॥

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यतथो जने को वां नदीनां सचा ॥२॥

कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥३॥

पौरं चिद्ध्युदप्रुतं पौर पौराय जिन्वथः ।

यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥४॥

प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वव्रिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदी कृथः पुनरा काममृण्वे वध्वः ॥५॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वां संदृशि श्रिये ।

नू श्रुतं म आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥६॥

को वामद्य पुरूणामा वव्ने मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥७॥

आ वां रथो रथानां येष्ठो यात्वश्विना ।

पुरू चिदस्मयुस्तिर आङ्गूषो मर्त्येष्वा ॥८॥

शमू षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चर्कृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥९॥

अश्विना यद्ध कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू षु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥१०॥

सायणभाष्यम्

कूष्ठः' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं पौरस्यार्षम् । कूष्ठः' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दात् इदमप्यानुष्टुभम् । आश्विनं तत्' इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

कूष्ठों देवावश्विना॒द्या दि॒वो मं॑नावसू ।

तच्छ्र॑वथो वृषण्वसू॒ अत्रि॑र्वा॒मा विं॑वासति ॥१

कूऽस्थः॑ । दे॒वौ॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । अ॒द्य । दि॒वः । म॒ना॒व॒सू॒ इति॑ ।

तत् । श्र॒व॒थ॒ः । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू । अत्रिः॑ । वा॒म् । आ । वि॒वा॒स॒ति॒ ॥१

कूऽस्थः । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति ।

तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥१

हे "देवौ हे "मनावसू स्तुतिधनौ "अश्विना "अद्य अस्मिन् यागदिने "दिवः द्युलोकात् आगत्य "कूष्ठः । व्यत्ययेनैकवचनम् । कौ भूमौ तिष्ठन्तौ सन्तौ "तत् स्तोत्रं "श्रवथः शृणुथः । हे "वृषण्वसू वर्षकधनौ "वाम् "अत्रिः अत्रेः पुत्रः "आ "विवासति सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन 'सह' इति योगविभागात् समासः । ऐकस्वर्यं चाध्येतृसमयप्राप्तम् । 'अराइव' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इत्यत्र यथेवशब्दः , • कूचिज्जायते ' (ऋ. सं. १०. ४.५), 'कूचिस्सन्तम्' (ऋ. सं. १०. ९३. ११) इत्यादिवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ क्व स्थितौ भवथः । अत्रिर्युवां स्तौति तं श्रुणुथ इत्यर्थः ॥

कुह॒ त्या कुह॒ नु श्रु॒ता दि॒वि दे॒वा नास॑त्या ।

कस्मि॒न्ना य॑तथो॒ जने॒ को वां॑ न॒दीनां॒ सचा॑ ॥२

कुह॑ । त्या । कुह॑ । नु । श्रु॒ता । दि॒वि । दे॒वा । नास॑त्या ।

कस्मि॑न् । आ । य॒त॒थ॒ः । जने॑ । कः । वा॒म् । न॒दीना॑म् । सचा॑ ॥२

कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।

कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥२

"त्या तौ "देवा देवौ "नासत्या अश्विनौ "कुह कुत्र तिष्ठतः । "नु अद्य "कुह "श्रुता कुत्र श्रुतौ "दिवि द्युलोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ युवां "कस्मिन् "जने यजमाने "आ "यतथः आगच्छथः । "कः स्तोता "वां युवयोः "नदीनां स्तुतीनां "सचा सहायः स्यात् ॥

कं या॑थ॒ः कं ह॑ गच्छथ॒ः कमच्छा॑ युंजाथे॒ रथं॑ ।

कस्य॒ ब्रह्मा॑णि रण्यथो व॒यं वा॑मुश्मसी॒ष्टये॑ ॥३

कम् । या॒थ॒ः । कम् । ह॒ । ग॒च्छ॒थ॒ः । कम् । अच्छ॑ । यु॒ञ्जा॒थे॒ इति॑ । रथ॑म् ।

कस्य॑ । ब्रह्मा॑णि । र॒ण्य॒थ॒ः । व॒यम् । वा॒म् । उ॒श्म॒सि॒ । इ॒ष्टये॑ ॥३

कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः । कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ।

कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्टये ॥३

हे अश्विनौ युवां "कं यजमानं यज्ञं वा प्रति "याथः । अध्वानमुल्लङ्घ्य' याथः । "कं "ह कं च प्रति "गच्छथः । गत्वा च केन सह संगतौ भवथः । "कं च "अच्छ अभिप्राप्तुं "युञ्जाथे योजयथः "रथम् अश्वैः । "कस्य "ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि "रण्यथः रमेथे।

“वयं च “वां युवाम् “इष्टये गमनायैषणाय वा “उश्मसि कामयामहे तस्मात् कस्य चन यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

पौ॒रं चि॒द्ध्यु॑द॒प्रुतं॒ पौर॑ पौ॒राय॒ जिन्व॑थः ।

यदीं॑ गृभी॒तता॑तये सिं॒हमि॑व द्रु॒हस्प॒दे ॥४

पौ॒रम् । चि॒त् । हि । उ॒द॒ऽप्रुत॑म् । पौर॑ । पौ॒राय॑ । जिन्व॑थः ।

यत् । ई॒म् । गृ॒भी॒तऽता॑तये । सिं॒हम्ऽइ॑व । द्रु॒हः । प॒दे ॥४

पौरम् । चित् । हि । उदऽप्रुतम् । पौर । पौराय । जिन्वथः ।

यत् । ईम् । गृभीतऽतातये । सिंहम्ऽइव । द्रुहः । पदे ॥४

हे “पौर। इदमश्विनोः संबोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरौ । उभयोः छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसंबन्धिनावश्विनौ युवां “पौरम् । “चित् इति पूरणः । पौरेण वृष्ट्यर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम् "उदप्रुतम् उदकप्लावकं मेघं पौराय ऋषये मह्यं “जिन्वथः प्रेरयथः । "यत् यौ युवां “गृभीततातये गृहीतयज्ञसंतानाय पौराय "ईम् एनं मेघं प्रति गच्छथः “द्रुहः द्रोहस्य “पदे स्थानेऽरण्यदेशे “सिंहमिव गर्जन्तं प्रबलं सिंह यथा बलात् च्यावयन्ति शूरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥

प्र च्यवा॑नाज्जुजु॒रुषो॑ व॒व्रिमत्क॒ं न मुं॑चथः ।

युवा॒ यदी॑ कृ॒थः पु॒नरा काम॑मृण्वे व॒ध्वः॑ ॥५

प्र । च्यवा॑नात् । जु॒जु॒रुषः॑ । व॒व्रिम् । अत्क॑म् । न । मु॒ञ्च॒थ॒ः ।

युवा॑ । यदि॑ । कृ॒थः । पुनः॑ । आ । काम॑म् । ऋ॒ण्वे॒ । व॒ध्वः॑ ॥५

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वव्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः ।

युवा । यदि । कृथः । पुनः । आ । कामम् । ऋण्वे । वध्वः ॥५

“च्यवानात् ऋषेः “जुजुरुषः जरसा जीर्णात् सकाशात् “वव्रिं हेयं पुराणं रूपम् “अत्कं “न कवचमिव “प्र “मुञ्चथः प्रमुञ्चतम् । ‘प्रामुञ्चतं द्रापिमिव च्यवानात्' (ऋ. सं. १. ११६. १०) इत्यादि मन्त्रान्तरम् । “यदि यदा “पुनः "युवा “कृथः । युवानं कुरुथ इत्यर्थः । तदा “वध्वः सुरूपायाः स्त्रियः “कामं कमनीयं रूपम् “आ “ऋण्वे प्राप्तवान् ॥ ॥ १३ ॥

अस्ति॒ हि वा॑मि॒ह स्तो॒ता स्मसि॑ वां सं॒दृशि॑ श्रि॒ये ।

नू श्रु॒तं म॒ आ ग॑त॒मवो॑भिर्वाजिनीवसू ॥६

अस्ति॑ । हि । वा॒म् । इ॒ह । स्तो॒ता । स्मसि॑ । वा॒म् । स॒म्ऽदृशि॑ । श्रि॒ये ।

नु । श्रु॒तम् । मे॒ । आ । ग॒त॒म् । अव॑ःऽभिः । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ॥६

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसि । वाम् । सम्ऽदृशि । श्रिये ।

नु । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवःऽभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥६

हे अश्विनौ "वां “स्तोता पौरः “अस्ति “हि वर्तते खलु । हे देवौ “वां संदृशि संदर्शने संनिधाने “स्मसि स्मः भवेम । किमर्थम् । “श्रिये । “नु अद्य “मे मदीयमाह्वानं “श्रुतं शृणुतम् । श्रुत्वा “आ “गतम् आगच्छतम् । किं तूष्णीं नेत्याह । “अवोभिः रक्षणैः सह “वाजिनीवसू अन्नवसूः ॥

को वा॑म॒द्य पु॑रू॒णामा व॑व्ने॒ मर्त्या॑नां ।

को विप्रो॑ विप्रवाहसा॒ को य॒ज्ञैर्वा॑जिनीवसू ॥७

कः । वा॒म् । अ॒द्य । पु॒रू॒णाम् । आ । व॒व्ने॒ । मर्त्या॑नाम् ।

कः । विप्र॑ः । वि॒प्र॒ऽवा॒ह॒सा॒ । कः । य॒ज्ञैः । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू ॥७

कः । वाम् । अद्य । पुरूणाम् । आ । वव्ने । मर्त्यानाम् ।

कः । विप्रः । विप्रऽवाहसा । कः । यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ॥७

हे वाजिनीवसू अन्नवसू “वां युवाम् “अद्य अस्मिन् दिने “पुरूणां “मर्त्यानां मध्ये “कः “आ “वव्ने सर्वतो भजति । हे "विप्रवाहसा विप्रैर्मेधाविभिर्वहनीयौ “को “विप्रः मेधावी वव्ने । “कः यजमानः “यज्ञैः वव्ने । अत्यन्तविलम्बमसहमानः पुनःपुनर्ब्रूते ॥

आ वां॒ रथो॒ रथा॑नां॒ येष्ठो॑ यात्वश्विना ।

पु॒रू चि॑दस्म॒युस्ति॒र आ॑ङ्गू॒षो मर्त्ये॒ष्वा ॥८

आ । वा॒म् । रथ॑ः । रथा॑नाम् । येष्ठ॑ः । या॒तु॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।

पु॒रु । चि॒त् । अ॒स्म॒ऽयुः । ति॒रः । आ॒ङ्गू॒षः । मर्त्ये॑षु । आ ॥८

आ । वाम् । रथः । रथानाम् । येष्ठः । यातु । अश्विना ।

पुरु । चित् । अस्मऽयुः । तिरः । आङ्गूषः । मर्त्येषु । आ ॥८

हे “अश्विना अश्विनौ “वां युवयोः “रथः एको रथः “रथानां “येष्ठः इतरदेवरथानां मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् “आ “यातु । कीदृशः सन् । “पुरू “चित् बहूनपि अस्मद्विरोधिनः “तिरः हिंसकः तिरस्कर्ता वा “अस्मयुः अस्मान् कामयमानः “मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये “आङ्गूषः स्तुत्यः। आकारः पूरणः । अथवा आङ्गूषः स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तुं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयैर्ऋत्विग्भिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिः आ सर्वतः पुरू चित् पुरूण्यपि शत्रुबलानि तिरः तिरस्करोति ॥

शमू॒ षु वां॑ मधूयुवा॒स्माक॑मस्तु चर्कृ॒तिः ।

अ॒र्वा॒ची॒ना वि॑चेतसा॒ विभिः॑ श्ये॒नेव॑ दीयतं ॥९

शम् । ऊं॒ इति॑ । सु । वा॒म् । म॒धु॒ऽयु॒वा॒ । अ॒स्माक॑म् । अ॒स्तु॒ । च॒र्कृ॒तिः ।

अ॒र्वा॒ची॒ना । वि॒ऽचे॒त॒सा॒ । विऽभिः॑ । श्ये॒नाऽइ॑व । दी॒य॒त॒म् ॥९

शम् । ऊं इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चर्कृतिः ।

अर्वाचीना । विऽचेतसा । विऽभिः । श्येनाऽइव । दीयतम् ॥९

हे “मधूयुवा मधुमन्तौ “वां युवाभ्यां “चर्कृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनः पुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरागमनस्याभ्यासो वा “अस्माकं "सु सुष्ठु “शमु सुखकरमेव "अस्तु भवतु । हे "अर्वाचीना अर्वागस्मदभिमुखाञ्चनौ हे “विचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ “श्येनेव श्येनाविव “विभिः गन्तृभिरश्वैः “दीयतं गच्छतम् ॥

अश्वि॑ना॒ यद्ध॒ कर्हि॑ चिच्छुश्रू॒यात॑मि॒मं हव॑ं ।

वस्वी॑रू॒ षु वा॒ं भुजः॑ पृं॒चंति॒ सु वा॒ं पृचः॑ ॥१०

अश्वि॑ना । यत् । ह॒ । कर्हि॑ । चि॒त् । शु॒श्रु॒यात॑म् । इ॒मम् । हव॑म् ।

वस्वीः॑ । ऊं॒ इति॑ । सु । वा॒म् । भुजः॑ । पृ॒ञ्चन्ति॑ । सु । वा॒म् । पृचः॑ ॥१०

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । शुश्रुयातम् । इमम् । हवम् ।

वस्वीः । ऊं इति । सु । वाम् । भुजः । पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥१०

हे “अश्विना युवां “यद्ध यत्र “कर्हि “चित् स्थितवन्तौ भवथः तत्र “इमं मे “हवम् आह्वानं "शुश्रुयातं शृणुतम् । श्रुत्वागच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । "वस्वीः प्रशस्याः “भुजः धनानि हविर्लक्षणानि 'सु सुष्ठु "वां युवां “पृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति । “उ इति पूरणः । कीदृश्यो भुजः । “वां युवां “सु सुष्ठु "पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृञ्चन्ति संपर्चयन्ति ॥ ॥ १४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७५

दे. अश्विनौ। पङ्क्तिः।

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनावृषि स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥१॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दस्रा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥२॥

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥३॥

सुष्टुभो वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वां ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥४॥

बोधिन्मनसा रथ्येषिरा हवनश्रुता ।

विभिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥५॥

आ वां नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।

वयो वहन्तु पीतये सह सुम्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥६॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाभ्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥७॥

अस्मिन्यज्ञे अदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥८॥

अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरधाय्यृत्वियः ।

अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥९॥

सायणभाष्यम्

'प्रति प्रियतमम्' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । अवस्युर्नामात्रेय ऋषिः । पङ्क्तिश्छन्दः । अश्विनौ देवता । अनुक्रान्तं च - 'प्रति नवावस्युः पाङ्क्तम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । 'प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति हि सूत्रितम् ॥

प्रति॑ प्रि॒यत॑मं॒ रथं॒ वृष॑णं वसु॒वाह॑नं ।

स्तो॒ता वा॑मश्विना॒वृषि॒: स्तोमे॑न॒ प्रति॑ भूषति॒ माध्वी॒ मम॑ श्रुतं॒ हवं॑ ॥१

प्रति॑ । प्रि॒यऽत॑मम् । रथ॑म् । वृष॑णम् । व॒सु॒ऽवाह॑नम् ।

स्तो॒ता । वा॒म् । अ॒श्वि॒नौ॒ । ऋषि॑ः । स्तोमे॑न । प्रति॑ । भू॒ष॒ति॒ । माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒त॒म् । हव॑म् ॥१

प्रति । प्रियऽतमम् । रथम् । वृषणम् । वसुऽवाहनम् ।

स्तोता । वाम् । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥१

हे “अश्विनौ । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । “वां युवयोः “प्रियतमं “रथं “स्तोता “ऋषिः अवस्युः “स्तोमेन “प्रति “भूषति अलंकरोति । कीदृशं रथम् । “वृषणं वर्षितारं फलानां “वसुवाहनं धनानां वाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मात् हे “माध्वी मधुविद्यावेदितारौ “मस “हवम् आह्वानं “श्रुतं शृणुतम् ॥

अ॒त्याया॑तमश्विना ति॒रो विश्वा॑ अ॒हं सना॑ ।

दस्रा॒ हिर॑ण्यवर्तनी॒ सुषु॑म्ना॒ सिंधु॑वाहसा॒ माध्वी॒ मम॑ श्रुतं॒ हवं॑ ॥२

अ॒ति॒ऽआया॑तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । ति॒रः । विश्वाः॑ । अ॒हम् । सना॑ ।

दस्रा॑ । हिर॑ण्यवर्तनी॒ इति॒ हिर॑ण्यऽवर्तनी । सुऽसु॑म्ना । सिन्धु॑ऽवाहसा । माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒त॒म् । हव॑म् ॥२

अतिऽआयातम् । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ।

दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । सुऽसुम्ना । सिन्धुऽवाहसा । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥२

हे “अश्विना “अत्यायातम् । सर्वान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम् । यथा “अहम् ऋषिः “विश्वाः सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः “सना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । ‘तिरः सत इति प्राप्तस्य ' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीयाः अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनौ “दस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ “हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ “सुषुम्ना सुधनौ “सिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ युवामत्यायातम् ॥

आ नो॒ रत्ना॑नि॒ बिभ्र॑ता॒वश्वि॑ना॒ गच्छ॑तं यु॒वं ।

रुद्रा॒ हिर॑ण्यवर्तनी जुषा॒णा वा॑जिनीवसू॒ माध्वी॒ मम॑ श्रुतं॒ हवं॑ ॥३

आ । न॒ः । रत्ना॑नि । बिभ्र॑तौ । अश्वि॑ना । गच्छ॑तम् । यु॒वम् ।

रुद्रा॑ । हिर॑ण्यवर्तनी॒ इति॒ हिर॑ण्यऽवर्तनी । जु॒षा॒णा । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू । माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒त॒म् । हव॑म् ॥३

आ । नः । रत्नानि । बिभ्रतौ । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥३

हे “अश्विना "नः अस्मभ्यं “रत्नानि रमणीयानि धनानि “बिभ्रतौ धारयन्तौ “युवं युवां नोऽस्मान् वा “आ “गच्छतम् । हे “रुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुत्यौ वा हे “वाजिनीवसू वाजिनधनौ युवां “हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ “जुषाणा यज्ञं सेवमानौ सन्तौ आ गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतम् ॥

सु॒ष्टुभो॑ वां वृषण्वसू॒ रथे॒ वाणी॒च्याहि॑ता ।

उ॒त वां॑ क॒कु॒हो मृ॒गः पृक्षः॑ कृणोति वापु॒षो माध्वी॒ मम॑ श्रु॒तं॒ हवं॑ ॥४

सु॒ऽस्तुभः॑ । वा॒म् । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू । रथे॑ । वाणी॑ची । आऽहि॑ता ।

उ॒त । वा॒म् । क॒कु॒हः । मृ॒गः । पृक्षः॑ । कृ॒णो॒ति॒ । वा॒पु॒षः । माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒त॒म् । हव॑म् ॥४

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥४

हे “वृषण्वसू वर्षधनौ वर्षितारौ वा वसूनां हे अश्विनौ "सुष्टुभः सुस्तोतुर्मम “वाणीची वाग्रूपा स्तुतिः "वां युवयोः “रथे "आहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । “उत अपि च “वां युवाभ्यां “ककुहः महान् “मृगः मृगयिता “वापुषः वपुष्मान् यजमानः “पृक्षः अन्नं हविः “कृणोति करोति । तस्मात् “मम “हवं “श्रुतम् इति ॥

बो॒धिन्म॑नसा र॒थ्ये॑षि॒रा ह॑वन॒श्रुता॑ ।

विभि॒श्च्यवा॑नमश्विना॒ नि या॑थो॒ अद्व॑याविन॒ं माध्वी॒ मम॑ श्रु॒तं॒ हवं॑ ॥५

बो॒धित्ऽम॑नसा । र॒थ्या॑ । इ॒षि॒रा । ह॒व॒न॒ऽश्रुता॑ ।

विऽभिः॑ । च्यवा॑नम् । अ॒श्वि॒ना॒ । नि । या॒थः॒ । अद्व॑याविनम् । माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒त॒म् । हव॑म् ॥५

बोधित्ऽमनसा । रथ्या । इषिरा । हवनऽश्रुता ।

विऽभिः । च्यवानम् । अश्विना । नि । याथः । अद्वयाविनम् । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥५

हे “अश्विना "बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ “रथ्या रथस्वामिनौ "इषिरा शीघ्रगन्तारौ सर्वैर्गन्तव्यौ वा “हवनश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां “विभिः अश्वैः “च्यवानम् ऋषिम् “अद्वयाविनं मायारहितं “नि “याथः । यथा तमृषिं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति पथि नि याथः नितरामागच्छतम् ।' प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वव्रिम् ' (ऋ. सं. ५. ७४. ५) इति ह्युक्तम् ॥ ॥ १५ ॥

आ वां॑ नरा मनो॒युजोऽश्वा॑सः प्रुषि॒तप्स॑वः ।

वयो॑ वहंतु पी॒तये॑ स॒ह सु॒म्नेभि॑रश्विना॒ माध्वी॒ मम॑ श्रु॒तं॒ हवं॑ ॥६

आ । वा॒म् । न॒रा॒ । म॒नः॒ऽयुजः॑ । अश्वा॑सः । प्रु॒षि॒तऽप्स॑वः ।

वयः॑ । व॒ह॒न्तु॒ । पी॒तये॑ । स॒ह । सु॒म्नेभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । माध्वी॒ इति॑ । मम॑ । श्रु॒त॒म् । हव॑म् ॥६

आ । वाम् । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽप्सवः ।

वयः । वहन्तु । पीतये । सह । सुम्नेभिः । अश्विना । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥६

हे नरा कर्मणां नेतारौ हे "अश्विना अश्विनौ “वां युवां “मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः । “प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः “वयः शीघ्रगन्तारः “अश्वासः अश्वाः "आ “वहन्तु “पीतये सोमपानाय । “सुम्नेभिः “सह अस्मभ्यं देयैः सुखैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अश्विंनावेह गंच्छतं नासंत्या मा वि वेंनतं ।

तिरश्चिंदर्यया परिं वर्तिर्यांतमदाभ्या माध्वी ममं श्रुतं हवं ॥७

अश्विंनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासंत्या । मा । वि । वेनतम् ।

तिरः । चित् । अर्यऽया । परिं । वर्तिः । यातम् । अदाभ्या । माध्वी इतिं । ममं । श्रुतम् । हवंम् ॥७

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

तिरः । चित् । अर्यऽया । परि । वर्तिः । यातम् । अदाभ्या । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥७

हे "अश्विनौ "इह अस्मिन् यज्ञे “आ “गच्छतम् । हे "नासस्था “मा “वि “वेनतं विगतकामौ मा भवतम् । “ वेनतिः कान्तिकर्मा ' (नि, १०. ३८)। हे “अदाभ्या अहिंस्यौ पूज्यौ “अर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवाम् ॥ ‘सुपां सुलुक्' इत्यादिना सुपो याजादेशः ॥ “तिरश्चित् अन्तर्हितात् दूरदेशादपि युवां “वर्तिः अस्मद्यज्ञगृहं “परि “यातम् आगच्छतम् ॥

अस्मिन्यज्ञे अंदाभ्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमंश्विना युवं गृणंतमुपं भूषथो माध्वी ममं श्रुतं हवं ॥८

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारंम् । शुभः । पती इतिं ।

अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तंम् । उपं । भूषथः । माध्वी इतिं । ममं । श्रुतम् । हवंम् ॥८

अस्मिन् । यज्ञे । अदाभ्या । जरितारम् । शुभः । पती इति ।

अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उप । भूषथः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥८

हे “अदाभ्या अहिंस्यौ हे “शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ “अश्विना अश्विनौ “युवं युवाम् “अस्मिन् “यज्ञे “जरितारं स्तोतारम् “अवस्युं “गृणन्तं स्तुवन्तं माम् "उप "भूषथः उपप्राप्नुतम् ॥

अभूंदुषा रुशंत्पशुराग्निरंधाय्यृत्वियः ।

अयोंजि वां वृषण्वसू रथों दस्रावमंर्त्यो माध्वी ममं श्रुतं हवं ॥९

अभूंत् । उषाः । रुशंत्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्वियः ।

अयोंजि । वाम् । वृषण्वसू इतिं वृषण्ऽवसू । रथः । दस्रौ । अमंर्त्यः । माध्वी इतिं । ममं । श्रुतम् । हवंम् ॥९

अभूत् । उषाः । रुशत्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्वियः ।

अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । रथः । दस्रौ । अमर्त्यः । माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥९

“उषाः व्युष्टिः “अभूत् । अग्निः च “रुशत्पशुः दीप्तपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः । अथवा पशवः किरणाः । रुशद्रश्मिः सन् “अधायि वेद्यामधीयत अग्निः अहवनीयः “ऋत्वियः ऋतौ काले भवः । हे “वृषण्वसू प्रदत्तधनौ हे “दस्रौ “वां युवयोः "अमर्त्यः अमरणधर्मा ध्रुवः “रथः “अयोजि । अश्वैर्युक्तो भवत्वित्यर्थः ॥ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह प्रार्थनायाम् । माध्वी इत्यादि गतम् ॥ ॥ १६ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७६

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्।

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देववा वाचो अस्थुः ।

अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥१॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्तिं दाशुषे शम्भविष्ठा ॥२॥

उता यातं संगवे प्रातरह्नो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥३॥

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोक इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥४॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥५॥

सायणभाष्यम्

'आ भात्यग्निः' इति पञ्चर्चं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका-- 'आ भाति पञ्चात्रिः' इति । प्रवर्ग्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च - आ भात्यग्निर्ग्रावाणेव ' (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्र्यते हि - 'आ भात्यग्निरिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च--' आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ भा॑त्य॒ग्निरु॒षसा॒मनी॑कमु॒द्विप्रा॑णां देव॒या वाचो॑ अस्थुः ।

अ॒र्वाञ्चा॑ नू॒नं र॑थ्ये॒ह या॑तं पीपि॒वांस॑मश्विना घ॒र्ममच्छ॑ ॥१

आ । भा॒ति॒ । अ॒ग्निः । उ॒षसा॑म् । अनी॑कम् । उत् । विप्रा॑णाम् । दे॒व॒ऽयाः । वाचः॑ । अ॒स्थुः॒ ।

अ॒र्वाञ्चा॑ । नू॒नम् । र॒थ्या॒ । इ॒ह । या॒त॒म् । पी॒पि॒ऽवांस॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । घ॒र्मम् । अच्छ॑ ॥१

आ । भाति । अग्निः । उषसाम् । अनीकम् । उत् । विप्राणाम् । देवऽयाः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाञ्चा । नूनम् । रथ्या । इह । यातम् । पीपिऽवांसम् । अश्विना । घर्मम् । अच्छ ॥१

“उषसामनीकम् अनीकभूतः । अनीकं मुखम् । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः। तादृशः “अग्निः “आ “भाति दीप्यते । यद्वा । उषसां मुखम् आ भाति दीपयति । उषःकाले ह्यग्नयः प्रतिबोध्यन्ते । किंच “विप्राणां मेधाविनां स्तोतॄणां “देवयाः देवकामाः “वाचः स्तोत्राणि “उत् "अस्थुः उत्तिष्ठन्ति। यस्मादेवं तस्मात् हे “रथ्या रथस्वामिनावश्विनौ “अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखाञ्चनौ “नूनम् अद्यास्मिन् यागदिने “इह आ “यातम् । कं प्रति । “पीपिवांसं स्वाङ्गैः परिवृढं "घर्मं प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा । पीपिवांसमाप्यायितं वसतीवरीभिः क्षरद्रूपं सोमरसम् । अथवा घृतादिना पीपिवांसं धर्मं प्रवर्ग्यम् “अच्छ अभिलक्ष्य इह यातम् । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न सं॑स्कृ॒तं प्र मि॑मीतो॒ गमि॒ष्ठान्ति॑ नू॒नम॒श्विनोप॑स्तुते॒ह ।

दिवा॑भिपि॒त्वेऽव॒साग॑मिष्ठा॒ प्रत्यव॑र्तिं दा॒शुषे॒ शंभ॑विष्ठा ॥२

न । सं॒स्कृ॒तम् । प्र । मि॒मी॒तः॒ । गमि॑ष्ठा । अन्ति॑ । नू॒नम् । अ॒श्विना॑ । उप॑ऽस्तुता । इ॒ह ।

दिवा॑ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अव॑सा । आऽग॑मिष्ठा । प्रति॑ । अव॑र्तिम् । दा॒शुषे॑ । शम्ऽभ॑विष्ठा ॥२

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपऽस्तुता । इह ।

दिवा । अभिऽपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्ऽभविष्ठा ॥२

अश्विनौ “संस्कृतं घर्मं “न “प्र “मिमीतः न हिंस्ताम् । किंतु “अन्ति अन्तिके घर्मसमीपे “नूनम् इदानीम् “इह यज्ञे “गमिष्ठा गन्तृतमौ” “अश्विना अश्विनौ “उपस्तुता उपस्तुतौ भवतः। “दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले “अवसा रक्षणेन सह “आगमिष्ठा आगन्तृतमौ । “अवर्तिं “प्रति द्वन्द्वभूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तदभावोऽवर्तिः । तद्रहितमन्नं यथा भवति तथागन्तृतमौ । आगत्य च “दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय “शंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम् ॥

उ॒ता यां॑तं संग॒वे प्रा॒तरह्नो॑ म॒ध्यंदि॑न॒ उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।

दिवा॒ नक्त॒मवं॑सा॒ शंतं॑मेन॒ नेदानीं॑ पी॒तिर॒श्विना तं॑तान ॥३

उ॒त । आ । या॒त॒म् । स॒म्ऽग॒वे । प्रा॒तः । अह्नः॑ । म॒ध्यन्दिं॑ने । उत्ऽइं॑ता । सूर्यं॑स्य ।

दिवां॑ । नक्तं॑म् । अवं॑सा । शम्ऽतं॑मेन । न । इ॒दानीं॑म् । पी॒तिः । अ॒श्विनां॑ । आ । त॒ता॒न॒ ॥३

उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अह्नः । मध्यन्दिने । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्ऽतमेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥३

अह्नो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा समाना: विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आत्तः । “उत अपि च "आ "यातम् आगच्छतम् । कदा "संगवे संगवकाले । संगच्छन्ते गावो दोहभूमिं यस्मिन् काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वने हिमतृणानि भक्षयित्वा पुनर्दोहाय संगवे प्रतिनिवर्तन्ते । तथा “प्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा “मध्यंदिने “अह्नः मध्यकाले “सूर्यस्य “उदिता उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः । एतत् सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् । न केवलम् उक्तेष्वेव कालेषु किं तर्हि "दिवा “नक्तं सर्वदा “शंतमेन सुखतमेन “अवसा रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आ यातम् । किमर्थमागम्यते पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । “इदानीम् अपि “पीतिः इतरदेवानां पानं “न “आ “ततान न तनोति “अश्विना अश्विनौ विहायेति शेषः ॥

इ॒दं हि वां॑ प्र॒दिवि॒ स्थान॒मोक॑ इ॒मे गृ॒हा अ॑श्विने॒दं दु॑रो॒णं ।

आ नों॑ दि॒वो बृं॑ह॒तः पर्वं॑ता॒दाद्भ्यो यां॑त॒मिष॒मूर्जं॒ वहं॑ता ॥४

इ॒दम् । हि । वा॒म् । प्र॒ऽदिविं॑ । स्थानं॑म् । ओकः॑ । इ॒मे । गृ॒हाः । अ॒श्वि॒ना॒ । इ॒दम् । दु॒रो॒णम् ।

आ । न॒ः । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । पर्वं॑तात् । आ । अ॒त्ऽभ्यः । या॒त॒म् । इषं॑म् । ऊर्जं॑म् । वहं॑न्ता ॥४

इदम् । हि । वाम् । प्रऽदिवि । स्थानम् । ओकः । इमे । गृहाः । अश्विना । इदम् । दुरोणम् ।

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । अत्ऽभ्यः । यातम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ॥४

हे “अश्विना “वां युवयोः “प्रदिवि पुराणम् “इदं “हि “ओकः निवासयोग्यं “स्थानम् उत्तरवेद्याख्यम् । अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह । “इमे “गृहाः प्राचीनवंशादयः । “इदं “दुरोणं देवयजनगृहम् । “नः अस्मदर्थं “दिवः द्युलोकात् “बृहतः पर्वतात् पर्ववतो मेघात् “अद्भ्यः अपां कारणादन्तरिक्षात् “आ “यातम् आगच्छतम् । किं तूष्णीम् । न । “इषमूर्जं च अन्नं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं “वहन्ता वहन्तौ ॥

सम॒श्विनो॒रव॑सा॒ नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।

आ नो॑ र॒यिं व॑हत॒मोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता॒ सौभ॑गानि ॥५

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नूत॑नेन । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रनी॑ती । ग॒मे॒म॒ ।

आ । न॒ः । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौभ॑गानि ॥५

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥५

वयं “सं “गमेम संगच्छेम “अश्विनोः “नूतनेन “अवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन “मयोभुवा सुखस्य भावयित्र्या “सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ठ्वागमनेन च । अपि वैते उभे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन सं गमेम । “नः अस्मभ्यं “रयिम् “आ “वहतम् । "उत “वीरान् पुत्रादीन् “आ वहतम् । हे “अमृता अमरणधर्माणौ “विश्वानि “सौभगानि सुभगत्वानि “आ वहतम् ॥ ॥ १७ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७७

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.७६ सूक्तं ५.७७ सूक्तं ५.७८ →
भौमोऽत्रिः

दे. अश्विनौ। त्रिष्टुप्

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिबातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥१॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥२॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥३॥

यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठं पित्वो ररते विभागे ।

स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमित्तुतुर्यात् ॥४॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘प्रातर्यावाणा' इति पञ्चर्चं पञ्चमं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ' प्रातर्यावाणा' इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । अप्तोर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थ्ये इदमेव शस्यम् । तथा च सूत्रितं -- प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम् ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

प्रा॒त॒र्यावा॑णा प्रथ॒मा य॑जध्वं पु॒रा गृध्रा॒दर॑रुषः पिबातः ।

प्रा॒तर्हि य॒ज्ञम॒श्विना॑ द॒धाते॒ प्र शं॑संति क॒वयः॑ पूर्व॒भाजः॑ ॥१

प्रा॒त॒:ऽयावा॑ना । प्र॒थ॒मा । य॒ज॒ध्व॒म् । पु॒रा । गृध्रा॑त् । अर॑रुषः । पि॒बा॒तः॒ ।

प्रा॒तः । हि । य॒ज्ञम् । अ॒श्विना॑ । द॒धाते॒ इति॑ । प्र । श॒ंस॒न्ति॒ । क॒वयः॑ । पू॒र्व॒ऽभाजः॑ ॥१

प्रातःऽयावाना । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिबातः ।

प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वऽभाजः ॥१

हे मदीया ऋत्विजः प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ “प्रथमा अत एवेतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभाविनौ प्रकृष्टतमौ वा अश्विनौ “यजध्वम् । किमर्थं प्रथमयागनियोगः । उच्यते । “गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः "अररुषः अदातू रक्षःप्रभृतेः “पुरा पूर्वं “पिबातः पिबताम् । अनागतौ कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । “अश्विना अश्विनौ “प्रातर्हि "यज्ञं “दधाते धारयतः संभजतः । “पूर्वभाज: पूर्वकालीनाः “कवयः अनूचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ “प्र “शंसन्ति । ये वा अनूचानास्ते कवयः (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि निगमः ॥

प्रा॒तर्य॑जध्वम॒श्विना॑ हिनोत॒ न सा॒यम॑स्ति देव॒या अजु॑ष्टं ।

उ॒तान्यो अ॒स्मद्य॑जते॒ वि चाव॒: पूर्व॑:पूर्वो॒ यज॑मानो॒ वनी॑यान् ॥२

प्रा॒तः । य॒ज॒ध्व॒म् । अ॒श्विना॑ । हि॒नो॒त॒ । न । सा॒यम् । अ॒स्ति॒ । दे॒व॒ऽयाः । अजु॑ष्टम् ।

उ॒त । अ॒न्यः । अ॒स्मत् । य॒ज॒ते॒ । वि । च॒ । आवः॑ । पूर्व॑ःऽपूर्वः । यज॑मानः । वनी॑यान् ॥२

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोत । न । सायम् । अस्ति । देवऽयाः । अजुष्टम् ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वःऽपूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥२

हे मदीयाः पुरुषाः “अश्विना अश्विनौ “प्रातः प्रातरेव “यजध्वं पूजयध्वं स्तुध्वम् । “हिनोत प्रहिणुत हवींषि । “सायं सायंकाले हविः “देवयाः देवगामि “न “अस्ति न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । “अजुष्टम् असेव्यं तद्भवति । पूर्वाह्णो वै देवानाम्' इति हि श्रुतिः । “उत “अस्मत् अस्मत्तः “अन्यः कोऽपि “यजते यजेत सोमेन “वि “चावः वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्वन्येषु च मध्ये “पूर्वः पूर्वो “यजमानः यः पूर्वः पूर्वो यष्टा भवति सः “वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

‘हिरण्यत्वक्' इत्येषाश्विने पशौ हविषो याज्या । ' हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

हिर॑ण्यत्व॒ङ्मधु॑वर्णो घृ॒तस्नुः॒ पृक्षो॒ वह॒न्ना रथो॑ वर्तते वां ।

मनो॑जवा अश्विना॒ वात॑रंहा॒ येना॑तिया॒थो दु॑रि॒तानि॒ विश्वा॑ ॥३

हिर॑ण्यऽत्वक् । मधु॑ऽवर्णः । घृ॒तऽस्नुः॑ । पृक्षः॑ । वह॑न् । आ । रथः॑ । व॒र्त॒ते॒ । वा॒म् ।

मनः॑ऽजवाः । अ॒श्वि॒ना॒ । वात॑ऽरंहाः । येन॑ । अ॒ति॒ऽया॒थः । दुः॒ऽइ॒तानि॑ । विश्वा॑ ॥३

हिरण्यऽत्वक् । मधुऽवर्णः । घृतऽस्नुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ।

मनःऽजवाः । अश्विना । वातऽरंहाः । येन । अतिऽयाथः । दुःऽइतानि । विश्वा ॥३

"वां युवयोः “रथः “पृक्षः अन्नममृतं “वहन् “आ “वर्तते अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः। “हिरण्यत्वक् हिरण्याच्छादितरूपः हिरण्यावृतः “मधुवर्णः मनोहरवर्णः “घृतस्नुः उदकस्य प्रस्नवनः “मनोजवाः मनोवेगः “वातरंहाः वातसदृशवेगः । हे “अश्विना “येन रथेन “विश्वा सर्वाणि "दुरितानि दुर्गमनान् मार्गान् "अतियाथः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूयि॑ष्ठं॒ नास॑त्याभ्यां वि॒वेष॒ चनि॑ष्ठं पि॒त्वो रर॑ते विभा॒गे ।

स तो॒कम॑स्य पीपर॒च्छमी॑भि॒रनू॑र्ध्वभासः॒ सद॒मित्तु॑तुर्यात् ॥४

यः । भूयि॑ष्ठम् । नास॑त्याभ्याम् । वि॒वेष॑ । चनि॑ष्ठम् । पि॒त्वः । रर॑ते । वि॒ऽभा॒गे ।

सः । तो॒कम् । अ॒स्य॒ । पी॒प॒र॒त् । शमी॑भिः । अनू॑र्ध्वऽभासः । सद॑म् । इत् । तु॒तु॒र्या॒त् ॥४

यः । भूयिष्ठम् । नासत्याभ्याम् । विवेष । चनिष्ठम् । पित्वः । ररते । विऽभागे ।

सः । तोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वऽभासः । सदम् । इत् । तुतुर्यात् ॥४

“यः यजमानः "विभागे हविर्विभागवति' यागे “नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां "भूयिष्ठं “चनिष्ठम् । ‘चन इत्यन्ननाम ' (निरु. ६. १६)। बह्वन्नं कर्म “विवेष करोति । “पित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च “ररते ददाति “सः यजमानः “अस्य आत्मन एव “तोकं पुत्रं “पीपरत् पालयेत् “शमीभिः कर्मभिः । “अनूर्ध्वभासः अनुन्नततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽग्नयः । अग्निरहितानयष्टृन “सदमित् सदैव "तुतुर्यात् हिंस्यात्

सम॒श्विनो॒रव॑सा॒ नूत॑नेन मयो॒भुवा॑ सु॒प्रणी॑ती गमेम ।

आ नो॑ र॒यिं व॑हत॒मोत वी॒राना विश्वा॑न्यमृता॒ सौभ॑गानि ॥५

सम् । अ॒श्विनोः॑ । अव॑सा । नूत॑नेन । म॒यः॒ऽभुवा॑ । सु॒ऽप्रनी॑ती । ग॒मे॒म॒ ।

आ । न॒ः । र॒यिम् । व॒ह॒त॒म् । आ । उ॒त । वी॒रान् । आ । विश्वा॑नि । अ॒मृ॒ता॒ । सौभ॑गानि ॥५

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रनीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥५

'समश्विनोः' इति पञ्चमी गता’॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७८

दे. अश्विनौ (५-९ गर्भस्राविण्युपनिषद्)। अनुष्टुप्, १-३ उष्णिक्, ४ त्रिष्टुप् ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥१॥

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् ।

हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥२॥

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथां यज्ञमिष्टये ।

हंसाविव पततमा सुताँ उप ॥३॥

अत्रिर्यद्वामवरोहन्नृबीसमजोहवीन्नाधमानेव योषा ।

श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शंतमेन ॥४॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूष्यन्त्या इव ।

श्रुतं मे अश्विना हवं सप्तवध्रिं च मुञ्चतम् ॥५॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥६॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः ॥७॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा ॥८॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘अश्विनावेह' इति नवर्चं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका- अश्विनौ नव सप्तवध्रिस्त्र्युष्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभः' इति । सप्तवध्रिर्नामात्रेय ऋषिः । आदितस्तिस्र उष्णिहश्चतुर्थी त्रिष्टुप् शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च - अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ ' (आश्व. श्रौ. ४, १५) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च- अश्विनावेह गच्छतमा याह्यद्रिभिः सुतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

अश्वि॑ना॒वेह ग॑च्छतं॒ नास॑त्या॒ मा वि वे॑नतं ।

ह॒ंसावि॑व पतत॒मा सु॒ताँ उप॑ ॥१

अश्वि॑नौ । आ । इ॒ह । ग॒च्छ॒त॒म् । नास॑त्या । मा । वि । वे॒न॒त॒म् ।

ह॒ंसौऽइ॑व । प॒त॒त॒म् । आ । सु॒तान् । उप॑ ॥१

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥१

हे अश्विनौ “इह अस्मिन् यागे “आ “गच्छतम् । हे “नासत्या “मा “वि "वेनतम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । मा विकामौ भवतम् । निःस्पृहावकामौ वा न भवतमित्यर्थः । “हंसाविव तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् “सुतान् अभिषुतान् सोमान् “उप “आ “पततम् उपागच्छतम् ॥

अश्विंना हरि॒णावि॑व गौ॒रावि॒वानु॒ यव॑सं ।

ह॒ंसावि॑व पतत॒मा सु॒ताँ उप॑ ॥२

अश्विंना । ह॒रि॒णौऽइ॑व । गौ॒रौऽइ॑व । अनुं । यव॑सम् ।

ह॒ंसौऽइ॑व । प॒त॒त॒म् । आ । सु॒तान् । उप॑ ॥२

अश्विना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥२

हे अश्विनौ "हरिणाविव "गौराविव गौरमृगाविव च । ती यथा "यवसं घासम् "अनु धावतः ताविव "हंसाविव च सोममागच्छतम् ॥

अश्विंना वाजिनीवसू जु॒षेथां॑ य॒ज्ञमि॒ष्टये॑ ।

ह॒ंसावि॑व पतत॒मा सु॒ताँ उप॑ ॥३

अश्विंना । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इतिं वाजिनीऽवसू । जु॒षेथा॑म् । य॒ज्ञम् । इ॒ष्टये॑ ।

ह॒ंसौऽइ॑व । प॒त॒त॒म् । आ । सु॒तान् । उप॑ ॥३

अश्विना । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥३

हे "वाजिनीवसू अन्नार्थं वासयितारौ "अश्विना "यज्ञम् अस्मदीयम् "इष्टये अभीष्टायैषणाय वा "जुषेथा सेवेथाम् ॥

अत्रि॒र्यद्वा॑मव॒रोह॑न्नृ॒बीस॒मजो॑हवी॒न्नाध॑मानेव॒ योषा॑ ।

श्ये॒नस्य॑ चि॒ज्जव॑सा॒ नूत॑ने॒नाग॑च्छतमश्विना॒ शंत॑मेन ॥४

अत्रिः॑ । यत् । वा॒म् । अ॒व॒ऽरोह॑न् । ऋ॒बीस॑म् । अजो॑हवीत् । नाध॑मानाऽइव । योषा॑ ।

श्ये॒नस्य॑ । चि॒त् । जव॑सा । नूत॑नेन । आ । अ॒ग॒च्छ॒त॒म् । अ॒श्वि॒ना॒ । शम्ऽत॑मेन ॥४

अत्रिः । यत् । वाम् । अवऽरोहन् । ऋबीसम् । अजोहवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ।

श्येनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शम्ऽतमेन ॥४

“अत्रिः अस्मत्पिता "यत् यदा “वां युवाम् “अजोहवीत् अस्तौषीत् "नाधमाना याचमाना “योषा योषिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् “ऋबीसं तुषाग्निमग्निकुण्डे क्षिप्तः सन् "अवरोहन विमुञ्चन् अजोहवीत् । “श्येनस्य चिज्जवसा श्येनस्य गरुत्मत इव वेगेन । चिदित्युपमार्थे । अथवा श्येनस्य जवसा वेगेन नूतनेन प्रथमोत्पनेन सततं गच्छतः श्येनस्य प्रथमजवेन “शंतमेन अस्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुम् आगच्छतं हे “अश्विना ॥ ॥ १९ ॥

अत्र ब्रुवन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविदः । भ्रातृव्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य यत्नतः ॥ मुद्रां कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् । न संगच्छेत भार्यां स्वां यथा रात्रौ तथा कृतम् ॥ प्रातःप्रातः समुद्घाट्य निर्मथिष्यन्ति तं मुनिम् । एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटायां दुःखितः कृशः ।। उपायं चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः । हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तौषीद्धृष्टमानसः । तमश्विनौ समागत्य समुद्घाट्य च पेटिकाम् । उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावदृष्टौ बभूवतुः ॥ स ऋषिर्भार्यया सार्धं रमित्वाथ पुनर्भयात् । प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवाससमये दृष्टवानृग्द्वयं तदा ।।

वि जिंहीष्व वनस्पते॒ योनिः॒ सूष्यं॑त्या इव ।

श्रु॒तं मे॑ अश्विना॒ हवं॑ स॒प्तव॑ध्रिं च मुंचतं ॥५

वि । जि॒ही॒ष्व॒ । व॒न॒स्प॒ते॒ । योनिः॑ । सूष्यं॑न्त्याःऽइव ।

श्रु॒तम् । मे॒ । अ॒श्वि॒ना॒ । हव॑म् । स॒प्तऽव॑ध्रिम् । च॒ । मु॒ञ्च॒त॒म् ॥५

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूष्यन्त्याःऽइव ।

श्रुतम् । मे । अश्विना । हवम् । सप्तऽवध्रिम् । च । मुञ्चतम् ॥५

हे “वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके “वि “जिहीष्व विगच्छ । विवृता भव । “सूष्यन्त्याइव प्रसवोन्मुख्याः स्त्रियाः “योनिः इव भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे “अश्विना अश्विनौ “मे “हवम् आह्वानं “श्रुतं शृणुतम् । श्रुत्वा च "सप्तवध्रिं “च मामृषिं “मुञ्चतं मोचयतम् ॥

भी॒ताय॒ नाध॑मानाय॒ ऋष॑ये स॒प्तव॑ध्रये ।

मा॒याभि॑रश्विना यु॒वं वृ॒क्षं सं च॒ वि चा॑चथः ॥६

भी॒ताय॑ । नाध॑मानाय । ऋष॑ये । स॒प्तऽव॑ध्रये ।

मा॒याभिः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । यु॒वम् । वृ॒क्षम् । सम् । च॒ । वि । च॒ । अ॒च॒थः॒ ॥६

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तऽवध्रये ।

मायाभिः । अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचथः ॥६

“भीताय निर्गमात् बिभ्युषे “नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय “सप्तवध्रये “ऋषये हे “अश्विना अश्विनौ “युवं युवां “मायाभिः “वृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां “सं “चाचथः मम निर्गमार्थं संगच्छथः । "वि अचथः “च विभक्तं कुरुथः ॥

यथा॒ वातः॑ पुष्क॒रिणीं॑ समि॒ंगय॑ति स॒र्वतः॑ ।

ए॒वा ते॒ गर्भ॑ एजतु नि॒रैतु॒ दश॑मास्यः ॥७

यथा॑ । वातः॑ । पु॒ष्क॒रिणी॑म् । स॒म्ऽइ॒ङ्गय॑ति । स॒र्वतः॑ ।

ए॒व । ते॒ । गर्भः॑ । ए॒ज॒तु॒ । निः॒ऽऐतु॑ । दश॑ऽमास्यः ॥७

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । सम्ऽइङ्गयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निःऽऐतु । दशऽमास्यः ॥७

एतदादि ऋक्त्रयं गर्भस्राविण्युपनिषत् । एतदाद्यृक्त्रयेणासौ सप्तवध्रिः स्वयोषितः । गर्भिण्याः प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः । “यथा “वातः “पुष्करिणीं सरआदिकं “सर्वतः “समिङ्गयति सम्यक् चालयति “एव एवं तव "गर्भः “एजतु कम्पताम्' इतस्ततः संचरतु । “दशमास्यः दश मासान् गर्भे स्थितः “निरैतु निर्गच्छतु ।।

यथा॒ वातो॒ यथा॒ वनं॒ यथा॑ समु॒द्र एज॑ति ।

ए॒वा त्वं द॑शमास्य स॒हावे॑हि ज॒रायु॑णा ॥८

यथा॑ । वातः॑ । यथा॑ । वन॑म् । यथा॑ । स॒मु॒द्रः । एज॑ति ।

ए॒व । त्वम् । द॒श॒ऽमा॒स्य॒ । स॒ह । अव॑ । इ॒हि॒ । ज॒रायु॑णा ॥८

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।

एव । त्वम् । दशऽमास्य । सह । अव । इहि । जरायुणा ॥८

वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चाल्यते वाथ वायुना ।। स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरया सहितः पतेत् ॥

दश॒ मासाँछशया॒नः कुंमा॒रो अधिं मा॒तरिं ।

नि॒रैतुं जी॒वो अक्षंतो जी॒वो जीवंत्या॒ अधिं ॥९

दशं । मासा॑न् । श॒श॒या॒नः । कु॒मा॒रः । अधिं । मा॒तरिं ।

नि॒ःऽऐतुं । जी॒वः । अक्षंतः । जी॒वः । जीवंन्त्याः । अधिं ॥९

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।

निःऽऐतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अधि ॥९

दश मासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ ॥ २० ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.७८&oldid=209189" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.७९

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.७८ सूक्तं ५.७९ सूक्तं ५.८० →
सत्यश्रवा आत्रेयः।

दे. उषाः। पङ्क्तिः ।

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥१॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥२॥

सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥३॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गृणन्ति वह्नयः ।

मघैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनृते ॥४॥

यच्चिद्धि ते गणा इमे छदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्वष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्रयं सुजाते अश्वसूनृते ॥५॥

ऐषु धा वीरवद्यश उषो मघोनि सूरिषु ।

ये नो राधांस्यह्रया मघवानो अरासत सुजाते अश्वसूनृते ॥६॥

तेभ्यो द्युम्नं बृहद्यश उषो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्व्या गव्या भजन्त सूरयः सुजाते अश्वसूनृते ॥७॥

उत नो गोमतीरिष आ वहा दुहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाते अश्वसूनृते ॥८॥

व्युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेत्त्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरो अर्चिषा सुजाते अश्वसूनृते ॥९॥

एतावद्वेदुषस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावर्युच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाते अश्वसूनृते ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘महे नो अद्य ' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आर्षं पाङ्त्दमुषस्यम् । अनुक्रम्यते च -- ‘ महे दश सत्यश्रवा उषस्यं तु पाङ्क्तम् ' इति । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि - महे नो अद्येति पाङ्क्तम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

म॒हे नो॑ अ॒द्य बो॑ध॒योषो॑ रा॒ये दि॒वित्म॑ती ।

यथा॑ चिन्नो॒ अबो॑धयः स॒त्यश्र॑वसि वा॒य्ये सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥१

म॒हे । न॒ः । अ॒द्य । बो॒ध॒य॒ । उषः॑ । रा॒ये । दि॒वित्म॑ती ।

यथा॑ । चि॒त् । न॒ः । अबो॑धयः । स॒त्यऽश्र॑वसि । वा॒य्ये । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥१

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।

यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥१

“अद्य अस्मिन् यागदिने हे “उषः उषोदेवि “दिवित्मती दीप्तिमती त्वं “नः अस्मान् "महे महते “राये धनप्राप्तये “बोधय प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा दृव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । “यथा “चित् यथैव पूर्वं “नः अस्मान् “अबोधयः अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापि इत्यर्थः । हे “सुजाते शोभनप्रादुर्भूते “अश्वसूनृते । अश्वार्था प्रियसस्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः सा । हे तादृशि देवि “वाय्ये वय्यपुत्रे “सत्यश्रवसि मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सु॑नी॒थे शौ॑चद्र॒थे व्यौच्छो॑ दुहितर्दिवः ।

सा व्यु॑च्छ॒ सही॑यसि स॒त्यश्र॑वसि वा॒य्ये सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥२

या । सु॒ऽनी॒थे । शौ॒च॒त्ऽर॒थे । वि । औच्छः॑ । दु॒हि॒त॒: । दि॒व॒: ।

सा । वि । उ॒च्छ॒ । सही॑यसि । स॒त्यऽश्र॑वसि । वा॒य्ये । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥२

या । सुऽनीथे । शौचत्ऽरथे । वि । औच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥२

हे “दिवः “दुहितः दिवः सूर्यस्य पुत्र्युषः "या त्वं “सुनीथे एतन्नामके “शौचद्रथे शुचद्रथस्थापत्ये पूर्वं “व्यौच्छः व्यवासयस्तमांसि “सा त्वं “सहीयसि अतिशयेन बलवति “वाय्ये वय्यपुत्रे "सत्यश्रवसि मयि “व्युच्छ तमो विवासय । उच्छी विवासे' । विवासो वर्जनम् । शिष्टमुक्तम् ॥

सा नो॑ अ॒द्याभ॒रद्व॑सु॒र्व्यु॑च्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छ॒ः सही॑यसि स॒त्यश्र॑वसि वा॒य्ये सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥३

सा । न॒: । अ॒द्य । आ॒भ॒रत्ऽव॑सुः । वि । उ॒च्छ॒ । दु॒हि॒त॒: । दि॒व॒: ।

यो इति॑ । वि । औच्छः॑ । सही॑यसि । स॒त्यऽश्र॑वसि । वा॒य्ये । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥३

सा । नः । अद्य । आभरत्ऽवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यऽश्रवसि । वाय्ये । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥३

हे “दुहितर्दिवः उषः “आभरद्वसुः आहृतधना “सा प्रसिद्धा त्वं “नः अस्माकम् “अद्य अस्मिन् दिने “व्युच्छ तमो विवासय । हे 'सहीयसि “यो या । उकारोऽनर्थकः । या त्वं पूर्वं “व्यौच्छः साद्यापीति ॥

अ॒भि ये त्वा॑ विभावरि॒ स्तोमै॑र्गृ॒णन्ति॒ वह्न॑यः ।

म॒घैर्म॑घोनि सु॒श्रियो॒ दाम॑न्वन्तः सुरा॒तय॒ः सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥४

अ॒भि । ये । त्वा॒ । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ । स्तोमैः॑ । गृ॒णन्ति॑ । वह्न॑यः ।

म॒घैः । म॒घो॒नि॒ । सु॒ऽश्रियः॑ । दाम॑न्ऽवन्तः । सु॒ऽरा॒तयः॑ । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥४

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गृणन्ति । वह्नयः ।

मघैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवन्तः । सुऽरातयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥४

हे “विभावरि प्रकाशोपेते ॥ विभाशब्दात् ‘ छन्दसीवनिपौ' . इति वनिप् । भातेर्वा कर्तरि वनिप् ॥ उषः “त्वा त्वाम् “अभि प्रति “ये “वह्नयः वोढारः ऋत्विजः स्तोतारः “स्तोमैः स्तोत्रैः “गृणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारः “मघैः हे “मघोनि धनैर्धनवति त्वदनुग्रहात् “सुश्रियः भवन्ति । सुष्ठ्वर्थिभिराश्रयणीया भवन्ति । “दामन्वन्तः दानवन्तो भवन्ति । “सुरातयः । रातिर्दानम् । सुदानाश्च भवन्ति ।।

यच्चि॒द्धि तें ग॒णा इ॒मे छ॒दय॑न्ति म॒घत्त॑ये ।

परिं चि॒द्वष्ट॑यो दधु॒र्दद॑तो॒ राधो॒ अह्र॑यं॒ सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥५

यत् । चि॒त् । हि । ते॒ । ग॒णाः । इ॒मे । छ॒दय॑न्ति । म॒घत्त॑ये ।

परिं । चि॒त् । वष्ट॑यः । द॒धुः॒ । दद॑तः । राधः॑ । अह्र॑यम् । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥५

यत् । चित् । हि । ते । गणाः । इमे । छदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अह्रयम् । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥५

हे उषः "यच्चिद्धि । हीति पूरणः । यत् ये केचन "ते तव स्वभूताः “इमे पुरतो वर्तमाना: "गणाः संघभूताः “मघत्तये धनदातये धनदानाय धनवत्त्वाय वा “छदयन्ति उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् “परि “दधुः परितो धारयन्ति “वष्टयः अस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । “अह्रयम् अह्रियमाणमक्षीणमलजावहं वा "राधः धनं हविर्लक्षणं “ददतः यजन्त इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽक्षीणं ददतो वा । ये त्वां "हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र यद्यपीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् । अवशिष्टं समानम् ॥ ॥ २१ ॥

ऐषु॑ धा वी॒रव॒द्यश॒ उषो॑ मघोनि सू॒रिषु॑ ।

ये नो॒ राधा॒स्यह्र॑या म॒घवा॑नो॒ अरा॑सत॒ सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥६

आ । ए॒षु॒ । धाः॒ । वी॒रऽव॑त् । यशः॑ । उषः॑ । म॒घो॒नि॒ । सू॒रिषु॑ ।

ये । नः॒ । राधाँ॑सि । अह्र॑या । म॒घऽवा॑नः । अरा॑सत । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥६

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सूरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अह्रया । मघऽवानः । अरासत । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥६

हे "उषः देवि “मघोनि मघवति त्वम् “एषु “सूरिषु स्तोतृषु वा “वीरवद्यशः वीरैः पुत्रादिभिरुपेतमन्नं यशो वा “आ “धाः आधेहि । आदेहि आनय "ये मघवानः धनवन्तः सूरयः “नः अस्मभ्यं तव स्तोतृभ्यः "राधांसि धनानि “अह्रया अक्षीणानि "अरासत ददुः तेष्वित्यर्थः ॥

तेभ्यो॑ द्यु॒म्नं बृ॒हद्यश॒ उषो॑ मघो॒न्या व॑ह ।

ये नो॒ राधा॒स्यश्व्या॑ ग॒व्या भज॑न्त सू॒रय॒ः सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥७

तेभ्यः॑ । द्यु॒म्नम् । बृ॒हत् । यशः॑ । उषः॑ । म॒घो॒नि॒ । आ । व॒ह॒ ।

ये । नः॒ । राधाँ॑सि । अश्व्या॑ । ग॒व्या । भज॑न्त । सू॒रयः॑ । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥७

तेभ्यः । द्युम्नम् । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।

ये । नः । राधांसि । अश्व्या । गव्या । भजन्त । सूरयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥७

हे “उषो “मघोनि त्वं “तेभ्यो "द्युम्नं द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनं “बृहद्यशः महदन्नं महती कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्यः “आ "वह । "ये आढ्याः “नः अस्मभ्यं “राधांसि धनानि “अश्व्याः अश्वैर्युक्तानि “गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्वसमूहान् च "भजन्त भजेरन् ददुः “सूरयः दातारः॥

उ॒त नो॒ गोम॑ती॒रिष॒ आ व॑हा दुहितर्दिवः ।

सा॒कं सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॒ः शु॒क्रैः शोच॑द्भिर॒र्चिभि॒ः सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥८

उ॒त । नः॒ । गोऽम॑तीः । इषः॑ । आ । व॒ह॒ । दु॒हि॒तः॒ । दि॒वः॒ ।

सा॒कम् । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ । शु॒क्रैः । शोच॑त्ऽभिः । अ॒र्चिऽभिः॑ । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥८

उत । नः । गोऽमतीः । इषः । आ । वह । दुहितः । दिवः ।

साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । शुक्रैः । शोचत्ऽभिः । अर्चिऽभिः । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥८

“उत अपि च “नः अस्मभ्यं “गोमतीः गोभिरुपेतानि “इषः अन्नानि “आ “वह आनय हे “दिवः दुहितः उषः । कदा । “सूर्यस्य “रश्मिभिः “साकं “शोचद्भिः दीपयद्भिः “शुक्रैः निर्मलैः “अर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ॥

व्यु॑च्छा दुहितर्दिवो॒ मा चि॒रं त॑नुथा॒ अपः॑ ।

नेत्त्वा॑ स्ते॒नं यथा॑ रि॒पुं तपा॑ति॒ सूरो॑ अ॒र्चिषा॒ सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥९

वि । उ॒च्छ॒ । दु॒हि॒तः॒ । दि॒वः॒ । मा । चि॒रम् । त॒नु॒थाः॒ । अपः॑ ।

न । इत् । त्वा॒ । स्ते॒नम् । यथा॑ । रि॒पुम् । तपा॑ति । सूरः॑ । अ॒र्चिषा॑ । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥९

वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । सूरः । अर्चिषा । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥९

हे दिवः “दुहितः उषः त्वं “व्युच्छ विभातं कुरु । “अपः अस्मदीयं कर्म प्रति “चिरं विलम्बं “मा “तनुथाः मा कृथाः । “त्वा त्वां “रिपुं “स्तेनं “यथा संतापयति राजादिः तद्वत “सूरः सूर्यः “अर्चिषा तेजसा “नेत् नैव "तपाति तप्यात् । शीघ्रं नोदत्वित्यर्थः ।।

ए॒ताव॒द्वेदु॑ष॒स्त्वं भूयो॑ वा॒ दातु॑मर्हसि ।

या स्तो॒तृभ्यो॑ विभावर्यु॒च्छन्ती॒ न प्र॒मीय॑से॒ सुजा॑ते॒ अश्व॑सूनृते ॥१०

ए॒ताव॑त् । वा॒ । इत् । उ॒षः॒ । त्वम् । भूयः॑ । वा॒ । दातु॑म् । अ॒र्ह॒सि॒ ।

या । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । वि॒भा॒ऽव॒रि॒ । उ॒च्छन्ती॑ । न । प्र॒ऽमीय॑से । सुऽजा॑ते । अश्व॑ऽसूनृते ॥१०

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृऽभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रऽमीयसे । सुऽजाते । अश्वऽसूनृते ॥१०

हे “उषः त्वमस्मभ्यं “वा अथवा दित्सितं किम् “एतावत् एव । इच्छब्द एवकारार्थः । अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः । अथवा "भूयः “दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यद्दातव्यमस्ति तत्सर्वं देहि इत्यर्थः । हे “विभावरि उषः “या त्वं “स्तोतृभ्यः तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं व्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती “न “प्रमीयसे न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । सा त्वं दातुमर्हसीति ॥ ' मीञ् हिंसायाम् ' इत्यस्मात् श्नास्थाने व्यत्ययेन श्यन् ॥ ॥ २२ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८०

दे. उषाः। त्रिष्टुप्।

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम् ।
देवीमुषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रासो मतिभिर्जरन्ते ॥१॥
एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।
बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अह्नाम् ॥२॥
एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।
पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥३॥
एषा व्येनी भवति द्विबर्हा आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।
ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥४॥
एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृशये नो अस्थात् ।
अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥५॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नॄन्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥६॥

सायणभाष्यम्

“द्युतद्यामानम्' इति षड़ृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका –'द्युतयामानं षट्' इति । सत्यश्रवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । 'उषस्यं तु ' इत्युक्तत्वात् उषाः देवता । प्रातरनुवाके उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च -'द्युतद्यामानमुषो वाजेन ' (आश्व.श्रौ.. ४. १४) इति ।।

द्युतद्या॑मानं बृहतीमृतेन॑ ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम् ।

देवीमुषसं स्व॑रावह॑न्तीं प्रति विप्रा॑सो मतिभिर्जरन्ते ॥१

द्युतत्ऽया॑मानम् । बृहतीम् । ऋतेन॑ । ऋतऽव॑रीम् । अरुणऽप्सुम् । विऽभातीम् ।

देवीम् । उषस॑म् । स्वः॑ । आऽवह॑न्तीम् । प्रति॑ । विप्रा॑सः । मतिऽभिः॑ । जरन्ते ॥१

द्युतत्ऽयामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतऽवरीम् । अरुणऽप्सुम् । विऽभातीम् ।

देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् । प्रति । विप्रासः । मतिऽभिः । जरन्ते ॥१

“द्युतद्यामानं दीप्तरथां “बृहतीं महतीम् “ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा “ऋतावरीम् ऋतवतीम् “अरुणप्सुम् अरुणरूपां “विभातीं व्युच्छन्तीं “देवीं द्योतमानाम् "उषसं “स्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् । एवं महानुभावाम् उषसं “विप्रासः मेधाविन ऋत्विजः “मतिभिः स्तुतिभिः “प्रति जरन्ते स्तुवन्ति ॥

एषा जनं॑ दर्शता बोधय॑न्ती सुगान्पथः कृ॑ण्वती यात्यग्रे॑ ।

बृहद्रथा बृ॑हती वि॑श्वमिन्वोषा ज्योति॑र्यच्छत्यग्रे अह्ना॑म् ॥२

एषा । जन॑म् । दर्शता । बोधय॑न्ती । सुऽगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे॑ ।

बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः॑ । यच्छति । अग्रे॑ । अह्ना॑म् ॥२

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुऽगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्ऽरथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अह्नाम् ॥२

“दर्शता दर्शनीया “एषा उषाः "बोधयन्ती । कम् । “जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । "पथः "सुगान् सुगमनान् “कृण्वती “अग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् “याति गच्छति । कीदृश्युषाः “बृहद्रथा प्रभूतरथा “बृहती महती “विश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृशी “उषाः "अह्नाम् “अग्रे “ज्योतिः तेजः “यच्छति ॥

एषा गोभिर॑रु॒णेभि॒र्युजा॒नास्रे॑धन्ती र॒यिमप्रा॑यु चक्रे ।

प॒थो रद॑न्ती सुवि॒ताय॑ दे॒वी पु॑रुष्टु॒ता वि॒श्ववा॑रा॒ वि भा॑ति ॥३

ए॒षा । गोभिः॑ । अ॒रु॒णेभिः॑ । यु॒जा॒ना । अस्रे॑धन्ती । र॒यिम् । अप्र॑ऽआयु । च॒क्रे॒ ।

प॒थः । रद॑न्ती । सु॒वि॒ताय॑ । दे॒वी । पु॒रु॒ऽस्तु॒ता । वि॒श्वऽवा॑रा । वि । भा॒ति॒ ॥३

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्रेधन्ती । रयिम् । अप्रऽआयु । चक्रे ।

पथः । रदन्ती । सुविताय । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥३

“एषा उषाः "अरुणेभिः अरुणवर्णैः “गोभिः बलीवर्दैः रथं "युजाना योजयन्ती “अस्रेधन्ती अशुष्यन्त्यक्षीणा वा । किम् । “रयिं धनम् "अप्रायु अप्रगन्तृ अविचलितं “चक्रे करोति । किं कुर्वती । “पथः मार्गान् “रदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । “सुविताय सुष्ठु गमनाय "देवी द्योतमाना “पुरुष्टुता बहुभिः स्तुता 'विश्ववारा सर्वैर्वरणीया “वि “भाति प्रकाशं करोति ।।

ए॒षा व्ये॑नी भवति द्वि॒बर्हा॑ आविष्कृण्वा॒ना त॒न्वं॑ पु॒रस्ता॑त् ।

ऋ॒तस्य॒ पन्था॒मन्वे॑ति सा॒धु प्र॑जान॒तीव॒ न दिशो॑ मिनाति ॥४

ए॒षा । विऽए॑नी । भ॒व॒ति॒ । द्वि॒ऽबर्हाः॑ । आ॒विः॒ऽकृ॒ण्वा॒ना । त॒न्व॑म् । पु॒रस्ता॑त् ।

ऋ॒तस्य॑ । पन्था॑म् । अनु॑ । ए॒ति॒ । सा॒धु । प्र॒जा॒न॒तीऽइ॑व । न । दिशः॑ । मि॒ना॒ति॒ ॥४

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हाः । आविःऽकृण्वाना । तन्वम् । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥४

“एषा उषाः “व्येनी "भवति विशेषेण श्वेता भवति "द्विबर्हाः द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः परिवृढोषाः पश्चात् “तन्वं स्वीयां तनुम् “आविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । “पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच “ऋतस्य आदित्यस्य “पन्थां पन्थानं “साधु सम्यक् “अन्वेति । किंच “प्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयन्ती । इवेति संप्रत्यर्थे । “न “दिशो “मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेण अवगच्छन्ती च ऋतस्य पन्थामन्वेति ॥

एषा शुभ्रा न तन्वो॑ विदानोर्ध्वेवं स्नाती दृशये॑ नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बाध॑माना तमाँस्युषा दिवो दु॑हिता ज्योतिषागा॑त् ॥५

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः॑ । विदाना । ऊर्ध्वाऽइं॑व । स्नाती । दृशये॑ । नः । अस्थात् ।

अप॑ । द्वेषः॑ । बाध॑माना । तमाँ॑सि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योति॑षा । आ । अगात् ॥५

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽइव । स्नाती । दृशये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि । उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥५

“एषा उषाः “शुभ्रा “न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव “तन्वः अङ्गानि “विदाना प्रज्ञापयन्ती “स्नाती स्नानं कुर्वाणा “ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव "नः अस्मदर्थम् अस्माकं पुरतो वा “दृशये सर्वेषां दर्शनाय उत् "अस्थात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति। किं कुर्वती । “द्वेषः द्वेष्याणि “तमांसि “अप "बाधमाना “दिवो "दुहिता “उषाः "ज्योतिषा तेजसा सह 'आगात् आगच्छति ॥

एषा प्रं॑तीची दुं॑हिता दिवो नॄन्योषे॑व भद्रा नि रिं॑णीते अप्सं॑ः ।

व्यूर्ण्वती दाशुषे वार्या॑णि पुनर्ज्योति॑र्युवतिः पूर्वथा॑कः ॥६

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नॄन् । योषा॑ऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः॑ ।

विऽऊर्ण्वती । दाशुषे॑ । वार्या॑णि । पुनः॑ । ज्योतिः॑ । युवतिः । पूर्वऽथा॑ । अकरित्यं॑कः ॥६

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नॄन् । योषाऽइव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ण्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वऽथा । अकरित्यकः ॥६

“एषा उषाः "प्रतीची अभिमुखा सती “दिवः "दुहिता "नॄन् सर्वान् प्राणिनः प्रति “भद्रा “योषेव कल्याणवेषा योषिदिव “अप्सः रूपं “नि “रिणीते प्रेरयति । किंच “दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय “वार्याणि वरणीयानि धनानि “व्यूर्ण्वती प्रयच्छन्ती “युवतिः नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा “पुनः अद्यापि “पूर्वथा पूर्वमिव “ज्योतिः तेजः “अकः करोति ॥ ॥ २३ ॥

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.८०&oldid=199812" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८१

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.८० सूक्तं ५.८१ सूक्तं ५.८२ →
श्यावाश्व आत्रेयः

दे. सविता। जगती ।

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥१॥
विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।
वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥२॥
यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा ।
यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥३॥
उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।
उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥४॥
उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवनं वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवित स्तोममानशे ॥५॥

सायणभाष्यम्

‘ युञ्जते मनः' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका – ' युञ्जते पञ्च श्यावाश्वः सावित्रं तु जागतम् ' इति । श्यावाश्वो नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । सविता देवता । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम् । सूत्रितं च --' युञ्जते मन इहेह व इति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्या ग्रावस्तोत्रेऽपि । सूत्रितं च - ‘ युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम् ' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

यु॒ञ्जते॒ मन॑ उ॒त यु॑ञ्जते॒ धियो॒ विप्रा॒ विप्र॑स्य बृह॒तो वि॑प॒श्चित॑ः ।

वि होत्रा॑ दधे वयुना॒विदेक॒ इन्म॒ही दे॒वस्य॑ सवि॒तुः परि॑ष्टुतिः ॥१

यु॒ञ्जते॑ । मन॑ः । उ॒त । यु॒ञ्ज॒ते॒ । धिय॑ः । विप्रा॑ः । विप्र॑स्य । बृ॒ह॒तः । वि॒प॒ऽचित॑ः ।

वि । होत्रा॑ः । द॒धे॒ । व॒यु॒न॒ऽवित् । एक॑ः । इत् । म॒ही । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । परि॑ऽस्तुतिः ॥१

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपःऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥१

“विप्राः मेधाविन ऋत्विग्यजमानाः “मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु "युञ्जते योजयन्ति । सवित्रनुग्रहाय संकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । "उत अपि च "धियः कर्माण्यपि "युञ्जते प्राप्नुवन्ति । कस्यानुज्ञयेत्युच्यते । “विप्रस्य मेधाविनः "बृहतः महतः "विपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुः अनुज्ञयेति ।' सविता वै प्रसवानामीशे' (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति हि श्रुतिः । स एव सविता "होत्राः सप्तहोत्रकाणामुचिताः क्रियाः “वयुनावित् । वयुनमिति प्रज्ञानाम । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता "एक "इत् एक एव “वि “दधे करोति । पृथक्पृथगवधारयति । किंच तस्य “सवितुः “देवस्य परिष्टुतिः स्तुतिः “मही महती अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरेत्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने रराट्यामवनद्धायां विश्वा रूपाणि ' इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च ‘ विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यवस्तायाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

विश्वा॑ रू॒पाणि॒ प्रति॑ मुञ्चते क॒विः प्रासा॑वीद्भ॒द्रं द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ।

वि नाक॑मख्यत्सवि॒ता वरे॒ण्योऽनु॑ प्र॒याण॑मु॒षसो॒ वि रा॑जति ॥२

विश्वा॑ । रू॒पाणि॑ । प्रति॑ । मु॒ञ्च॒ते॒ । क॒विः । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । भ॒द्रम् । द्वि॒ऽपदे॑ । चतुः॑ऽपदे ।

वि । नाक॑म् । अ॒ख्य॒त् । स॒वि॒ता । वरे॑ण्यः । अनु॑ । प्र॒ऽयान॑म् । उ॒षसः॑ । वि । रा॒ज॒ति॒ ॥२

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विऽपदे । चतुःऽपदे ।

वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रऽयानम् । उषसः । वि । राजति ॥२

“कविः मेधावी सविता “विश्वा सर्वाणि "रूपाणि आत्मनि “प्रति “मुञ्चते बध्नाति धारयति । किंच “भद्रं कल्याणं गमनादिविषयं “प्रासावीत् अनुजानाति । कस्मै । “द्विपदे मनुष्याय “चतुष्पदे गवाश्वादिकाय । किंच “सविता सर्वस्य प्रेरको देवः “वरेण्यः वरणीयः सन् “वि “अख्यत् ख्यापयति प्रकाशयति । किम् । “नाकम् । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः । यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः “उषसः “प्रयाणम् उदयम् “अनु “वि “राजति प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं ह्युषा उदेति ॥

यस्य॑ प्र॒याण॒मन्व॒न्य इद्य॒युर्दे॒वा दे॒वस्य॑ महि॒मान॒मोज॑सा ।

यः पार्थि॑वानि विम॒मे स एत॑शो॒ रजां॑सि दे॒वः स॑वि॒ता म॑हित्व॒ना ॥३

यस्य॑ । प्र॒ऽयान॑म् । अनु॑ । अ॒न्ये । इत् । य॒युः । दे॒वाः । दे॒वस्य॑ । म॒हि॒मान॑म् । ओज॑सा ।

यः । पार्थि॑वानि । वि॒ऽम॒मे । सः । एत॑शः । रजां॑सि । दे॒वः । स॒वि॒ता । म॒हि॒ऽत्व॒ना ॥३

यस्य । प्रऽयानम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ।

यः । पार्थिवानि । विऽममे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महिऽत्वना ॥३

“अन्य “इत् "देवाः अन्येऽप्यग्न्यादयः “यस्य “देवस्य द्योतमानस्य सवितुः “प्रयाणमनु “ययुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । “महिमानं महत्त्वम् । सवितुरुदयाभाचे अग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषां हविःस्तुत्याद्यभावात् । “ओजसा बलेन च युक्ता भवन्ति । "यः “सविता “पार्थिवानि “रजासि पृथिव्यादिलोकान् "महित्वना स्वमहत्त्वेन "विममे परिच्छिनत्ति "सः “देवः "एतशः एतवर्णः शुभ्रः शोभमानः सन् । राजते इति शेषः । ‘ युवशा ताकृणोतन' (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्यादिवत् एतश इत्यादिशकारोपजनश्छान्दसः ।।

उ॒त या॑सि सवित॒स्त्रीणि॑ रोच॒नोत सूर्य॑स्य र॒श्मिभि॑ः समु॑च्यसि ।

उ॒त रात्री॑मुभ॒यत॑ः परी॑यस उ॒त मि॒त्रो भ॑वसि देव॒ धर्म॑भिः ॥४

उ॒त । या॒सि॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । त्रीणि॑ । रो॒च॒ना । उ॒त । सूर्य॑स्य । र॒श्मिऽभिः॑ । सम् । उ॒च्य॒सि॒ ।

उ॒त । रात्री॑म् । उ॒भ॒यतः॑ । परि॑ । ई॒य॒से॒ । उ॒त । मि॒त्रः । भ॒व॒सि॒ । दे॒व॒ । धर्म॑ऽभिः ॥४

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः । सम् । उच्यसि ।

उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मऽभिः ॥४

हे "सवितः देव "उत अपि च "त्रीणि “रोचना रोचमानान् द्युलोकान् "यासि गच्छसि । ‘ तिस्रो दिवः पृथिवीः ' (ऋ. सं. ४, ५३. ५) इत्युक्तम् । "उत अपि च "सूर्यस्य "रश्मिभिः “समुच्यसि संगच्छसि ॥ ‘उच समवाये' इत्यस्येदं रूपम् ॥ उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्तमयवर्ती सूर्य इति । "उत अपि च "रात्रीमुभयतः उभयपार्श्वे "परीयसे परिगच्छसि । “उत अपि च हे "देव सवितस्त्वं “धर्मभिः जगद्धारकैः कर्मभिः “मित्रो "भवसि मित्राख्यो देवो भवसि । अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगताम् ॥

उ॒तेशि॑षे प्रस॒वस्य॒ त्वमेक॒ इदु॒त पू॒षा भ॑वसि देव॒ याम॑भिः ।

उ॒तेदं विश्वं॒ भुव॑नं॒ वि रा॑जसि श्या॒वाश्व॑स्ते सवित॒ः स्तोम॑मानशे ॥५

उ॒त । ई॒शि॒षे॒ । प्र॒ऽस॒वस्य॑ । त्वम् । एकः॑ । इत् । उ॒त । पू॒षा । भ॒व॒सि॒ । दे॒व॒ । याम॑ऽभिः ।

उ॒त । इ॒दम् । विश्व॑म् । भुव॑नम् । वि । रा॒ज॒सि॒ । श्या॒वऽअ॑श्वः । ते॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । स्तोम॑म् । आ॒न॒शे॒ ॥५

उत । ईशिषे । प्रऽसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामऽभिः ।

उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि । श्यावऽअश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमम् । आनशे ॥५

हे सवितः “त्वमेक "इत् एक एव "प्रसवस्य सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य “ईशिषे समर्थो भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव प्रभवसि । "उत अपि च "पूषा पोषकः "भवसि हे "देव "यामभिः गमनैः । "उत अपि च "इदं "विश्वं “भुवनं भूतजातं "वि "राजसि ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे "सवितः "ते तुभ्यं “श्यावाश्वः ऋषिः "स्तोमं स्तोत्रम् "आनशे व्याप्नोति करोति । इत्येवमात्मानं परोक्षतया निर्दिशन्नाह ॥ ॥ २४ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८२

श्यावाश्व आत्रेयः ।

दे. सविता। गायत्री, १ अनुष्टुप् ।

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् ।

श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥१॥

अस्य हि स्वयशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् ।

न मिनन्ति स्वराज्यम् ॥२॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः ।

तं भागं चित्रमीमहे ॥३॥

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ।

परा दुष्वप्न्यं सुव ॥४॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥५॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे ।

विश्वा वामानि धीमहि ॥६॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे ।

सत्यसवं सवितारम् ॥७॥

य इमे उभे अहनी पुर एत्यप्रयुच्छन् ।

स्वाधीर्देवः सविता ॥८॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन ।

प्र च सुवाति सविता ॥९॥

सायणभाष्यम्

' तत्सवितुः' इति नवर्चं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका- तत्सवितुर्नव गायत्रमाद्यानुष्टुप्' इति । प्रथमानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ' सावित्रं तु ' इत्युक्तत्वात् सावित्रम् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् ‘ अद्या नो देव ' इत्यनुचरः । सूत्रितं च-- ‘ तत्सवितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ' (आश्व.श्रौ. ५.१८) इति ॥

तत्स॑वि॒तुर्वृ॑णीमहे व॒यं दे॒वस्य॒ भोज॑नम् ।

श्रेष्ठं॑ सर्व॒धात॑मं॒ तुरं॒ भग॑स्य धीमहि ॥१

तत् । स॒वि॒तुः । वृ॒णी॒म॒हे॒ । व॒यम् । दे॒वस्य॑ । भोज॑नम् ।

श्रेष्ठ॑म् । स॒र्व॒ऽधात॑मम् । तुर॑म् । भग॑स्य । धी॒म॒हि॒ ॥१

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।

श्रेष्ठम् । सर्वऽधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥१

“तत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्ध “भोजनं भोग्यं धनं “वयं स्तोतारः “वृणीमहे प्रार्थयामः । कस्य धनम्। 'सवितुः प्रेरकस्य "देवस्य स्वभूतम् । लब्ध्वा च “श्रेष्ठं प्रशस्यं "सर्वधातमं सर्वधातृतमम् । सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । “तुरं शत्रूणां हिंसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् ।

तादृशं धनं "भगस्य भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् “धीमहि धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहे अर्थित्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य॒ हि स्वय॑शस्तरं सवि॒तुः कच्च॒न प्रि॒यम् ।

न मि॒नन्ति॑ स्व॒राज्य॑म् ॥२

अस्य॑ । हि । स्वय॑शःऽतरम् । स॒वि॒तुः । कत् । च॒न । प्रि॒यम् ।

न । मि॒नन्ति॑ । स्व॒ऽराज्य॑म् ॥२

अस्य । हि । स्वयशःऽतरम् । सवितुः । कत् । चन । प्रियम् ।

न । मिनन्ति । स्वऽराज्यम् ॥२

“अस्य "सवितुः "स्वयशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं “प्रियं सर्वेषां प्रियभूतं "स्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं "कच्चन केचिदप्यसुरादयः “न “मिनन्ति न हिंसन्ति ॥

स हि रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ सु॒वाति॑ सवि॒ता भग॑ः ।

तं भा॒गं चि॒त्रमी॑महे ॥३

सः । हि । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ । सु॒वाति॑ । स॒वि॒ता । भगः॑ ।

तम् । भा॒गम् । चि॒त्रम् । ई॒म॒हे॒ ॥३

सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः ।

तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥३

“स “हि स खलु “सविता "भगः भजनीयो देवः “दाशुषे हविर्दात्रे मह्यं "रत्नानि रमणीयानि धनानि “सुवाति प्रेरयति प्रयच्छति । "तं देवं “भागं भजनीयं "चित्रं चायनीयं धनम् "ईमहे याचामहे ॥

‘ अद्या नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोज्ञस्वप्नदर्शने प्रत्यृचं जुहुयात् । ‘ अद्या नो देव सवितरिति द्वाभ्याम् ' (आश्व. गृ. ३. ६, ६) इति हि सूत्रितम् ॥

अ॒द्या नों देव सवितः प्र॒जाव॑त्सावी॒ः सौभ॑गम् ।

परा॑ दु॒ष्ष्वप्न्य॑ं सुव ॥४

अ॒द्य । न॒ः । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । प्र॒जाऽव॑त् । सा॒वी॒ः । सौभ॑गम् ।

परा॑ । दु॒ःऽस्वप्न्य॑म् । सु॒व॒ ॥४

अद्य । नः । देव । सवितरिति । प्रजाऽवत् । सावीः । सौभगम् ।

परा । दुःऽस्वप्न्यम् । सुव ॥४

हे "सवितः “देव "नः अस्मभ्यम् "अद्य अस्मिन् यागदिने “प्रजावत् पुत्राद्युपेतं "सौभगं धनं "सावीः प्रेरय । "दुःष्वप्न्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद्दुःखकरं दारिद्र्यं "परा “सुव दूरे प्रेरय ॥

विश्वा॑नि देव सवितर्दुरि॒तानि॒ परा॑ सुव ।

यद्भ॒द्रं तन्न॒ आ सु॑व ॥५

विश्वा॑नि । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒ः । दु॒ःऽइ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व॒ ।

यत् । भ॒द्रम् । तत् । न॒ः । आ । सु॒व॒ ॥५

विश्वानि । देव । सवितः । दुःऽइतानि । परा । सुव ।

यत् । भद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥५

हे सवितः “देव त्वं विश्वानि दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं तत् “नः अस्मभ्यम् “ “सुव अस्मदभिमुखं प्रेरय। ‘प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्' इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

अना॑गसो॒ अदि॑तये दे॒वस्य॑ सवि॒तुः स॒वे ।

विश्वा॑ वा॒मानि॑ धीमहि ॥६

अना॑गसः । अदि॑तये । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । स॒वे ।

विश्वा॑ । वा॒मानि॑ । धी॒म॒हि॒ ॥६

अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥६

वयमनुष्ठातारः "सवितुः प्रेरकस्य “देवस्य “सवे अनुज्ञायां सत्याम् "अदितये अखण्डनीयायै देव्यै भूम्यै "अनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति । अपगतेष्वागःसु “विश्वा सर्वाणि "वामानि वननीयानि धनानि “धीमहि धारयाम ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य ‘ आ विश्वदेवम् ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः ' (आश्व. श्रौ. २.१६) इति । प्रायणीये एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । देवसुवां हविःषु एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च - आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तत् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

आ वि॒श्वदे॑वं॒ सत्प॑तिं सू॒क्तैर॒द्या वृ॑णीमहे ।

स॒त्यस॑वं सवि॒तार॑म् ॥७

आ । वि॒श्वऽदे॑वम् । सत्ऽप॑तिम् । सु॒ऽउ॒क्तैः । अ॒द्य । वृ॒णी॒म॒हे॒ ।

स॒त्यऽस॑वम् । स॒वि॒तार॑म् ॥७

आ । विश्वऽदेवम् । सत्ऽपतिम् । सुऽउक्तैः । अद्य । वृणीमहे ।

सत्यऽसवम् । सवितारम् ॥७

"विश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वात्मा, इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इत्यादिश्रुतेः इतरेषां तद्विभूतित्वात् । "सत्पतिं सतामनुष्ठातॄणां पालकं "सत्यसवं सत्यानुज्ञं "सवितारं देवम् "अद्य अस्मिन् यागदिने "सूक्तैः “आ "वृणीमहे संभजामहे ॥

य इ॒मे उ॒भे अह॑नी पु॒र एत्यप्र॑युच्छन् ।

स्वा॒धीर्दे॒वः स॑वि॒ता ॥८

यः । इ॒मे इति॑ । उ॒भे इति॑ । अह॑नी॒ इति॑ । पु॒रः । एति॑ । अप्र॑ऽयुच्छन् ।

सु॒ऽआ॒धीः । दे॒वः । स॒वि॒ता ॥८

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अप्रऽयुच्छन् ।

सुऽआधीः । देवः । सविता ॥८

"यः "सविता "देवः "स्वाधीः शोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् "इमे “अहनी रात्र्यहनी तयोः “पुरः पुरस्तात् "अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् "एति गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये ‘य इमा विश्वा' इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च - ‘ य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेषा माध्यंदिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च - ‘ य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्नः ' (आश्व. श्रौ. १०.६) इति ॥

य इ॒मा विश्वा॑ जा॒तान्या॑श्रा॒वय॑ति॒ श्लोके॑न ।

प्र च॑ सु॒वाति॑ सवि॒ता ॥९

यः । इ॒मा । विश्वा॑ । जा॒तानि॑ । आ॒ऽश्रा॒वय॑ति । श्लोके॑न ।

प्र । च॒ । सु॒वाति॑ । स॒वि॒ता ॥९

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रावयति । श्लोकेन ।

प्र । च । सुवाति । सविता ॥९

“यः देवः “इमा इमानि "विश्वा सर्वाणि “जातानि उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गानित्यर्थः । तान् "श्लोकेन यशसा “आश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणि इमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्युन्मुखः सन् । किंच "सविता “प्र “सुवाति "च प्रेरयति तं वृणीमहे इति ॥ ॥ २६ ॥

मण्डल ५

विकिस्रोतः

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८३

ऋग्वेदः - मण्डल ५		
← सूक्तं ५.८२	सूक्तं ५.८३	सूक्तं ५.८४ →
	भौमोऽत्रिः	

दे. पर्जन्यः। त्रिष्टुप्, २-४ जगती, ९ अनुष्टुप्।

Play media

पर्जन्यः

अच्छा वद तवसं गीर्भिराभि स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।

कनिक्रदद्वृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥१॥

वि वृक्षान्हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं बिभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्य स्तनयन्हन्ति दुष्कृतः ॥२॥

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्याँ अह ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं नभः ॥३॥

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥४॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥५॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङेतेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥६॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥७॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥८॥

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन्हंसि दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥९॥

अवर्षीर्वर्षमुदु षू गृभायाकर्धन्वान्यत्येतवा उ ।

अजीजन ओषधीर्भोजनाय कमुत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥१०॥

सायणभाष्यम्

‘अच्छा वद' इति दशर्चमेकादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका-- ‘अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप् ' इति । ‘यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् ‘वि वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता ।

अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः उपस्थेयाः । सूत्रितं च-'संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीर्भिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

अच्छा॑ वद त॒वसं॑ गी॒र्भिरा॒भिः स्तु॒हि प॒र्जन्यं॒ नम॒सा वि॑वास ।

कनि॑क्रदद्वृष॒भो जी॒रदा॑नू॒ रेतो॑ दधा॒त्योष॑धीषु॒ गर्भ॑म् ॥१

अच्छ॑ । व॒द॒ । त॒वस॑म् । गी॒ःऽभिः । आ॒भिः । स्तु॒हि । प॒र्जन्य॑म् । नम॑सा । आ । वि॒वा॒स॒ ।

कनि॑क्रदत् । वृ॒ष॒भः । जी॒रऽदा॑नुः । रेतः॑ । द॒धा॒ति॒ । ओष॑धीषु । गर्भ॑म् ॥१

अच्छ । वद । तवसम् । गीःऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।

कनिक्रदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

हे स्तोतः "तवसं बलवन्तं "पर्जन्यम् "अच्छ अभिप्राप्य "वद प्रार्थय । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः -- पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम् ' (निरु. १०. १०) इति । "आभिः “गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः "स्तुहि । "नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन "आ "विवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः "वृषभः अपां वर्षिता "जीरदानुः क्षिप्रदानः "कनिक्रदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् “ओषधीषु "गर्भं गर्भस्थानीयं "रेतः उदकं "दधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृ॒क्षान्ह॑न्त्यु॒त ह॑न्ति र॒क्षसो॒ विश्वं॑ बिभाय॒ भुव॑नं म॒हाव॑धात् ।

उ॒ताना॑गा ईषते॒ वृष्ण्या॑वतो॒ यत्प॒र्जन्यः॑ स्त॒नय॒न्हन्ति॑ दु॒ष्कृतः॑ ॥२

वि । वृ॒क्षान् । ह॒न्ति॒ । उ॒त । ह॒न्ति॒ । र॒क्षसः॑ । विश्व॑म् । बि॒भा॒य॒ । भुव॑नम् । म॒हाऽव॑धात् ।

उ॒त । अना॑गाः । ई॒ष॒ते॒ । वृष्ण्य॑ऽवतः । यत् । प॒र्जन्यः॑ । स्त॒नय॑न् । हन्ति॑ । दु॒ःऽकृतः॑ ॥२

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । बिभाय । भुवनम् । महाऽवधात् ।

उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यऽवतः। यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःऽकृतः ॥२॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते---- पर्जन्यो विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्भूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः ' (निरु. १० . ११) इति ॥

र॒थीव॒ कश॒याश्वाँ॑ अभिक्षि॒पन्ना॒विर्दू॒तान्कृ॑णुते व॒र्ष्याँ॒३॒ अह॑ ।

दू॒रात्सिं॒हस्य॑ स्त॒नथा॒ उदी॑रते॒ यत्प॒र्जन्यः॑ कृणु॒ते व॒र्ष्यं१॒ नभः॑ ॥३

र॒थीऽइ॑व । कश॑या । अश्वा॑न् । अ॒भि॒ऽक्षि॒पन् । आ॒विः । दू॒तान् । कृ॒णु॒ते॒ । व॒र्ष्या॑न् । अह॑ ।

दू॒रात् । सिं॒हस्य॑ । स्त॒नथाः॑ । उत् । ई॒र॒ते॒ । यत् । प॒र्जन्यः॑ । कृ॒णु॒ते । व॒र्ष्य॑म् । नभः॑ ॥३

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्यान् । अह।

दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत्। ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नभः ॥३॥

"रथीव रथस्वामीव। स यथा कशया अश्वान अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पजन्योऽपि "कशया “अश्वान् मेघान् "अभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् 'वर्ष्यान् वर्षकान् "दूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा "आविः "कृणुते प्रकटयति । "अह इति पूरणः । एवं सति “सिंहस्य। सहतेर्हिंसतेर्वा शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य “स्तनथाः गर्जनशब्दाः "दूरात् "उदीरते उद्गच्छन्ति । कदा। "यत् यदा “पर्जन्यः “नभः अन्तरिक्षं "वर्ष्यं वर्षोपेतं "कृणुते करोति तदा ।।

‘प्र वाताः' इति चतुर्थी पर्जन्यस्य चरोर्याज्या । सूत्रितं च--- प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यग्न्याधेयप्रभृति ' (आश्व. श्रौ. २ . १५) इति ॥

प्र वाता॒ वान्ति॑ प॒तय॑न्ति वि॒द्युत॒ उदोष॑धी॒र्जिह॑ते॒ पिन्व॑ते॒ स्वः॑ ।

इरा॒ विश्व॑स्मै॒ भुव॑नाय जायते॒ यत्प॒र्जन्यः॑ पृथि॒वीं रेत॒साव॑ति ॥४

प्र । वाताः॑ । वान्ति॑ । प॒तय॑न्ति । वि॒ऽद्युतः॑ । उत् । ओष॑धीः । जिह॑ते । पिन्व॑ते । स्वः॑ ।

इरा॑ । विश्व॑स्मै । भुव॑नाय । जा॒य॒ते॒ । यत् । प॒र्जन्यः॑ । पृ॒थि॒वीम् । रेत॑सा । अव॑ति ॥४

प्र । वाताः । वान्ति। पतयन्ति । विऽद्युतः । उत् । ओषधीः । जिहते । पिन्वते । स्वरिति स्वः ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

“प्र “वान्ति "वाता: वृष्ट्यर्थम् । "पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति "विद्युतः । “ओषधीः ओषधयः "उत् "जिहते उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते । "स्वः अन्तरिक्षं "पिन्वते क्षरति । "इरा भूमिः "विश्वस्मै सर्वस्मै "भुवनाय सर्वजगद्धितीय "जायते समर्था भवति । कदैवमिति । “यत् यदा “पर्जन्यः देवः "पृथिवीं "रेतसा उदकेन "अवति रक्षति अभिगच्छति वा तदैवं भवति ।

यस्य॑ व्र॒ते पृ॑थि॒वी नन्न॑मीति॒ यस्य॑ व्र॒ते श॒फव॒ज्जर्भु॑रीति ।

यस्य॑ व्र॒त ओष॑धीर्वि॒श्वरू॑पा॒ः स न॑ः पर्जन्य॒ महि॒ शर्म॑ यच्छ ॥५

यस्य॑ । व्र॒ते । पृ॒थि॒वी । नम्न॑मीति । यस्य॑ । व्र॒ते । श॒फऽव॑त् । जर्भु॑रीति ।

यस्य॑ । व्र॒ते । ओष॑धीः । वि॒श्वऽरू॑पाः । सः । न॒ः । प॒र्ज॒न्य॒ । महिं । शर्म॑ । य॒च्छ॒ ॥५

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफऽवत् । जर्भुरीति ।

यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वऽरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

“यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि "पृथिवी "नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । "यस्य “व्रते “शफवत् पादोपेतं गवादिकं "जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा । "यस्य "व्रते कर्मणि “ओषधीः ओषध्यः "विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे "पर्जन्य "सः महांस्त्वं “नः अस्मभ्यं "महि “शर्म महत् सुखं "यच्छ प्रयच्छ ॥ ॥ २७ ॥

दि॒वो नो॑ वृ॒ष्टिं म॑रुतो ररीध्वं॒ प्र पि॑न्वत॒ वृष्णो॒ अश्व॑स्य॒ धारा॑ः ।

अ॒र्वाङे॒तेन॑ स्तनयि॒त्नुनेह्य॒पो नि॑षि॒ञ्चन्नसु॑रः पि॒ता न॑ः ॥६

दि॒वः । न॒ः । वृ॒ष्टिम् । म॒रु॒त॒ः । र॒री॒ध्व॒म् । प्र । पि॒न्व॒त॒ । वृष्ण॑ः । अश्व॑स्य । धारा॑ः ।

अ॒र्वाङ् । ए॒तेन॑ । स्त॒न॒यि॒त्नुना॑ । आ । इ॒हि॒ । अ॒पः । नि॒ऽसि॒ञ्चन् । असु॑रः । पि॒ता । न॒ः ॥६

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अर्वाङ्। एतेन । स्तनयित्नुना। आ । इहि। अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः। पिता। नः ॥६॥

हे “मरुतः यूयं "दिवः अन्तरिक्षसकाशात् "नः अस्मदर्थं "वृष्टिं "ररीध्वं दत्त । "वृष्णः वर्षकस्य "अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः “धाराः उदकधाराः “प्र “पिन्वत प्रक्षरत । हे पर्जन्य त्वम् "एतेन "स्तनयित्नुना गर्जता मेघेन सह "अर्वाङ् अस्मदभिमुखम् “एहि आगच्छ। किं कुर्वन् । “अपः अम्भांसि "निषिञ्चन् स देवः "असुरः उदकानां निरसितापि सन् "नः अस्माकं “पिता पालकश्च ॥

अ॒भि क्र॑न्द स्त॒नय॒ गर्भ॒मा धा॑ उद॒न्वता॒ परि॑ दीया॒ रथे॑न ।

दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तूद्वतो निपादाः ॥७

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता । परि । दीय । रथेन ।

दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥७

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्ऽवता । परि । दीय । रथेन ।

दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्ऽवतः । निऽपादाः ॥७॥

"अभि भूम्यभिमुखं "क्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढ्र्याय । "स्तनय गर्ज। "गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु “आ “धाः आधेहि । तदर्थम् "उदन्वता उदकवता "रथेन “परि “दीय परितो गच्छ। "दृतिं दृतिवदुदकधारकं मेघं "विषितं विशेषेण सितं बद्धं “न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं “सु सुष्टु "कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वा । विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते उद्वतः ऊर्ध्ववन्तः उन्नतप्रदेशाः "निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः एकस्थाः "भवन्तु उदकपूर्णा भवन्त्वित्यर्थः ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥८

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥८

महान्तम् । कोशम्। उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि। उन्धि । सुऽप्रपानम् । भवतु । अघ्न्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं "महान्तं प्रवृद्धं "कोशं कोशस्थानीयं मेघम् "उदच उद्गच्छ । उद्गमय वा । तथा कृत्वा "नि "षिञ्च नीचैः क्षारय । “कुल्याः नद्यः “विषिताः विष्यूताः सत्यः "स्यन्दन्तां प्रवहन्तु "पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते। "घृतेन उदकेन "द्यावापृथिवी दिवं च पृथिवीं च "व्युन्धि क्लेदय अत्यधिकम् । "अघ्न्याभ्यः गोभ्यः "सुप्रपाणं सुष्टु प्रकर्षेण पातव्यमुदकं "भवतु ॥

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन्हंसि दुष्कृतः ।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥९

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ।

प्रतिं । इ॒दम् । विश्वं॑म् । मो॒द॒ते॒ । यत् । किम् । च॒ । पृ॒थि॒व्याम् । अधिं ॥९

यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसि । दुःऽकृतः ।

प्रति । इदम् । विश्वम्। मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥ ९॥

हे "पर्जन्य "यत् यदा त्वं "कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् "स्तनयन् "दुष्कृतः पापकृतो मेघान् "हंसि विदारयसि तदानीम् "इदं "विश्वं जगत् "प्रति मोदते । विश्वं विशेष्यते । "यत्किं “च "पृथिव्यामधि भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगत्प्रीतिकारणत्वं प्रसिद्धम् ।।

अवं॑र्षीर्व॒र्षमुदु॒ षू गृं॑भा॒याक॒र्धन्वा॒न्यत्ये॑त॒वा उं ।

अजीं॑जन॒ ओषं॑धी॒र्भोजं॑नाय॒ कमु॒त प्र॒जाभ्यों॑ऽविदो मनी॒षाम् ॥१०

अवं॑र्षीः । व॒र्षम् । उत् । ऊं॒ इतिं । सु । गृ॒भा॒य॒ । अकः॑ । धन्वा॑नि । अतिं॑ऽए॒त॒वै । ऊं॒ इतिं ।

अजीं॑जनः । ओषं॑धीः । भोजं॑नाय । कम् । उ॒त । प्र॒ऽजाभ्यः॑ । अ॒वि॒द॒ः । म॒नी॒षाम् ॥१०

अवर्षीः । वर्षम् । उत् । ऊँ इति । सु । गृभाय । अकः । धन्वानि । अतिऽएतवै । ऊँ इति ।

अजीजनः । ओषधीः । भोजनाय । कम् । उत । प्रऽजाभ्यः । अविदः । मनीषाम् ॥१०॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे पर्जन्य त्वम् "अवर्षीः वृष्टवानसि । "वर्षमुदु “षू "गृभाय उत्कृष्टं सु सुष्ठु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः। “धन्वानि निरुदकप्रदेशान् "अकः जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । "अत्येतवा "उ अतिक्रम्य गन्तुम् । "ओषधीः "अजीजनः उदपादयः । किमर्थम् । “भोजनाय धनाय भोगाय वा । "कम् इत्ययं ‘शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवत्पादपूरणः (निरु. १. १०)। "उत अपि च "प्रजाभ्यः सकाशात् "मनीषां स्तुतिम् "अविदः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

पर्जन्योपरि संदर्भाः (http://www.angelfire.com/indie/vedastudy/pur_index17/parjanya.htm)

मण्डल ५

"https://sa.wikisource.org/w/index.php?title=ऋग्वेदः_सूक्तं_५.८३&oldid=314149" इत्यस्माद् प्रतिप्राप्तम्

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८४

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.८३ सूक्तं ५.८४ सूक्तं ५.८५ →
भौमोऽत्रिः

दे. पृथिवी । अनुष्टुप्।

बळित्था पर्वतानां खिद्रं बिभर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं प्रवत्वति मह्ना जिनोषि महिनि ॥१॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति ष्टोभन्त्यक्तुभिः ।

प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥२॥

दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्क्ष्मया दर्धर्ष्योजसा ।

यत्ते अभ्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥३॥

सायणभाष्यम्

'बळित्था' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भौमस्यात्रेरार्षं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुक्रान्तं च--- बळित्था तृचं पार्थिवमानुष्टुभम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । 'बळित्था पर्वतानां दृळ्हा चिद्या वनस्पतीन्' (आश्व.

श्रौ. ६. १४) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे चैषा मरुत्वतीयशस्त्रे सूक्तमुखीया (आश्व. श्रौ.९. ५) ।

बळि॒त्था पर्व॑तानां खि॒द्रं बि॑भर्षि पृथिवि ।

प्र या भूमिं॑ प्रवत्वति म॒ह्ना जि॒नोषि॑ महिनि ॥१

बट् । इ॒त्था । पर्व॑तानाम् । खि॒द्रम् । बि॒भ॒र्षि॒ । पृ॒थि॒वि॒ ।

प्र । या । भूमि॑म् । प्र॒व॒त्व॒ति॒ । म॒ह्ना । जि॒नोषि॑ । म॒हि॒नि॒ ॥१

बट् । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्रम् । बिभर्षि । पृथिवि ।।

प्र । या । भूमिम् । प्रवत्वति । मह्ना । जिनोषि । महिनि ॥ १ ॥

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा देवतापि च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य वर्ण्यते ॥ हे “पृथिवि प्रथनवति मध्यस्थानदेवते । त्वम् “इत्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा “बट् सत्यं “पर्वतानां मेघानां वा “खिद्रं खेदनं भेदनं “बिभर्षि धारयसि । हे “महिनि महति हे “प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा "या त्वं “भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं “मह्ना महत्त्वेन महतोदकेन वा “प्र “जिनोषि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तोमा॑सस्त्वा विचारिणि॒ प्रति॑ ष्टोभन्त्य॒क्तुभिः॑ ।

प्र या वाजं॒ न हेष॑न्तं पे॒रुमस्य॑स्यर्जुनि ॥२

स्तोमा॑सः । त्वा॒ । वि॒ऽचा॒रि॒णि॒ । प्रति॑ । स्तो॒भ॒न्ति॒ । अ॒क्तुऽभिः॑ ।

प्र । या । वाज॑म् । न । हेष॑न्तम् । पे॒रुम् । अस्य॑सि । अ॒र्जु॒नि॒ ॥२

स्तोमासः । त्वा । विऽचारिणि । प्रति । स्तोभन्ति । अक्तुऽभिः ।

प्र । या । वाजम् । न । हेषन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

हे “विचारिणि विविधं चरणशीले पृथिवि देवि “त्वा त्वां “स्तोमासः स्तोतारः “अक्तुभिः गमनशीलैः स्तोत्रैः “प्रति “ष्टोभन्ति अभिष्टुवन्ति। किंच “या त्वं हेषन्तं शब्दयन्तं “वाजं न अश्वमिव उद्धृत्तं “पेरुं पूरकं मेघं “प्र “अस्यसि प्रक्षिपसि हे “अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशीले वा ।।

देवानां हविःषु ‘ दृळ्हा चित्' इति पृथिव्या याज्या। एषैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

दृ॒ळ्हा चि॒द्या व॒न॒स्पती॑न्क्ष्म॒या दर्धु॒र्ष्योज॑सा ।

यत्ते॑ अ॒भ्रस्य॑ वि॒द्युतो॑ दि॒वो वर्षं॑न्ति वृ॒ष्टयः॑ ॥३

दृ॒ळ्हा । चि॒त् । या । व॒न॒स्पती॑न् । क्ष्म॒या । दर्धि॑र्षि । ओज॑सा ।

यत् । ते॒ । अ॒भ्रस्य॑ । वि॒ऽद्युतः॑ । दि॒वः । वर्षं॑न्ति । वृ॒ष्टयः॑ ॥३

दृळ्हा। चित् । या । वनस्पतीन् । क्ष्मया । दधर्षि । ओज॑सा ।

यत् । ते । अभ्रस्य । विऽद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि “या त्वं “दृळ्हा “चित् ॥ ‘ सुपा सुलुक्' इति तृतीयाया आकारः ॥ दृढया “क्ष्मया भूम्या सह “वनस्पतीन् वृक्षान् “ओजसा बलेन “दधर्षि धारयसि । अथवा दृढेति विधेयविशेषणम् । वनस्पतीन् दृढान् कृत्वा धारयसि इत्यर्थः । “यत् यस्याः “ते तव संबन्धिनः “वृष्टयः वर्षका मेघाः “विद्युतः विद्योतमानात् “अभ्रस्य ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अभ्रात् अपां हर्तुः “दिवः अन्तरिक्षात् आदित्याद्वा “वर्षन्ति । अथवा यत् यस्यास्ते तवाभ्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंघाता विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशात् वर्षन्ति पतन्ति ॥ ॥ २९ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८५

दे. वरुणः। त्रिष्टुप् ।

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।
वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥१॥
वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु ।
हृत्सु क्रतुं वरुणो अप्स्वग्निं दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥२॥
नीचीनबारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।
तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्व्युनत्ति भूम ॥३॥
उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।
समभ्रेण वसत पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥४॥
इमामू ष्वासुरस्य श्रुतस्य महीं मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।
मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥५॥
इमामू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्ना न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥६॥

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ॥७॥

कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म ।

सर्वा ता वि ष्य शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥८॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र सम्राजे ' इत्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च- प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र स॒म्राजे॑ बृ॒हद॑र्चा गभी॒रं ब्रह्म॑ प्रि॒यं वरु॑णाय श्रु॒ताय॑ ।

वि यो ज॒घान॑ शमि॒तेव॒ चर्मो॑प॒स्तिरे॑ पृथि॒वीं सूर्या॑य ॥१

प्र । स॒म्ऽराजे॑ । बृ॒हत् । अ॒र्च॒ । ग॒भी॒रम् । ब्रह्म॑ । प्रि॒यम् । वरु॑णाय । श्रु॒ताय॑ ।

वि । यः । ज॒घान॑ । श॒मि॒ताऽइ॑व । चर्म॑ । उ॒प॒ऽस्तिरे॑ । पृ॒थि॒वीम् । सूर्या॑य ॥१

प्र । सम्ऽराजे । बृहत् । अर्च। गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।

वि। यः । जघाने । शमिताऽइव । चर्म । उपऽस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ।। १ ।।

अत्रिः स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अत्रे त्वं “सम्राजे सम्यक् राजमानायेश्वराय “श्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय “वरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चैतन्नामकाय देवाय "बृहत् प्रभूतं “गभीरं दुरवगाहं बह्वर्थोपेतं "प्रियं प्रियभूतं “ब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म “प्र “अर्च प्रार्चय । प्रोच्चारयेत्यर्थः । “यः वरुणः “शमितेव “चर्म शमिता पशुविशसनकर्ता यथोपस्तरणाय चर्म हन्ति तद्वत् “पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ॥ ‘ तृतीयस्यां पृथिव्याम् ' (तै. सं. १. २. १२. १) इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥ "सूर्याय सूर्यस्य “उपस्तिरे आस्तरणाय "वि “जघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्मात् व्यवहाराय अन्तरिक्षं विस्तारितवान् । ‘ उरुं हि राजा वरुणश्चकार' (ऋ. सं. १. २४. ८) इति ह्युक्तम् ।।

वने॑षु॒ व्य१॒॑न्तरि॑क्षं तता॒न॒ वाज॒मर्व॑त्सु॒ पय॑ उ॒स्रिया॑सु ।

हृ॒त्सु क्रतुं॒ वरु॑णो अ॒प्स्व१॒॑ग्निं दि॒वि सूर्य॑मदधा॒त्सोम॒मद्रौ॑ ॥२

वने॑षु । वि । अ॒न्तरि॑क्षम् । त॒ता॒न॒ । वाज॑म् । अर्व॑त्ऽसु । पयः॑ । उ॒स्रियासु ।

हृ॒त्ऽसु । क्रतु॑म् । वरु॑णः । अ॒प्ऽसु । अ॒ग्निम् । दि॒वि । सूर्य॑म् । अ॒द॒धा॒त् । सोम॑म् । अद्रौ॑ ॥२

वनेषु । वि। अन्तरिक्षम् । ततान । वाजम् । अर्वत्सु । पयः । उस्रियासु ।

हृत्ऽसु । क्रतुम्। वरुणः । अप्ऽसु । अग्निम् । दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं वरुणः “वनेषु वृक्षाग्रेषु “अन्तरिक्षं "वि “ततान विस्तारितवान् । तथा वाजसनेयकं - ‘ वनेषु हीदमेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान' इति । “वाजं बलम् अर्वत्सु अश्वेषु वि ततान । “पयः क्षीरम् "उस्रियासु गोषु । उस्रियेति गोनाम । उत्स्राविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । "हृत्सु हृदयेषु “क्रतुं कर्मसंकल्पम् । यद्धि मनसा ध्यायति तत्कर्मणा करोति । “अप्सु उदकेषु “अग्निं वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र वि ततानेति संबन्धः । किंच “दिवि द्युलोके "सूर्यम् “अदधात् स्थापितवान् । “सोमं च "अद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

नी॒चीन॑बारं॒ वरु॑णः॒ कव॑न्धं॒ प्र स॑सर्ज॒ रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् ।

तेन॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॒ यवं॒ न वृ॒ष्टिर्व्यु॑नत्ति॒ भूम॑ ॥३

नी॒चीन॑ऽबारम् । वरु॑णः । कव॑न्धम् । प्र । स॒स॒र्ज॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् ।

तेन॑ । विश्व॑स्य । भुव॑नस्य । राजा॑ । यव॑म् । न । वृ॒ष्टिः । वि । उ॒न॒त्ति॒ । भूम॑ ॥३

नीचीनऽबारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि। उनत्ति । भूम ॥ ३ ॥

“नीचीनबारम् अधोमुखबिलं “प्र ससर्ज कृतवान् । कम् । “कवन्धम् । कवनमुदकम् । “तत् धीयतेऽत्रेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनबारं नीचीननिर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्य उदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । “रोदसी द्यावापृथिव्यौ “अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । “तेन उदकेन “विश्वस्य सर्वस्य “भुवनस्य भूतजातस्य “राजा स्वामी “वरुणः "भूम भूमिं “व्युनत्ति क्लेदयति । “वृष्टिः सेक्ता पुमान् “यवं “न यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोनत्ति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति संबन्धः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र ‘नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् ' (निरु. १०. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उ॒नत्ति॒ भूमिं॑ पृथि॒वीमु॒त द्यां य॒दा दु॒ग्धं वरु॑णो॒ वष्ट्यादित् ।

सम॒भ्रेण॑ वसत॒ पर्व॑तासस्तविषी॒यन्तः॑ श्रथयन्त वी॒राः ॥४

उ॒नत्ति॑ । भूमि॑म् । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । य॒दा । दु॒ग्धम् । वरु॑णः । वष्टि॑ । आत् । इत् ।

सम् । अ॒भ्रेण॑ । व॒स॒त॒ । पर्व॑तासः । त॒वि॒षी॒ऽयन्तः॑ । श्र॒थ॒य॒न्त॒ । वी॒राः ॥४

उनत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सम् । अभ्रेण । वसत । पर्वतासः । तविषीऽयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

“वरुणः “भूमिं “पृथिवीं प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् । “उत अपि च “द्यां द्युलोकम् "उनत्ति क्लेदयति । “यदा अयं “दुग्धम् उदकपूरणं “वष्टि कामयते । अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लक्ष्यते । औषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते "आदित् अनन्तरमेव “सं “वसत समाच्छादयन्ति । के। "पर्वतासः पर्ववन्तः। अद्रयः । केन । “अभ्रेण मेघेन । किंच "तविषीयन्तः बलमिच्छन्तः “वीराः विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मरुतः “श्रथयन्त श्रथयन्ति मेघान् ।।

इ॒मामू॒ ष्वा॑सु॒रस्य॑ श्रु॒तस्य॑ म॒हीं मा॒यां वरु॑णस्य॒ प्र वो॑चम् ।

माने॑नेव तस्थि॒वाँ अ॒न्तरि॑क्षे॒ वि यो म॒मे पृ॑थि॒वीं सूर्ये॑ण ॥५

इ॒माम् । ऊं॒ इति॑ । सु । आ॒सु॒रस्य॑ । श्रु॒तस्य॑ । म॒हीम् । मा॒याम् । वरु॑णस्य । प्र । वो॒च॒म् ।

माने॑नऽइव । त॒स्थि॒ऽवान् । अ॒न्तरि॑क्षे । वि । यः । म॒मे । पृ॒थि॒वीम् । सूर्ये॑ण ॥५

इमाम् । ॐ इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।

मानेनऽइव । तस्थिवान् । अन्तरिक्षे । वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ।। ५ ।।

“आसुरस्य असुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः । असुरहन्तुरित्यर्थः । अथवा असुरो मेघः । प्राणदानात् तत्संबन्धिनः “श्रुतस्य विश्रुतस्य “महीं महतीम् "इमां “मायां प्रज्ञां “प्र “वोचं प्रब्रवीमि । कैषा मायेति सोच्यते । “यः वरुणः अन्तरिक्षे “तस्थिवान् तिष्ठन् “मानेनेव दण्डेनेव “सूर्येण “पृथिवीम् अन्तरिक्षं "वि "ममे परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया ॥ ॥ ३० ॥

इ॒मामू॒ नु क॒वित॑मस्य मा॒यां म॒हीं दे॒वस्य॒ नकि॒रा द॑धर्ष ।

एकं॒ यदु॒द्ना न पृ॒णन्त्येनी॑रासि॒ञ्चन्ती॑र॒वन॑यः समु॒द्रम् ॥६

इ॒माम् । ऊं॒ इति॑ । नु । क॒विऽत॑मस्य । मा॒याम् । म॒हीम् । दे॒वस्य॑ । नकिः॑ । आ । द॒धु॒र्ष॒ ।

एक॑म् । यत् । उ॒द्ना । न । पृ॒णन्ति॑ । एनीः॑ । आ॒ऽसि॒ञ्चन्तीः॑ । अ॒वन॑यः । स॒मु॒द्रम् ॥६

इमाम् । ॐ इति । नु । कविऽतमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।

एकम् । यत् । उद्ना । न । पृणन्ति । एनीः । आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६॥

“कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य “देवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य “इमां सर्वप्रसिद्धां “महीं महतीं "मायां प्रज्ञां "नकिः नैव “आ “दधर्ष न हिनस्ति कश्चिदपि । “ऊ “नु इति पूरणौ। “यत् यस्मात् “एकं “समुद्रम् “उद्ना उदकेन “न “पृणन्ति न पूरयन्ति । काः। “एनीः एन्यः शुभ्रा गमनशीला वा “आसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः “अवनयः नद्यः । बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य महत् कर्म इति । अत्र अन्तरिक्षविस्तारादि समुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥

अ॒र्य॒म्यं॑ वरुण मि॒त्र्यं॑ वा॒ सखा॑यं वा॒ सद॒मिद्भ्रात॑रं वा ।

वे॒शं वा॒ नित्यं॑ वरु॒णार॑णं वा॒ यत्सी॒माग॑श्चकृ॒मा शि॒श्रथ॒स्तत् ॥७

अ॒र्य॒म्य॑म् । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र्य॑म् । वा॒ । सखा॑यम् । वा॒ । सद॑म् । इत् । भ्रात॑रम् । वा॒ ।

वे॒शम् । वा॒ । नित्य॑म् । व॒रु॒ण॒ । अर॑णम् । वा॒ । यत् । सी॒म् । आगः॑ । च॒कृ॒म । शि॒श्रथः॑ । तत् ॥७

अर्यम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा। सखायम् । वा। सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा।

वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा ।। यत् । सीम् । आगः । चकृम । शिश्रथः । तत् ॥ ७ ॥

हे “वरुण “अर्यम्यम् । अर्यमैवार्यभ्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपम् ॥ प्रदातारमित्यर्थः । अथवा ईरणात् मननात् च शास्तीत्यर्यमा गुरुः । तम् । “वा अथवा “मित्र्यम् ॥ ' ञिमिदा स्नेहने ' इत्यस्मात् मित्रम् । स्वार्थिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । “वा अथवा "सखायं समानख्यानं “सदमित् सर्वदैव “भ्रातरं “वा । “नित्यं निरन्तरं "वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं “वा । “अरणं “वा अशब्दमित्यर्थः । अथवा अरणमदातारं वा नित्यं निरन्तरम् । एतान् प्रति "यत्सीं यदेतत् “आगः अपराधं “चकृम “तत् "शिश्रथः अस्मत्तो विनाशय ॥

कि॒त॒वासो॒ यद्रि॑रि॒पुर्न दी॒वि यद्वा॑ घा स॒त्यमु॒त यन्न वि॒द्म ।

सर्वा॒ ता वि ष्यं शिथि॒रेवं दे॒वाधा॑ ते स्याम वरुण प्रि॒यासः॑ ॥८

कि॒त॒वासः॑ । यत् । रि॒रि॒पुः । न । दी॒वि । यत् । वा॒ । घ॒ । स॒त्यम् । उ॒त । यत् । न । वि॒द्म ।

सर्वा॑ । ता । वि । स्य॒ । शि॒थि॒राऽइ॑व । दे॒व॒ । अध॑ । ते॒ । स्या॒म॒ । व॒रु॒ण॒ । प्रि॒यासः॑ ॥८

कितवासः। यत् । रिरिपुः । न । दीवि । यत्। वा। घ। सत्यम् । उत । यत् । न । विद्म।

सर्वा । ता । वि । स्य । शिथिराऽइव । देव । अध । ते । स्याम । वरुण । प्रियासः ॥ ८॥

"कितवासः कितवा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति कितवः । ते “दीवि “न देवने द्यूते यथा "यद्रिरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । “वा अथवा । “घ इति पूरणः । “यत् पापं "सत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः। “उत अपि च “यत् कृतं पापं “न विद्म न जानीमः “ता तानि “सर्वा सर्वाणि “शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव “वि “ष्य विमोचय ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचने ॥ हे “देव "अध अनन्तरं “ते तव “प्रियासः प्रियाः “स्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८६

दे. इन्द्राग्नी। अनुष्टुप्, ६ विराट्पूर्वा ।

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।
दृळ्हा चित्स प्र भेदति द्युम्ना वाणीरिव त्रितः ॥१॥
या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।
या पञ्च चर्षणीरभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥२॥
तयोरिदमवच्छवस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।
प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥३॥
ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।
पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वणस्तमा ॥४॥
ता वृधन्तावनु द्यून्मर्ताय देवावदभा ।
अर्हन्ता चित्पुरो दधेऽंशेव देवावर्वते ॥५॥

एवेन्द्राग्निभ्यामहावि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।

ता सूरिषु श्रवो बृहद्रयिं गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥६॥

सायणभाष्यम्

'इन्द्राग्नी यम्' इति षड्चं चतुर्दशं सूक्तमत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । ' आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः' (अनु. ९, ११) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्-- ' इन्द्राग्नी षडैन्द्राग्नमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ यमव॑थ उ॒भा वाजे॑षु॒ मर्त्य॑म् ।

दृ॒ळ्हा चि॒त्स प्र भे॑दति द्यु॒म्ना वाणी॑रिव त्रि॒तः ॥१

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यम् । अव॑थः । उ॒भा । वाजे॑षु । मर्त्य॑म् ।

दृ॒ळ्हा । चि॒त् । सः । प्र । भे॒द॒ति॒ । द्यु॒म्ना । वाणीः॑ऽइव । त्रि॒तः ॥१

इन्द्राग्नी इति । यम् । अवथः । उभा । वाजेषु । मर्त्यम् ।

दृळ्हा। चित्। सः । प्र। भेदति । द्युम्ना । वाणीःऽइव । त्रितः ॥ १ ॥

हे “इन्द्राग्नी “उभा उभौ परस्परावियुक्तौ युवां “यं मर्त्यम् “अवथः रक्षथः "वाजेषु संग्रामेषु “सः मर्त्यः “दृळ्हा “चित् दृढान्यपि “द्युम्ना द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि “भेदति भिनत्ति । “त्रितः ऋषिः वाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृत॑नासु दु॒ष्टरा॒ या वाजे॑षु श्र॒वाय्या॑ ।

या पञ्च॑ चर्ष॒णीर॒भीन्द्रा॒ग्नी ता ह॑वामहे ॥२

या । पृत॑नासु । दु॒स्तरा॑ । या । वाजे॑षु । श्र॒वाय्या॑ ।

या । पञ्च॑ । च॒र्ष॒णीः । अ॒भि । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ता । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥२

या । पृतनासु । दुस्तरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या ।

या । पञ्च । चर्षणीः । अभि । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ २ ॥

"या यौ “इन्द्राग्नी पृतनासु "दुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ । “या यौ च “वाजेषु संग्रामेषु अन्नेषु वा “श्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुत्यौ । “या यौ “पञ्च “चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् “अभि । रक्षतः इति शेषः । “ता तौ महानुभावौ “हवामहे स्तुमः ॥

तयो॒रिदम॑व॒च्छव॑स्ति॒ग्मा दि॒द्युन्म॒घोनोः॑ ।

प्रति॒ द्रुणा॒ गभ॑स्त्यो॒र्गवां॑ वृत्र॒घ्न एष॑ते ॥३

तयोः॑ । इत् । अम॑ऽवत् । शवः॑ । ति॒ग्मा । दि॒द्युत् । म॒घोनोः॑ ।

प्रति॑ । द्रुणा॑ । गभ॑स्त्योः । गवा॑म् । वृ॒त्र॒ऽघ्ने । आ । ई॒ष॒ते॒ ॥३

तयोः । इत् । अमऽवत् । शवः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।

प्रति । द्रुणा । गभस्त्योः । गवाम् । वृत्रऽघ्ने । आ । ईषते ॥ ३ ॥

“अमवत् अभिभावुकं “शवः बलं “तयोरित् तयोरेव । “मघोनोः मघवतोः अन्नवतोर्धनवतोर्वा तयोः “दिद्युत् वज्रं “तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते “गभस्त्योः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ “गवाम् उदकानां पणिभिरपहृतानां वा गवां लाभाय “द्रुणा द्रुमविकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन "वृत्रघ्ने आवरकमेघहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा "प्रति “ईषते प्रतिगच्छतः ॥

ता वा॒मेषे॒ रथा॑नामिन्द्रा॒ग्नी ह॑वामहे ।

पती॑ तु॒रस्य॒ राध॑सो वि॒द्वांसा॒ गिर्व॑णस्तमा ॥४

ता । वा॒म् । एषे॑ । रथा॑नाम् । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ।

पती॒ इति॑ । तु॒रस्य॑ । राध॑सः । वि॒द्वांसा॑ । गिर्व॑णःऽतमा ॥४

ता। वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।

पती इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वणःऽतमा ॥ ४ ॥

हे देवौ “ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ "वां युवां “हवामहे स्तुमः । किमर्थम् । “रथानाम् “एषे युद्धे रथानां प्रेरणाय । कीदृशौ युवाम् । “इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ "तुरस्य जङ्गमरूपस्य “राधसः धनादिलक्षणस्य “पती स्वामिनौ “विद्वांसा सर्वज्ञौ “गिर्वणस्तमा गीर्भिर्वननीयतमौ। ईदृशौ युवां हवामहे ।।

ता वृ॒धन्ता॒वनु॒ द्यून्मर्ता॑य दे॒वाव॒दभा॑ ।

अर्ह॑न्ता चित्पु॒रो द॒धें॑ऽशे॑व दे॒वावर्व॑ते ॥५

ता । वृ॒धन्तौ॑ । अनु॑ । द्यून् । मर्ता॑य । दे॒वौ । अ॒दभा॑ ।

अर्ह॑न्ता । चि॒त् । पु॒रः । द॒धे॒ । अंशा॑ऽइव । दे॒वौ । अर्व॑ते ॥५

ता। वृधन्तौ । अनु । द्यून् । मर्ताय । देवौ । अदभा ।

अर्हन्ता । चित् । पुरः । दधे । अंशाऽइव । देवौ । अर्वते ।। ५ ।।

"ता तौ "अनु “द्यून् प्रतिदिनं “वृधन्तौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धावित्यर्थः । वर्धने दृष्टान्तः । मर्तेव मनुष्याविव । तौ यथा प्रतिदिनं वर्धेते । "देवौ द्योतमानौ “अदभा अहिंस्यौ “अर्हन्ता “चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायाम् । तादृशौ महानुभावौ "देवौ "अर्वते अश्वलाभाय "पुरो “दधे पुरस्कुर्वे । "अंशेव । अंशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स भगस्याप्युपलक्षकः । अंशाविव आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

ए॒वेन्द्रा॒ग्निभ्या॒महा॑वि ह॒व्यं शू॒ष्यं॑ घृ॒तं न पू॒तमद्रि॑भिः ।

ता सू॒रिषु॒ श्रवो॑ बृ॒हद्र॒यिं गृ॒णत्सु॑ दिधृत॒मिषं॑ गृ॒णत्सु॑ दिधृतम् ॥६

ए॒व । इ॒न्द्रा॒ग्निऽभ्या॑म् । अहा॑वि । ह॒व्यम् । शू॒ष्य॑म् । घृ॒तम् । न । पू॒तम् । अद्रि॑ऽभिः ।

ता । सू॒रिषु॑ । श्रवः॑ । बृ॒हत् । र॒यिम् । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृ॒त॒म् । इष॑म् । गृ॒णत्ऽसु॑ । दि॒धृ॒त॒म् ॥६

एव । इन्द्राग्निऽभ्याम् । अहावि । हव्यम् । शूष्यम् । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिऽभिः ।

ता। सुरिषु । श्रवः । बृहत् । रयिम् । गृणत्ऽसु । दिधृतम् ।। इषम् । गृणत्ऽसु । दिधृतम् ॥ ६ ॥

“एव एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । "इन्द्राग्निभ्यां "हव्यं हविः “अहावि परित्यक्तमासीत् । कीदृशं तत् । "शूष्यं बलकरम् । किमिव । "अद्रिभिः ग्रावभिः “पूतम् अभिषुतं “घृतं न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । "ता तौ देवौ “सूरिषु मेधाविष्वस्मासु "बृहत् प्रभूतं “श्रवः अन्नं यशो वा "रयिं धनं च “दिधृतं धारयतम् “इषम् अन्नं "गृणत्सु स्तुवत्सु दिधृतम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

मण्डल ५

ऋग्वेदः सूक्तं ५.८७

ऋग्वेदः - मण्डल ५
← सूक्तं ५.८६ सूक्तं ५.८७ सूक्तं ६.१ →
एवयामरुदात्रेयः

दे. मरुतः। अतिजगती

0:00 / 0:00

एवयामरुत.

प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।
प्र शर्धाय प्रयज्यवे सुखादये तवसे भन्ददिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥१॥
प्र ये जाता महिना ये च नु स्वयं प्र विद्मना ब्रुवत एवयामरुत् ।
क्रत्वा तद्वो मरुतो नाधृषे शवो दाना मह्ना तदेषामधृष्टासो नाद्रयः ॥२॥

प्र ये दिवो बृहतः शृण्विरे गिरा सुशुक्वानः सुभ्व एवयामरुत् ।

न येषामिरी सधस्थ ईष्ट आँ अग्नयो न स्वविद्युतः प्र स्यन्द्रासो धुनीनाम् ॥३॥

स चक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।

यदायुक्त त्मना स्वादधि ष्णुभिर्विष्पर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥४॥

स्वनो न वोऽमवान्रेजयद्वृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त ऋञ्जत स्वरोचिष स्थारश्मानो हिरण्ययाः स्वायुधास इष्मिणः ॥५॥

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेषं शवोऽवत्वेवयामरुत् ।

स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन ते न उरुष्यता निदः शुशुक्वांसो नाग्नयः ॥६॥

ते रुद्रासः सुमखा अग्नयो यथा तुविद्युम्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।

दीर्घं पृथु पप्रथे सद्म पार्थिवं येषामज्मेष्वा महः शर्धांस्यद्भुतैनसाम् ॥७॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन श्रोता हवं जरितुरेवयामरुत् ।

विष्णोर्महः समन्यवो युयोतन स्मद्रथ्यो न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥८॥

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरक्ष एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः स्यात दुर्धर्तवो निदः ॥९॥

सायणभाष्यम्

‘ प्र वो महे' इति नवर्चं पञ्चदशं सूक्तम् एवयामरुदाख्यस्य आत्रेयस्य मुनेरार्षं मरुद्देवताकमतिजगतीच्छन्दस्कम् । तथा चानुक्रमणिका--' प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम्' इति । दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च-- एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना' (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ।

प्र वों म॒हे म॒तयों यन्तु॒ विष्णं॑वे म॒रुत्वं॑ते गिरि॒जा एं॑व॒याम॑रुत् ।

प्र शर्धा॑य॒ प्रयं॑ज्यवे सुखा॒दयें त॒वसें भ॒न्ददिं॑ष्टये॒ धुनिं॑व्रताय॒ शवं॑से ॥१

प्र । व॒ः । म॒हे । म॒तयः॑ । य॒न्तु॒ । विष्णं॑वे । म॒रुत्वं॑ते । गि॒रि॒ऽजाः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

प्र । शर्धा॑य । प्रऽय॑ज्यवे । सु॒ऽखा॒दये॑ । त॒वसे॑ । भ॒न्दत्ऽइ॑ष्टये । धुनि॑ऽव्रताय । शव॑से ॥१

प्र। वः । महे । मतयः । यन्तु । विष्णवे ! मरुत्वते । गिरिऽजाः । एवयामरुत् ।

प्र । शर्धाय । प्रऽयज्यते । सुऽखादये । तवसे । भन्दत्ऽइष्टये । धुनिऽव्रताय । शवसे ॥१॥

“प्र “यन्तु प्रगच्छन्तु “गिरिजाः वाचि निष्पन्नाः “मतयः स्तुतयः । कस्मै । "वः तुभ्यम् । वचनव्यत्ययः । “विष्णवे व्याप्तायेन्द्राय विष्णवे वा "मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते । कस्य स्तुतय इत्युच्यते । “एवयामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवा अयमृषिर्गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे मरुत्स्तुतिः। किंच “प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । "शर्धाय बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् । “प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय "सुखादये शोभनाभरणाय । खादिः आभरणविशेषः । ‘हस्तेषु खादिश्च' (ऋ. सं. १. १६८. ३); ‘ पत्सु खादयः' (ऋ. सं. ५. ५४, ११) इति च श्रुतेः । “तवसे बलवते “भन्ददिष्टये । स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तद्भन्ददिष्टि । तस्मै “धुनिव्रताय मेघानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय “शवसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॑हि॒ना ये च॒ नु स्व॒यं प्र वि॒द्मना॑ ब्रु॒वत॑ एव॒याम॑रुत् ।

क्रत्वा॒ तद्वो॑ मरुतो॒ नाधृषे॒ शवो॑ दा॒ना म॒ह्ना तदे॑षा॒मधृ॑ष्टासो॒ नाद्र॑यः ॥२

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हि॒ना । ये । च॒ । नु । स्व॒यम् । प्र । वि॒द्मना॑ । ब्रु॒वते॑ । ए॒व॒याम॑रुत् ।

क्रत्वा॑ । तत् । व॒ः । म॒रु॒त॒ः । न । आ॒ऽधृषे॑ । शव॑ः । दा॒ना । म॒ह्ना । तत् । ए॒षा॒म् । अधृ॑ष्टासः । न । अद्र॑यः ॥२

प्र । ये । जाताः । महिना । ये । च । नु । स्वयम् । प्र । विद्मना । ब्रुवते । एवयामरुत् ।

क्रत्वा । तत् । वः । मरुतः । न । आऽधृषे । शवः । दाना । मह्ना । तत् । एषाम् । अधृष्टासः । न । अद्रयः ॥२

"ये "महिना महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह “प्र “जाताः प्रादुर्भूतास्तान् ब्रुवते । "ये “च “नु क्षिप्रं "स्वयम् एव "विद्मना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह "प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान् मरुतः “एवयामरुत् “ब्रुवते स्तौति ॥ प्रेत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । ब्रुवते इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः ।। अथ प्रत्यक्षवादः । हे “मरुतः “वः युष्माकं "तत् प्रसिद्धं “शवः बलं "क्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं "न “आधृषे कैश्चिदपि आधर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुरादीनां क्रत्वा कर्मणा वा अनभिभाव्यं भवति ॥ कृत्यार्थे केन् ॥ किंच “एषां वः “तत् बलं "दाना अभिमतदानेन "मह्ना महत्त्वेन च उपेतम् । यूयं प्रबलाः। "अधृष्टासः अधर्षणीयाः । तत्र दृष्टान्तः। "अद्रयः “न। ते यथा अधृष्यास्तद्वत् यूयमपि ॥

प्र ये दि॒वो बृ॑ह॒तः शृ॑ण्वि॒रे गि॒रा सु॒शुक्वा॑नः सु॒भ्व॑ एव॒याम॑रुत् ।

न येषा॒मिरी॑ स॒धस्थ॒ ईष्ट॒ आँ अ॒ग्नयो॒ न स्वविं॑द्युत॒ः प्र स्य॒न्द्रासो॒ धुनी॑नाम् ॥३

प्र । ये । दि॒वः । बृ॒ह॒तः । शृ॒ण्वि॒रे । गि॒रा । सु॒ऽशुक्वा॑नः । सु॒ऽभ्वः॑ । ए॒व॒याम॑रुत् ।

न । येषा॑म् । इरीं । स॒धऽस्थें । ईष्टें । आ । अ॒ग्नयः॑ । न । स्वऽविं॑द्युतः । प्र । स्य॒न्द्रासः॑ । धुनीं॑नाम् ॥३

प्र । ये । दिवः । बृहतः । शृण्विरे । गिरा । सुऽशुक्वानः । सुऽभ्वः । एवयामरुत् ।

न । येषाम् । इरी । सधऽस्थे । ईष्टे । आ । अग्नयः । न । स्वऽविद्युतः । प्र । स्यन्द्रासः । धुनीनाम् ॥३

“ये मरुतः "बृहतः महतः “दिवः द्युलोकादागच्छन्तः “प्र “शृण्विरे शृण्वन्ति तान् मरुतः “गिरा “एवयामरुत् स्तुतवान्। कीदृशास्ते । "शुशुक्वानः दीप्ताः "सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । "येषां मरुतां “सधस्थे सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम् “इरी ईरिता प्रेरित “न “ईष्टे “आ न ईशते च चालयितुम् । इति चार्थे। “अग्नयो "न अग्नय इव “स्वविद्युतः स्वयमेव विद्योतमानाः “धुनीनां नदीनां "स्पन्द्रासः वर्षणेन चालयितारश्च ॥

स च॑क्रमे म॒हतो निरु॑रुक्र॒मः स॑मा॒नस्मा॒त्सद॑स एव॒याम॑रुत् ।

य॒दायु॑क्त त्मना॒ स्वादधि॒ ष्णुभि॒र्विष्प॑र्धसो॒ विम॑हसो॒ जिगा॑ति॒ शेवृ॑धो॒ नृभिः॑ ॥४

सः । च॒क्र॒मे॒ । म॒ह॒तः । निः । उ॒रु॒ऽक्र॒मः । स॒मा॒नस्मा॑त् । सद॑सः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

य॒दा । अयु॑क्त । त्मना॑ । स्वात् । अधि॑ । स्नुऽभिः॑ । विऽस्प॑र्धसः । विऽम॑हसः । जिगा॑ति । शेऽवृ॑धः । नृऽभिः॑ ॥४

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।

यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । स्नुऽभिः । विऽस्पर्धसः । विऽमहसः । जिगाति । शेऽवृधः । नृऽभिः ॥४

“सः मरुद्गणः "महतः प्रवृद्धात् "समानस्मात् सर्वेषां साधारणात् "सदसः स्थानात् अन्तरिक्षात् 'उरुक्रमः विस्तीर्णक्रमणः सन् "निः "चक्रमे निरगच्छत् । "एवयामरुत् ऋषिः "यदा "स्वात् स्वकीयस्थानात् । “अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । “त्मना आत्मनैव "स्नुभिः गन्तृभिः "नृभिः स्वनेतृभिरश्वैः “अयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनप्रार्थनाय । अथ बहुवदुच्यते । तदानीं "विस्पर्धसः विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न ह्येषां सार्धं स्पर्धकाः सन्ति । "विमहसः विशिष्टबलाः "शेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारः "जिगाति निर्गच्छन्ति । व्यत्ययेन एकवचनम् ॥

स्व॒नो न वोऽम॑वान्रेजय॒द्वृषा॑ त्वे॒षो य॒यिस्त॑वि॒ष ए॑व॒याम॑रुत् ।

येना॒ सह॑न्त ऋ॒ञ्जत॒ स्वरो॑चिषः॒ स्थार॑श्मानो हिर॒ण्ययाः॑ स्वायु॒धास॑ इ॒ष्मिणः॑ ॥५

स्व॒नः । न । वः॒ । अम॑ऽवान् । रे॒ज॒य॒त् । वृषा॑ । त्वे॒षः । य॒यिः । त॒वि॒षः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

येन॑ । सह॑न्तः । ऋ॒ञ्जत॑ । स्वऽरो॑चिषः । स्थाःऽर॑श्मानः । हि॒र॒ण्ययाः॑ । सु॒ऽआ॒यु॒धासः॑ । इ॒ष्मिणः॑ ॥५

स्वनः । न । वः । अमऽवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।

येन । सहन्तः । ऋञ्जत । स्वऽरोचिषः । स्थाःऽरश्मानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः । इष्मिणः ॥५

हे मरुतः "वः युष्माकं "स्वनः वेगजनितः शब्दः "न "रेजयत् न कम्पयत्वेवयामरुतं माम् ॥ ' सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः लुक् ॥ स्वनो विशेष्यते । "अमवान् बलवान् "वृषा वर्षिता वृष्टेः "त्वेषः दीप्तः "ययिः गन्ता "तविषः प्रवृद्धः । "येन स्वनेन "सहन्तः शत्रूनभिभवन्तो यूयम् "ऋञ्जत प्रसाधयथ ॥ लडर्थे लोट् ॥ कीदृशा यूयम् । "स्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः "स्थारश्मानः स्थिररश्मयः । "हिरण्ययाः हिरण्याभरणाः "स्वायुधासः स्वायत्तायुधाः "इष्मिणः अन्नवन्तो गमनवन्तो वा ॥ ॥३३॥

अ॒पा॒रो वो॑ महि॒मा वृ॑द्धशवसस्त्वे॒षं शवो॑ऽवत्वेव॒याम॑रुत् ।

स्थाता॑रो॒ हि प्रसि॑तौ सं॒दृशि॒ स्थन॒ ते न॑ उरुष्यता नि॒दः शु॑शु॒क्वांसो॒ नाग्नयः॑ ॥६

अ॒पा॒रः । व॒ः । म॒हि॒मा । वृ॒द्ध॒ऽश॒व॒स॒ः । त्वे॒षम् । शवः॑ । अ॒व॒तु॒ । ए॒व॒याम॑रुत् ।

स्थाता॑रः । हि । प्रऽसि॑तौ । स॒म्ऽदृशि॑ । स्थन॑ । ते । न॒ः । उ॒रु॒ष्य॒त॒ । नि॒दः । शु॒शु॒क्वांसः॑ । न । अ॒ग्नयः॑ ॥६

अपारः । वः । महिमा । वृद्धऽशवसः । त्वेषम् । शवः । अवतु । एवयामरुत् ।

स्थातारः । हि । प्रऽसितौ । सम्ऽदृशि । स्थन । ते । नः । उरुष्यत । निदः । शुशुक्वांसः । न । अग्नयः ॥६

हे मरुतः "वः युष्माकं "महिमा "अपारः अनवधिकः । हे "वृद्धशवसः प्रवृद्धबलाः "त्वेषं दीप्तं "शवः युष्माकं बलम् "अवतु रक्षतु एवयामरुतं माम् ॥ द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ यूयं "प्रसितौ प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे "संदृशि संदर्शने निमित्ते "स्थातारो "हि स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ खलु। "ते "नः अस्मान् "निदः निन्दकात् शत्रोः सकाशात् "उरुष्यत रक्षत । "अग्नयः इव "शशुक्वांसः यूयमिति ॥

ते रु॒द्रास॒ः सुम॑खा अ॒ग्नयो॑ यथा तुविद्यु॒म्ना अ॑वन्त्वेव॒याम॑रुत् ।

दी॒र्घं पृथु प॑प्रथे॒ सद्म॒ पार्थि॑वं॒ येषा॒मज्मे॒ष्वा म॒हः शर्धां॒स्यद्भु॑तैनसाम् ॥७

ते । रु॒द्रासः॑ । सुऽम॑खाः । अ॒ग्नयः॑ । य॒था॒ । तु॒वि॒ऽद्यु॒म्नाः । अ॒व॒न्तु॒ । ए॒व॒याम॑रुत् ।

दी॒र्घम् । पृ॒थु । प॒प्र॒थे॒ । सद्म॑ । पार्थि॑वम् । येषा॑म् । अज्मे॑षु । आ । म॒हः । शर्धां॑सि । अद्भु॑तऽएनसाम् ॥७

ते । रुद्रासः । सुऽमखाः । अग्नयः । यथा । तुविऽद्युम्नाः । अवन्तु । एवयामरुत् ।

दीर्घम् । पृथु । पप्रथे । सद्म । पार्थिवम् । येषाम् । अज्मेषु । आ । महः । शर्धांसि । अद्भुतऽएनसाम् ॥७

“ते मरुतः "रुद्रासः रुद्रपुत्राः "सुमखाः शोभनयज्ञाः "अग्नयो "यथा अग्नय इव "तुविद्युम्नाः प्रभूतदीप्तयः । अथवा अग्निसदृशास्तुविद्युम्नाः प्रभूतधनाः "अवन्तु रक्षन्तु "एवयामरुत् एतन्नामानमृषिं माम् । "पार्थिवम् । पृथिव्यत्रान्तरिक्षम् । तत्संबन्धि “दीर्घम् आयतं "पृथु विस्तीर्णं "सद्म सदनं “पप्रथे मरुद्भिः प्रथितमभूत् । "अद्भुतैनसाम् अपापानां "येषाम् "अज्मेषु गमनेषु "महः महान्ति “शर्धांसि च “आ गच्छन्तीति शेषः ॥

अ॒द्वे॒षो नो॑ मरुतो गा॒तुमेत॑न॒ श्रोता॑ हवं॑ जरि॒तुरे॑व॒याम॑रुत् ।

विष्णो॑र्म॒हः स॑मन्यवो युयोतन॒ स्मद्र॒थ्यो॒३॑ न द॒ंसनाप॒ द्वेषांसि सनु॒तः ॥८

अ॒द्वे॒षः । न॒ः । म॒रु॒त॒ः । गा॒तुम् । आ । इ॒त॒न॒ । श्रोत॑ । हव॑म् । ज॒रि॒तुः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

विष्णो॑ः । म॒हः । स॒ऽम॒न्य॒व॒ः । यु॒यो॒त॒न॒ । स्मत् । र॒थ्य॑ः । न । द॒ंसना॑ । अप॑ । द्वेषांसि । स॒नु॒तरिति॑ ॥८

अद्वेषः । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन । श्रोत । हवम् । जरितुः । एवयामरुत् ।

विष्णोः । महः । सऽमन्यवः । युयोतन । स्मत् । रथ्यः । न । दंसना । अप । द्वेषांसि । सनुतरिति ॥८

हे "मरुतः "अद्वेषः अद्वेषसो यूयं "नः अस्माकं "गातुं गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति "एतन आगच्छत । तदर्थं "जरितुः स्तोतुः “एवयामरुत् एवयामरुतो मम “हवं “श्रोत शृणुत । “विष्णोः व्यापकस्येन्द्रस्य "महः महतः हे "समन्यवः समानयज्ञा यूयं "स्मत् । अयं प्रशस्तनाम । प्रशस्ताः “रथ्यो “न रथिनो योद्धार इव । ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं “दंसना कर्मणा “सनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान् द्वेषांसि द्वेष्टॄन् "अप "युयोतन दूरे वियोजयत पृथकुरुत ॥

गन्ता॑ नो य॒ज्ञं य॑ज्ञियाः सु॒शमि॒ श्रोता॑ हव॑मर॒क्ष ए॑व॒याम॑रुत् ।

ज्येष्ठा॑सो॒ न पर्व॑तासो॒ व्यो॑मनि यू॒यं तस्य॑ प्रचेतस॒ः स्यात॑ दु॒र्धर्त॑वो नि॒दः ॥९

गन्त॑ । न॒ः । य॒ज्ञम् । य॒ज्ञि॒या॒ः । सु॒ऽशमि॑ । श्रोत॑ । हव॑म् । अ॒र॒क्षः । ए॒व॒याम॑रुत् ।

ज्येष्ठा॑सः । न । पर्व॑तासः । विऽओ॑मनि । यू॒यम् । तस्य॑ । प्र॒ऽचे॒त॒स॒ः । स्यात॑ । दु॒ःऽधर्त॑वः । नि॒दः ॥९

गन्त । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुऽशमि । श्रोत । हवम् । अरक्षः । एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि । यूयम् । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यात । दुःऽधर्तवः । निदः ॥९

हे "यज्ञियाः मरुतः यूयं "नः अस्माकं "यज्ञं “गन्त आगच्छत । "सुशमि शोभनकर्म यथा भवति तथा । सुकर्मत्वायेत्यर्थः । तदर्थं नः “हवम् अस्मदीयमाह्वानं “श्रोत शृणुत । "अरक्षः रक्षोवर्जिता यूयम् । लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः ॥ “ज्येष्ठासो “न ज्येष्ठा इव “पर्वतासः विन्ध्यादय इवातिप्रवृद्धाः “व्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः "प्रचेतसः "यूयं "तस्य निदः निन्दकस्य “दुर्धर्तवः दुर्धराः “स्यात भवत ।। ।। ३४ ॥

टिप्पणी

पृष्ठ्यषडहयागस्य षष्ठे अहनि तृतीयसवने अच्छावाक ऋत्विक् एवयामरुतसंज्ञकस्य शिल्पस्य शंसनं करोति।

एवयामरुतः (https://sa.wikisource.org/s/29fg)

मण्डल ५